JOHN RAWLS

POLITINIS LIBERALIZMAS

POLITICAL LIBERALISM

Eugrimas

ALK

JOHN RAWLS

POLITINIS LIBERALIZMAS

POLITICAL LIBERALISM

JOHN RAWLS

POLITINIS LIBERALIZMAS

POLITICAL LIBERALISM

Vilnius Eugrimas 2002

UDK 32
Ra279

Versta iš
John Rawls, *Political Liberalism*,
(John Dewey essays in philosophy) New York:
Columbia University Press, 1993, 1996

Vertė
dr. *Algirdas Degutis*
Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas

This edition published with support from the Open Society Fund-Lithuania, and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute-Budapest

Leidinys išleistas su Atviros Lietuvos fondo
ir Atviros visuomenės instituto Budapešte
Vertimų projekto parama

ISBN 9955-501-09-X

Skiriu
Anne,
Lee,
Alec
ir Liz

Turinys

Įvadas

Kelios pastabos apie knygos turinį. Pirmosios trys paskaitos daugmaž aprėpia trijų mano paskaitų, skaitytų Kolumbijos universitete 1980 m. balandį, tematiką (gerokai perredaguotos tų pačių metų rugsėjį jos pasirodė leidinyje *Journal of Philosophy* pavadinimu *Kantian Constructivism in Moral Theory* (Kantiškasis konstruktyvizmas moralės teorijoje). Po daugiau nei dešimties metų jas dar kartą peržiūrėjau ir pertvarkiau. Tikiuosi, kad jos tapo daug aiškesnės nei anksčiau, nors tai nereiškia, kad dabar jos bus visiškai aiškios. Vadinu paskaitomis tai, ką galima būtų vadinti knygos skyriais, nes jų medžiaga pateikiama paskaitų forma, kad, galbūt ne itin sėkmingai, būtų išlaikytas tam tikras šnekamosios kalbos stilius.

Skaitydamas tas paskaitas iš pradžių planavau jas išleisti kartu su trimis papildomomis paskaitomis. Pirmoji, *Basic Structure as Subject* (Pamatinė

struktūra kaip subjektas; 1978), jau buvo skaityta ir išspausdinta, kitos dvi: *Basic Liberties and Their Priority* (Pamatinės laisvės ir jų prioritetas; 1982) ir *Social Unity and Primary Goods* (Socialinė vienybė ir pirminės gėrybės; 1982), buvo baigiamos ruošti. Tačiau kai šios trys papildomos paskaitos galiausiai buvo baigtos, man pasirodė, jog jos nesudaro reikiamos vienybės nei tarpusavyje, nei kartu su trimis ankstesnėmis paskaitomis.[1] Tada parašiau dar tris paskaitas apie tai, ką dabar vadinu politiniu liberalizmu,[2] pradėdamas paskaita *Political not Metaphysical* (Politinis, ne metafizinis; 1985), kurios didžioji dalis yra įtraukta į šios knygos pirmąją paskaitą, po to *Overlapping Consensus* (Susikertantis sutarimas; 1987), *Ideas of the Good* (Gėrio idėjos; 1988) ir *Domain of the Political* (Politiškumo sritis; 1989). Trys pastarosios, gerokai paredaguotos ir pertvarkytos, kartu su *Public Reason* (Viešasis protas), kuri čia spausdinama pirmą kartą, sudaro antrąją trijų paskaitų dalies dalį.

Pirmosios šešios paskaitos siejamos taip: trys pirmosios dėsto bendrąjį filosofinį politinio liberalizmo pagrindimą praktinio proto kontekste, ypač II paskaitos §1, 3, 7, 8 ir visa III paskaita; antrasis trijų paskaitų pluoštas išsamiau dėsto kai kurias pagrindines jo idėjas: susikertančio sutarimo *(overlapping consensus)* idėją, teisingumo prioriteto idėją santykyje su gėrio idėjomis, ir praktinio proto idėją. Šios paskaitos dabar įgijo tiek reikiamą tarpusavio vieningumą, tiek vieningumą su *Teisingumo teorijos*[3] dvasia ir turiniu, kurį apibrėžia jų temos – politinio liberalizmo idėjos – vieningumas.

Paaiškinsiu pastarąją pastabą: *Teisingumo teorijos* tikslai buvo įvardyti pratarmėje (§2–3). Perfrazuojant, ten pradėjau nuo pastebėjimo, jog šiuolaikinio moralės filosofijos raidos laikotarpio vyraujanti sisteminė idėja anglosaksų pasaulyje buvo vienokia ar kitokia utilitarizmo forma. Iš dalies tai paaiškinama tuo, kad šiai tradicijai atstovauja daugybė puikių autorių – nuo Hume'o ir Adamo Smitho iki Edgeworthо ir Sidgwicko, sukūrusių minties sistemą, kuri yra tikrai įspūdinga savo

[1] Dvi pirmosios iš šių papildomų paskaitų čia perspausdintos nepakeistos kaip VII ir VIII paskaita.

[2] Šis terminas vartojamas straipsniuose „Overlapping Consensus", *Oxford Journal of Legal Studies* 7 (February 1987): 23f., „The Priority of Right and the Ideas of the Good," *Philosophy and Public Affairs* 17 (Summer 1988): 271, 273, 275.

[3] *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971)

apimtimi ir gyliu. Ją kritikavusieji puolė gana siauru frontu. Jie pastebėdavo naudingumo principo problemų ir atkreipdavo dėmesį į daugelio jo implikacijų nesuderinamumą su mūsų įprastais moraliniais įsitikinimais. Vis dėlto man atrodė, jog šiems kritikams nepavyko sukurti sisteminės moralinės koncepcijos, kuri galėtų sėkmingai pasipriešinti šiai tradicijai. Dėl to dažnai buvome verčiami rinktis tarp utilitarizmo ir racionalaus intuicionizmo, ir paprastai susitaikydavome su vienokia ar kitokia utilitarizmo atmaina, ribojama daugiau ar mažiau atsitiktinių intuicionistinių išlygų.

Teisingumo teorijos tikslas (toliau perfrazuojant) buvo apibendrinti ir pakelti į aukštesnį abstrakcijos lygį tradicinę visuomeninės sutarties teoriją. Norėjau parodyti, jog ši doktrina nėra tokia neatspari įprastiems kritiniams argumentams, kaip tai paprastai įsivaizduojama. Siekiau aiškiau išdėstyti pagrindinius struktūrinius šios koncepcijos, kurią įvardijau „teisingumo kaip sąžiningumo" *(justice as fairness)* vardu, bruožus ir ją pateikti kaip alternatyvią sisteminę teisingumo koncepciją, pranašesnę už utilitarizmą. Buvau įsitikinęs, jog, palyginus su visomis tradicinėmis moralės sampratomis, ši alternatyvi samprata labiausiai atitinka mūsų apgalvotus įsitikinimus teisingumo klausimu ir teikia geriausią demokratinės visuomenės institucijų pagrindimą.

Šių paskaitų tikslas yra visai kitas. Pastebėkite, kad apibūdindamas *Teisingumo teorijos* tikslus visuomeninės sutarties tradiciją traktavau kaip sudedamąją moralinės filosofijos dalį ir nenubrėžiau skirtumo tarp moralinės ir politinės filosofijos. *Teisingumo teorijoje* bendroji moralinė teisingumo doktrina nėra atskiriama nuo siauresnės politinės teisingumo koncepcijos, nėra nubrėžiama riba tarp visuminių *(comprehensive)* filosofinių bei moralinių doktrinų ir koncepcijų, apsiribojančių politikos sritimi. Tačiau šiose paskaitose šie skirtumai bei su jais susijusios idėjos turi lemiamos reikšmės.

Tiesą sakant, gali pasirodyti, jog šių paskaitų tikslas ir turinys rodo esminį mano atsitraukimą nuo *Teisingumo teorijos* idėjų. Išties, kaip jau parodžiau, yra svarbių skirtumų. Tačiau norint suprasti šių skirtumų esmę ir mastą, juos reikia suvokti kaip rezultatą pastangų rimtai vidinei problemai spręsti, su kuria susiduria teisingumo kaip sąžiningumo koncepcija, ir pirmiausia su faktu, jog stabilumo paaiškinimas, kuris pateikiamas *Teorijos* III dalyje, nėra suderinamas su jos bendrąja idėja. Manau, kad visi skirtumai yra pastangų šiai rimtai nesuderina-

mumo problemai pašalinti rezultatas. Visais kitais požiūriais šiose paskaitose iš esmės išlaikoma *Teorijos* struktūra ir jos turinys.[1]

Rimtoji problema, kurią čia turiu omeny, yra tai, kad *Teorija* teikia nerealistinę gerai tvarkomos visuomenės idėją. Esminis gerai tvarkomos visuomenės bruožas, kaip ji suprantama *Teorijoje*, yra tai, kad visi jos piliečiai, vadovaudamiesi tuo, ką dabar vadinu visumine filosofine doktrina, pripažįsta teisingumo kaip sąžiningumo koncepciją. Suvokdami juos kaip tokios doktrinos vedinius jie pripažįsta du pagrindinius jos teisingumo principus. Panašiai gerai tvarkomoje utilitaristinėje visuomenėje piliečiai utilitarizmą pripažįsta kaip bendrąją filosofinę doktriną ir ja remdamiesi pripažįsta naudingumo principą. Nors skirtumas tarp politinės teisingumo koncepcijos ir visuminės filosofinės doktrinos *Teorijoje* nėra aptariamas, manau, yra akivaizdu, jog jos tekste teisingumo kaip sąžiningumo koncepcija ir utilitarizmas yra traktuojami kaip visuminės doktrinos.

Problemos rimtumą lemia štai kas. Šiuolaikinę demokratinę visuomenę apibūdina ne vien religinių, filosofinių ar moralinių doktrinų pliuralizmas, bet ir tarpusavyje nesuderinamų, tačiau ganėtinai visuminių doktrinų pliuralizmas. Nė vienos iš šių doktrinų piliečių dauguma nepripažįsta. Taip pat mažai tikėtina, kad kuri nors iš šių ar kitų doktrinų artimiausioje ateityje bus pripažinta visų arba beveik visų piliečių. Politinis liberalizmas vadovaujasi prielaida, kad politikos srityje bendrų, tačiau tarpusavyje nesuderinamų doktrinų įvairovė yra normalus naudojimosi žmogiškuoju protu rezultatas konstitucinio demokratinio režimo sąlygomis. Politinis liberalizmas vadovaujasi ir tokia prielaida: jokia protinga visuminė doktrina neatmeta demokratinio režimo pagrindų. Žinoma, visuomenėje gali būti neprotingų ir iracionalių, net beprotiškų, visuminių doktrinų. Jų atveju problema yra tai, kaip jas suvaldyti, kad nesugriautų visuomenės vienybės ir teisingumo pagrindų.

Įvairių protingų, bet tarpusavyje nesuderinamų visuminių doktrinų egzistavimo – protingo pliuralizmo – faktas liudija, jog *Teorijos* idėja apie teisingumo kaip sąžiningumo koncepcija grindžiamą visuomenę, nėra realistinė. Taip yra todėl, kad ji net palankiausiomis sąlygomis

[1] Žinoma, reikalingos įvairios pataisos tobulinant teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijos dėstymo būdą *Teisingumo teorijoje*. Kai kurios iš jų čia bus aptartos, tačiau bendroji to veikalo revizija nėra šių paskaitų tikslas.

yra nesuderinama su pastangomis realizuoti savo pačios principus. Tad gerai tvarkomos visuomenės stabilumo paaiškinimas, pateikiamas III dalyje, taip pat nėra realistinis ir turi būti peržiūrėtas. Ši problema teikia kontekstą visiems mano straipsniams nuo 1980 metų. *Teorijos* dviprasmiškumas dabar yra pašalintas, ir teisingumo kaip sąžiningumo koncepcija iškart pateikiama kaip politinė teisingumo koncepcija (1:2).

Šis pakeitimas netikėtai mane privertė padaryti įvairių kitų pakeitimų ir pareikalavo daugybės idėjų, kurių anksčiau nereikėjo.[5] Sakau „netikėtai", nes stabilumo problemai moralės filosofijos istorijoje nebuvo skiriama daug dėmesio, todėl gali atrodyti keista, kad šios rūšies nenuoseklumas turėtų reikalauti tokių didelių pakeitimų. Tačiau stabilumo problema yra esminė politinės filosofijos problema ir dėl nenuoseklumo šioje srityje būtinos esminės pataisos. Todėl galiausiai turbūt neturėtų stebinti tai, kad šalia jau minėtų idėjų – politinės teisingumo koncepcijos kaip visuminės doktrinos priešybės, susikertančio sutarimo ir viešojo proto – reikia dar ir kitų idėjų. Čia paminėsiu politinę asmens koncepciją (1:5) ir protingo (ne įprastojo) pliuralizmo idėją. Be to, su šiais dalykais siejasi politinio konstruktyvizmo idėja, kelianti įvairių klausimų dėl moralinių sprendinių tiesos.[6]

Pagrindinė išvada, kuri turi būti padaryta remiantis šiomis pastabomis, yra ta, kad politinio liberalizmo problemą turime formuluoti taip: „Kaip galima tvari ir teisinga laisvų ir lygių piliečių visuomenė, jeigu jos piliečius skiria protingos, tačiau tarpusavyje nesuderinamos religinės, filosofinės ir moralinės doktrinos?" Kitaip sakant, kaip gali labai skirtingos visuminės doktrinos sugyventi tarpusavyje ir visos pripažinti politinę konstitucinio režimo koncepciją? Kokios struktūros ir kokio turinio politinė koncepcija gali sulaukti tokio susikertančio sutarimo paramos? Būtent šio pobūdžio klausimus mėgina spręsti politinis liberalizmas.

Pateiksiu keletą įvadinių pastabų apie politinį liberalizmą. Kartais galima išgirsti kalbant apie vadinamąjį Švietimo projektą – apie pa-

[5] Viena tariama išimtis yra susikertančio sutarimo idėja. Tačiau jos vaidmuo *Teorijoje* (p. 387f.) yra visai kitas.

[6] Pataisos vėlesniuose straipsniuose kartais interpretuojamos kaip atsakas į komunitaristų ir kitų kritiką. Nemanau, kad tokia interpretacija turi pagrindo. Žinoma, ar šis mano įsitikinimas teisingas, priklauso nuo to, ar šie pakeitimai padeda sukurti patenkinamą naują analitinį stabilumo paaiškinimą.

stangą sukurti protu grindžiamą visuminę filosofinę pasaulietinę doktriną. Tokia doktrina turėtų tikti (taip buvo manoma) moderniajam pasauliui po to, kai religijos autoritetas ir krikščioniškųjų amžių tikėjimas neteko didžiausios įtakos.

Mums nebūtina aiškintis, ar kada nors egzistavo toks Švietimo projektas; bet kuriuo atveju politinis liberalizmas, kaip aš jį įsivaizduoju, ir teisingumas kaip sąžiningumas (jo atmaina) neturi tokių ambicijų. Kaip sakiau, politinis liberalizmas pripažįsta ne tik įprastojo, bet ir protingojo pliuralizmo faktą; jis taip pat pripažįsta, jog kai kurios iš pagrindinių egzistuojančių visuminių doktrinų yra religinės. Protingumo *(the reasonable)* sąvoką (II:3) apibrėžiame taip, jog šis faktas gali būti pripažintas. Politinio liberalizmo problema – sukurti konstituciniam demokratiniam režimui tokią politinio teisingumo koncepciją, kuri galėtų būti pripažinta esamų protingų doktrinų pliuralizmo (būdingo laisvam demokratiniam režimui) sąlygomis. Jis nesiekia tų doktrinų pakeisti ar joms suteikti tikrąjį pagrindą. Tiesą sakant, toks siekis būtų iliuzinis, tačiau svarbiausia yra ne tai. Politinis liberalizmas apskritai neturi tokių siekių.

Politinio liberalizmo sudėtingumą, kurį liudija, pavyzdžiui, būtinybė pritraukti ištisą šeimą naujų idėjų, iš dalies paaiškina tai, kad jis pripažįsta protingo pliuralizmo faktą. Juk šį faktą pripažinę turime tarti, kad susikertančio sutarimo sąlygomis kiekvienas pilietis išpažįsta tiek tam tikrą visuminę doktriną, tiek vyraujančią politinę koncepciją, kad ir kokie santykiai jas sietų. Kai kuriais atvejais politinė koncepcija tėra piliečio išpažįstamos doktrinos vedinys arba palydovas; kitais atvejais ji gali būti pripažįstama tik kaip tam tikras priartėjimas prie išpažįstamos doktrinos remiantis socialinio pasaulio aplinkybėmis (IV:8). Bet kuriuo atveju, kadangi politinę koncepciją pripažįsta visi, o protingomis doktrinomis vadovaujasi ne visi, turime nubrėžti skirtumą tarp viešojo pagrindimo, kuriuo piliečiai paprastai remiasi spręsdami pamatinius politinius klausimus, ir įvairių neviešų pagrindimo būdų, į kuriuos apeliuoja įvairios visuminės doktrinos ir kuriuos pripažįsta tik tie, kurie tomis doktrinoms vadovaujasi.

Bus ir daugiau paralelių skirtumų, nes politinės teisingumo koncepcijos elementai turės būti atskirti nuo analogiškų visuminių doktrinų elementų. Turime suvokti, kur esame. Antai gėrio idėjos politinėje koncepcijoje turi būti politinės ir skirtis nuo atitinkamų idėjų vi-

suminėse doktrinose. Tas pat pasakytina apie politinę asmenų laisvės ir lygybės doktriną.

Pripažindamas protingą demokratinės kultūros pliuralizmą politinis liberalizmas siekia atskleisti viešojo proto galimybės sąlygas, arba viešojo proto pagrindą, į kurį apeliuojant galėtų būti sprendžiamos pamatinės politinės problemos. Jis turi nustatyti, jeigu tai apskritai įmanoma, tokio pagrindo turinį ir paaiškinti jo priimtinumą. Siekdamas šio tikslo viešąją perspektyvą jis turi atskirti nuo daugybės neviešųjų (nebūtinai privačių). Arba (alternatyviai) jis turi apibrėžti viešojo proto skirtumą nuo įvairių neviešųjų proto atmainų ir paaiškinti, kodėl viešasis protas turi reikštis ta forma, kuria jis reiškiasi (VI). Be to, jis turi būti nešališkas (dar aiškintina prasme) įvairioms visuminėms doktrinoms.

Šis nešališkumas pasireiškia įvairiais būdais. Pirmiausia politinis liberalizmas nepuola ir nekritikuoja jokios protingos doktrinos. Tai reiškia, pavyzdžiui, kad jis nekritikuoja ir juo labiau neneigia jokios specifinės moralės teiginių tiesos teorijos.[7] Šiuo požiūriu jis paprasčiausiai taria, jog tokios tiesos skelbiamos iš specifinės tam tikros visuminės moralinės doktrinos perspektyvos. Tokios doktrinos teikia absoliučius sprendinius ta prasme, kad atsižvelgia į tai, ką laiko visomis svarbiomis moralinėmis ir politinėmis vertybėmis ir visais svarbiais faktais (kaip juos apibrėžia konkreti doktrina). Kurie moraliniai sprendiniai laikytini teisingais šia absoliučia prasme – nėra politinio liberalizmo klausimas, nes jis į visas problemas žvelgia iš savo paties ribotos perspektyvos. Vis dėlto ir čia jam atsiranda progų pareikšti savo nuomonę įtvirtinant savo paties poziciją. Apie jas kalbama III:8 ir V:8.

Toliau, užuot teigdamas savo politinės teisingumo koncepcijos tiesą, politinis liberalizmas teigia tik jos protingumą. Tai nėra vien žodžių skirtumas, nes atkreipiamas dėmesys į du dalykus. Pirma, nurodomas siauresnis politinės koncepcijos požiūris, nes ji artikuliuoja tik politines, o ne visas vertybes, ir kartu nurodomas viešasis jos pagrindimo šaltinis. Antra, nurodoma, jog politinės koncepcijos principai bei idealai praktinio proto principais grindžiami remiantis tam tikromis visuomenės ir asmens idėjomis, kurios taip pat kildinamos iš prakti-

[7] Žr. IV: 4:1, kur pateikiama atitinkama pastraipa iš straipsnio *The Idea of Overlapping Consensus*.

nio proto. Šios idėjos nubrėžia ribas, kuriose taikomi praktinio proto principai. Visa tai aiškinama III paskaitoje dėstant politinio (ne moralinio) konstruktyvizmo idėją.

Politinio konstruktyvizmo idėja bus pažįstama kiekvienam, kuriam yra žinoma teisingumo kaip sąžiningumo pradinė pozicija ar bet kuri kita panaši sąvokinė konstrukcija. Politinio teisingumo principai yra tam tikros konstravimo procedūros rezultatas, procedūros, kurios metu racionalūs asmenys (arba jų atstovai) tam tikromis sąlygomis, kurios tenkina protingus reikalavimus, priima tam tikrus visuomenės pamatinės struktūros reguliavimo principus. Principus, kuriuos teikia konstravimo procedūra, išreiškianti reikiamus praktinio proto principus bei sąvokas, laikau protingais. Sprendimai, priimami remiantis šiais principais, taip pat laikytini protingais. Jeigu visi piliečiai vadovaujasi protinga politine teisingumo koncepcija, jie turi pagrindą viešosioms diskusijoms pamatiniais politiniais klausimais ir protingiems sprendimams, žinoma, ne visais atvejais, bet, kaip galime tikėtis, dauguma tų atvejų, kai sprendžiami esminiai konstituciniai bei pamatinio teisingumo klausimai.

Politinio liberalizmo dualizmas, politinės koncepcijos požiūrį atskiriantis nuo įvairių visuminių doktrinų požiūrių, nėra filosofinio dualizmo vedinys. Jį veikiau lemia specifinis demokratinės politinės kultūros, kurią rodo protingo pliuralizmo faktas, pobūdis. Manau, kad šis specifinis politinės kultūros pobūdis daugeliu požiūrių paaiškina politinės filosofijos problematikos moderniajame pasaulyje skirtumą nuo tos problematikos antikiniame pasaulyje. Siekdamas jį paaiškinti keliu hipotezę, laikydamas ją tik hipoteze, apie istorinius kontekstus, nulėmusius būdingąsias antikos ir modernybės problemas.

Moralės filosofijos ištakose, daugmaž nuo Sokrato laikų, senoji religija buvo viešosios socialinės praktikos, viešųjų švenčių bei iškilmių sudedamoji dalis. Be to, ši pilietinė *(civic)* religinė kultūra nebuvo grindžiama šventaisiais raštais, tokiais kaip Biblija, Koranas ar induizmo Vedos. Graikai garbino Homerą ir Homero poemos buvo esminė jų išsilavinimo dalis, tačiau *Iliada* ir *Odisėja* niekada nebuvo laikomos šventaisiais tekstais. Jeigu asmuo elgėsi deramai ir laikėsi nustatytų papročių, konkretus jo įsitikinimų turinys nebuvo labai svarbus. Svarbiausia buvo deramai elgtis ir būti patikimu visuomenės nariu, visada pasirengusiu atlikti savo pilietines pareigas – prisiekusiųjų teisme ar prie

irklo karo laive. Tai nebuvo išpirkimo religija krikščioniškąja prasme, nebuvo ir šventikų klasės, disponuojančios būtinomis malonės suteikimo priemonėmis; tiesą sakant, nemirtingumo ir amžinojo išpirkimo idėjos klasikinėje kultūroje nebuvo esminės.[8]

Tad graikų moralės filosofija kilo istoriniame ir kultūriniame poliso pilietinės religijos kontekste, kur pagrindinis vaidmuo teko Homero epams su jų dievais bei didvyriais. Šioje religijoje nebūta alternatyvios aukščiausiojo gėrio idėjos, kuri galėtų būti priešinama homeriškųjų dievų ir didvyrių vertybėms. Jų kilmingi didvyriai atvirai siekia sėkmės ir garbės, valdžios ir turtų, aukštos socialinės padėties ir prestižo. Jie nėra abejingi šeimos, draugų ir savo valdinių gerovei, tačiau šiems dalykams teikia mažiau reikšmės. Moralės požiūriu, nuo jų nedaug skiriasi dievai; kad ir nemirtingi, jie gyvena palyginti laimingą ir saugų gyvenimą.

Tad atmesdama senąjį homeriškąjį karžygių gyvenimo idealą graikų filosofija turėjo susikurti aukščiausiojo gėrio žmogiškajame gyvenime idėjų, tokių, kurios būtų priimtinos visiškai kitokios V amžiaus pr. Kr. Atėnų visuomenės piliečiams. Moralės filosofija visada buvo laisvo ir disciplinuoto proto valda. Ji nesirėmė religija ar juo labiau – apreiškimu; pilietinė religija nebuvo jai nei vadovas, nei varžovas. Jos dėmesio centre buvo aukščiausiojo gėrio idėja – kaip patrauklaus idealo, kaip išmintingo tikrosios laimės siekio idėja, ir ji kėlė klausimą, kurio pilietinė religija iš esmės nesprendė.[9]

Kalbant apie naujuosius laikus, reikia atkreipti dėmesį į tris istorinius procesus, kurie esmingai paveikė moralinę ir politinę filosofiją.

Pirmasis toks procesas – tai XVI amžiaus Reformacija. Ji suskaidė viduramžių religinę vienybę ir atnešė religinį pliuralizmą su visais vėlesniais jo padariniais. Savo ruožtu tai skatino kitokių pliuralizmų atsiradimą, kurie XVIII a. pabaigoje jau buvo tapę nuolatiniu kultūros bruožu.

Antrasis procesas buvo moderniosios valstybės su jos centralizuota administracija atsiradimas – valstybės, nuo pradžių valdomos monarchų, turinčių didžiules arba net absoliučias galias. Bet kuriuo atveju

[8] Šioje pastraipoje remiuosi kn. Walter Burkert, *Greek Religion* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985), p. 254–260, 273–275).

[9] Šioje dviejose pastraipose remiuosi kn. Terence Irwin, *Classical Thought* (New York: Oxford University Press, 1989), ypač 2 sk.

monarchai siekė būti kuo labiau absoliutūs ir dalijosi valdžia su aristokratija arba su kylančiomis viduriniosiomis klasėmis, jeigu būdavo priversti arba vadovavosi vien pragmatiniais sumetimais.

Trečiasis procesas buvo moderniojo mokslo atsiradimas XVII amžiuje. Kalbėdamas apie modernųjį mokslą turiu omeny Coperniko ir Keplerio astronomijos, Newtono fizikos, ir, tai būtina pabrėžti, Newtono ir Leibnizo matematinės analizės atsiradimą. Be šios analizės fizikos plėtra būtų buvusi negalima.

Pirmiausia atkreipiu dėmesį į akivaizdų klasikinio pasaulio ir religijos kontrastą. Palyginti su pilietine religija viduramžių krikščionybė pasižymėjo penkiais bruožais:

Jai buvo būdingas polinkis į autoritarizmą: jos valdžia – pati Bažnyčia su Popiežiumi priešakyje – buvo institucionalizuota, centralizuota ir beveik absoliuti, nors Popiežiaus aukščiausiajai valdžiai kartais būdavo metamas iššūkis, kaip tai buvo konsiliarizmo laikotarpiu XIV ir XV amžiais.

Tai buvo išpirkimo religija, vedanti į amžinąjį gyvenimą, o išpirkimas reikalavo tikro tikėjimo, kurio mokė Bažnyčia.

Taigi tai buvo doktrininė religija su dogmatais, kuriais turėjo būti tikima.

Tai buvo dvasiškių religija, nes tik jie disponavo malonės teikimo, tad paprastai ir išpirkimo, priemonėmis.

Galiausiai tai buvo ekspansionistinė atvertimo religija, nepripažinusi jokių teritorinių ribų savo ekspansijai ir siekusi įsivyrauti visame pasaulyje.

Reformacija sukėlė didžiulių padarinių. Kai suskyla tokia autoritarinė, išpirkėjiška ir ekspansionistinė religija, kokia buvo viduramžių krikščionybė, toje pačioje visuomenėje neišvengiamai atsiranda konkuruojanti autoritarinė ir išpirkėjiška religija, kai kuriais bruožais besiskirianti nuo motininės religijos, tačiau tam tikrą laiką išlaikanti daugelį tų pačių bruožų. Lutheris ir Calvinas buvo tokie pat dogmatiški ir netolerantiški, kaip ir Romos bažnyčia.

Yra ir kitas, nors mažiau akivaizdus kontrastas klasikiniam pasauliui, šįkart liečiantis filosofiją. Religinių karų metu žmonių nekamavo abejonės dėl aukščiausiojo gėrio prigimties ar dėl dorovinių priedermių dieviškojo šaltinio. Šiuos dalykus jie tarėsi žiną taip pat patiki-

mai, kaip savo tikėjimo tiesas, nes jų moralinė teologija jiems teikė atsakymus į visus klausimus. Problema veikiau buvo ta, kaip apskritai galima tokius skirtingus tikėjimus išpažįstančių žmonių visuomenė. Ar apskritai gali rastis koks nors religinės tolerancijos pagrindas? Daugeliui pati tokio pagrindo galimybė atrodė nepriimtina, nes ji būtų reiškusi susitaikymą su erezija principų lygmeniu ir religinio skilimo nelaimę. Net pirmieji tolerancijos skelbėjai krikščioniškojo pasaulio skilimą suvokė kaip nelaimę, tiesa, kaip tokią nelaimę, su kuria reikia susitaikyti, kad būtų išvengta nesibaigiančio religinio pilietinio karo.

Taigi istorinės politinio liberalizmo (ir liberalizmo apskritai) ištakos siekia reformacijos laikus ir ilgus ginčus religinės tolerancijos klausimu XVI ir XVII amžiais.[10] Nuo tada pradėjo klostytis modernioji sąžinės ir minties laisvės samprata. Kaip suprato Hegelis, pliuralizmas padarė galimą religijos laisvę, nors tai tikrai nebuvo Lutherio ar Calvino intencija.[11] Žinoma, ir kiti ginčai buvo labai svarbūs, pavyzdžiui, ginčai dėl absoliutaus monarcho galių ribų nustatant konstitucinės santvarkos principus, ginančius pagrindines teises ir laisves.

Vis dėlto nepaisant kitų svarbių ginčų ir principų, kuriais vadovaujantis buvo mėginama juos spręsti, religinio susiskaidymo faktas išlieka. Todėl politinis liberalizmas pripažįsta protingo pliuralizmo, arba visuminių doktrinų – religinių ir nereliginių – pliuralizmo faktą. Šis pliuralizmas traktuojamas ne kaip nelaimė, o veikiau kaip žmogiškojo proto veiklos tvarių liberalių institucijų sąlygomis natūralus rezultatas. Protingą pliuralizmą suvokti kaip nelaimę, vadinasi, kaip nelaimę suvokti patį naudojimąsi protu laisvės sąlygomis. Tiesą sakant, liberalaus konstitucionalizmo sėkmė buvo suvokta kaip naujos socialinės galimybės – palyginti darnios ir stabilios pliuralistinės visuomenės galimybės – atradimas.[12] Iki sėkmingos ir taikingos visuomenių su liberaliomis institucijomis praktikos, įtvirtinusios toleranciją, nebuvo jokių šios galimybės atradimo būdų. Kur kas paprasčiau tikėti, ir tai patvirtina ilgaamžė netolerancijos praktika, jog so-

[10] Judith Shklar savo kn. *Ordinary Vices* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984) kalba apie Montaigne'io ir Montesquieu „baimės liberalizmą", atsiradusį iš religinių pilietinių karų žiaurumų. Žr. p. 5.

[11] Žr. *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1821), §270, ilgo komentaro pabaigoje.

[12] Hume'as apie tai kalba savo esė „Spaudos laisvė" (1741), §6. Žr. taip pat A. G. Dickens, *The English Reformation* (London: Fontana Press, 1967), p. 440 ir toliau.

cialinė vienybė ir darna negalima be sutarimo dėl bendros ir visuminės religinės, filosofinės ar moralinės doktrinos. Netolerancija buvo laikoma socialinės tvarkos ir stabilumo sąlyga. Šio įsitikinimo silpnėjimas padeda išlaisvinti kelią liberalioms institucijoms. Galbūt religinės laisvės doktrina atsirado dėl to, kad sunku ar net neįmanoma patikėti, jog amžiams gali būti prakeikti ir pasmerkti kai kurie iš tų, su kuriais abipusiai pasitikėdami ilgai ir vaisingai bendradarbiavome palaikydami teisingą visuomenę.

Tad kaip jau minėjau anksčiau, politinis liberalizmas kelia šį klausimą: „Kaip galima stabili ir teisinga laisvų ir lygių piliečių visuomenė, jeigu piliečius skiria gilūs protingų religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų nesutarimai?“ Tai yra politinio teisingumo, o ne aukščiausiojo gėrio apibrėžimo klausimas. Moderniųjų laikų žmonėms gėrį leido pažinti jų religija, tačiau gilus jų susiskaidymas neleido pažinti esminių tvarios ir teisingos visuomenės sąlygų. Tad į pirmąjį planą iškyla šių sąlygų supratimo problema. Iš dalies ją apibrėžia klausimas: „Kokios yra sąžiningo socialinio bendradarbiavimo *(cooperation)* sąlygos piliečiams, kurie apibūdinami kaip laisvi ir lygūs, jeigu juos skiria gilūs doktrininiai nesutarimai?“ Kokia turėtų būti atitinkamos politinės koncepcijos struktūra ir koks turėtų būti jos turinys, jeigu tokia koncepcija apskritai galima? Tai nėra teisingumo problema tokio pavidalo, kokia ji kilo antikiniame pasaulyje. Tas pasaulis nepažino išpirkėjiškų, ekspansionistinių religijų konfliktų. Tai buvo naujas istorinės patirties reiškinys ir galimybė, kurią realizavo reformacija. Žinoma, krikščionybė jau buvo padariusi galimą žmonių priklausymą nuo valdžios, siekiančios ne tik valdyti jų žemes bei turtus, bet ir gelbėti jų sielas. Reformacija šią galimybę atsuko prieš save pačią.

Nauja šiame konflikte yra tai, kad jis į žmonių gėrio sampratas įneša transcendentinį, kompromiso nepripažįstantį pradą. Šis pradas stumia arba į mirtiną konfliktą, švelninamą tik aplinkybių ir konflikto pusių jėgų išsekimo, arba į lygią sąžinės ir minties laisvę. Be šios laisvės, tvirtai pagrįstos ir viešai pripažįstamos, negalima jokia protinga politinė teisingumo koncepcija. Politinis liberalizmas pradeda nuo to, kad pripažįsta šio nesutaikomo latentinio konflikto absoliutų gylį.

Remdamiesi politinio liberalizmo sąsaja su moderniąja moralės filosofija, kuri, žinoma, buvo smarkiai veikiama poreformacinės religinės situacijos, ryškiausi XVIII a. autoriai moraliniam pažinimui mė-

gino suteikti pagrindą, kuris nepriklausytų nuo bažnytinio autoriteto ir kuriuo galėtų pasiremti paprastas mąstantis ir sąžiningas asmuo. Šiuo pagrindu jie tikėjosi sukurti visas reikiamas sąvokas bei principus, apibūdinančius moralaus gyvenimo reikalavimus. Tam tikslui jie svarstė tokius pamatinius moralinės epistemologijos ir psichologijos klausimus:

Ar deramo elgesio principų pažinimas yra tiesiogiai prieinamas tik kai kuriems arba tik nedaugeliui (tarkime, dvasininkijai), ar jis prieinamas kiekvienam normaliam mąstančiam ir sąžiningam asmeniui?

Ar moralinė tvarka, kurios turime laikytis, kyla iš išorinio šaltinio, tarkime, iš vertybių hierarchijos Dievo intelekte, ar ji kyla iš pačios žmogaus prigimties (iš žmogaus proto, jo jausmų arba galbūt jų junginio) ir mūsų gyvenimo visuomenėje sąlygų?

Galiausiai ar turime būti įtikinami arba verčiami paisyti mūsų pareigų bei priedermių kokios nors išorinės motyvacijos, tarkime, dieviškųjų bausmių arba valstybės sankcijų, ar mūsų prigimtis yra tokia, kad joje pačioje esama pakankamų motyvų, skatinančių mus elgtis taip, kaip privalu, be išorinių paskatų ir grasinimų?[13]

Kiekvienas iš šių klausimų pirmiausia kilo teologijoje. Iš autorių, kuriuos paprastai studijuojame, Hume'as ir Kantas kiekvienas savaip teigia antrąją visų šių trijų klausimų alternatyvą. Jų įsitikinimu, moralinė tvarka kyla iš pačios žmogaus prigimties, kaip proto arba jausmo apraiška, arba kaip mūsų gyvenimo visuomenėje sąlygų vedinys. Be to, jie mano, jog deramo elgesio pažinimas ar suvokimas yra tiesiogiai prieinamas kiekvienam normaliai mąstančiam ir sąžiningam asmeniui. Galiausiai jie mano, kad mūsų prigimtis yra tokia, jog turime pakankamai motyvų, skatinančių mus elgtis taip, kaip privalu, be išorinių sankcijų – Dievo ar valstybės taikomų paskatų bei bausmių – būtinybės. Tiesą sakant, Hume'ui ir Kantui visiškai svetimas požiūris, kad tik nedaugeliui prieinamas moralės pažinimas ir kad tik tokios

[13] Paskutinėse dviejose pastraipose remiuosi kn. J. B. Schneewind, *Moral Philosophy from Montaigne to Kant: An Anthology*, 2 vols. (Cambridge: Cambridge University Press, 1990). Žr. I-ojo tomo įvadą, p. 18. Man buvo labai naudingi šiedu tomai ir daugelis kitų Schneewindo straipsnių ypač „Natural Law, Scepticism, and the Method of Ethics", *Journal of the History of Ideas* 52 (1991), p. 289–308.

sankcijos gali visus ar daugumą žmonių priversti deramai elgtis.[11] Dėl to jų pažiūras priskiriu vadinamajam visuminiam liberalizmui, kurį skiriu nuo politinio liberalizmo.

Politinis liberalizmas nėra visuminis. Šiais trimis klausimais jis neužima bendros pozicijos ir jų sprendimą palieka skirtingoms visuminėms koncepcijoms. Tačiau politinis liberalizmas antrąją kiekvieno klausimo alternatyvą teigia tuo atveju, kai ji yra susijusi su konstitucinio demokratinio režimo politine teisingumo koncepcija. Šių alternatyvų teigimas šiuo pamatiniu atveju yra politinio konstruktyvizmo (III) bruožas. Bendrosios moralinės filosofijos problemos nėra politinio liberalizmo problemos, nebent jos veikia tai, kaip visuomenės bendroji kultūra ir jos visuminės doktrinos padeda palaikyti konstitucinį režimą. Politinis liberalizmas savo politinę filosofiją suvokia specifinės problematikos ribose: „Kaip gilių doktrininių ir neišsprendžiamų konfliktų sąlygomis galima teisinga ir laisva visuomenė?“ Siekdamas išlikti nešališkas visuminėms doktrinoms jis neliečia tų moralės problemų, dėl kurių šios doktrinos nesutaria. Kartais atrodo, jog ši nuostata sukelia problemų; joms kartkartėmis iškylant mėginu jas spręsti, pavyzdžiui, skirsnyje V:8.

Gali atrodyti, jog reformacija ir ilgas ginčas dėl tolerancijos, kurių svarbą pabrėžiu kaip liberalizmo atsiradimo istorijoje, nebėra aktualūs dalykai kalbant apie šiuolaikinio politinio gyvenimo problemas. Svarbiausios šiuolaikinės mūsų problemos – tai rasių, etninių grupių ir lyčių santykių problemos. Gali paaiškėti, jog savo prigimtimi jos yra visiškai kitokios, reikalaujančios kitų teisingumo principų nei tie, kurie svarstomi *Teorijoje*.

Kaip jau pabrėžiau, *Teorija* mėgino pateikti politinio ir socialinio teisingumo koncepciją, kuri būtų pranašesnė už vyraujančias tradicines koncepcijas. Siekdama šio tikslo ji apsiribojo, kaip tai liudija jos svarstomų klausimų ratas, tam tikra klasikinių problemų šeima, aplink kurią sukosi istoriniai debatai dėl moralinės ir politinės moderniosios demokratinės valstybės struktūros. Tad ji svarsto, kuo remiasi pamatinės religinės bei politinės laisvės ir pilietinės visuomenės piliečių teisės, tarp jų judėjimo laisvė, galimybių lygybė, teisė į asmeninę nuosa-

[11] Schneewindas tai teigia kalbėdamas apie Kantą, žr. *Moral Philosophy*, p. 29, tačiau manau, kad tas pat pasakytina apie Hume'ą.

vybę ir teisės viršenybės teikiamas saugumas. Ją taip pat domina visuomenės, kurios piliečiai laikomi laisvais ir lygiais, ekonominės ir socialinės nelygybės problema. Tačiau *Teorija* beveik neliečia tokių klausimų, kaip demokratija įmonėje ir darbo vietoje arba teisingumo santykiai tarp valstybių (tiksliau, tarp tautų), ir tik prabėgomis užsimena apie atlyginamojo teisingumo, aplinkosaugos ar gamtosaugos problemas. Visai nenagrinėjami ir tokie svarbūs klausimai, kaip teisingumas šeimoje ir šeimos, kaip institucijos, teisingumas, nors postuluojama, kad tam tikra savo forma šeima yra suderinama su teisingumu. Apskritai remiuosi prielaida, kad teisingumo koncepcija, sukurta sutelkus dėmesį į nedaugelį nuo seno išliekančių klasikinių problemų, turi tikti mums sprendžiant ar bent jau konceptualizuojant ir visas kitas problemas. Būtent todėl dėmesys telkiamas į keletą svarbiausių ir išliekančių klasikinių problemų.

Žinoma, taip konstruojama teisingumo koncepcija gali pasirodyti defektyvi. Tai mėgina įrodyti daugelis *Teorijos* kritikų. Kritikų įsitikinimu, jos ginama liberalizmo atmaina iš esmės yra ydinga, nes remiasi abstrakčia asmens koncepcija ir individualistine, nesocialine žmogaus prigimties idėja; jai taip pat priekaištaujama dėl dirbtinio viešosios ir privačios srities atskyrimo, kuris neleidžia spręsti šeimos ir lyčių santykių problemų. Mano supratimu, dauguma priekaištų šiai asmens ir žmogaus prigimties koncepcijai kyla dėl to, kad kritikai nesuvokia pirminės pozicijos kaip vaizdavimo priemonės *(device of representation)* vaidmens (jį aptariu I:4 skirsnyje). Taip pat manau, nors šiose paskaitose nemėginu to pagrįsti, jog tariami sunkumai svarstant lyčių santykių ir šeimos problemas gali būti įveikti.

Todėl vis dar manau, jog atradę reikiamas sąvokas bei principus, padedančius išspręsti pamatinius klasikinius klausimus, tas sąvokas bei principus galime panaudoti mūsų pačių problemoms spręsti. Tas pats lygybės principas, į kurį Nepriklausomybės deklaracijoje apeliavo Lincolnas smerkdamas vergovę, gali būti panaudotas smerkiant moterų nelygybę ir priespaudą. Manau, jog galima išsiaiškinti, ko senieji principai reikalauja pasikeitusiomis aplinkybėmis ir pripažinti jų galiojimą šiuolaikinėse institucijose. Būtent todėl *Teorijoje* dėmesys buvo koncentruojamas į esmines klasikines problemas tikintis suformuluoti tam tikrą šeimą sąvokų bei principų, pritaikomų ir kitoms svarbiausioms mūsų problemoms spręsti.

Taigi šiose pastabose mėginau išdėstyti, kodėl dabar teisingumo kaip sąžiningumo koncepciją laikau politinio liberalizmo atmaina, ir paaiškinti, kodėl buvo būtina kai ką joje pakeisti. Čia atkreipiau dėmesį į rimtą vidinę problemą, vertusią daryti šiuos pakeitimus. Tačiau nemėginu aiškinti, kaip ir kodėl šie pakeitimai buvo faktiškai padaryti. Tiesą sakant, nežinau, kodėl pasukau būtent šiuo keliu. Bet koks mano aiškinimasis veikiausiai būtų tik fantazavimas ir tikrovės dailinimas.

Mano pirmieji mėginimai panaudoti tokias idėjas, kaip politinė teisingumo koncepcija ir susikertantis sutarimas, buvo klaidinantys, todėl susidūriau su kritika, kuri iš pradžių man atrodė keista: kaip tokių paprastų idėjų – politinės teisingumo koncepcijos ir susikertančio sutarimo idėjos galima nesuprasti? Nebuvau reikiamai įvertinęs *Teorijos* vidinio suderinimo problemos gylio ir laikiau savaime suprantamais kai kuriuos trūkstamus komponentus, kurie turi esminės reikšmės teikiant įtikinamą politinio liberalizmo formuluotę. Svarbiausieji iš šių trūkstamų komponentų yra šie:

1. Teisingumas kaip sąžiningumas, traktuojamas kaip nepriklausoma koncepcija, taip pat susikertančio sutarimo idėja – idėjos, kurios dabar pateikiamos kaip *Teorijos* stabilumo koncepcijos dalis;
2. Įprastojo pliuralizmo ir protingo pliuralizmo perskyra, kartu su protingos visuminės doktrinos idėja;
3. Išsamesnis protingumo ir racionalumo idėjų paaiškinimas politinio (ne moralinio) konstruktyvizmo kontekste – parodant, kaip teisingumo principai kildinami iš praktinio proto.

Tikiuosi, jog dabar, sudėjus šiuos komponentus į jų vietas, ankstesni neaiškumai išnyks. Turiu daug skolų ir kai kurias nurodau išnašose visame tekste. Ypač skolingas jaučiuosi tiems žmonėms, su kuriais turėjau naudingų pokalbių šių trūkstamų komponentų klausimu ir iš kurių daug ko išmokau.

T. M. Scanlonui – už daugybę pamokančių diskusijų apie politinį konstruktyvizmą ir apie konstruktyvizmą apskritai, kurių dėka ši idėja, kaip ji dabar dėstoma III paskaitoje, tapo aiškesnė už tą jos išdėstymą, kurį pateikiau 1980 m.; taip pat už diskusijas protingumo ir racionalumo skirtumo klausimu bei už siūlymus, kaip panaudoti protingumo idėją plėtojant politinę teisingumo koncepciją (II:1-3).

Ronaldui Dworkinui ir Thomasui Nageliui – už daugybę pokalbių man dalyvaujant Niujorko universiteto seminaruose 1987–1991 m.; o ryšium su idėja, kad teisingumas kaip sąžiningumas gali būti teikiamas kaip nepriklausoma koncepcija (I:5), – už kupiną įžvalgų vidurnakčio pokalbį 1988 m. birželį Neapolyje, ištuštėjusiame Santa Lucia viešbučio bare.

Wilfriedui Hinschui – už jo pasiūlytą protingos visuminės doktrinos ir visuminės doktrinos *simpliciter* priešpriešos idėją (II:3) ir už pamokančias diskusijas šiuo klausimu 1988 m. gegužę ir birželį.

Joshua Cohenui – už tai, kad atkreipė mano dėmesį į protingo pliuralizmo ir įprastojo pliuralizmo skirtumą (I:6.2), taip pat už daugybę vertingų diskusijų apie proto ir protingumo idėjas 1989–1990 m., kurias reziumavo jo 1990 m. gegužės straipsnis.

Tyleriui Burge'ui – už du ilgus laiškus 1991 m. vasarą, kuriuose buvo kritikuojamas rankraštinis III paskaitos variantas. Jis mane įtikino ne tik tuo, kad man nepavyko aiškiai parodyti, kaip Kanto moralinis konstruktyvizmas ir mano paties politinis konstruktyvizmas pagrindžia moralinę ir politinę autonomiją, bet ir tuo, kad, nubrėždamas politinio konstruktyvizmo ir racionalaus intuicionizmo kontrastą, peržengiau politinės teisingumo koncepcijos ribas. Siekdamas ištaisyti šias klaidas visiškai perrašiau §1, 2 ir 5.

Kaip liudija čia minimos datos, aiškų politinio liberalizmo supratimą įgijau, bent jau man taip atrodo, tik per pastaruosius keletą metų. Nors daugelis mano ankstesnių straipsnių čia pasirodo tais pačiais arba panašiais pavadinimais, o jų turinys nėra iš esmės pakeistas, jie visi buvo pertvarkyti – kad jų visuma išreikštų tai, ką dabar laikau neprieštaringa ir nuoseklia koncepcija.

Kitas savo skolas pripažįstu teksto išnašose. Tačiau kai kuriems žmonėms esu skolingas taip seniai, kad negaliu atsidėkoti šiuo būdu.

Burtonui Drebenui, su kuriuo ilgai aptarinėjau šių paskaitų temas aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, kai mano galvoje pradėjo formuotis politinio liberalizmo idėja. Jo skatinimas ir griežta talmudinė kritika davė man didžiulės naudos. Mano skola jam neišmatuojama.

Velioniui Davidui Sachsui, su kuriuo diskutavau nuo 1946 m., kai pirmąkart susitikome, daugeliu šio teksto klausimų, ypač liečiančių moralinės psichologijos sritį. Su Sachsu turėjau tris ilgus ir man itin naudingus pokalbius šio teksto klausimais Bostone: 1982 m. pavasarį ir

vasarą aptarėme įvairius sunkumus, kuriuos atradome mano paskaitose, skaitytose Kolumbijos universitete 1980 m.; 1983 m. vasarą jis man padėjo parengti gerokai patobulintą straipsnio *Basic Structure as Subject* (Pamatinė struktūra kaip subjektas) variantą, taip pat daug geresnį §6 variantą straipsnyje *The Basic Liberties and Their Priority* (Pamatinės laisvės ir jų prioritetas), kur svarstoma visuomenės, kaip socialinių sąjungų, sąjungos idėja. 1986 m. vasarą mes pertvarkėme paskaitą, kurią skaičiau Oksforde tų pačių metų gegužę H. L. A. Harto pagerbimo proga. Šis jos variantas pasirodė 1987 m. vasarį leidinyje *Oxford Journal of Legal Studies*, ir didžioji jo dalis čia pakartojama kaip IV paskaita.

Velionei Judith Shklar esu skolingas už nesuskaičiuojamas diskusijas nuo tada, kai prieš trisdešimt metų pirmąkart susitikome. Nors niekada nebuvau jos studentas, iš jos mokiausi kaip studentas ir išties daug gavau. Kalbant apie šį darbą, jos pagalba buvo ryški nurodant tyrimų kryptį; jos patarimais visada klioviausi istorinės interpretacijos klausimais, kurie yra esmingi daugelyje teksto vietų. Mūsų paskutinė diskusija lietė būtent šiuos klausimus.

Samueliui Shoffleriui, kuris 1977 m. rudenį man atsiuntė trumpą rašinį *Moral Independence and the Original Position* (Moralinė nepriklausomybė ir pirminė pozicija), kuriame argumentavo, jog egzistuoja rimtas konfliktas tarp trečiosios mano straipsnio *The Independence of Moral Theory* (Moralės teorijos nepriklausomybė; 1975) dalies, kurioje svarstomas asmens tapatybės koncepcijų santykis su moralės teorija, ir mano argumentų prieš utilitarizmą *Teorijoje*.[15] Prisimenu, jog tai buvo tas momentas (tada buvau akademinėse atostogose), kai pradėjau mąstyti apie tai, ar nederėtų *Teoriją* pertvarkyti ir jeigu taip, tai kokiu mastu. Apsisprendimas gilintis į šią problemą nesiimant kitų temų galiausiai buvo vainikuotas 1980 m. Kolumbijos universiteto paskaitomis ir vėlesniais straipsniais, kur plėtojama politinio liberalizmo idėja.

Erin Kelly, kuri per porą pastarųjų metų skaitė rankraščio pirmuosius variantus ir nurodė teksto neaiškumus bei siūlė aiškesnes formuluotes; ji patarė, kaip geriau organizuoti argumentus, kad jie taptų įtaigesni; kėlė klausimus ir prieštaravimus, kurie mane vertė peržiūrėti

[15] Šis Schefflerio rašinys vėliau pasirodė leidinyje *Philosophical Studies* 35 (1979): 397–403.

visą tekstą. Neįmanoma suminėti visų pataisymų, kuriuos padariau po jos komentarų. Svarbiausius iš jų mėginu nurodyti išnašose. Šio darbo vertę, kad ir kokia ji būtų, didele dalimi lėmė jos pastangos.

Galiausiai norėčiau padėkoti toliau išvardytiems žmonėms už rašytinius šio teksto rankraščio komentarus.

Dennisas Thompsonas keleto puslapių tekste pateikė itin vertingų siūlymų, į daugumą kurių atsižvelgiau taisydamas tekstą; kai kur išnašose nurodžiau šį mano pataisų šaltinį.

Įžvalgūs Franko Michelmano komentarai, deja, man pasirodė per daug fundamentalūs, kad šiuo metu galėčiau į juos deramai atsižvelgti nedarydamas esminių pakeitimų tekste. Tik vienoje vietoje (VI:6.4) sugebėjau iš dalies atsiliepti į jo komentarus.

Robertas Audi, Kentas Greenawaltas ir Paulas Weithmanas man atsiuntė svarbių siūlymų VI paskaitai, ir į kai kuriuos iš jų atsižvelgiau.

Alyssa Bernstein, Thomas Pogge'as ir Seana Shiffrin atsiuntė plačius komentarus; deja, ne į visus juos galėjau atsižvelgti. Apgailestauju, kad jų komentarai čia nesulaukia jiems deramo dėmesio. Taip pat apgailestauju, kad perspausdindamas nepakeistu pavidalu savo straipsnį *Basic Liberties and Their Piority* (Pamatinės laisvės ir jų prioritetas; 1982) neatsakau į įžvalgią Rexo Martino kritiką jo kn. *Rawls and Rights*, žr. ypač sk. 2, 3, 6 ir 7.[16]

Už kantrų darbą skaitant teksto korektūrą dėkoju savo žmonai Mardai, mūsų dukrai Liz, Michelle'ui Renfieldui ir Matthewui Jonesui.

John Rawls
1992 metų spalis

[16] *Rawls and Rights* (Lawrence: University of Kansas Press, 1985).

Pakartotinio leidimo įvadas

Šiame pakartotinio leidimo įvade pateikiu Skaitytojo vadovą po pagrindines šios knygos idėjas.[1] Pagrindinis *Politinio liberalizmo* (= PL) tikslas – parodyti, kaip teisingumas kaip sąžiningumas[2] (dėstomas *Teisingumo teorijoje*

[1] Norėčiau padėkoti keletui žmonių už pagalbą rašant šį antrąjį įvadą: Percy Lehningui už daugybę vaisingų diskusijų aptariant šio įvado pobūdį ir mano pirmųjų mėginimų kritiką; Normanui Danielsui už naudingus pokalbius apie stabilumo vaidmenį politiniame liberalizme; Erinui Kelly, T.M. Scanlonui ir Dennisui Thompsonui už įvairias taiklias pastabas, kurias mielai priėmiau; galiausiai Burtonui Drebenui, su kuriuo turėjau daugybę ilgų pokalbių ir kuriam esu skolingas už daugybę idėjų ir kritinių pastabų apie tai, kaip parengti galutinį tekstą. Be jų paramos ir pastangų, taip pat ir kitų žemiau išvardytų žmonių pagalbos, nebūčiau galėjęs parašyti šio įvado.

[2] Išskiriu šią frazę petitu, nes ji yra tam tikros teisingumo teorijos tikrinis vardas ir taip turi būti interpretuojama visur. Terminą *doktrina* vartosiu apibūdindamas įvairias visumines

[1971] (= *Teorijoje*)) turi būti interpretuojamas tada, kai atsižvelgiama į protingo pliuralizmo faktą[3] ir vadovaujamasi politine teisingumo koncepcija. Pradedu nuo politikos srities idėjos kartu su politinės teisingumo koncepcijos idėja, ir tokios koncepcijos pavyzdžiu laikau teisingumą kaip sąžiningumą. Šios idėjos ir jų skirtumas nuo įvairių visuminių[4] doktrinų, mano manymu, yra bene svarbiausios politinio liberalizmo idėjos. Visa PL I dalis ir II dalies V paskaita dėsto šias idėjas bei apibrėžimus, kurių reikia kai kurioms kitoms idėjoms. Kitas svarbiausias PL tikslas – paaiškinti, kaip turi būti suprantama gerai tvarkoma liberali visuomenė, kur egzistuoja protingų politinių koncepcijų įvairovė. Šiuo atveju turime ir protingo pliuralizmo faktą, ir protingų, tačiau skirtingų liberalių politinių koncepcijų šeimą; keliu klausimą, kas yra protingiausias socialinės vienybės pagrindas atsižvelgiant į šias dvi aplinkybes. Šiuos dalykus aptariu svarstydamas pagrindines II dalies idėjas, dėstomas IV ir VI paskaitoje. Sutelkiu dėmesį į pilietiškumo demokratinėje visuomenėje idėją ir į jos sąsajas su politinio teisėtumo *(legitimacy)* bei viešojo proto *(public reason)* idėjomis. Pabrėžiu, jog politikos srities idėja ir politinės teisingumo koncepcijos idėja yra normatyvinės ir moralinės idėjos, t.y. jų turinį nusako tam tikri idealai, principai bei standartai, ir šios normos artikuliuoja tam tikras – politines – vertybes. Taip pat aptariu teisingumo kaip sąžiningumo vietą tiek *Teorijoje*, tiek *Politiniame liberalizme*.

1. Tačiau pirmiausia noriu pastebėti, jog vienas iš kliuvinių skaitant PL yra tai, kad šioje knygoje eksplicitiškai neformuluojamas jos sprendžiamas filosofinis klausimas. Tokio kliuvinio nejaučiame skaitydami *Teoriją*: joje eksplicitiškai mėginama, remiantis Locke'o, Rousseau ir Kanto visuomeninės sutarties idėja, konstruoti teisingumo teoriją,

pažiūras; terminą *koncepcija (conception)* vartosiu politinei koncepcijai ir jos sudedamosioms dalims (pavyzdžiui, asmens kaip piliečio koncepcijos) apibūdinti. Terminas *idėja* vartojamas kaip bendras terminas, tad jis gali reikšti ir viena, ir kita, priklausomai nuo konteksto. Nuorodos į *Teoriją* ir į PL pateikiamos skliaustuose nurodant paskaitos, skirsnio arba puslapio numerį.

[3] Tai yra tas faktas, jog protingų visuminių religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų įvairovės egzistavimas yra normali demokratinės kultūros su liberaliomis institucijomis sąlyga.

[4] Visuminės doktrinos apibrėžimas pateikiamas 68 p. Ji skiriasi nuo politinės teisingumo koncepcijos, nes apima visas sritis, o jos dorybės aprėpia visus gyvenimo aspektus.

pajėgiančią atremti tą šios idėjos kritiką, kuri dažnai laikoma neatremiama, taip pat teikiančią pranašesnę alternatyvą nuo seno vyraujančiai utilitarizmo tradicijai. *Teorija* siekia nusakyti struktūrinius tokios teisingumo teorijos bruožus – teorijos, kuri būtų geriausiai suderinama su mūsų apmąstytais ikiteoriniais teisingumo sprendiniais ir todėl galėtų būti tinkamiausias moralinis demokratinės visuomenės pagrindas. O tai yra pripažintas filosofinis, nors galbūt šiek tiek akademinis klausimas.

Sunku suvokti pagrindinį PL klausimą todėl, kad jis nėra aiškiai suformuluotas įvadinėje paskaitoje I, kur keliamas klausimas: „Kaip galima teisinga ir stabili laisvų ir lygių piliečių visuomenė, jeigu tuos piliečius skiria gilūs protingų religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų nesutarimai?" Jeigu problema yra ta, kaip ši visuomenė gali būti stabili deramu pagrindu, o stabilumas visada turi būti suprantamas šia prasme,[5] tai kodėl turi kilti fundamentali problema dėl konfliktuojančių visuminių liberalizmo atmainų, tokių kaip Kanto ir Millio, kurios (tarkime) jau pripažįsta teisingą demokratinį režimą, nors tai daro remdamosi skirtingais pagrindais? Tiesa, šis klausimas atrodo gana paprastas. Tad turėtume jį kelti aštriau, pavyzdžiui: „Kaip galima tiems, kurie išpažįsta religinę doktriną, grindžiamą religiniu autoritetu – Bažnyčia ar Biblija – pripažinti ir protingą politinę koncepciją, palaikančią teisingą demokratinį režimą?"

Problemos esmė yra tai, kad ne visos protingos visuminės doktrinos yra liberalios; tad kyla klausimas, ar jos vis dėlto gali būti suderinamos reikiamu pagrindu su liberalia politine koncepcija. Teigiu, jog ieškant atsakymo į šį klausimą nepakanka nuorodos į tai, kad šios doktrinos pripažįsta demokratinį režimą tik kaip *modus vivendi*. Jos veikiau turi jį pripažinti kaip protingo susikertančio sutarimo narės (IV:3). Vadindami piliečius, išpažįstančius tokią religinę doktriną, tikėjimo piliečiais, keliame klausimą: „Kaip tikėjimo piliečiai gali būti lojalūs demokratinės visuomenės nariai, t.y. pripažinti institucinę struktūrą, tenkinančią liberalią politinę teisingumo sampratą su jos pačios specifiniais politiniais idealais ir vertybėmis ir ją pripažinti ne vien siekiant prisitaikyti prie esamos politinių bei socialinių jėgų pusiausvyros?"

[5] Frazė „stabili deramu pagrindu" nepasirodo PL tekste, tačiau „stabilumui" visada turi būti teikiama ši prasmė tiek *Teorijoje*, tiek PL.

Atsakymo schemoje, kurią pateikiame pirmajame PL įvade, pabrėžiami šie dalykai. Politinis liberalizmas nėra Švietimo laikų liberalizmo atmaina – visuminė liberali ir paprastai pasaulietinė doktrina, teikiama kaip protu grindžiama ir moderniesiems laikams tinkama doktrina dabar, kai krikščioniškųjų amžių religinis autoritetas nebėra vyraujantis. Politinis liberalizmas neturi tokių tikslų. Jis pripažįsta visuminių doktrinų pliuralizmo faktą ir tai, jog kai kurios iš jų yra neliberalios ir religinės. Politinio liberalizmo problema – konstituciniam demokratiniam režimui sukurti politinę politinio teisingumo koncepciją, kurią galėtų laisvai pripažinti, pagal kurią galėtų laisvai gyventi ir kurios vertę galėtų suprasti įvairios protingos doktrinos – religinės ir nereliginės, liberalios ir neliberalios. Reikia pabrėžti, jog jis nesiekia užimti religinių ar nereliginių visuminių doktrinų vietos, veikiau jis nori skirtis nuo jų visų ir tikisi būti joms visoms priimtinas. Šios pastabos perfrazuoja ir glaustai išreiškia to atsakymo esmę.

Be to, tame įvade dėstoma tai, kaip PL suvokia antikinės ir moderniosios politinės filosofijos kontrastą. Antikos laikais pagrindinė problema buvo gėrio doktrina, moderniaisiais laikais – teisingumo doktrina. PL mėgina paaiškinti šį kontrastą. Antikoje religija buvo pilietinė *(civic)* religija, o sukurti gėrio doktriną buvo paliekama filosofijai. Modernybei religija buvo krikščioniškosios išpirkimo religijos – katalikybė ir protestantizmas – susigrūmusios reformacijoje, o jos jau turėjo gėrio – išpirkimo gėrio – doktriną. Tačiau jos rėmėsi konfliktuojančiais – Bažnyčios arba Biblijos – autoritetais, todėl jų nesutarimo neįmanoma buvo pašalinti, nes transcendentiniai jų pradai neleido siekti kompromiso. Jų mirtiną nesantaiką gali švelninti tik aplinkybės ir išsekusios jėgos arba lygi sąžinės ir minties laisvė. Aplinkybės ir išsekusios jėgos gali vesti į *modus vivendi*; lygi sąžinės ir minties laisvė, kaip teigiama IV:6–7, kartais gali atverti optimistiškesnę konstitucinio, o vėliau ir susikertančio sutarimo galimybę.

Taigi, pakartotinai pabrėžiu, politinio liberalizmo problema – sukurti tokią politinę politinio teisingumo koncepciją (liberaliam) konstituciniam demokratiniam režimui, kurią deramu pagrindu galėtų pripažinti įvairios religinės ir nereliginės, liberalios ir neliberalios protingos doktrinos. Esminis sunkumas yra tas, kad protingo pliuralizmo sąlygomis religinis išpirkimo gėris negali būti bendras visų piliečių gėris, todėl politinė koncepcija vietoje šios gėrio idėjos turi naudotis to-

kiomis politinėmis idėjomis, kaip laisvė ir lygybė, kartu su tam tikrų universalių priemonių prieinamumo garantijomis (pirminių gėrybių garantijomis [IV:3–4]), kurios piliečiams leistų veiksmingai naudotis savo laisvėmis. Tai yra nuo seno pripažįstama problematika, nors kai kam ji gali atrodyti labiau politinė, o ne filosofinė. Kad ir kaip ji būtų įvardyta, svarbiausia yra suvokti klausimų esmę. Aš pats ją laikau filosofine, nes politinė teisingumo koncepcija yra normatyvinė ir moralinė, kaip ir bet kuri kita politinė koncepcija. PL svarsto (politiniu aspektu) pagrindines moralines ir filosofines konstitucinio demokratinio režimo idėjas: laisvų ir lygių piliečių idėją, politinės galios naudojimo, protingo susikertančio sutarimo, viešojo proto ir jo nustatomos pilietinės pareigos *(duty of civility)*, taip pat deramai grindžiamo stabilumo idėją. Ji siekia atrasti ir protingiausią socialinės vienybės pagrindą, kuris būtų priimtinas modernios demokratinės visuomenės piliečiams. Žodžiu, PL svarsto, ar protingų religinių ir nereliginių, liberalių ir neliberalių doktrinų pliuralizmo sąlygomis įmanomas gerai tvarkomas ir stabilus demokratinis režimas ir apskritai ar jis gali būti neprieštaringai suvoktas.

2. Nurodęs šį kontekstą grįžtu prie Skaitytojo vadovo. *Teorijos* III dalyje postuluojama, kad gerai tvarkoma ir teisingumu kaip sąžiningumu grindžiama visuomenė yra galima ir kad ji vienaip ar kitaip susikuria. Po to keliamas klausimas, ar tokia visuomenė yra stabili. Argumentuojama, jog veikiami gamtos ir žmogiškosios psichologijos dėsnių piliečiai, augantys tokioje gerai tvarkomoje visuomenėje, įgis pakankamai stiprų teisingumo jausmą, padedantį išlaikyti ir iš kartos į kartą perduoti jos politines bei socialines institucijas. Argumentas pasiekia kulminaciją 8 ir 9 skyriuje, kur pateikiamas moralinio mokslumo ir stabilumo fazių eskizas. Kaip visada, stabilumas čia yra grindžiamas deramais pagrindais. Vadinasi, tarp motyvų, kuriais piliečiai vadovaujasi savo veikloje, yra ir tų, kuriuos implikuoja jų pripažįstama teisingumo koncepcija – šiuo atveju visuminė teisingumo kaip sąžiningumo doktrina,[6] artikuliuojanti jų teisingumo jausmą.

Kadangi *Teorijoje* teisingumo kaip sąžiningumo principai reikalauja konstitucinio demokratinio režimo ir protingo pliuralizmo faktas yra visuomenės kultūrinės raidos šių liberalių institucijų rėmuose darinys

[6] Teikiant ją kaip visuminę moralinę doktriną buvo keliama idėja, kad teisingumas kaip sąžiningumas yra teisumo (*rightness*) kaip sąžiningumo dalis (Teorija, 17, 111).

(p. xvi), todėl *Teorijos* argumentas remiasi prielaida, kurios įsitvirtinimui kelią užkerta jos pačios teisingumo principai. Turiu omeny prielaidą, kad gerai tvarkomoje teisingumo kaip sąžiningumo visuomenėje piliečiai pripažįstą vieną ir tą pačią visuminę doktriną, kurios principai atspindi tam tikrus Kanto visuminio liberalizmo aspektus. Tačiau pripažinus protingo pliuralizmo faktą tenka pripažinti, jog ne visi piliečiai laikosi šios visuminės doktrinos, kaip ne visi jie laikosi ir kurios nors vienos religinės doktrinos ar kurios nors utilitarizmo atmainos.

Šioje situacijoje kyla klausimas, kokia politinė teisingumo koncepcija galėtų pateikti bendrų viešosios politinės diskusijos principų bei idealų, dėl kurių sutartų piliečiai, išpažįstantys konfliktuojančias religines ir nereligines, tačiau protingas visumines doktrinas? Nesunku suvokti, kaip tarp įvairių konfliktuojančių visuminių doktrinų galėtų rastis ganėtinai teisingas *modus vivendi*. Paprasčiausiai galima tarti, jog susiklostė tokios istorinės aplinkybės, kad galių pusiausvyra, bent jau esamu momentu, visas puses verčia palaikyti esamą tvarką, kuri kiekvienos jų atžvilgiu yra ganėtinai teisinga. Jeigu turime dviejų išpirkimo religijų konfliktą, tai ar gali būti koks nors kitas jų konflikto sprendimas? Jau minėjau (§1 anksčiau), jog kartais *modus vivendi* gali išsirutulioti į protingų doktrinų susikertantį sutarimą (IV:6–7). Kaip aiškinama IV:3, susikertančio sutarimo idėja savo tikslais ir motyvacija yra moralinė, garantuojanti sutarimo stabilumą, nepriklausantį nuo doktrinų skirtingumo. O tai yra deramais pagrindais grindžiamas stabilumas, ir būtent jis šią sutarimo idėją atskiria nuo *modus vivendi*.

3. Taigi pagrindinis PL tikslas – parodyti, jog *Teorijos* gerai tvarkomos visuomenės idėja gali būti performuluota taip, kad būtų atsižvelgiama į protingo pliuralizmo faktą. Tam tikslui ji transformuoja *Teorijos* teisingumo kaip sąžiningumo doktriną į politinę teisingumo koncepciją, taikomą pamatinei visuomenės struktūrai.[7] Teisingumą kaip sąžiningumą transformuojant į politinę koncepciją būtina politiniais terminais performuluoti sudedamąsias teisingumo kaip sąžiningumo – visuminės doktrinos – idėjas.[8] Kai kurios iš šių idėjų *Teorijoje* gali atro-

[7] Pamatinė struktūra – tai visuomenės pagrindinės politinės, konstitucinės, socialinės ir ekonominės institucijos, kurių visuma sudaro vieningą ilgalaikio socialinio bendradarbiavimo schemą (11 ir toliau?). Visa ši struktūra priklauso politikos sričiai.

[8] Tam nėra būtina iš esmės keisti teisingumo kaip sąžiningumo doktrinos turinio. Pavyzdžiui, dviejų teisingumo ir pamatinės struktūros principų prasmė ir turinys išlie-

dyti kaip religinės, filosofinės arba moralinės idėjos, ir taip išties gali būti, nes *Teorija* neskiria visuminių doktrinų nuo politinių koncepcijų. Ši transformacija atliekama visoje pirmojoje PL dalyje ir antrosios dalies V paskaitoje. Politinę teisingumo koncepciją vadinu nepriklausoma *(freestanding)*, jeigu ji nėra teikiama kaip kurios nors visuminės doktrinos vedinys arba dalis. Kad tokia teisingumo koncepcija būtų moralinė, ji turi vadovautis savo pačios specifiniu normatyviniu ir moraliniu idealu.

Vieną iš tokių idealų galima nusakyti taip. Piliečiai yra protingi, jeigu, traktuodami vienas kitą kaip laisvus ir lygius ilgalaikės socialinio bendradarbiavimo sistemos narius, jie yra pasirengę vienas kitam siūlyti sąžiningas tarpusavio bendradarbiavimo sąlygas (apibrėžiamas tam tikrų principų ir idealų) ir sutinka laikytis šių sąlygų, net jeigu kai kuriais atvejais jiems tai nebūtų naudinga, tarus, kad ir kiti laikosi šių sąlygų. Kad šios sąlygos būtų sąžiningos, jas siūlantys piliečiai turi pagrįstai *(reasonably)* manyti, kad kiti piliečiai, kuriems tos sąlygos siūlomos, gali jas pagrįstai *(reasonably)* priimti. Pastebėkime, jog „pagrįstai" *(reasonably)* vartojama ir šios formuluotės pradžioje, ir pabaigoje: siūlydami sąžiningas bendradarbiavimo sąlygas turime pagrįstai manyti, jog piliečiai, kuriems tas siūlymas teikiamas, gali pagrįstai jas priimti. Ir jie turi jas priimti būdami laisvi ir lygūs, o ne pavergti, manipuliuojami ar slegiami pažemintos savo politinės ar socialinės padėties. Šį reikalavimą vadinu abipusiškumo *(reciprocity)* kriterijumi.[9] Tad politinės teisės ir pareigos yra moralinės teisės ir pareigos, nes jos priklauso politinei koncepcijai, kuri yra normatyvinė (moralinė) su savo specifiniu idealu, nors ji nėra visuminė doktrina.[10]

Iliustruodami visuminės doktrinos moralinių vertybių skirtumą nuo politinės koncepcijos (moralinių) politinių vertybių, pažvelkime į autonomijos vertybę. Ši vertybė gali reikštis bent dviem formomis. Viena iš jų yra politinė autonomija, teisinė nepriklausomybė ir visų piliečių

ka iš esmės tas pats, o pasikeičia tik sąvokiniai rėmai, į kuriuos jie talpinami. Kita vertus, kaip pabrėžiu toliau, PL išryškina politinės ir moralinės autonomijos skirtumą (II:6) ir politinio teisingumo koncepciją sieja tik su politine autonomija. Šio skirtumo nemato *Teorija*, kurioje autonomija interpretuojama kaip moralinė kantiškąja prasme, remiantis Kanto visumine liberalia doktrina (*Teorija*, § 40, 778, 86).

9 Pabrėžiant, kad „pagrįstai" *(reasonably)* pasirodo abiejose formuluotės pusėse, abipusiškumo kriterijus artikuliuojamas tiksliau, nei tai daro PL.

10 Plg., pavyzdžiui, su trečiąja pažiūra, dėstoma p. 182.

politinė lygybė jiems naudojantis politine galia. Kita jos forma – moralinė autonomija, pasireiškianti tokia gyvensena bei mąstysena, kuri leidžia kritiškai analizuoti mūsų gilesnius tikslus bei idealus, kaip to reikalauja Millio individualybės idealas,[11] arba vadovautis, kiek tai įmanoma, Kanto autonomijos doktrina.[12] Nors autonomija kaip moralinė vertybė atliko svarbų vaidmenį demokratinės minties raidos istorijoje, ji netenkina protingų politinių principų abipusiškumo kriterijaus ir todėl negali priklausyti politinei teisingumo koncepcijai. Daugelis tikinčiųjų gali atmesti moralinę autonomiją kaip jų gyvenimo būdo sudedamąją dalį.

Transformuojant visuminę teisingumo kaip sąžiningumo doktriną į politinę teisingumo kaip sąžiningumo koncepciją individo kaip moralinio asmens, kaip moraline galia disponuojančio agento, idėja transformuojama į piliečio idėją. Moralinėse ir politinėse filosofijos doktrinose asmens veikimo galia *(agency)* svarstoma greta jo intelektinių, moralinių ir emocinių galių. Teigiama, jog asmenys yra pajėgūs naudotis savo moralinėmis teisėmis, vykdyti savo moralines pareigas ir vadovautis visais tais moraliniais motyvais, kurie atitinka vienokią ar kitokią tam tikros doktrinos iškeliamą moralinę dorybę. PL į asmenį žvelgia kaip į laisvą ir lygų pilietį, kaip į politinį moderniosios demokratijos asmenį, turintį politinių teisių ir pilietinių pareigų ir su kitais piliečiais siejamą politiniais santykiais. Žinoma, pilietis yra moralinis agentas, nes politinė teisingumo koncepcija, kaip matėme, yra moralinė koncepcija. Tačiau čia svarstomų teisių, pareigų bei vertybių diapazonas yra siauresnis.

Pamatinis politinis pilietiškumo santykis pasižymi dviem specifiniais bruožais: pirma, jis nusako piliečių tarpusavio santykį pamatinės visuomenės struktūros kontekste, tokios struktūros, į kurią ateiname gimdami ir pasitraukiame – mirdami;[13] antra, jis yra laisvų ir lygių piliečių, kurie kaip visuma disponuoja politine galia, santykis. Šiedu bruožai iškart provokuoja klausimą, kaip, iškilus esminiams konstituciniams ir pamatinės struktūros teisingumo klausimams, tokiu santykiu siejami piliečiai gali būti įpareigoti pripažinti savo konstitucinio režimo struktūrą ir laikytis joje priimamų įstatymų. Protingo pliuralizmo faktas šią

[11] Žr. *On Liberty*, 3 sk., ypač skirsnius 1–9.

[12] Prisiminkime, ką kalbėjome 8 išnašoje apie Kanto autonomijos doktriną.

[13] Apie pasitraukimą tik mirties būdu žr. p. 174, išn. 4.

problemą dar labiau pagilina, nes jis reiškia, kad piliečių nesutarimai, kylantys iš jų visuminių doktrinų – religinių ir nereliginių – turi transcendentinių elementų ir yra neišsprendžiami. Tad kokiais idealais ir principais piliečiai, turintys vienodą balsą politinės galios formavime, turėtų vadovautis, kad kiekvienas iš jų savo politinius sprendimus galėtų pagrįsti arba pateisinti *(justify)* prieš bet kurį kitą pilietį?

Atsakymą teikia abipusiškumo kriterijus: savo politine galia deramai naudojamės tik tada, kai nuoširdžiai tikime, jog argumentai, kuriais teisiname savo politinius veiksmus, kitų piliečių pagrįstai gali būti priimti kaip tokių veiksmų pateisinimas.[14] Šis kriterijus taikomas dviem lygmenimis: pačios konstitucinės struktūros ir konkrečių įstatymų, priimamų pagal konstitucinius reikalavimus, lygmeniu. Protinga politinė koncepcija turi pateisinti tik tas konstitucijas, kurios tenkina šį principą. Taip gauname tai, ką galima pavadinti liberaliu teisėtumo principu, taikomu sprendžiant konstitucijų (ir jų pagrindu priimamų įstatymų) teisėtumo klausimą.[15]

Kad piliečiai galėtų atlikti savo politinius vaidmenis, jiems priskiriamos reikiamos intelektinės ir moralinės galios, tokios kaip politinio teisingumo jausmas ir gebėjimas formuoti, realizuoti bei koreguoti savo individualias gėrio doktrinas,[16] taip pat gebėjimas suvokti tas politines dorybes, kurios būtinos jų bendradarbiavimui, kad palaikytų teisingą politinę visuomenę. (Tuo, žinoma, neneigiamas jų gebėjimas vadovautis dar ir kitomis dorybėmis bei kitokiais moraliniais motyvais.)

4. Dvi idėjos, kurių nerasime *Teorijoje* ir kurių mums reikia dorojantis su protingo pliuralizmo faktu, yra protingo susikertančio sutarimo (IV:3) ir viešojo proto (VI:4, 7, 8) idėjos. Be šių idėjų nesuvoktume politinės teisingumo koncepcijos (arba, kaip matysime, tokių koncepcijų šeimos) vaidmens apibrėžiant gerai tvarkomos visuomenės, kai

[14] Turiu pabrėžti, jog čia, griežtai kalbant, nepateikiama jokio argumento. Čia visų pirma paprasčiausiai nusakomas institucinis kontekstas, kuriame piliečius sieja tam tikri santykiai jiems svarstant tam tikrus klausimus ir t.t. Po to teigiama, jog šis kontekstas uždeda piliečiams pareigą vadovautis abipusiškumo kriterijumi. Ši pareiga išplaukia iš asmenų protingumo idėjos, kurią apibūdiname p. 99 ir toliau. Panašaus samprotavimo pavyzdį teikia T. M. Scanlon, „Promises and Practices“, *Philosophy and Public Affairs* 19:3 (Summer 1990).

[15] Dvi paskutinės pastraipos reziumuoja IV:1.

[16] Čia naudojamės 2 išnašos terminologija. Tiek *Teorija*, tiek PL kalba apie (visuminę) gėrio sampratą. Nuo šiol apie ją kalbėsime kaip apie doktriną.

ji reguliuojama politinės koncepcijos, viešąjį protą. Vykdant šią sąvokinę užduotį teisingumo kaip sąžiningumo koncepcija (dabar jau transformuota) naudojama kaip pagrindinis pavyzdys.

Nemėginsiu susikertančio sutarimo idėjos čia išdėstyti plačiau, nei dėsčiau kitur. Pabrėšiu tik du su ja susijusius dalykus. Pirma, būtent protingo pliuralizmo faktas veda, bent jau mane, prie politinės teisingumo koncepcijos idėjos ir taip prie politinio liberalizmo idėjos. Vietoje to, kad religinėms ir neliberalioms idėjoms būtų metamas iššūkis remiantis visumine liberalia filosofine doktrina, siūloma formuluoti liberalią politinę koncepciją, kurią galėtų priimti šios neliberalios doktrinos. Siekdami sukurti šią politinę koncepciją žvelgiame ne į žinomas visumines doktrinas, kad surastume jų atstojamąją arba jų vidurkį, taip pat nemėginame ieškoti kompromiso su dauguma visuomenėje egzistuojančių doktrinų derindami prie jų politinę koncepciją. Tokie mėginimai remtųsi klaidinga sutarimo samprata ir politinę koncepciją paverstų politine netinkama šio žodžio prasme.[17] Veikiau formuluojame nepriklausomą politinę koncepciją su savo specifiniu (moraliniu) politiniu idealu, kurį išreiškia abipusiškumo kriterijus. Tikimės, jog protingos visuminės doktrinos gali (deramu pagrindu) priimti šią politinę koncepciją ir todėl pačios gali būti laikomos protingo susikertančio sutarimo dalyvėmis.

Antra, kalbant apie protingą susikertantį sutarimą reikia pabrėžti, jog PL nemėgina įrodyti ar parodyti, kad toks sutarimas galiausiai susiformuotų protingos politinės teisingumo koncepcijos pagrindu. Daugiausia, ko siekiama – tai pateikti nepriklausomą liberalią politinę koncepciją, kuri nekonfliktuotų su visuminėmis doktrinomis jų pačių valdose ir neužkirstų kelio deramu pagrindu atsirandančio susikertančio sutarimo galimybei. PL atkreipia dėmesį į kai kuriuos istorinius įvykius bei procesus, kurie, kaip atrodo, vedė arba gali vesti į sutarimą (IV:6–7), tačiau šių politinės sociologijos faktų konstatavimas nėra įrodymas.

PL pripažįsta, kad šalia konfliktuojančių visuminių doktrinų bet kurioje politinėje visuomenėje egzistuoja įvairių liberalių politinių teisingumo koncepcijų, konkuruojančių tarpusavyje politiniuose debatuose. Iš čia išplaukia kitas PL tikslas – paaiškinti, ar galima gerai tvarkoma

[17] Žr. taip pat IX:2:389.

liberali politinė visuomenė tarus, kad egzistuoja ne tik doktrinų pliuralizmas, bet ir liberalių politinių koncepcijų įvairovė. Liberalių koncepcijų apibrėžimas pateikiamas nurodant tris sąlygas[18] (p. 6?): pirma, apibrėžiamos tam tikros teisės, laisvės ir galimybės (būdingos demokratiniams režimams); antra, nustatomas specialus šių laisvių prioritetas; trečia, apibrėžiamos priemonės visiems piliečiams, nepaisant jų socialinės padėties, garantuojančios pakankamą universalių[19] gėrybių kiekį, kad jie galėtų veiksmingai naudotis savo laisvėmis ir galimybėmis. Pabrėžiu, jog čia kalbu apie liberalias politines koncepcijas, o ne apie liberalias visumines doktrinas.

Manau, kad teisingumas kaip sąžiningumas su jo dviem teisingumo principais, iš kurių vienas, žinoma, yra skirtumo principas *(the difference principle)*, yra protingiausia koncepcija, nes ji geriausiai tenkina šias sąlygas.[20] Nors ją laikau protingiausia (nors daugelis protingų žmonių su manimi nesutinka), negaliu neigti, kad ir kai kurios kitos koncepcijos tenkina liberalios koncepcijos apibrėžimą. Tiesą sakant, būčiau neprotingas, jeigu neigčiau, kad esama kitokių šį apibrėžimą tenkinančių protingų koncepcijų, pavyzdžiui, toji, kuri skirtumo principą keičia principu, pagal kurį turi būti didinama socialinė gerovė, su sąlyga, kad kiekvienam būtų garantuojamas pakankamas universalių priemonių kiekis. Kiekviena koncepcija, kuri tenkina abipusiškumo kriterijų ir pripažįsta sprendimo naštą (*burdens of judgment;* II:2), yra tinkama kandidatė. Ši sprendimo naštos idėja atlieka dvejopą vaidmenį PL: ji teikia pagrindą sąžinės ir minties laisvei, ir ji verčia mus pripažinti, jog egzistuoja skirtingų ir nesuderinamų liberalių politinių koncepcijų.

[18] PL tekste jos apibūdinamos kaip bruožai. Terminas „sąlygos" yra tikslesnis už terminą „bruožai".

[19] Šis terminas taikomas pirminių gėrių, kaip jie apibrėžiami V:4, atžvilgiu.

[20] Tai nereiškia, jog teisingumas kaip sąžiningumas negali būti koreguojamas. Pavyzdžiui, VIII paskaitoje koreguoju pamatinių laisvių sąvoką, atsižvelgdamas į H.L.A. Harto kritiką. Paskaitoje V:3–4 koreguoju pirminių gėrybių idėją atsižvelgdamas į K.J. Arrow ir Amaartya Seno, Joshua Coheno, T.M. Scanlono ir kitų kritiką. Taip pat norėčiau tikslinti teisingo taupymo principą bei jo vedinius, kaip tai siūlo Thomas Nagelis, Derekas Parfitas ir Jane English (VII:296, išn.). Manau, kad šios ir kitos pataisos iš esmės nekeičia teisingumo kaip sąžiningumo teorijos, nes jos pamatiniai principai ir idealai išlieka, nors jų formulavimas yra ir bus tikslinamas.

PL taip pat mėgina išsiaiškinti, kas yra protingiausias socialinės vienybės pagrindas, kuriuo galėtų remtis modernios liberaliosios demokratijos piliečiai, nors šiam uždaviniui čia neskiriama tiek dėmesio, kiek derėtų. Šį socialinės vienybės pagrindą nusako:[21]

a) Pamatinė visuomenės struktūra, kurią veiksmingai reguliuoja viena iš protingų liberalių teisingumo koncepcijų (arba kelių jų junginys); viena iš tokių koncepcijų šeimos yra protingiausia.
b) Visos protingos visuminės doktrinos pripažįsta kurią nors iš šių protingų koncepcijų, ir visi piliečiai, išpažįstantys šias doktrinas, sudaro pastovią daugumą atžvilgiu tų, kurie atmeta bet kurią šios šeimos koncepciją.
c) Viešoji politinė diskusija, vykstanti sprendžiant esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus, visada arba beveik visada vadovaujasi argumentais, kuriuos apibrėžia viena iš liberalių teisingumo koncepcijų šeimos, viena iš kurių kiekvienam piliečiui atrodo labiausiai (labiau) protinga.

Žinoma, galimi keli apibrėžimo variantai. Pavyzdžiui, idealiu atveju šis pagrindas būtų protingiausias, jeigu visuomenė veiksmingai būtų reguliuojama pagal protingiausią koncepciją, o piliečius jos atžvilgiu vienytų bendra refleksyvioji pusiausvyra *(reflective equilibrium)*. Praktiškai protingiausias pagrindas, kuris realiai susiklosto, yra tas, kai visi piliečiai pripažįsta, jog reguliatyvinė politinė koncepcija yra protinga, o kai kuriems jų ji atrodo protingiausia. To pakanka, kad visuomenė būtų stabili tinkamu pagrindu: tokiu atveju politinę koncepciją visi piliečiai laiko bent jau protinga, o politikoje tai yra daugiausia, ko galime tikėtis.

5. Dabar pasvarstykime viešojo proto idėją ir idealą papildykime tuo, kas sakoma skirsnyje VI:4, 7, 8. Skaitytojas turi atkreipti dėmesį į tai, kokie klausimai ir kokie forumai yra viešojo proto taikymo objektas, pavyzdžiui, politinių partijų ir kandidatų į viešąsias pareigybes debatai svarstant esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus, ir skirti juos nuo daugelio kitų forumų, kai svarstomi politiniai klausimai ir žmonės paprastai vadovaujasi vienokia ar kitokia

[21] Šis apibrėžimas ir čia nusakomas vienybės pagrindas nėra dėstomi PL. Apie juos čia, taip pat „Atsakyme Habermasui" (XI:2:1) kalbu pirmąkart.

visumine doktrina.[22] Šis idealas yra tai, kad esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus[23] žmonės svarsto remdamiesi tokiomis sąvokomis, kurias kiekvienas nuoširdžiai laiko protinga politinio teisingumo koncepcija pagrįstai tikėdamas, kad tokia ją pagrįstai laiko ir kiti laisvi bei lygūs piliečiai. Tad kiekvienas turime turėti tam tikrų orientyrų, arba principų, į kuriuos galėtume apeliuoti, kaip to reikalauja abipusiškumo kriterijus. Keliu idėją, jog vienas iš būdų išsiaiškinti šiuos principus ir orientyrus – tai parodyti, kad jie būtų priimti vadinamojoje „pirminėje pozicijoje" (I:4). Kitiems gali atrodyti, jog esama protingesnių būdų šiems principams išsiaiškinti. Ir jeigu egzistuoja tokių būdų bei tokių principų šeima, visi jie turi tenkinti abipusiškumo kriterijų.

Siekdamas išryškinti abipusiškumo kriterijaus vaidmenį, kaip jis pasireiškia viešojo proto lygmeniu, pabrėžiu, jog politinį santykį konstituciniame demokratiniame režime jis apibūdina kaip pilietinio draugiškumo *(civic friendship)* santykį. Šis kriterijus, jeigu piliečiai juo vadovaujasi viešuose svarstymuose, suteikia specifinę formą jų pamatinėms institucijoms.[24] Pavyzdžiui (imu tik paprastus atvejus), jeigu teigiame, kad kai kurių piliečių religinė laisvė negali būti pripažinta, tai turime jiems pateikti argumentų, kurie būtų ne tik jiems suprantami (kaip Servetas suprato, kodėl Calvinas nori jį sudeginti ant laužo), bet būtų tokie, kad galėtume pagrįstai tikėtis, jog jie, kaip laisvi ir lygūs piliečiai, gali juos pagrįstai priimti. Abipusiškumo kriterijus paprastai pažeidžiamas, kai neigiamos pamatinės laisvės. Kokie argumentai ga-

22 Politinio liberalizmo viešasis protas ir Habermaso viešumo sritis nėra tas pats dalykas. Žr. IX:1:382 išn.

23 Esminiai konstituciniai klausimai liečia, pavyzdžiui, problemą, kokios politinės teisės ir laisvės gali būti pagrįstai įtrauktos į rašytinę konstituciją tariant, kad konstitucija bus interpretuojama aukščiausiojo teismo arba panašios institucijos. Pamatinio teisingumo klausimai liečia pamatinę visuomenės struktūrą, taigi pamatinę ekonominio ir socialinio teisingumo bei panašią problematiką, kurios neliečia konstitucija.

24 Kartais sakoma, jog viešojo proto idėja keliama tik siekiant nuraminti baiminimąsi dėl demokratijos nestabilumo arba trapumo praktine politine prasme. Tokia kritika nėra pagrįsta ir ji neatsižvelgia į tai, kad viešasis protas su jo abipusiškumo principu apibūdina politinį santykį su jo demokratijos idealu ir turi įtakos režimo, kurio stabilumas ar trapumas mums rūpi, pobūdžiui. Šie klausimai yra pirminiai stabilumo praktine politine prasme klausimų atžvilgiu, nors, žinoma, jokia demokratijos teorija negali paprasčiausiai nekreipti dėmesio į šiuos praktinius klausimus.

lėtų tenkinti abipusiškumo kriterijų ir kartu pateisinti kai kurių žmonių pavergimą, turto cenzo įvedimą rinkėjams arba balsavimo teisės neigimą moterims?

Ar viešojo svarstymo *(reasoning)* kontekste galime apeliuoti į savo visuminių doktrinų argumentus? Dabar manau, ir šiuo požiūriu revizuoju VI:8, kad į tokias doktrinas, jeigu jos protingos, visada galima apeliuoti viešajame svarstyme, tik su sąlyga, kad reikiamu momentu bus pateikta viešųjų argumentų, paremtų protinga politine koncepcija, galinčių patvirtinti tai, ką mėginama paremti apeliuojant į visumines doktrinas.[25] Ją vadinu išlyga,[26] apibūdinančia tai, ką dabar vadinu plačiąja viešojo proto samprata. Ją tenkina trys mano aptariami pavyzdžiai. Istoriškai ypač svarbūs abolicionistų ir pilietinių teisių sąjūdžiai. Sakiau, kad jie neprieštarauja tam, ką VI:8 vadinau inkliuzyvine *(inclusive)* viešojo proto samprata. Ir abolicionistų, ir Kingo doktrinas viešojo proto srityje laikiau teisėtomis, nes į jas buvo apeliuojama neteisingoje politinėje visuomenėje, o jų išvados teisingumo klausimu atitiko konstitucines liberalaus režimo vertybes. Taip pat sakiau, kad galima pagrįstai manyti, jog piliečių apeliavimas į šias visumines doktrinas gali padėti kurti teisingesnę visuomenę. Dabar nematau būtinybės pripažinti kokių nors kitų išlygų, išskyrus minėtąją. Išlyga nustato, kad piliečiai turi grįsti savo išvadas apeliuodami į viešąjį protą, ir tai yra visa, kas būtina.[27] Jos privalumas yra ir tai, kad taip kitiems piliečiams atskleidžiame savo doktrinines ištikimybės politinei koncepcijai ištakas, o tai protingo susikertančio sutarimo sąlygomis stiprina stabilumą. Ši platesnė viešojo proto samprata suderinama su pavyzdžiais, kuriuos pateikia VI:8.

25 Ši pozicija yra tolerantiškesnė, palyginti su PL VI:8, kur nustatomos tam tikros sąlygos apeliavimui į tai, kas ten vadinama inkliuzyvinėmis pažiūromis. Užimti šią tolerantiškesnę poziciją man pasiūlė Erinas Kelly (1993m. vasara). Panašią idėją dėsto Lawrence'as Solumas straipsnyje „Constructing an Ideal of Public Reason", *San Diego Law Review* 30: 4 (Fall 1993) su santrauka p. 747–751. Žr. taip pat *Pacific Philosophical Quarterly* 75: 3, 4 (Sept.–Dec. 1994).

26 Dėl šios išlygos tenkinimo gali kilti daug klausimų. Vienas būtų toks: kada ji turi būti tenkinama – tą pačią dieną ar kurią nors kitą? Kam priklauso pareiga ją tenkinti? Yra ir daugiau tokių klausimų. Kaip pabrėžia Thompsonas, turi būti aiškiai nustatyta, kada ši išlyga laikytina patenkinta.

27 Nežinau, ar abolicionistai ir Kingas visada tenkino šią išlygą. Net jeigu jie jos netenkino, tai galėjo ją tenkinti. Ir jeigu jie būtų pažinę viešojo proto idėją ir pripažinę jos idealą, veikiausiai jie ją tenkintų. Dėkoju Pauliui Weithmanui už šią mintį.

Svarbu suprasti, jog viešąjį protą apibrėžia ne kuri nors viena teisingumo koncepcija, pavyzdžiui, ne vien teisingumas kaip sąžiningumas. Jos turinį – principus, idealus bei kriterijus, į kuriuos galima apeliuoti, veikiau nusako ištisa šeima protingų politinių teisingumo koncepcijų, ir šios šeimos sudėtis ilgainiui kinta. Šios politinės koncepcijos nebūtinai yra suderinamos tarpusavyje ir gali būti koreguojamos vykstant tarpusavio debatams. Kartų kaita taip pat iškelia naujų grupių su naujomis politinėmis problemomis. Akivaizdus pavyzdys gali būti pažiūros, keliančios naujų etninių, rasinių ar lyčių santykių problemų, o šių pažiūrų pagrindu kylančios politinės koncepcijos meta iššūkį buvusiosioms. Viešojo proto turinys nėra pastovus, nėra galutinai apibrėžiamas kuria nors viena protinga politine koncepcija.

Vienas iš priekaištų, keliamų šiai platesnei viešojo proto sampratai, yra tai, kad ji vistiktai yra pernelyg siaura. Tačiau norint tai įrodyti, reikėtų atrasti tokių esminių konstitucinių ir pamatinio teisingumo klausimų (IV:5), kurie negalėtų būti sprendžiami vadovaujantis esamų protingų politinių koncepcijų politinėmis vertybėmis. PL neteigia, kad taip niekada negali atsitikti, o tik postuluoja, kad taip atsitinka retai. Ar viešasis protas gali išspręsti visas, ar beveik visas politines problemas, protingai surikiavęs politines vertybes – to negalima žinoti iš anksto ir priklausomai nuo konkrečių atvejų. Tokie atvejai turi būti rūpestingai analizuojami, kad išsiaiškintume, kaip derėtų juos traktuoti. Juk tai, kaip traktuosime konkretų atvejį, priklauso ne vien nuo bendrųjų principų, bet ir nuo tų politinių vertybių, kurias kartais galime suvokti tik susidūrę su konkrečiu atveju.

Viešojo proto idėja gali atrodyti per siaura dar ir todėl, kad ji tarsi iš anksto leidžia išspręsti visus klausimus. Tačiau iš tikrųjų pats savaime viešasis protas nedeterminuoja jokių konkrečių įstatymų leidybos ar politikos sprendimų. Veikiau jis tik apibrėžia viešuosius argumentus, kuriais remiantis tokie klausimai turi būti politiškai sprendžiami. Imkime maldos mokyklose problemą. Gali atrodyti, jog, liberaliosios nuostatos požiūriu, tokia praktika viešosiose mokyklose nepriimtina. Tačiau kodėl? Turime atsižvelgti į visas politines vertybes, į kurias galima apeliuoti sprendžiant klausimą, kurios pusės argumentai yra svariausi. Garsieji Patricko Henry ir Jameso Madisono debatai dėl anglikonų Bažnyčios

statuso ir religijos mokymo mokyklose, vykę 1785 m. Virdžinijos atstovų rūmuose, vyko abiem pusėms apeliuojant beveik vien tik į politines vertybes.[28]

Kitiems viešojo proto idėja gali atrodyti per siaura dėl to, kad gali vesti į savotiško pato situaciją[29] ir nepadėti piliečiams pasiekti nuomonių sutarimo. Viešasis protas gali pasirodyti ribotas dėl to, kad neteikia pakankamai argumentų, kuriais remiantis galima būtų išspręsti bet kurį klausimą. Tačiau tokia situacija yra būdinga ne tik moralinei ir politinei argumentacijai, ji galima bet kurioje – mokslinėje ar kasdienėje – argumentacijoje. Lyginamuoju požiūriu, viešajai argumentacijai svarbiausi yra tie atvejai, kai būtina priimti vienokį ar kitokį politinį sprendimą, pavyzdžiui, įstatymų leidėjams svarstant įstatymo projektą arba teisėjams sprendžiant bylą. Čia turi būti nustatoma tam tikra politinė sprendimų priėmimo taisyklė, kurios nustatymo procedūrą pripažintų kiekvienas. Vadovaudamiesi viešojo proto idėja piliečio vaid-

[28] Rimčiausias Jeffersono bilio dėl religijų laisvės (priimto Virdžinijos atstovų rūmų 1786 m.) oponentas buvo populiarusis Patrickas Henry. Henry argumentas už Bažnyčios įtakos išlaikymą buvo grindžiamas požiūriu, kad „krikščionybės pažinimas padeda palaikyti žmonių dorovę, tramdyti jų ydas ir palaikyti santaiką visuomenėje, o šių žinių gali duoti tik išprusę mokytojai". Žr. Thomas J. Curry, *The First Freedoms* (New York: Oxford University Press, 1986), kur 4 sk. nagrinėjamas Virdžinijos atvejis. Patrickas Henry gynė ne tiek krikščioniškąjį tikėjimą patį savaime, o veikiau jį traktavo kaip veiksmingą priemonę siekiant pamatinių politinių vertybių, būtent doro ir taikaus piliečių elgesio. Man atrodo, jog kalbėdamas apie „ydas" jis bent iš dalies turėjo omeny tuos veiksmus, kurie žeidžia politines vertybes, pripažįstamas politinio liberalizmo ir kitų demokratijos teorijų. Madisono prieštaravimai Henry siūlymams buvo grindžiami abejone, ar Bažnyčios suvalstybinimas būtinas, kad būtų palaikyta darni pilietinė visuomenė. Madisono prieštaravimai rėmėsi ir istorinėmis nuorodomis į neigiamus tokio suvalstybinimo padarinius visuomenei bei pačiai religijai. Žr. Madison, „Memorial and Remonstrance" (1785) kn. *The Mind of the Founder*, ed. Marvin Mayers (New York: Bobbs-Merrill, 1973), p. 7–16; taip pat Curry, p. 142 ir toliau. Jis kalba apie kolonijų, neturėjusių oficialios Bažnyčios, klestėjimą ir mini Pensilvaniją bei Rodailendą, apie ankstyvosios krikščionybės galią jai priešiškai Romos imperijai ir apie oficialiųjų bažnyčių korumpavimosi faktus. Daugumą šių argumentų, arba net visus, galima performuluoti viešojo proto politinių vertybių terminais. Maldos mokyklose pavyzdys ypač įdomus tuo, kad parodo, jog viešojo proto idėja nusako ne specifines politines institucijas ar politikos kryptis, bet būdą, kaip jos turėtų būti grindžiamos pateikiant jas piliečių visuomenės vertinimui.

[29] Šį terminą skolinuosi iš Paulo Qinno. Pačią idėją aptaria PL, VI:7.1–2.

menį ir pilietiškumo pareigą suvokiame pagal analogiją su teisėjo pareigybe ir ginčų sprendimo pareiga. Panašiai kaip teisėjai ginčus turi spręsti remdamiesi teisiniais precedento ir pripažintų įstatymų interpretacijos kanonų pagrindais, piliečiai, spręsdami esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus, turi vadovautis viešuoju protu ir abipusiškumo kriterijumi.

Antai atvejais, kai susiklosto tariama pato situacija, t.y. kai teisiniai argumentai, kaip atrodo, atsveria vienas kitą, teisėjai vis dėlto negali ginčo išspręsti paprasčiausiai remdamiesi savo pačių politinėmis pažiūromis. Taip elgdamiesi jie pažeistų savo pareigą. Tas pat pasakytina apie viešąjį protą: jeigu pato situacijoje piliečiai griebiasi argumentų, priklausančių jų visuminėms pažiūroms,[30] jie pažeidžia abipusiškumo principą. Argumentai, kuriais remiantis tada būtų sprendžiami esminiai konstituciniai bei pamatinio teisingumo klausimai, jau nebūtų tokie, kuriuos galėtume pagrįstai apibūdinti kaip argumentus, palaikomus visų piliečių, ypač tų, kurių tokiu būdu paneigiamos religinės laisvės, balsavimo ar lygių galimybių teisės. Viešojo proto požiūriu, piliečiai paprasčiausiai privalo balsuoti už tą politinių vertybių hierarchiją, kurią jie nuoširdžiai laiko protingiausia. Priešingu atveju politine galia būtų naudojamasi taip, kad būtų pažeidžiamas abipusiškumo kriterijus.

Vis dėlto kai kurie ginčytini klausimai, tokie kaip abortų problema, gali vesti prie skirtingų politinių koncepcijų pato ir piliečiams gali tekti paprasčiausiai balsuoti atitinkamu klausimu.[31] Tiesą sakant, tai yra

[30] Vartoju terminą *grindžiamieji argumentai (grounding reasons)*, nes daugelis tų, kurie į juos apeliuoja, juos laiko deramais arba tikraisiais religiniais, filosofiniais ar moraliniais viešųjų argumentų ir politinių teisingumo koncepcijų idealų bei principų pagrindais.

[31] Kai kurie skaitytojai perskaitė išnašą (267 p.) kaip argumentą, ginantį abortą ankstyvose vaisiaus brendimo stadijose. Tačiau ji neteikiama kaip argumentas. (Ji išreiškia mano nuomonę, tačiau nuomonė nėra argumentas.) Padariau klaidą nepažymėdamas, jog vienintelis išnašos tikslas – pailiustruoti ir patvirtinti šį teiginį, su kuriuo ta nuoroda siejama: „Su viešuoju protu nėra suderinamos tik tos visuminės doktrinos, kurios nesugeba pateikti protingos [klausimą liečiančių] politinių vertybių hierarchijos. Mėgindamas paaiškinti, ką turiu omeny, nurodžiau tris politines vertybes (žinoma, jų yra daugiau), svarbias ginčytinos aborto teisės atveju, nors gali atrodyti, jog politinės vertybės čia apskritai netaikytinos. Manau, kad nuodugnesnė šių vertybių interpretacija gali padėti rasti protingą argumentą. Nesakau – protingiausią ar lemiamą argumentą; nežinau, kaip jis atrodytų, jei apskritai toks

įprastoji padėtis: vienmintiškumo tikėtis negalima. Protingos politinės teisingumo koncepcijos ne visada veda prie tos pačios išvados; piliečiai, pripažįstantys tą pačią koncepciją, ne visada sutaria konkrečiais klausimais. Tačiau balsavimo rezultatas laikytinas protingu, jeigu visi ganėtinai teisingo konstitucinio režimo piliečiai nuoširdžiai balsuoja vadovaudamiesi viešojo proto idėja. Tai nereiškia, jog balsavimo rezultatas bus teisingas, tačiau tuo momentu jis bus protingas ir piliečiams privalomas pagal mažoritarizmo principą. Kai kurie jų, žinoma, gali jį atmesti, pavyzdžiui, katalikai gali atmesti sprendimą pripažinti aborto teisę. Jie gali pateikti argumentų, apeliuojančių į viešąjį protą, kad tokia teisė nebūtų pripažinta, bet jie gali nesugebėti laimėti daugumos balsų.[32] Tačiau jiems patiems nebūtina naudotis aborto teise. Jie gali šią teisę pripažinti kaip galiojančios teisinės tvarkos dalį ir todėl jai nesipriešinti jėga. Toks priešinimasis būtų neprotingas: jis reikštų, jog jie visiems mėgina primesti savo visuminę doktriną, nepriimtiną daugumai kitų piliečių, kurie taip pat apeliuoja į viešąjį protą. Žinoma, katalikai ir toliau, laikydamiesi viešojo proto reikalavimų, gali skelbti savo argumentus prieš aborto teisę. Net jeigu Bažnyčios neviešojo proto principai reikalauja, kad jos nariai va-

yra. (Nuodugnesnės interpretacijos pavyzdžiu gali būti Judith Jarvis Thompson, „Abortion: Whose Right?" *Boston Review* 20; 3 [Summer 1995], nors ir ją norėčiau papildyti.) Tarkime, kad egzistuoja protingas viešojo proto argumentas, pagrindžiantis aborto teisę, bet nėra tokio pat protingo politinių vertybių derinio arba surikiavimo viešajame prote, kuris pagrįstų aborto teisės neigimą. Tik tokiais atvejais visuminė doktrina, neigianti aborto teisę, yra nesuderinama su viešuoju protu. Jeigu ji plataus viešojo proto išlygą gali patenkinti ne blogiau už kitus požiūrius, tai viešojo proto požiūriu ji yra priimtina. Visuminė doktrina gali būti neprotinga tam tikru klausimu, bet dėl to ji nebūtinai tampa apskritai neprotinga.

32 Tokio argumento pavyzdys gali būti kardinolo Bernardino „The Consistent Ethics: What Sort of Framework?" *Origins* 16 (Oct. 30, 1986), p. 345, 347–350. Kardinolo pateikta viešosios tvarkos idėja remiasi šiomis trimis politinėmis vertybėmis: viešoji santaika, esminių žmogaus teisių sauga ir teisinėje bendruomenėje pripažinti moralaus elgesio standartai. Be to, jis pripažįsta, kad ne visi moraliniai draudimai turi būti transformuojami į draudžiamuosius pilietinius įstatymus, ir mano, jog esminė politinės ir socialinės tvarkos paskirtis – ginti žmogaus gyvybę ir pamatines žmogaus teises. Abortų draudimą jis tikisi pagrįsti apeliuodamas į šias tris vertybes. Čia nesiimsiu vertinti jo argumento, o tik pabrėšiu, jog jis formuluojamas viešojo proto terminais. Ar šis jo argumentas protingas ir ar jis protingesnis už priešingos pusės argumentus, yra kitas klausimas. Kaip bet koks kitas viešojo proto argumentas, jis gali būti nenuoseklus arba klaidingas.

dovautųsi jos doktrina, toks reikalavimas nėra nesuderinamas su tuo, kad jie gerbia viešąjį protą.[33] Šio klausimo toliau nenagrinėju, nes man svarbu tik pabrėžti, kad viešojo proto idealas nebūtinai veda prie pažiūrų sutapimo. Piliečiai mokosi iš konfliktų ir diskusijų, ir kai savo svarstymuose jie vadovaujasi viešojo proto argumentais, jie ugdo ir gilina savo visuomenės viešąją kultūrą.

6. Aukščiau, 4 skirsnyje matėme, jog liberalioji koncepcija pamatines laisvės ir lygybės vertybes jungia ir derina trimis aspektais. Pirmieji du nusako pamatines teises ir laisves, taip pat jų prioritetus; trečiasis susijęs su piliečių aprūpinimu pakankamomis universaliomis priemonėmis, kad jie veiksmingai galėtų naudotis savo laisvėmis. Trečiasis aspektas, žinoma, turi tenkinti abipusiškumo kriterijų, tad jis numato tokią pamatinę struktūrą, kuri užkerta kelią per didelei (to kriterijaus požiūriu) socialinei ir ekonominei nelygybei atsirasti. Politinio liberalizmo požiūriu, nesant žemiau išvardijamų institucijų (a)–(e) arba jų analogų paprastai susiklosto per didelė nelygybė. Čia naudojamės sveiko proto politine sociologija.

Šia sociologija naudojamės dar trijose PL vietose. Pirmiausia tai darome II dalies IV paskaitoje. Po to IV:6 skirsnyje aiškiname, kaip konstitucinis sutarimas gali pamažu kilti iš ankstesnio periodo, kai tokie konstituciniai principai, kaip sąžinės laisvė, buvo pripažinti įveikiant didžiulį pasipriešinimą ir tik *modus vivendi* pavidalu. Po to IV:7 skirsnyje parodome, kaip konstitucinis sutarimas gali transformuotis į susikertantį sutarimą. Skirsnyje VI:8 matome, kaip gali būti pasinaudojama protinga visumine doktrina, kuri palaiko protingą politinę koncepciją, kad paspartintų perėjimą prie teisingo konstitucinio režimo. Esminis konstitucinio ir susikertančio sutarimo skirtumas yra tas, kad pirmasis yra sutarimas dėl tam tikrų konstitucinių principų, garantuojančių įvairias laisves. Šie principai, tokie kaip sąžinės laisvė, vėliau buvo išplėtoti tokiuose dokumentuose, kaip Amerikos Nepriklausomybės deklaracija ar Prancūzijos revoliucijos Žmogaus teisių deklaracija.

[33] Mano supratimu, šis požiūris yra artimas Tėvo Johno Courtney Murray nuostatai apie tai, kokią poziciją Bažnyčia turi užimti dėl kontracepcijos; žr. *We Hold These Truths* (New York: Sheed and Ward, 1960), p. 157 ir toliau. Žr. taip pat Mario Cuomo paskaitą abortų klausimu 1984 m. Notre Dame paskaitose, išspausdintose kn. *More Than Words* (New York: St Martin's, 1993), p. 32-51. Reiškiu padėką Leslie Griffinui ir Pauliui Weithmanui už diskusijas, kurios man padėjo išsiaiškinti kai kurias iš šių problemų.

Šios garantuojamos laisvės pagrįstai kritikuojamos kaip grynai formalios (VIII:7).[34] Pačios jos nusako tik riboto liberalizmo formą, tiesą sakant, net ne liberalizmą, o libertarizmą (VII:3).[35] Pastarasis laisvės ir lygybės nederina taip, kaip tai daro liberalizmas; jis nenaudoja abipusiškumo kriterijaus ir toleruoja tokią socialinę bei ekonominę nelygybę, kuri to kriterijaus požiūriu nepriimtina. Šiuo atveju nėra deramai grindžiamo stabilumo, ir tokia padėtis būdinga visiems grynai formaliems konstituciniams režimams. Pateikiame sąrašą institucijų, kurių reikia šiam stabilumui garantuoti:

a) Viešasis rinkimų finansavimas ir viešosios informacijos politikos klausimais prieinamumas (VIII:12–13). Šios priemonės, kaip ir toliau nurodomos, tėra dalis būtinųjų priemonių, kurių reikia tam, kad atstovai ir pareigūnai būtų pakankamai nepriklausomi nuo atskirų socialinių bei ekonominių interesų ir kad piliečiai disponuotų tomis žiniomis bei informacija. Visa tai jiems leistų vadovautis viešuoju protu formuojant ir vertinant politiką.
b) Tam tikra galimybių lygybė, ypač švietimo ir profesinio parengimo srityje. Be tokios galimybių lygybės ne visi visuomenės sluoksniai galėtų dalyvauti viešuose svarstymuose ar daryti įtaką socialinei bei ekonominei politikai.
c) Pajamų ir turto paskirstymas, atitinkantis trečiąją liberalizmo sąlygą: visiems piliečiams turi būti garantuojamas pakankamas universalių priemonių kiekis, kad jie galėtų veiksmingai naudotis savo pamatinėmis laisvėmis.[36] Be šios sąlygos tie, kurie disponuoja didesniais turtais ar pajamomis, paprastai pajungia sau likusią visuomenę naudodami politinę galią savo interesams.
d) Visuomenė per savo centrinės ir vietinės valdžios institucijas arba per savo socialinę bei ekonominę politiką turi funkcionuoti kaip paskutiniosios instancijos darbdavys. Ilgalaikio saugumo stoka ir prasmingo darbo ar užimtumo galimybių stygius ne tik

[34] Hegelis, Marxas ir socialistiniai autoriai buvo visiškai teisūs keldami šį priekaištą.

[35] Žr. taip pat VII:4,9.

[36] Šis reikalavimas neapsiriboja tik maisto, apsirengimo, būsto ar būtiniausių gyvenimo priemonių parūpinimu. Pamatinių laisvių sąrašui priklauso ir politinės laisvės bei dalyvavimo politiniame procese galimybės.

griauna piliečių savigarbą, bet ir jų pojūtį, kad jie yra visuomenės nariai, o ne jos belaisviai. Tai sukelia nusivylimą, kartėlį ir pyktį.
e) Garantuota elementari visų piliečių sveikatos apsauga.

Šios institucijos, žinoma, nevisiškai tenkina teisingumo kaip sąžiningumo principus. Tačiau čia svarstome ne tai, ko šie principai reikalauja, o tik išvardijame esmines prielaidas tos pamatinės struktūros, kurioje viešojo proto idealas, jeigu piliečiai juo nuoširdžiai vadovaujasi, gali apginti pamatines laisves ir užkirsti kelią neleistinai didelei nelygybei. Kadangi viešojo proto idealui priklauso ir tam tikra viešojo politinio svarstymo forma, šios institucijos, ypač pirmosios trys, yra būtinos tam, kad toks svarstymas būtų galimas ir produktyvus. Tikėjimas viešojo svarstymo svarba turi esminės reikšmės protingam konstituciniam režimui, tad jam palaikyti ir skatinti būtina steigti specifines institucijas. Viešojo proto idėja padeda apibrėžti politiniams svarstymams būtinų visuomeninių institucijų struktūrą ir turinį.

Šį skirsnį baigiu pastabomis apie viešojo proto galių ribotumą siekiant visuomenės santarvės. Yra trys pagrindinės konfliktų atmainos: konfliktai, kylantys iš tarpusavyje nesuderinamų visuminių doktrinų; konfliktai, kylantys dėl nevienodo piliečių statuso, klasinės padėties, užsiėmimo pobūdžio, taip pat dėl etninių, rasinių bei lytinių skirtumų; konfliktai, kuriuos lemia sprendimo našta *(burdens of judgment)*. Politinis liberalizmas švelnina pirmojo tipo konfliktus, tačiau negali jų pašalinti, nes politiniu požiūriu visuminės doktrinos yra nesutaikomos ir nesuderinamos tarpusavyje. Tačiau ganėtinai teisingo konstitucinio režimo principai gali mums padėti dorotis su antrojo tipo konfliktais. Kai pripažįstame teisingumo principus arba juos priimame bent jau kaip protingus, nors galbūt ne protingiausius, ir žinome, jog mūsų politinės bei socialinės institucijos juos atitinka, tada antrojo tipo konfliktams užkertame kelią ar bent sušvelniname. Manau, kad šie konflikto šaltiniai iš esmės gali būti pašalinti esant konstituciniam režimui, kurio politiniai teisingumo principai tenkina abipusiškumo kriterijų.[37] PL nesvarsto šių konfliktų – palieka jų sprendimą teisingumui kaip sąžiningumui (kaip jis, pavyzdžiui, dėstomas *Teorijoje*) ar bet

[37] Manau, kad toks režimas yra pajėgus deramai dorotis ir su kultūriniais bei nacionaliniais skirtumais. Šiuo požiūriu sutinku su Yeal Tamir; žr. jos *Liberal Nationalism* (Princeton: Princeton University Press 1993), ypač 3 sk.

kuriai kitai protingai politinei teisingumo koncepcijai. Tačiau konfliktai, kuriuos lemia sprendimo našta, visada išlieka ir riboja galimo sutarimo mastą.

7. Ir *Teorija*, ir PL mėgina parodyti, kada galima gerai tvarkoma demokratinė visuomenė, ir kodėl teisingumui kaip sąžiningumui turi būti skiriama ypatinga vieta tarp įvairių politinių koncepcijų. Žinoma, daugelis žmonių susitaiko su išvada arba net laiko akivaizdžiu dalyku, jog teisinga ir gerai tvarkoma demokratinė visuomenė negalima. Ar toks susitaikymas nėra mūsų brandumo požymis, neišvengiamai prarandamo nekaltumo dalis? Tačiau ar galime taip lengvai pripažinti šią išvadą? Kokių pasekmių tai turėtų mūsų požiūriui į politinį pasaulį ir net į pasaulį kaip visumą?

Politinius klausimus filosofija gali nagrinėti įvairaus bendrumo ir abstraktumo lygmenimis, kurių kiekvienas yra vertingas ir svarbus. Ji gali kelti klausimą, kodėl neteisinga karo metu pulti civilius gyventojus, juos bombarduoti arba panaudoti branduolinį ginklą. Ji gali kelti bendresnį klausimą apie teisingas konstitucinės santvarkos formas ir apie tai, kokie klausimai priklauso konstitucinei politikai. Ji gali kelti dar bendresnį klausimą apie tai, ar teisinga ir gerai tvarkoma konstitucinė demokratija galima ir jeigu taip, tai kaip ji galima. Neteigiu, kad bendresni klausimai yra labiau filosofiniai ar labiau svarbūs. Visi šie klausimai ir atsakymai, kuriuos gebame rasti, siejasi tarpusavyje ir mums teikia filosofinių žinių.

Atsakymas į klausimą, ar teisinga demokratinė visuomenė galima ir ar ji gali būti stabili deramu pagrindu, veikia mūsų mąstyseną ir mūsų požiūrį į pasaulį apskritai. Ir jis veikia mūsų mąstyseną bei nuostatas dar prieš mums žengiant į politiką, nulemdamas mūsų dalyvavimo joje būdą. Ginčai dėl bendrųjų filosofinių klausimų negali būti kasdieniu politikos užsiėmimu, tačiau tai nemenkina jų reikšmės, nes tai, kaip suvokiame atsakymus į juos, formuoja gilumines viešosios kultūros ir politikos nuostatas.[38] Jeigu laikome akivaizdžia tiesa, kad teisinga ir gerai tvarkoma demokratinė visuomenė negalima, tai šį įsitikinimą atspindės minėtųjų nuostatų kokybė ir tonas. Viena iš Weimaro Respublikos konstitucinio režimo žlugimo priežasčių buvo tai, kad nė vienas iš tradicinių Vokietijos elitų netikėjo jos konstitucija ir ne-

[38] Čia sutinku su Michaelu Walzeriu; žr. jo recenziją kn. Benjamin Barber, *The Conquest of Politics* žurnale *New York Review of Books*, February 2, 1989, p. 42 ir toliau.

padėjo bendromis pastangomis jos palaikyti. Jie prarado tikėjimą, kad apskritai galimas liberalus parlamentinis režimas. Jo laikas baigėsi. Režimas pirmiausia susitaikė su daugybe autoritarinių kabinetinių vyriausybių 1930–1932 metais. Šioms vyriausybėms tolydžio silpnėjant dėl paramos visuomenėje stokos prezidentas Hindenburgas galiausiai buvo įtikintas kreiptis į Hitlerį, kuris tokią paramą turėjo ir kurį konservatoriai tikėjosi sugebėsią kontroliuoti.[39]

Šio šimtmečio karai su jų tolydžio didesniu nuožmumu, pasiekusiu kulminaciją maniakinėje Holokausto piktadarybėje, verčia kelti klausimą, ar politiniuose santykiuose turi vyrauti vien jėga ir smurtas. Jeigu negalima teisinga visuomenė, jėgą nukreipianti savo tikslams, ir jeigu žmonės yra amoralūs ir nepataisomai ciniški egoistai, tai kartu su Kantu galima kelti klausimą, ar tada žmogiškosioms būtybėms išvis verta gyventi Žemėje.[40] Turime vadovautis prielaida, kad teisinga politinė visuomenė galima, taigi ir prielaida, kad žmogus yra iš prigimties morali būtybė; ir net jeigu šiuo požiūriu jis nėra tobulas, jis gali suprasti protingą politinę teisingumo koncepciją ir būti pakankamai motyvuotas palaikyti visuomenę, grindžiamą jos idealais bei principais. *Teorijoje* ir PL mėginama išsiaiškinti, kokiomis protingomis teisingumo koncepcijomis galėtų vadovautis demokratinis režimas ir kartu pateikiama protingiausia kandidatė. Šiuose darbuose taip pat svarstoma, kaip turi būti įsivaizduojami piliečiai, kurie galėtų sukonstruoti[41] protingiausias koncepcijas, ir kokia turėtų būti jų moralinė psichologija, kad ji palaikytų tvarią daugmaž teisingą politinę visuomenę.[41] Tai, kad dėmesį telkiu šiems klausimams, iš dalies paaiškina, kodėl daugeliui skaitytojų šie tekstai atrodo abstraktūs ir nepraktiški.

Dėl to neatsiprašau.

John Rawls,
1995 gruodis

[39] Žr. Carl Schmitt, *The Crisis of Parliamentary Democracy*, trans. Ellen Kennedy (Cambridge: MIT Press, 1988), ypač pratarmę antrajam leidimui (1926) ir 2 sk. Apie Weimaro Respubliką žr. Detlev Peukert, *The Weimar Republic*, trans. Allen Lane (Boston: Penguin, 1991), ypač 11–14 sk.; Klaus Fischer, *Nazi Germany* (New York: Continuum, 1995), 7 sk. ir išvadas p. 258–263.

[40] „Jeigu neliks teisingumo, žmonėms nebus verta gyventi Žemėje" (*Rechtslehre*, §49, Ak: VI:332, pastaba E).

[41] Šiuo psichologijos klausimu žr. *Teoriją*, III dalį, ypač sk. 8; taip pat PL:II:1–3.

POLITINIS
LIBERALIZMAS

PIRMOJI DALIS

Politinis liberalizmas: pamatiniai elementai

I PASKAITA

Pagrindinės idėjos

Pavadinimas „Politinis liberalizmas“, kuriuo įvardijamos šios paskaitos, atrodo gana žinomas. Tačiau aš jį vartoju visiškai kitaip, nei gali atrodyti skaitytojui. Tad pirmiausia turėčiau pateikti politinio liberalizmo apibrėžimą ir paaiškinti, kodėl jį vadinu „politiniu“. Vis dėlto pačioje pradžioje pateiktas apibrėžimas nebūtų naudingas. Vietoj to pradedu nuo pirmojo pamatinio klausimo apie demokratinės visuomenės politinį teisingumą, būtent: „Kokia teisingumo samprata reikėtų vadovautis nusakant laisvų ir lygių bei visiškai kooperatyvių *(cooperating)* visuomenės narių sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas visą jų gyvenimą, net iš kartos į kartą?“

Su šiuo pirmuoju pamatiniu klausimu siejame antrąjį – tolerancijos plačiąja prasme klausimą. Demokratinės visuomenės kultūrai visada būdinga priešingų ir nesuderinamų religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų įvairo-

vė. Kai kurios iš šių doktrinų yra labai protingos, ir šią protingų doktrinų įvairovę politinis liberalizmas suvokia kaip neišvengiamą ilgalaikį žmogiškojo proto pastangų rezultatą, susiklostantį tvarių liberalių institucijų sąlygomis. Tad antrasis klausimas: „Kuo grindžiama tokia tolerancija, kai pripažįstamas protingo pliuralizmo faktas kaip neišvengiamas liberalių institucijų padarinys?“ Abu klausimus galime sujungti: „Kaip galima ilgalaikė teisinga ir stabili laisvų ir lygių piliečių visuomenė, jeigu piliečius skiria tarpusavyje nesuderinamos protingos religinės, filosofinės ir moralinės doktrinos?“

Politinio liberalizmo požiūriu, sunkiausiai sprendžiami nesutarimai yra tie, kurie susiję su aukščiausiais dalykais: religiniais įsitikinimais, filosofinėmis pasaulėžiūromis ir moralinėmis gėrio sampratomis. Turi kelti nuostabą tai, kad esant tokiems giliems nesutarimams apskritai galimas teisingumu grindžiamas laisvų ir lygių piliečių bendradarbiavimas. Tiesą sakant, istorinė patirtis liudija, jog tai yra retas atvejis. Nors svarstomoji problema yra gerai žinoma, politinis liberalizmas teikia, mano manymu, kur kas mažiau žinomą jos sprendimą. Norėdami suformuluoti šį sprendimą turėsime pasitelkti tam tikrų idėjų šeimą. Šioje paskaitoje pirmiausia išdėstysiu kai kurias svarbesnes iš šių idėjų ir tik pabaigoje (§8) pateiksiu apibrėžimą.

§1. Du pamatiniai klausimai

1. Kalbant apie pirmąjį pamatinį klausimą reikia pabrėžti, jog pastarųjų dviejų šimtmečių demokratinės minties istorija rodo, kad iki šiol nesama sutarimo dėl to, kaip turi būti konstruojamos demokratinės visuomenės institucijos, kad tenkintų laisvų ir lygių piliečių sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas. Tai liudija gilūs nesutarimai dėl to, kaip laisvės ir lygybės vertybės turėtų atsispindėti pamatinėse piliečių teisėse, kad būtų deramai tenkinami ir laisvės, ir lygybės reikalavimai. Šį nesutarimą galime traktuoti kaip konfliktą pačios demokratinės minties tradicijoje – konfliktą tarp tradicijos, siejamos su Locke'o vardu, kuri pabrėžia tai, ką Constantas vadino „šiuolaikinių žmonių laisvėmis“, t.y. minties ir sąžinės laisvę, tam tikras elementarias asmens ir nuosavybės teises bei teisės viršenybės principą ir tradicijos, siejamos su Rousseau vardu, kuri pabrėžia tai, ką Constantas vadino „antikinių žmo-

nių laisvėmis", t.y. lygias politines laisves ir viešojo gyvenimo vertybes.[1] Šis gerai pažįstamas stilizuotas kontrastas mums gali padėti įvesti tam tikrą tvarką mūsų idėjose.

Teikdama atsakymą į mūsų pirmąjį klausimą teisingumo kaip sąžiningumo teorija[2] mėgina tarpininkauti šioms dviems tradicijoms: ji siūlo, pirma, du teisingumo principus, kuriais vadovaujantis apibrėžiamos pamatinės institucijos, galinčios realizuoti laisvės ir lygybės vertybes ir antra, nurodo požiūrio tašką, iš kurio žvelgiant šiedu principai atrodo labiau suderinami, nei kiti žinomi teisingumo principai, su ta idėja, kuri demokratijos piliečius traktuoja kaip laisvus ir lygius asmenis. Turi būti įrodyta, jog tam tikra politinių ir socialinių institucijų sandara yra labiau tinkama realizuoti laisvės ir lygybės vertybėms, jeigu piliečiai traktuojami taip. Minėtieji teisingumo principai yra šie:[3]

a) Kiekvienas asmuo turi vienodą teisę į pakankamą lygių pamatinių teisių ir laisvių schemą, kuri yra suderinama su tokia pačia schema visiems; šioje schemoje lygioms politinėms laisvėms, ir tik šioms laisvėms, garantuojama jų lygi *(fair)* vertė.
b) Socialinė ir ekonominė nelygybė turi tenkinti dvi sąlygas: pirma, ji turi būti siejama su padėtimis ir pareigybėmis, kurios yra atviros visiems sąžiningos galimybių lygybės sąlygomis; antra, ji turi būti naudingiausia nepalankiausioje padėtyje esantiems visuomenės nariams.

Kiekvienas iš šių principų reguliuoja konkrečios srities institucijas ne tik pamatinių laisvių ir teisių, bet ir lygybės reikalavimo požiūriu;

1 Žr. „Liberty of the Ancients Compared with that of the Moderns" (1819), kn. Benjamin Constant, *Political Writings*, trans. and ed. by Biancamaria Fontana (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). Įvade aptariamoji diskusija dėl skirtingai suvokiamos politinės filosofijos problematikos antikiniame ir šiuolaikiniame pasaulyje iliustruoja Constanto takoskyros aktualumą.

2 Teisingumo koncepcija, kurią pateikia *Teorija*.

3 Šių principų formuluotė skiriasi nuo tos, kuri pateikiama *Teorijoje* ir remiasi formuluote, kurią siūlo „The Basic Liberties and Their Priority", *Tanner Lectures on Human Values*, vol. III (Salt Lake City: University of Utah Press, 1982), p. 5. Šių pakeitimų priežastys nurodomos šios paskaitos p. 46–55. Jos yra svarbios revizuojant pamatinių laisvių traktuotę *Teorijoje* ir atsakant į esmines kritines H.L.A. Harto pastabas; žr. *University of Chicago Law Review* 40 (Spring 1973): 535–555. Šiame darbe žr., atitinkamai, VIII, p. 291, 331–334.

o antroji antrojo principo dalis patvirtina šių institucinių garantijų vertę.[4] Šie du principai, iš kurių pirmajam teikiamas prioritetas, reguliuoja pamatines institucijas, realizuojančias šias vertybes.

2. Šių principų prasmei bei taikymo būdui išaiškinti reikėtų išsamių komentarų. Kadangi šiose paskaitose tai nėra pagrindinė mūsų problema, apsiribosiu tik keliomis pastabomis. Pirma, manau, kad šie principai išreiškia liberalios politinės teisingumo koncepcijos turinį. Tokios koncepcijos turinį apibūdina trys pagrindiniai bruožai: pirma, nurodomos tam tikros pamatinės teisės, laisvės ir galimybės (kurias garantuoja mums pažįstami konstituciniai demokratiniai režimai); antra, šioms teisėms, laisvėms ir galimybėms suteikiamas ypatingas prioritetas, pirmiausia dėl bendros gerovės siekių ir perfekcionistinių vertybių; trečia, numatoma būdų, kaip visiems piliečiams parūpinti deramą kiekį universalių priemonių, leidžiančių jiems veiksmingai naudotis savo laisvėmis ir galimybėmis. Šios nuostatos gali būti įvairiai interpretuojamos, todėl egzistuoja skirtingos liberalizmo atmainos.

Toliau, šie du principai egalitarinio liberalizmo formą išreiškia dėl šių jų bruožų: a) garantuojama politinių laisvių lygi vertė, tad jos nustoja būti grynai formalios; b) garantuojama sąžininga *(fair)* (tad ne tik grynai formali) galimybių lygybė; c) vadinamasis skirtumo principas reikalauja, kad socialinė bei ekonominė nelygybė, siejama su padėtimis ar pareigybėmis, būtų reguliuojama taip, kad ji būtų kuo naudingiausia blogiausioje padėtyje esantiems visuomenės nariams.[5] Visi šie bruožai čia išlieka tokie, kokie buvo pateikti *Teorijoje*; išlieka ir tas

4 Šių garantijų vertę nusako nuoroda į pirminių gėrybių sąrašą. Konkrečiau apie tai kalbama skirsniuose II:3 ir V:3–4.

5 Kyla daug klausimų interpretuojant šį skirtumo principą. Pavyzdžiui, nepalankiausioje padėtyje esantys visuomenės nariai nurodomi deskripcijos būdu, o ne „kietuoju dezignatoriumi" (kalbant Saulo Kripke's terminais jo kn. *Naming and Necessity* [Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1972]). Be to, principas nereikalauja nepertraukiamo ekonominio augimo, neribotai maksimizuojančio blogiausioje padėtyje esančiųjų lūkesčius. Jis yra suderinamas su Millio idėja apie teisingą statinę visuomenę, kurioje (realus) kapitalo augimas yra nulinis. Tačiau principas reikalauja, kad, nepaisant nelygybės mastų ir nepaisant žmonių noro daugiau dirbti, jiems siekiant daugiau užsidirbti, esama nelygybė turi būti koreguojama taip, kad veiksmingiausiai pasitarnautų esantiesiems nepalankiausioje padėtyje. Šios glaustos pastabos negali būti visiškai aiškios; jos tik nurodo problemas, kurių šiose paskaitose nenagrinėsime.

pats jų pagrindimo būdas. Tad šiose paskaitose remiuosi ta pačia egalitarine teisingumo samprata kaip ir anksčiau, ir nors kartkartėmis pateikiu tam tikrų pataisų, jos nekeičia dalyko esmės.[6] Tačiau mūsų tema yra politinis liberalizmas ir jį sudarančios idėjos, tad mūsų svarstymai susiję su platesniu liberalių koncepcijų ratu, aprėpiančiu įvairias jų atmainas, pavyzdžiui, svarstant viešojo proto idėją (VI).

Žinoma, čia neaptariame kai kurių svarbių šių principų aspektų. Konkrečiai pirmasis principas apie lygias pamatines teises ir laisves nesunkiai gali būti papildytas leksiškai pirminiu principu, reikalaujančiu, kad būtų tenkinami pamatiniai piliečių poreikiai bent jau tiek, kiek to reikia tam, kad jie galėtų tas teises bei laisves suprasti ir jomis veiksmingai naudotis. Neabejotinai vienoks ar kitoks šio pobūdžio principas turi būti postuluojamas taikant pirmąjį principą.[7] Tačiau čia visų šių klausimų nenagrinėsiu.

3. Vietoje to grįšiu prie mūsų pirmojo klausimo: „Kaip politinė filosofija gali rasti bendrąjį pagrindą sprendžiant pamatinį klausimą, kokio tipo institucijų šeima būtų tinkamiausia demokratinei laisvei ir lygybei garantuoti?“ Galbūt daugiausia, ko čia galime pasiekti – tai tik susiaurinti nesutarimų sritį. Tačiau net giliausi įsitikinimai ilgainiui kinta: religinė tolerancija dabar pripažįstama, o religinio persekiojimo argumentai jau neskelbiami viešai; panašiai ir vergovė, sukėlusi Pilietinį karą, atmetama kaip iš esmės neteisinga, tad net jeigu kokių nors vergovės recidyvų dar esama socialinėje politikoje bei neskelbiamose žmonių nuostatose, niekas nesiryžta jos ginti. Surinkę tokius įsitvirtinusius įsitikinimus, kaip tikėjimas religine tolerancija ir vergovės nepripažinimas, mes mėginame juose implikuotus pamatinius principus orga-

[6] Pateikiu šią pastabą todėl, kad kai kam atrodo, jog plėtodamas politinio liberalizmo idėjas išsižadu egalitarinių *Teorijos* nuostatų. Nemanau, kad mano pataisos implikuoja tokį poslinkį, tad tokie spėliojimai neturi pagrindo.

[7] Tokio principo formuluotę ir išsamesnį minėtųjų dviejų principų išdėstymą pateikia Rodney Pefferis, *Marxism, Morality, and Social Justice* (Princeton: Princeton University Press, 1990), p. 14. Sutinku su dauguma Pefferio formuluočių, tačiau ne su jo teze 3(b), kuri, kaip atrodo, reikalauja socialistinės ekonomikos organizavimo formos. Problema čia kyla ne dėl paties socializmo; aš tik nenoriu, kad socializmas būtų implikuojamas pirmųjų politinio teisingumo principų. Šiuos principus suvokiu (kaip ir *Teorijoje*) kaip pamatinių vertybių išdėstymą, ir būtent šių vertybių kontekste, priklausomai nuo nagrinėjamosios visuomenės tradicijų bei aplinkybių, galima svarstyti klausimą, ar pateisinama vienokia ar kitokia socializmo forma.

nizuoti į nuoseklią politinę teisingumo koncepciją. Šie įsitikinimai yra tie atspirties taškai, kuriuos, kaip atrodo, turi pripažinti bet kuri protinga koncepcija. Taigi pradedame nuo pačios viešosios kultūros, kaip bendro pripažintų pamatinių idėjų bei principų aruodo. Tikimės šias idėjas bei principus suformuluoti pakankamai aiškiai, kad juos galima būtų sujungti į apibrėžtą politinę teisingumo koncepciją, atitinkančią giliausius mūsų įsitikinimus. Tai išreiškiame sakydami, jog priimtina politinė teisingumo koncepcija turi atitikti mūsų apgalvotus įsitikinimus visais refleksijos lygmenimis ir kartu su jais sudaryti tai, ką kitur vadinau „refleksyviąja pusiausvyra“.[8]

Viešoji politinė kultūra nevienareikšmiškus atsakymus gali teikti giliausiu lygmeniu. Tiesą sakant, tai net neišvengiama, kai turime reikalų su tokiais senais ginčais, kaip ginčas dėl priimtiniausios laisvės ir lygybės sampratos. Tai kiša mintį, jog norėdami atrasti viešojo sutarimo pagrindą, turime rasti būdą, kaip sutelkti žinomas idėjas bei principus į tokią politinę teisingumo koncepciją, kuri visas šias idėjas ir principus išreikštų kiek kitokiu, nei ankstesniu pavidalu. Teisingumas kaip sąžiningumas mėgina tai daryti naudodamasis pamatine organizuojančia idėja, su kuria gali būti sistemiškai susietos visos šios idėjos ir principai. Šią organizuojančią idėją išreiškia teiginys, jog visuomenė yra laisvų ir lygių asmenų, kaip visiškai kooperatyvių visuomenės narių, sąžiningo socialinio bendradarbiavimo visą jų gyvenimą sistema. Šios idėjos pagrindu sprendžiamas pirmasis pamatinis klausimas (žemiau §3).

4. Dabar tarkime, kad teisingumas kaip sąžiningumas pasiekia savo tikslą ir atranda viešai priimtiną politinę koncepciją. Tada ši koncepcija teikia tam tikrą viešai pripažintą požiūrį, kuriuo remdamiesi visi piliečiai gali svarstyti klausimą, ar jų politinės ir socialinės insti-

8 Žr. *Teoriją*, p. 20, 48–51 ir 120. Vienas iš reflektyviosios pusiausvyros bruožų yra tas, kad ji aprėpia mūsų apgalvotus įsitikinimus visais bendrumo lygmenimis; joks atskiras lygmuo, pavyzdžiui, abstrakčių principų arba konkrečių sprendimų konkrečiais atvejais lygmuo nėra laikomas pamatiniu. Visi jie nuo pradžių gali atrodyti įtikinami. Taip pat svarbu skirti siaurąją ir plačiąją reflektyviąją pusiausvyrą, kurią implikuoja pirmojo ir antrojo tipo reflektyvi pusiausvyra p. 49–50 (nors šie terminai ten nevartojami). Pirmąkart terminai *siauroji* ir *plačioji* pusiausvyra buvo pavartoti mano straipsnyje „Independence of Moral Theory.“ *Proceedings of the American Philosophical Association* 49 (1974).

tucijos yra teisingos. Ji suteikia jiems tokią galimybę, nes leidžia apeliuoti į argumentus, kuriuos, kaip rodo ši koncepcija, jie patys pripažįsta galiojančiais ir pakankamais. Svarbiausias visuomenės institucijas ir jų santalką į vieningą socialinio bendradarbiavimo sistemą kiekvienas pilietis, nepriklausomai nuo jo socialinės padėties ar specifinių interesų, gali vertinti tuo pačiu matu.

Taigi teisingumo kaip sąžiningumo tikslas iš esmės yra praktinis: save jis pateikia kaip tokią teisingumo koncepciją, kurią visi piliečiai gali pripažinti kaip argumentuoto, informuoto ir savanoriško politinio sutarimo pagrindą. Ji išreiškia jų bendrąjį ir viešąjį politinį protą. Kad taptų tokiu pagrindu, teisingumo koncepcija kuo mažiau turi priklausyti nuo piliečių išpažįstamų įvairių, tarpusavyje dažnai konfliktuojančių, filosofinių ir religinių doktrinų. Formuluodamas tokią koncepciją politinis liberalizmas tolerancijos principą taiko pačiai filosofijai. Religinės doktrinos, kurios ankstesniais amžiais buvo skelbiamos kaip visuomenės pagrindas, pamažu vietą užleido konstitucinio valdymo principams, kuriuos gali pripažinti visi piliečiai, nepriklausomai nuo jų skirtingų religinių įsitikinimų. Panašiai visuminės filosofinės ir moralinės doktrinos negali būti pripažintos visų piliečių, tad jos taip pat negali, jei apskritai kada nors galėjo, būti skelbiamos visuomenės pagrindu.

Taigi politinis liberalizmas ieško tokios politinės teisingumo koncepcijos, kuri, kaip tikimasi, sulauktų protingų religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų, išpažįstamų atitinkamoje visuomenėje, susikertančio palaikymo.[9] Šių protingų doktrinų pripažinimas yra atrama ieškant atsakymo į mūsų antrąjį pamatinį klausimą – kaip piliečiai, kuriuos skiria jų religinių, filosofinių ir religinių doktrinų nesutaikomumas, vis dėlto gali išsaugoti teisingą ir stabilią demokratinę visuomenę. Siekiant šio tikslo pageidautina, kad mūsų visuminiai filosofiniai ir moraliniai įsitikinimai, kuriais esame įpratę vadovautis svarstydami fundamentalias politines problemas, pasitrauktų iš viešojo gyvenimo. Viešasis protas – pilietinis esminių konstitucinių ir pamatinių teisingumo klausimų svarstymas viešajame forume – turėtų vadovautis politine koncepcija, kurios principus ir vertybes galėtų pripažinti visi piliečiai (VI). Žodžiu, politinė koncepcija turi būti politinė, o ne metafizinė.[10]

9 Susikertančio sutarimo idėja apibrėžiama §2.3 ir išsamiau aptariama §6.3–4.

10 Pats kontekstas čia padeda apibrėžti frazę „politinė, o ne metafizinė“.

Tad politinis liberalizmas politinę teisingumo koncepciją siekia atrasti kaip tam tikrą nepriklausomą poziciją. Jis neteigia jokios specifinės metafizinės ar epistemologinės doktrinos, išskyrus tai, ką implikuoja pati politinė koncepcija. Politinių vertybių koncepcija, būdama nepriklausoma politine koncepcija, neneigia fakto, jog egzistuoja ir kitokių vertybių, liečiančių privačią, šeimyninę ar bendruomeninę mūsų gyvenimo sritį; ir ji neteigia, kad politinės vertybės yra nepriklausomos arba nebendramatės su kitokiomis vertybėmis. Kaip jau sakiau, vienas iš jos tikslų – apibrėžti politikos sritį ir jos teisingumo koncepciją taip, kad jos institucijos galėtų sulaukti susikertančio sutarimo paramos. Tokiu atveju piliečiai, naudodamiesi savo minties ir sąžinės laisve ir laikydamiesi savo visuminių doktrinų, politinę koncepciją traktuos kaip grindžiamą jų pačių pripažįstamomis vertybėmis, kaip su tomis vertybėmis suderinamą ar bent jau kaip joms neprieštaraujančią koncepciją.

§ 2. Politinės teisingumo koncepcijos idėja

1. Iki šiol naudojausi politinės teisingumo koncepcijos idėja, bet nepaaiškinau jos prasmės. Tačiau iš to, ką jau sakiau apie ją, turbūt galima suprasti, ką noriu pasakyti ir kodėl politinis liberalizmas naudojasi šia idėja. Vis dėlto mums reikia eksplicitinio jos paaiškinimo. Taigi bet kuri politinė teisingumo koncepcija pasižymi trimis būdingais bruožais, ir kiekvieną iš jų demonstruoja teisingumas kaip sąžiningumas. Postuluoju tam tikrą, nebūtinai išsamų, šios koncepcijos pažinimą.

Pirmasis politinės koncepcijos bruožas susijęs su jos objektu. Nors ji neabejotinai laikytina moraline koncepcija,[11] ji yra moralinė koncepcija, taikoma specifiniam objektui, būtent politinėms, socialinėms ir ekonominėms institucijoms. Konkrečiai ji yra taikoma tam, ką vadinu visuomenės „pamatine struktūra"; visuomenę čia tapatinu su šiuolaikine konstitucine demokratija. (Terminus „konstitucinė demokratija", „demokratinis režimas" ir panašias frazes paprastai vartoju kaip sinonimus.) Kalbėdamas apie pamatinę struktūrą turiu omeny pagrindines tam tikros visuomenės politines, socialines ir ekonomines institu-

[11] Apibūdindamas koncepciją kaip moralinę turiu omeny, greta kitų dalykų, tai, kad jos turinį apibrėžia tam tikri idealai, principai bei standartai, ir kad šios normos artikuliuoja tam tikras vertybes, šiuo atveju – politines.

cijas bei tai, kaip jos, susijusios tarpusavyje, sudaro vieningą skirtingų kartų socialinio bendradarbiavimo sistemą.[12] Tad pirminis politinės teisingumo koncepcijos objektas – tai pamatinių institucijų karkasas su jo principais, standartais bei normomis, ir tai, kaip šios normos reiškiasi tam tikros visuomenės narių charakteryje bei nuostatose.

Be to, tariu, kad nagrinėjamoji pamatinė struktūra priklauso uždarai visuomenei, t.y. turime ją traktuoti kaip visiškai autonominę visuomenę, jokių santykių neturinčią su kitomis visuomenėmis. Jos nariai į ją ateina joje gimdami ir iš jos išeina – mirdami. Tai mums leidžia tarti, jog jie gimsta visuomenėje, kurioje turės praleisti visą savo gyvenimą. Visuomenės uždarumas yra gryna abstrakcija, kuri pateisinama tik todėl, kad leidžia sutelkti dėmesį į tam tikrus pamatinius klausimus ir nepaskęsti smulkmenose. Anksčiau ar vėliau politinei teisingumo koncepcijai tenka spręsti tarptautinių santykių teisingumo, arba tarptautinės teisės, klausimus. Tačiau šiose paskaitose nenagrinėsiu klausimo, kaip galėtų būti konstruojama tokia teisė, pradedant nuo teisingumo kaip sąžiningumo, pirmiausia taikomo uždaroms visuomenėms.[13]

2. Antrasis jos bruožas – pateikimo forma: politinė teisingumo koncepcija teikiama kaip nepriklausoma pozicija. Nors norime, kad politinė koncepcija būtų paremta nuorodomis į vienokią ar kitokią visuminę doktriną, ji nėra (ir nėra pateikiama kaip) tokios doktrinos vedinys taip, tarsi pamatinė struktūra būtų tik vienas iš daugelio tokios doktrinos taikymo objektų. Svarbu pabrėžti štai ką: turime skirti tai, kaip politinė koncepcija pateikiama ir tai, ar ji priklauso tam tikrai visuminei doktrinai kaip jos vedinys. Tariu, jog visi piliečiai išpažįstą vienokią ar kitokią visuminę doktriną, su kuria jų pripažįstama politinė koncepcija turi vienokių ar kitokių sąsajų. Tačiau skiriamasis politinės koncepcijos bruožas yra tai, kad ji teikiama ir rutuliojama kaip nepriklausoma idėja, be jokių nuorodų į platesnį kontekstą. Pavadinus populiariu terminu, politinė koncepcija yra 'modulis', esminė sudedamoji dalis, kurią galima įkomponuoti į įvairias visumines doktrinas, egzistuojančias jos reguliuojamoje visuomenėje. Vadinasi, ji gali būti pateikta nieko neteigiant, nežinant ir net nespėjant, kurioms iš šių doktrinų ji galėtų priklausyti arba kurių iš jų ji galėtų būti palaikoma.

[12] Žr. *Teoriją*, §2 ir rodyklę; o taip pat „The Basic Structure as Subject", p. 257–288.

[13] Žr. mano „Law of Peoples" (Oxford Amnesty Lecture), Basic Books, 1993.

Šiuo požiūriu politinė teisingumo koncepcija skiriasi nuo daugelio moralinių doktrinų, nes pastarosios paprastai laikomos bendromis ir visuminėmis. Pavyzdys gali būti utilitarizmas: naudingumo principas, kad ir kaip interpretuojamas, paprastai laikomas taikytinu visose gyvenimo srityse, pradedant individų elgesiu bei tarpasmeniniais santykiais ir baigiant visuomenės organizacija bei tarptautiniais santykiais.[14] O politinė koncepcija siekia sukurti tik pamatinės struktūros modelį ir neįsipareigoja jokiai kitai doktrinai.

Šis kontrastas bus aiškesnis, jeigu suvoksime, kad politinės teisingumo koncepcijos skirtumą nuo kitų moralinių koncepcijų nusako jos platumas, t.y. subjektų *(subjects)*, kuriems ji taikoma, įvairovė ir šią platesnę įvairovę atitinkantis jos turinys. Moralinė koncepcija yra bendra, kai taikoma plačiai subjektų įvairovei, o ribiniu atveju – visiems subjektams. Ji yra visuminė, kai teikia žmogiškojo gyvenimo vertybių interpretaciją, apibrėžia asmens charakterio, draugystės, šeimyninių bei bendruomeninių santykių idealus ir daugelį kitų dalykų, kurie daro įtaką mūsų elgsenai, ribiniu atveju aprėpia visą mūsų gyvenimą kaip visumą. Koncepcija yra absoliučiai visuminė, jeigu aprėpia visas pripažįstamas vertybes bei dorybes vienoje griežtai artikuliuotoje sistemoje; koncepcija yra iš dalies visuminė, jeigu aprėpia daugumą, bet ne visas nepolitines vertybes bei dorybes ir pati nėra griežtai artikuliuota. Dauguma religinių ir filosofinių doktrinų siekia būti bendrosiomis ir galiausiai – visuminėmis doktrinomis.

3. Trečiasis politinės teisingumo koncepcijos bruožas yra tas, kad jos turinys išreiškiamas tam tikrų pamatinių idėjų terminais, tokių idėjų, kurios suvokiamos kaip implicitiniai demokratinės visuomenės politinės kultūros pagrindai. Ši viešoji kultūra apima politines konstitucinio režimo institucijas ir viešąsias jų interpretacijos tradicijas, taip pat visuomenei žinomus istorinius tekstus bei dokumentus. Įvairios visuminės doktrinos – religinės, filosofinės ir moralinės – priklauso mūsų vadinamai pilietinės visuomenės „bendrajai kultūrai“. Tai yra socialinės, bet ne politinės srities kultūra, kasdienio gyvenimo, įvairių jo bendruomenių – bažnyčių ir universitetų, akademinių ir mokslinių bendrijų, klubų ir grupių ir t.t. – kultūra. Demokratinėje visuomenėje egzistuoja demokratinės minties tradicija, kurios turinį daugmaž žino ir

[14] Žr. „Basic Structure as Subject“, p. 260 ir toliau.

supranta išprusęs eilinis pilietis. Pagrindinės visuomenės institucijos ir pripažintos jų interpretacijos formos yra suvokiamos kaip implicitiškai viešų idėjų bei principų aruodas.

Tad teisingumas kaip sąžiningumas remiasi tam tikra politine tradicija ir perima jos pamatinę visuomenės kaip sąžiningos ilgalaikės, iš kartos į kartą perduodamos bendradarbiavimo sistemos idėją (§3).[15] Ši pagrindinė telkianti idėja rutuliojama lygia greta su dviem lydinčiosiomis idėjomis: viena yra piliečių, kaip laisvų ir lygių asmenų, idėja (§3.3 ir 5), kita – gerai tvarkomos visuomenės, arba visuomenės, veiksmingai reguliuojamos politinės teisingumo koncepcijos, idėja (§6).[16] Mes taip pat remiamės prielaida, kad šios idėjos gali būti išrutuliotos į politinę teisingumo koncepciją, kuri sulauktų susikertančio sutarimo palaikymo (IV). Tokį sutarimą sudaro visos protingos konkuruojančios religinės, filosofinės ir moralinės doktrinos, kurios paprastai perduodamos iš kartos į kartą ir turi daugybę šalininkų konstituciniame režime, tokiame režime, kurio teisingumo kriterijų nusako pati politinė koncepcija.[17] Klausimas, ar teisingumas kaip sąžiningumas (ar panaši

[15] Turiu pabrėžti, jog „idėjos" terminą vartoju kaip bendrinį, aprėpiantį ir sąvokas, ir koncepcijas. Pastaroji pora apibrėžiama kaip *Teorijoje*, p. 5 ir toliau. Glaustai sąvoka yra termino reikšmė, o koncepcija dar nusako ir principus, pagal kuriuos ji turi būti taikoma. Pavyzdžiui, teisingumo sąvoka, taikoma institucijai, reiškia, kad toji institucija savavališkai nediskriminuoja žmonių skirstydama jiems teises bei pareigas ir kad jos taisyklės deramai subalansuoja konkuruojančius interesus. Koncepcija, be šių dalykų, aprėpia principus bei kriterijus, pagal kuriuos sprendžiama, kas yra savavališka diskriminacija ir kada tas interesų balansas yra deramas. Žmonės gali sutarti dėl teisingumo sąvokos reikšmės, tačiau gali nesutarti dėl principų, pagal kuriuos tokie klausimai sprendžiami. Teisingumo sąvoką rutuliojant į teisingumo koncepciją turi būti nustatomi atitinkami principai bei kriterijai. Antai, pateikiant kitą pavyzdį, §3.3 svarstau asmens sąvokos ypatumus teisėje ir politinėje filosofijoje, o §5 dėstau kitus būtinus asmens, kaip demokratinio piliečio, koncepcijos komponentus. Sąvokos ir koncepcijos skirtumą perėmiau iš H. L. A. Hart, *The Concept of Law* (Oxford: Clarendon Press, 1961), p. 155–159.

[16] Kitos dvi pamatinės idėjos – tai pamatinės struktūros idėja, kuri aptariama §2.1, ir pirminės pozicijos idėja, aptariama §4. Šios idėjos neteikiamos kaip daugmaž žinomos išprususiam eiliniam piliečiui, veikiau jos įtraukiamos siekiant teisingumo kaip sąžingumo idėją pateikti vientisa ir skaidria forma.

[17] Susikertančio sutarimo idėja, tiksliau – pats šis terminas, buvo įtrauktas į *Teoriją*, p. 378, kaip būdas susilpninti protingumo reikalavimus, keliamus pilietiniam nepaklusnumui daugmaž teisingoje demokratinėje visuomenėje. Čia ir kitur šiose paskaitose jį vartoju kitokia prasme ir daug platesniame kontekste.

idėja) gali būti palaikomas taip apibrėžiamo susikertančio sutarimo, yra spekuliatyvus. Daugmaž pamatuotą spėjimą galima daryti tik koncepciją plėtojant ir parodant, kaip ji gali būti palaikoma.

§ 3. Visuomenė kaip sąžiningo bendradarbiavimo sistema

1. Kaip jau buvo sakyta, pagrindinė telkianti teisingumo kaip sąžiningumo idėja, su kuria sistemiškai siejamos kitos pamatinės idėjos, yra visuomenės kaip ilgalaikės, iš kartos į kartą perduodamos sąžiningo bendradarbiavimo sistemos idėja. Koncepciją pradedame dėstyti nuo šios idėjos, kurią laikome implicitiškai glūdinčia viešojoje demokratinės visuomenės kultūroje. Savo politiniame mąstyme, svarstydami politinius klausimus, šios socialinės sistemos piliečiai nelaiko nei fiksuota gamtine tvarka, nei institucine hierarchija, grindžiama religinėmis ar aristokratinėmis vertybėmis.

Čia svarbu pabrėžti, jog iš kitų pozicijų, pavyzdžiui, iš asmens moralinės pozicijos, iš asociacijos narių pozicijos ar iš asmens religinės arba filosofinės pozicijos įvairūs pasaulio ir asmens santykio su juo aspektai gali būti traktuojami labai įvairiai. Todėl į šias kitas pozicijas paprastai neturi būti atsižvelgiama svarstant politinius – esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo – klausimus.

2. Socialinio bendradarbiavimo idėją galime šiek tiek sukonkretinti apibūdindami tris jos elementus:

a. Bendradarbiavimas skiriasi nuo vien socialiai koordinuojamos veiklos, pavyzdžiui, nuo veiklos, koordinuojamos centrinės valdžios įsakymais. Bendradarbiavimas remiasi viešai pripažintomis taisyklėmis bei procedūromis, kurias bendradarbiaujantieji pripažįsta kaip privalomas jų elgesio taisykles.

b. Bendradarbiavimas implikuoja sąžiningų bendradarbiavimo sąlygų idėją: tai yra tokios sąlygos, kurias gali pagrįstai priimti bet kuris dalyvis, jeigu jas priima kiekvienas kitas. Sąžiningo bendradarbiavimo sąlygos konkretizuoja abipusiškumo idėją: visi, kurie dalyvauja tam tikroje bendradarbiavimo sistemoje ir atlieka savo vaidmenį taip, kaip reikalauja taisyklės bei procedūros, turi būti deramai atlyginami pagal tam tikrą palyginimo kriterijų. Politinio teisingumo koncepcija apibrėžia sąžiningo bendra-

darbiavimo sąlygas. Kadangi pirminis teisingumo subjektas yra pamatinė visuomenės struktūra, šias sąlygas išreiškia principai, kurie nusako pamatines teises ir pareigas jos pagrindinėse institucijose, ir ilgainiui reguliuoja pamatinio teisingumo institucijas taip, kad kiekvieno pastangomis sukuriama nauda būtų teisingai paskirstoma tarp kartų.

c. Socialinio bendradarbiavimo idėja siejama su kiekvieno dalyvio racionalios naudos, arba gėrio, idėja. Ši gėrio idėja nusako tikslus, kurių siekia bendradarbiavimo sistemos dalyviai, kaip individai, kaip šeimos, kaip asociacijos ar net kaip valstybės, kai į šią sistemą žvelgiama iš jų pačių pozicijos.

Abipusiškumo idėjai, apie kurią kalba (b), reikia kai kurių paaiškinimų. Pirmiausia apibusiškumo idėja užima tarpinę vietą tarp nešališkumo idėjos (išreiškiančios altruistinę rūpinimosi bendru gėriu nuostatą) ir abipusės naudos idėjos (kai iš tarpusavio santykių kiekvienas asmuo kažką laimi palyginti su padėtimi, kai tie santykiai jų nesieja).[18] Teisingumas kaip sąžiningumas abipusiškumą suvokia kaip piliečių santykį, kurį nusako teisingumo principai, reguliuojantys socialinį pasaulį taip, kad kiekvienas laimi palyginti su lygybės padėtimi kaip atskaitos tašku. Iš čia išplaukia, jog abipusiškumas – tai piliečių santykiai gerai tvarkomoje visuomenėje (§6), ir juos išreiškia jos viešoji politinė teisingumo koncepcija. Tad du teisingumo principai, iš kurių vienas yra skirtumo principas (§1.1), implicitiškai nurodantis paskirstymo lygybę kaip atskaitos tašką, formuluoja piliečių abipusiškumo santykio idėją.

Taigi tampa aišku, jog abipusiškumo idėja nėra tapati abipusės naudos idėjai. Tarkime, jog žmonės iš tam tikros visuomenės, kur turtas dėl grynai atsitiktinių veiksnių yra paskirstytas labai netolygiai, perkeliami į visuomenę, reguliuojamą minėtų dviejų teisingumo principų. Nėra jokios garantijos, kad dėl to laimėtų visi, jeigu padėtį vertintų tik vadovaudamiesi savo ankstesnėmis nuostatomis. Valdantieji didelius turtus gali smarkiai pralaimėti, ir istoriškai visada jie priešinosi

[18] Šią mintį reiškia Allanas Gibbardas recenzuodamas Briano Barry *Theories of Justice* (Berkeley: University of California Press, 1989). Pasak Barry, teisingumas kaip sąžiningumas skrajoja nerasdamas sau vietos tarp nešališkumo ir abipusės naudos; tuo tarpu pasak Gibbardo, jis jau tupi viduryje, ant abipusiškumo idėjos. Manau, kad Gibbardas šiuo požiūriu teisus. Žr. jo „Constructing Justice", *Philosophy and Public Affairs* 20 (Summer 1991): 266 ir toliau.

tokiems pokyčiams. Jokia protinga teisingumo koncepcija negalėtų įveikti taip interpretuojamo abipusės naudos testo. Tačiau mums svarbu ne tai. Mūsų tikslas – abipusiškumo idėją apibrėžti kalbant apie laisvų ir lygių piliečių santykius gerai tvarkomoje visuomenėje. Vadinamoji įsipareigojimų našta *(strains of commitment)* yra toji įtampa, kuri tokioje visuomenėje kyla tarp jos teisingumo reikalavimų ir piliečių teisėtų interesų. Svarbi yra ir toji įtampa, kuri kyla tarp politinės teisingumo koncepcijos ir leistinų visuminių doktrinų. Ji kyla ne dėl noro išlaikyti ankstesnės neteisingos tvarkos teikiamą naudą. Šio pobūdžio įtampa priklauso pereinamajam procesui, tačiau visi su juo susiję klausimai turi būti adresuojami ne idealiai teorijai ir negali būti sprendžiami remiantis gerai tvarkomos visuomenės teisingumo principais.[19]

3. Dabar panagrinėkime pamatinę asmens idėją.[20] Iš įvairių žmogiškosios prigimties aspektų kai kurie gali būti išskirti, priklausomai nuo mūsų pačių pozicijos, kaip ypač svarbūs. Tai liudija tokie žmogaus apibūdinimai: *homo politicus, homo economicus, homo ludens* ir *homo farber*. Kadangi mūsų teikiama teisingumo koncepcija pradeda nuo idėjos, jog visuomenė laikytina sąžiningo ilgalaikio žmonių bendrarbiavimo sistema, mes vadovaujamės tokia asmens koncepcija, kuri yra suderinama su šia idėja. Nuo antikos laikų filosofijoje ir teisėje asmuo suvokiamas kaip tas, kuris gali dalyvauti socialiniame gyvenime, atlikti jame tam tikrą vaidmenį ir todėl naudotis teisėmis bei prisiimti pareigas. Tad sakome, jog asmuo yra tas, kuris gali būti piliečiu, t.y. normaliu ir visiškai kooperatyviu visuomenės nariu per visą savo gyvenimą. Pridedame frazę „per visą savo gyvenimą", nes visuomenę traktuojame ne tik kaip uždarą (§2.1), bet ir kaip daugmaž išsamią bei autonominę bendradarbiavimo sistemą,

[19] Žr. šiais klausimais pamokančią diskusiją kn. Allen Buchanan, *Marx and Justice* (Totowa, N.J.: Rowman and Littlefield, 1982), p. 145–149.

[20] Reikia pabrėžti, jog asmens koncepcija, kaip aš čia ją suprantu, yra normatyvinė idėja, kuri gali būti teisinė, politinė arba moralinė, filosofinė arba religinė – priklausomai nuo bendrojo požiūrio, kuriam ji priklauso. Mūsų atveju asmens koncepcija yra moralinė; ji remiasi įprastuoju požiūriu į asmenis kaip į mąstymo, sprendimo ir atsakomybės subjektus, ir ji yra siejama su politine koncepcija, o ne su visumine doktrina. Faktiškai ji yra politinė asmens koncepcija, kuri teisingumo kaip sąžiningumo tikslų kontekste teikia deramą demokratinio pilietiškumo pagrindą. Kaip normatyvinė koncepcija, ji turi būti skiriama nuo gamtos mokslų ir socialinės teorijos teikiamų žmogaus prigimties aiškinimų; teisingumo kaip sąžiningumo teorijoje ji atlieka kitokį vaidmenį. Apie šį vaidmenį žr. II:8.

aprėpiančią visus asmens gyvenimo aspektus nuo gimimo iki mirties. Be to, visuomenę traktuojame kaip egzistuojančią neribotą laiką: karta po kartos ji nuolat atgamina save, savo institucijas bei kultūrą, ir niekada neišaušta tokia diena, kad ji baigtų tvarkyti savo reikalus.

Kadangi pradedame nuo demokratinės minties tradicijos, piliečius įsivaizduojame kaip laisvus ir lygius asmenis. Pagrindinė idėja yra tai, kad asmenys yra laisvi dėl savo dviejų moralinių galių (gebėjimo turėti teisingumo jausmą ir gebėjimo suvokti savo gėrį) ir proto galių (gebėjimo mąstyti, daryti išvadas ir spręsti). Disponuodami šiomis galiomis tuo minimaliu lygiu, kuris būtinas narystei visuomenėje, asmenys yra lygūs.[21]

Paaiškinkime tai plačiau: kadangi asmenys gali būti visaverčiai socialinio bendradarbiavimo sistemos dalyviai, jiems priskiriame dvi moralines galias, susijusias su socialinio bendradarbiavimo idėja, būtent – gebėjimą turėti teisingumo jausmą ir gėrio supratimo galią. Teisingumo jausmas yra gebėjimas suprasti ir vadovautis viešąja teisingumo koncepcija, kuri apibrėžia sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas. Kadangi politinė koncepcija iš esmės yra viešasis teisėtumo *(justification)* pagrindas, teisingumo jausmas išreiškia ir pasirengimą, jeigu ne norą, santykiuose su kitais vadovautis principais, kuriuos tie kiti taip pat galėtų viešai priimti (II:1). Gėrio supratimo galia yra asmens gebėjimas formuoti, koreguoti ir racionaliai vadovautis savo racionalios naudos arba savojo gėrio idėja.

Be šių dviejų moralinių galių asmenys visada turi ir konkrečią savo siekiamo gėrio sampratą. Tokia samprata turi būti traktuojama plačiai, įskaitant asmens idėjas apie tai, kas vertinga žmogaus gyvenime. Tad gėrio samprata paprastai išreiškia daugiau ar mažiau apibrėžtą galutinių tikslų schemą, tokių tikslų, kurių siekiame dėl jų pačių; ji taip pat nusako simpatinius ryšius su kitais asmenimis bei ištikimybės įvairioms grupėms ar asociacijoms saitus. Dėl šių prieraišumo ir ištikimybės ryšių tam tikrų asmenų ir asociacijų gerovė taip pat priklauso mūsų gėrio sampratai. Su tokia samprata mes siejame ir požiūrį į pasaulį – religinį, filosofinį ir moralinį, nes tik jo kontekste gali būti suvokiama mūsų tikslų ir prieraišumų vertė bei prasmė. Galiausiai asmens gėrio samprata nėra duota kartą ir visam laikui; ji formuojasi ir evoliucionuoja visą gyvenimą, kartais net radikaliai pakinta.

[21] Žr. *Teoriją*, §77, kur aptariamas šis lygybės pagrindas.

4. Kadangi pradedame nuo visuomenės kaip sąžiningo bendradarbiavimo sistemos idėjos, tariame, jog asmenys, kaip piliečiai, turi visas galias, kurios jiems būtinos kaip kooperatyviems visuomenės nariams. Šios prielaidos reikia tam, kad susidarytume aiškų vaizdą apie tai, ką laikome pamatiniu politinio teisingumo klausimu: būtent, kokia teisingumo koncepcija laikytina tinkamiausia nusakant socialinio bendradarbiavimo sąlygas, jeigu piliečius laikome laisvais bei lygiais ir normaliais bei visiškai kooperatyviais visuomenės nariais visą jų gyvenimą?

Teikdami tai kaip pamatinį klausimą, žinoma, nenorime pasakyti, kad niekas niekada nepatiria ligų ar nelaimių; tokių nelaimių visada galima tikėtis gyvenime, ir į jas turi būti atsižvelgiama. Tačiau dabar čia neliečiu tų laikinų ar pastovių fizinių ar dvasinių sutrikimų, kurie žmonėms gali užkirsti kelią būti socialinio bendradarbiavimo įprastąja prasme dalyviais. Tad pradėdami nuo asmens idėjos, kuri glūdi viešojoje politinėje kultūroje, šią idėją idealizuojame ir supaprastiname, kad sutelktume dėmesį į pagrindinį klausimą.

Kitus klausimus aptarsime vėliau, ir atsakydami į juos kartais pakoreguosime kai kuriuos jau pateiktus atsakymus. Tokia judėjimo pirmyn–atgal procedūra neturi stebinti. Šiuos kitus klausimus galime traktuoti kaip koncepcijos plėtotės problemas. Pavyzdžiu gali būti teisingumo kaip sąžiningumo taikymas sprendžiant mūsų pareigų būsimosioms kartoms problemą, kuriai priklauso taupymo teisingumo problema.[22] Kita problema – kaip teisingumą kaip sąžiningumą taikyti tarptautinei teisei ir politinių visuomenių santykiams.[23] Be to, kadangi tarėme, jog asmenys yra normalūs ir visiškai kooperatyvūs visuomenės nariai visą savo gyvenimą ir todėl disponuoja reikiamomis galiomis šiam vaidmeniui atlikti, kyla klausimas, kokias pareigas turime tiems, kurie laikinai arba visam laikui (dėl ligos ar nelaimės) netenka tokių galių.[24] Galiausiai turime mūsų pareigų gyvūnijai ir gamtai problemą.

22 *Teorijos* teikiama traktuotė (§44) nėra patenkinama. Geresnė traktuotė grindžiama idėja, kurią man pasiūlė Thomas Nagelis ir Derekas Parfitas, berods, 1972 m. vasarį. Ta pati idėja vėliau buvo nepriklausomai iškelta Jane English straipsnyje „Justice Between Generations", *Philosophical Studies* 31 (1977):98. Šią geresnę traktuotę glaustai nusako „Pamatinė struktūra kaip subjektas", įtraukta į šią knygą; žr. VII:6 ir išn. 12.

23 Žr. *Teoriją*, §58.

24 Žr. V:3.5 ir ten nurodytus Normano Danielso darbus.

Nors galiausiai norėtume atsakyti į visus šiuos klausimus, abejoju, ar tai įmanoma išliekant politinės teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijos ribose. Manau, kad ji teikia patenkinamą atsakymą į dvi pirmąsias jos plėtotės problemas: ateities kartų ir tarptautinės teisės problemas, o iš dalies ir į trečiąją – sveikatos rūpybos problemą. Išspręsti problemoms, kurios gali būti neįkandamos teisingumui kaip sąžiningumui, yra kelios galimybės. Viena yra tai, kad politinio teisingumo idėja neaprėpia ir neprivalo aprėpti visko. Kita vertus, problema išties gali būti politinio teisingumo problema, tačiau teisingumas kaip sąžiningumas jos atveju neteikia sprendimo, kad ir koks produktyvus jis būtų kitais atvejais. Klausimas, ar labai rimtas yra toks trūkumas, turi būti sprendžiamas nuodugniai analizuojant patį atvejį. Galbūt koncepciją taikant tokiu atveju mums paprasčiausiai trūksta išradingumo. Vis dėlto negalime manyti, kad teisingumas kaip sąžiningumas ar kuri nors kita teisingumo koncepcija aprėpia visus galimus teisingumo ir neteisingumo atvejus. Politinį teisingumą visada turi papildyti kitokios dorybės.

Šiose paskaitose nenagrinėsiu šių koncepcijos plėtotės problemų, o apsiribosiu tuo, ką anksčiau įvardijau kaip pamatinį politinio teisingumo klausimą. Taip darau todėl, kad *Teorijos* trūkumas, kurį šiose paskaitose mėginu ištaisyti (kaip tai aiškinu įvade), sietinas su jos atsakymu į šį pamatinį klausimą. Tai, kad šis klausimas yra išties fundamentalus, liudija faktas, jog į jį telkė savo dėmesį liberalioji aristokratijos kritika XVII ir XVIII a., socialistinė liberaliosios konstitucinės demokratijos kritika XIX ir XX a., taip pat dabartinis liberalizmo ir konservatizmo ginčas dėl privačios nuosavybės teisės ir dėl teisėtumo (ne efektyvumo) tos socialinės politikos, kuri siejama su vadinamąja „gerovės valstybe“. Būtent šis klausimas nubrėžia pradines mūsų svarstymų ribas.

§ 4. Pirminės pozicijos idėja

1. Dabar pasvarstykime pirminės pozicijos idėją.[25] Šios idėjos imamės, kad išsiaiškintume, kuri iš tradicinių teisingumo koncepcijų arba kuris tų koncepcijų variantas teikia tinkamiausius principus realizuojant

[25] Žr. *Teoriją*, §3–4 ir 3 sk.

laisvę ir lygybę, jeigu visuomenę suvokiame kaip laisvų ir lygių piliečių sąžiningo bendradarbiavimo sistemą. Tarus, kad siekiame išsiaiškinti, kuri teisingumo koncepcija šiuo požiūriu tinkamiausia, kodėl vis dėlto imamasi pirminės pozicijos idėjos ir kaip ji padeda šį klausimą spręsti?

Grįžkime prie socialinio bendradarbiavimo idėjos. Kaip turi būti apibrėžiamos sąžiningo bendradarbiavimo sąlygos? Ar jos paprasčiausiai nustatomos išorinio autoriteto, kitokio nei bendradarbiaujantys asmenys? Ar jos nustatomos, pavyzdžiui, Dievo įsakymu? Ar šios sąlygos turi būti pripažintos kaip sąžiningos pačių šių asmenų, jiems remiantis nepriklausomos moralinės tvarkos pažinimu? Pavyzdžiui, ar jos pripažįstamos kaip išplaukiančios iš prigimtinio dėsnio arba kaip implikuojamos vertybių, kurias pažįstame racionalios intuicijos būdu? Ar jos nustatomos pačių tų asmenų susitarimu jiems atsižvelgiant į tai, ką jie laiko abipusiu pranašumu? Priklausomai nuo to, kokį atsakymą pasirenkame, gauname skirtingas socialinio bendradarbiavimo koncepcijas.

Teisingumas kaip sąžiningumas performuluoja visuomeninės sutarties doktriną ir renkasi paskutinįjį atsakymą: tariama, kad dėl sąžiningo bendradarbiavimo sąlygų susitaria patys jo dalyviai, t.y. laisvi ir lygūs piliečiai, kurie, gimę tam tikroje visuomenėje, turi joje praleisti visą savo gyvenimą. Tačiau jų susitarimas, kaip ir bet koks kitas galiojantis susitarimas, turi būti sudaromas tinkamomis aplinkybėmis. Konkrečiai, šios aplinkybės turi garantuoti asmenų laisvę ir lygybę ir neleisti kai kuriems asmenims turėti pranašesnę derybinę poziciją palyginus su kitais. Be to, turi būti užkirstas kelias tokiems dalykams, kaip grasinimas jėga ir prievarta, naudojimasis melu ir apgaule.

2. Kol kas viskas gana aišku. Minėtosios aplinkybės yra pažįstamos iš kasdienio gyvenimo. Tačiau kasdienio gyvenimo susitarimai sudaromi daugmaž apibrėžtoje situacijoje, kuri egzistuoja pamatinės struktūros institucijų kontekste. Mūsų užduotis – susitarimo idėją išplėsti taip, kad ji apimtų ir šią pamatinę struktūrą. Čia iškyla problema, kurią tenka spręsti bet kuriai politinei teisingumo koncepcijai, grindžiamai sutarties – visuomeninės ar kitokios – idėja. Problemos esmė yra tai, kad turime rasti tam tikrą poziciją, atsietą nuo konkrečios situacijos ypatybių bei aplinkybių ir todėl jų neiškraipomą, kurioje galėtų būti pasiektas sąžiningas laisvų ir lygių asmenų susitarimas.

Pirminė pozicija, pasižyminti bruožais, kuriuos apibūdinu kaip „nežinojimo uždangą“, teikia būtent tokią poziciją.[26] Pirminė pozicija atsiejama nuo socialinio pasaulio konkretybės įtakų tam, kad sąžiningas laisvų ir lygių asmenų susitarimas dėl politinio teisingumo principų nebūtų veikiamas kai kurių asmenų derybinio pranašumo, kuris dėl kumuliatyvinių socialinių bei istorinių tendencijų neišvengiamai susiklosto bet kurioje visuomenėje. Šie iš praeities paveldėti pranašumai neturi daryti įtakos susitarimui dėl principų, kurie ateityje reguliuos pačios pamatinės struktūros institucijas.

3. Čia iškyla antra problema, nors iš tikrųjų ji tėra tariama. Paaiškinsiu: iš to, kas buvo pasakyta anksčiau, išplaukia, jog pirminė pozicija turi būti traktuojama tik kaip vaizdavimo *(representation)* priemonė ir todėl bet koks pusių susitarimas tokioje pozicijoje laikytinas tik hipotetiniu, ne istoriniu. Kadangi hipotetiniai susitarimai negali būti įpareigojantys, tai kokią prasmę turi ši pirminė pozicija? Atsakymas glūdi jau minėtuose dalykuose: jį teikia pirminės pozicijos kaip vaizdavimo priemonės bruožų vaidmuo.

Susitarimo dalyviai turi būti simetriškai išsidėstę vienas kito atžvilgiu, kad juos galima būtų suvokti kaip laisvus ir lygius piliečius, sąžiningai siekiančius susitarimo. Be to, tariu, kad vienas iš mūsų pamatinių įsitikinimų yra šis: faktas, kad užimame konkrečią socialinę padėtį, nėra tinkamas pagrindas, į kurį galėtume apeliuoti (ir tikėtis kitų pritarimo) siūlydami teisingumo koncepciją, palankią tiems, kurie užima tokią padėtį. Panašiai ir faktas, jog išpažįstame tam tikrą religinę, filosofinę ar moralinę visuminę doktriną ir atitinkamą gėrio sampratą, nėra tinkamas pagrindas, į kurį galėtume apeliuoti ir tikėtis kitų pritarimo siūlydami teisingumo koncepciją, palankią tiems, kurie laikosi tokios doktrinos. Modeliuodami šį įsitikinimą pirminėje pozicijoje susitarimo dalyviams neleidžiame žinoti nei jų atstovaujamų asmenų socialinės padėties, nei to, kokiomis visuminėmis doktrinomis jie vadovaujasi.[27] Tas pat pasakytina apie informaciją, liečiančią rasę,

[26] Apie nežinojimo uždangą žr. *Teoriją*, §4 ir 24.

[27] Neleisdami susitarimo dalyviams žinoti žmonių visuminių doktrinų, nežinojimo uždangą veikiau „storiname“, o ne „ploniname“. (Šį kontrastą aptariu straipsnyje „Kantian Constructivism“ [1980], p. 549 ir toliau.) Daugeliui kritikų „stora“ nežinojimo uždanga atrodo nepateisinama, ypač atsižvelgiant į visuminių doktrinų svarbą. Kadangi privalome pateisinti ar bent paaiškinti pirminės pozicijos bruožus, pasvarstykime šį klausimą. Prisiminkime mūsų problemą, kaip ją formulavome nuo pra-

etninę grupę, lytį bei įvairias įgimtas galias tokias, kaip energingumas ar sumanumas. Šiuos informacijos apribojimus išreiškiame metafora: susitarimo dalyvius gaubia nežinojimo uždanga. Taigi pirminė pozicija tėra vaizdavimo priemonė: ji aprašo susitarimo dalyvius, iš kurių kiekvienas atstovauja esminiams laisvo ir lygaus piliečio interesams, kaip besiderančius sąžiningomis sąlygomis ir siekiančius susitarimo esant tokioms sąlygoms, kurios deramai riboja tai, ką jie gali kelti kaip pagrįstus argumentus *(good reasons)*.[28]

džių. Mes ieškome politinės teisingumo koncepcijos, tinkančios demokratinei visuomenei, kurią traktuojame kaip laisvų ir lygių piliečių sąžiningo bendradarbiavimo sistemą – piliečių, kurie, būdami politiškai autonomiški (II:6), savo noru priima viešai pripažįstamus teisingumo principus, apibrėžiančius sąžiningas jų bendradarbiavimo sąlygas. Tačiau tokioje visuomenėje visada egzistuoja visiškai protingų visuminių doktrinų įvairovė. Turime reikalų su protingo pliuralizmo, o ne vien su įprasto pliuralizmo faktu (§6.2 ir II:3). Kad visi piliečiai savo noru priimtų politinę teisingumo koncepciją, ji turi sulaukti paramos iš piliečių, kurie laikosi skirtingų ir priešingų, tačiau protingų visuminių doktrinų, ir tada turime protingų doktrinų susikertantį sutarimą. Tai siūlo mintį, jog galime palikti nuošaly klausimą, kaip žmonių visuminės doktrinos veikia politinės teisingumo koncepcijos turinį, ir tą turinį kildinti iš tam tikrų pamatinių idėjų, priklausančių viešajai politinei demokratinės visuomenės kultūrai. Tai modeliuojame žmonių visumines doktrinas apgobdami nežinojimo uždanga. Tai mums leidžia rasti politinę teisingumo koncepciją, kuri gali būti susikertančio sutarimo centru ir funkcionuoti kaip viešosios argumentacijos pagrindas visuomenėje, kurią apibūdina protingo pliuralizmo faktas. Šitai nereiškia, kad tampa abejotinas politinės teisingumo koncepcijos, kaip nepriklausomos pozicijos, statusas (§1.4 ir §2.2), tačiau tai reiškia, jog, norėdami pagrįsti „storos" nežinojimo uždangos būtinybę, mes remiamės protingo pliuralizmo faktu ir protingų visuminių doktrinų susikertančio sutarimo idėja. Dėkoju Wilfriedui Hinschui už raginimą šį klausimą eksplicitiškai aptarti. Čia rėmiausi jo bendrąja idėja, kuri dėstoma jo vertingame neskelbtame straipsnyje šia tema: „The Veil of Ignorance and the Idea of an Overlapping Consensus", Bad Homburg, July, 1992.

28 Pirminė pozicija modeliuoja esminį tiek kantiškojo moralinio konstruktyvizmo, tiek politinio konstruktyvizmo bruožą, būtent – protingumo ir racionalumo perskyrą, pirmenybę teikiant protingumui. *Teorija* gana nuosekliai kalba ne apie racionalius, o apie protingus (kartais apie tinkamus arba deramus) apribojimus galimiems argumentams, už vienokius ar kitokius teisingumo principus (p. 18, 20, 120, 130, 138, 446, 516, 578, 584). Pirminė pozicija modeliuoja šiuos apribojimus ir juos primeta susitarimo dalyviams: jų svarstymus riboja (absoliučiai) protingos sąlygos, kurių modeliavimas pirminę poziciją padaro sąžiningo susitarimo pozicija. Kaip matysime toliau, teikdami pirmenybę protingumui, pirmenybę prieš racionalumą teikiame teisumui (*right*) (V).

4. Tad abi minėtosios problemos gali būti įveiktos pirminę poziciją traktuojant kaip vaizdavimo priemonę: ji modeliuoja tai, ką mes, čia ir dabar, laikome sąžiningomis sąlygomis, kuriomis laisvų ir lygių piliečių atstovai galėtų nustatyti socialinio bendradarbiavimo sąlygas visuomenės pamatinės struktūros lygmenyje; kadangi ji modeliuoja ir tai, kas laikytina priimtinais dalyvių argumentais siūlant vienokią ar kitokią politinę teisingumo koncepciją, tai toji teisingumo koncepcija, kuri būtų priimta šioje pozicijoje, nusako tą teisingumo koncepciją, kurią mes patys, čia ir dabar, laikome sąžininga ir grindžiamą geriausiais argumentais.

Pirminės pozicijos modelyje mėginama laisvės, lygybės bei argumentacijos apribojimo reikalavimus sukonstruoti taip, kad taptų visiškai akivaizdu, kokio pobūdžio susitarimas būtų priimtas piliečiams atstovaujančių susitarimo dalyvių. Net jeigu išliktų argumentų už ir prieš bet kurią siūlomą teisingumo koncepciją, tam tikros vienos koncepcijos palaikymas gali būti visiškai akivaizdus. Kaip vaizdavimo priemonė, pirminės pozicijos idėja funkcionuoja kaip viešosios refleksijos ir suvokimo įrankis. Ji mums padeda išsiaiškinti, kaip dabar mąstome, turėdami galimybę aiškiai ir netrikdomai suvokti, ko reikalauja teisingumas, jeigu visuomenė suvokiama kaip laisvų ir lygių piliečių ilgalaikio bendradarbiavimo sistema. Pirminė pozicija funkcionuoja kaip rišančioji idėja, per kurią galima susieti visus mūsų apmąstytus įsitikinimus, kad ir kokio bendrumo lygmens jie būtų – ar jie liestų susitarimo dalyvių derybinės padėties sąžiningumą, ar apribojimus galimiems argumentams, ar pirmuosius principus bei normas, ar konkrečių institucijų ir veiksmų vertinimus. Ji mums leidžia geriau suvokti visus savo vertinimus, o ši geresnė savivoka leidžia tikėtis platesnio tarpusavio sutarimo.

5. Tokiomis idėjomis, kaip pirminė pozicija, naudojamės todėl, kad nematome geresnio būdo, kaip iš pamatinės idėjos apie visuomenę, kaip laisvų ir lygių piliečių sąžiningo bendradarbiavimo sistemą, išrutulioti politinę pamatinės struktūros teisingumo koncepciją. Tai tampa ypač akivaizdu, kai visuomenę suvokiame kaip seką kartų, savo viešąją kultūrą ir politines bei socialines institucijas (kartu su realiu kapitalu bei gamtos išteklių atsargomis) paveldinčių iš tų, kurie gyveno anksčiau. Tačiau naudojimasis šia idėja taip pat kelia įvairių pavojų. Jos abstraktumas skatina kai kurias klaidingas interpretacijas. Konkrečiai – gali atrodyti, jog susitarimo dalyvių apibūdinimas remiasi spe-

cifine metafizine asmens samprata, pavyzdžiui, kad esminė asmens prigimtis nepriklauso nuo tokių empirinių atributų, kaip asmens siekiami galutiniai tikslai, socialiniai ryšiai, konkreti gėrio samprata ir pagaliau asmens charakteris, kaip tokių atributų visuma.[29]

Manau, kad tai yra klaidingas įspūdis, atsirandantis dėl to, kad nesuvokiama, jog pirminė pozicija tėra vaizdavimo priemonė. Nežinojimo uždanga, kalbant tik apie vieną šios pozicijos bruožą, nieko specifiškai neimplikuoja apie asmens prigimtį; ji neimplikuoja, kad asmuo yra ontologiškai pirmesnis už jį liečiančius faktus, kuriuos gaubia nežinojimo uždanga. Kitaip sakant, šią poziciją galime užimti bet kuriuo metu paprasčiausiai samprotaudami apie teisingumo principus esant minėtiems informaciniams apribojimams. Kai taip save įsivaizduojame pirminėje pozicijoje, nesiremiame jokia specifine metafizine asmens doktrina; panašiai ir vaidindami vaidmenį pjesėje, tarkime, Makbetą arba ledi Makbet, nesiremiame prielaida, kad iš tikrųjų esame karalius arba karalienė, nuožmiai kovojantys dėl politinės valdžios. Turime suvokti, jog mėginame parodyti, kaip visuomenės kaip sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sistemos idėja gali būti išplėtota taip, kad atrastume principus, apibūdinančius jos dalyvių pamatines teises ir laisves, taip pat tinkamiausias lygybės formas, jeigu juos traktuojame kaip piliečius, arba kaip laisvus ir lygius asmenis.

6. Aptaręs pirminės pozicijos idėją, kad būtų išvengta nesusipratimų, turiu pridurti dar keletą dalykų. Svabu skirti tris požiūrio taškus: pirminės pozicijos dalyvių požiūrį, gerai tvarkomos visuomenės ir galiausiai mūsų pačių požiūrį – jūsų ir mano požiūrį mums svarstant politinę teisingumo kaip sąžiningumo koncepciją.

Pirmieji du požiūriai priklauso teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijai ir juos nusako jos pamatinės idėjos. Tačiau jeigu gerai tvarkomos visuomenės ir laisvų bei lygių piliečių idėjos iš principo gali būti realizuotos mūsų socialiniame pasaulyje, tai susitarimo dalyviai kaip racionalūs atstovai, susitariantys dėl teisingumo principų ir nu-

[29] Žr. svarbų Michaelo Sandelo veikalą *Liberalism and the Limits of Justice* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982). Sandelas šią metafizinę asmens koncepciją priskiria *Teorijai* ir ją įvairiais aspektais kritikuoja. Manau, kad atsakymas, kurį teikia Will Kymlicka, *Liberalism, Community, and Culture* (Oxford: Clarendon Press, 1989), 4 sk., yra visiškai priimtinas atsižvelgiant į pataisas, kurių gali prireikti jį derinant prie politinio liberalizmo, besiskiriančio nuo liberalizmo kaip visuminės doktrinos.

statantys sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas, tėra pirminės pozicijos kaip konstrukcijos dalys. Šią poziciją sukuriame mes patys plėtodami teisingumo kaip sąžiningumo idėją, tad jos dalyvių prigimtis priklauso nuo mūsų: jie tėra dirbtinės būtybės, egzistuojančios mūsų vaizdavimo schemoje. Daroma rimta interpretacijos klaida, jeigu dalyvių samprotavimai ir motyvai, kuriuos jiems priskiriame, laikomi realių asmenų arba gerai tvarkomos visuomenės piliečių moralinės psichologijos aiškinimu.[30] Racionali autonomija (II:5) neturi būti painiojama su visiška autonomija (II:6). Pastaroji yra politinis idealas, priklausantis bendresniam gerai tvarkomos visuomenės idealui, o racionali autonomija pati savaime nėra joks idealas, tik priemonė modeliuojant racionalumo (*versus* protingumo) idėją pirminėje pozicijoje.

Trečiasis – jūsų ir mano – požiūrio taškas yra tas, iš kurio vertinama teisingumo kaip sąžiningumo ar bet kuri kita politinė koncepcija. Čia priimtinumo testas yra reflektyvioji pusiausvyra: kiek tiksliai koncepcija kaip visuma artikuliuoja mūsų tvirtesnius apmąstytus politinio teisingumo įsitikinimus visais bendrumo lygmenimis po to, kai atlikti galimo jų suderinimo ir koregavimo žingsniai. Teisingumo koncepcija, tenkinanti šį kriterijų, mums bus protingiausia.

§ 5. Politinė asmens koncepcija

1. Jau pabrėžiau, kad pirminės pozicijos idėja ir tai, kaip apibūdiname jos dalyvius, gali mus sugundyti manyti, jog čia suponuojama metafizinė asmens samprata. Nors sakiau, kad tokia interpretacija būtų klaidinga, nepakanka paprasčiausiai išsižadėti metafizinių doktrinų, nes, nepaisant tokio ketinimo, jos vis vien gali būti implikuojamos koncepcijos. Norint paneigti šio pobūdžio interpretacijas, reikėtų jas nagrinėti detaliau ir parodyti, jog jos neturi pagrindo. Čia negaliu imtis šios užduoties.[31]

30 Daugelis daro šią klaidą. Mėginau ją išaiškinti straipsnyje „Fairness to Goodness", *Philosophical Review* 84 (October 1975): 542 ir toliau.

31 Klausimą apsunkina ir tai, kad nėra sutarimo dėl to, kas laikytina metafizine doktrina. Galima sakyti, kaip man siūlė Paulas Hoffmanas, jog plėtodami politinę teisingumo koncepciją be jokių implicitinių ar eksplicitinių metafizinių doktrinų, vis vien remiamės metafizine teze: būtent, kad mūsų tikslui nereikia jokios metafizinės dok-

Tačiau galiu glaustai apibūdinti politinę asmens koncepciją, kuria remiamasi konstruojant pirminę poziciją (§3.3). Kad suprastume, kas turima omeny kalbant apie politinę asmens koncepciją, panagrinėkime, kokiu būdu piliečiai šioje pozicijoje vaizduojami kaip laisvi asmenys. Šis jų laisvės vaizdavimo būdas veikiausiai yra viena iš priežasčių, kodėl čia įžvelgiama metafizinė doktrina. Tariama, jog piliečiai save suvokia kaip laisvus trimis požiūriais, tad juos aptarsiu ir kartu parodysiu, kuria prasme ši asmens koncepcija yra politinė.

2. Pirma, piliečiai yra laisvi ta prasme, kad jie suvokia vienas kitą kaip būtybes, turinčias moralinę gėrio suvokimo galią. Tai nereiškia, kad jie save laiko neišvengiamai susaistytus konkrečios gėrio sampratos, kuria jie vadovaujasi konkrečiu momentu. Veikiau jie suvokiami kaip gebą revizuoti ir keisti šią sampratą vadovaudamiesi proto ir racionalumo sumetimais. Kaip laisvi asmenys, piliečiai savo asmenį traktuoja kaip nepriklausomą nuo bet kurios konkrečios gėrio sampratos su jos galutinių tikslų schema. Pripažinus jų moralinę galią formuoti, revizuoti ir racionaliai vadovautis tokia samprata, turi būti pripažinta, kad jų viešoji tapatybė nėra veikiama tos sampratos kaitos.

Pavyzdžiui, kai piliečiai pereina iš vienos religijos į kitą arba nustoja išpažinti tam tikrą religiją, jie, politinės teisingumo koncepcijos požiūriu, netampa kitais asmenimis. Neprarandama kokia nors jų viešoji, arba institucinė, tapatybė. Paprastai jie išlaiko tas pačias pamatines teises ir pareigas, disponuoja ta pačia nuosavybe ir gali, kaip ir anksčiau, reikalauti tų pačių teisių, nebent jos būtų susijusios su jų ankstesniais religiniais įsitikinimais. Galime įsivaizduoti vi-

trinos. Galima taip pat sakyti, jog mūsų įprastoji asmens kaip protavimo ir atsakomybės subjekto sąvoka supONUOja arba kaip nors kitaip siejasi su tam tikromis metafizinėmis tezėmis apie asmenų kaip moralinių ar politinių agentų prigimtį. Nenoriu ginčyti tokių teiginių. Tačiau reikia pasakyti štai ką. Jeigu pažvelgiame į tai, kaip mūsų koncepcija pateikiama ir kaip ji konstruojama, jeigu išsiaiškiname idėjas bei sąvokas, kuriomis ji naudojasi, tai matome, jog jos prielaidose nėra jokios specifiškai metafizinės asmens doktrinos ir neatrodo, kad jos reikėtų jai argumentuoti. Jeigu joje ir esama tam tikrų metafizinių prielaidų, tai jos yra tokios bendros, kad jų negalima priskirti kurioms nors tradicinėms – Dekarto, Leibnizo ar Kanto realistinėms, idealistinėms ar materialistinėms – metafizinėms pažiūroms. Tokiu atveju jos neturi jokios įtakos politinės teisingumo koncepcijos struktūrai ar turiniui. Esu dėkingas Danieliui Brudney ir Pauliui Hoffmanui už diskusijas šiuo klausimu.

suomenę (ir istorija teikia daug pavyzdžių), kur pamatinės teisės ir pripažinti interesai priklauso nuo priklausomybės tam tikrai religijai ar socialinei klasei. Tokia visuomenė vadovaujasi kitokia politine asmens koncepcija. Ji neturi piliečių lygybės koncepcijos, nes ši koncepcija sietina su demokratinės laisvų ir lygių piliečių visuomenės idėja.

Yra ir antroji tapatybės prasmė, kurią nusako gilesni piliečių tikslai ir angažavimosi būdai. Pavadinkime ją neinstitucine, arba moraline, tapatybe.[32] Piliečiai paprastai turi ir politinių, ir nepolitinių tikslų bei įsipareigojimų. Jie siekia politinio teisingumo vertybių ir nori matyti jas įkūnytas politinėse institucijose bei socialinėje politikoje, siekia ir kitokių vertybių nepolitiniame gyvenime bei mėgina realizuoti asociacijų, kurioms jie priklauso, tikslus. Šiuos du savo moralinės tapatybės aspektus piliečiai turi suderinti. Gali būti, kad savo asmeniniame gyvenime arba asociacijų vidaus gyvenime savo galutinius tikslus bei įsipareigojimus piliečiai traktuos visai ne taip, kaip postuluoja politinė koncepcija. Jie gali turėti ir paprastai turi simpatinių, atsidavimo bei ištikimybės ryšių, į kuriuos, kaip jiems atrodo, jie, mėgindami juos objektyviai įvertinti, negalėtų žvelgti atsietai. Jie gali būti paprasčiausiai nepajėgūs į save pažvelgti atsietai nuo tam tikrų savo religinių, filosofinių ar moralinių įsitikinimų arba nuo tam tikrų ilgalaikių simpatinių ryšių bei ištikimybės santykių.

Šios dvi įsipareigojimų ir ryšių atmainos – politinė ir nepolitinė – nusako asmens moralinę tapatybę ir suteikia formą jo gyvenimo būdui, jo savivokai, ką jis daro ir ko siekia socialiniame pasaulyje. Jeigu staiga prarastume šiuos ryšius, tai netektume orientyrų ir gebėjimo žengti į priekį.[33] Tačiau kiekvieno mūsų gėrio samprata ilgainiui gali keistis, ir keičiasi, dažniausiai pamažu, nors kartais ir staiga. Jeigu tokia kaita įvyksta staiga, sakome, jog tapome kitu asmeniu. Ir mes suprantame, ką tai reiškia – esminį ir gelminį mūsų galutinių tikslų ir priklausomybių perversmą; kalbame apie pakitusią moralinę (arba reli-

[32] Dėkoju Erinui Kelly už dviejų rūšių tikslų, apibūdinančių žmonių moralinę tapatybę, išskyrimo idėją.

[33] Tai dažnai pabrėžia Bernardas Williamsas, pavyzdžiui, rašinyje „Persons, Character and Morality“, kn. *Moral Luck* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), p. 10–14.

ginę) mūsų tapatybę. Kelionėje į Damaską Saulius iš Tarsio tapo Povilu Apaštalu. Tačiau toks perversmas nereiškia mūsų viešosios arba institucinės tapatybės pasikeitimo ar asmens tapatybės pasikeitimo, kaip šią sąvoką vartoja kai kurie autoriai sąmonės filosofijoje.[34] Be to, gerai tvarkomoje visuomenėje, kurią palaiko susikertantis sutarimas, piliečių (bendriausios) politinės vertybės, kaip jų neinstitucinės arba moralinės tapatybės dalis, yra daugmaž tos pačios.

3. Antrasis aspektas, kuriuo piliečiai save traktuoja kaip laisvus, yra tai, kad jie save laiko autentiškais *(self-authenticating)* teisėtų reikalavimų šaltiniais. Kitaip sakant, jie save suvokia kaip turinčius teisę kelti reikalavimus institucijoms, kad realizuotų savąją gėrio sampratą (tarus, kad toji samprata priklauso viešosios teisingumo koncepcijos toleruojamų sampratų ratui). Šiems reikalavimams piliečiai teikia autentišką ver-

[34] Nors tekste vartoju terminą *tapatybė*, kiltų veikiausiai mažiau nesusipratimų, jeigu vietoje jo vartočiau frazę „mūsų įsivaizduojamasis aš" arba „asmuo, kuriuo norėčiau būti". Taip atskirtume klausimą, turintį svarbių moralinių elementų, nuo klausimo apie substancijos, arba daikto, išliekamumą arba tapatumą jam patiriant įvairią kaitą laike ir erdvėje. Tai sakydamas tariu, kad atsakymas į klausimą dėl asmens tapatybės mėgina nusakyti įvairius kriterijus (pavyzdžiui, psichologinį atminties kriterijų arba fizinį kūno arba tam tikros jo dalies tęstinumo kriterijų), pagal kuriuos, tarkime, dvi skirtingos psichologinės būsenos arba du skirtingi veiksmai, vykstantys skirtingais laiko momentais, laikytini to paties išliekančio asmens būsenomis arba veiksmais; jis taip pat mėgina nusakyti, kaip turi būti suvokiamas šis laike išliekantis asmuo – ar kaip dekartiškoji substancija, ar kaip kantiškasis transcendentinis subjektas, ar kaip vienokios ar kitokios rūšies tvarus kūniškas arba fizinis esinys. Žr. Johno Perry redaguotą rinkinį *Personal Identity* (Berkeley: University of California Press, 1975), ypač redaktoriaus įvadą, p. 1–30, taip pat Sidney Shoemakerio straipsnį kn. *Personal Identity* (Oxford: Basil Blackwell, 1984), kur nagrinėjami šie įvairūs požiūriai. Kartais šios problemos diskusijose beveik ignoruojamas pamatinių tikslų tęstinumas, pavyzdžiui, H.P. Grice'o koncepcijoje (Perry rinkinys), kuri pabrėžia atminties tęstinumą. Tačiau jeigu šių tikslų tęstinumas pripažįstamas ir kaip esminis, kaip tai daro Derekas Parfitas kn. *Reasons and Persons* (Oxford: Clarendon Press, 1984, III dalis), tai asmens neviešosios, arba moralinės, tapatybės problema iš esmės nustoja skirtis nuo pačios asmens tapatybės problemos. Pastaroji problema kelia daugybę esminių klausimų, dėl kurių nesutaria įvairios praeities ir dabarties filosofinės teorijos. Būtent dėl to svarbu mėginti sukurti tokią politinę teisingumo koncepciją, kuri leistų šios problemos išvengti. Tačiau grįžtant prie pavyzdžio tekste, manau, visi sutiks, kad viešojo gyvenimo aspektu Saulius iš Tarsio ir šv. Povilas yra tas pats asmuo. Religinis atsivertimas nepakeičia mūsų viešosios, arba institucinės, tapatybės.

tę, nepriklausomą nuo sąsajų su tomis pareigomis ir prievolėmis, kurias nustato politinė teisingumo koncepcija ir kurios išplaukia, pavyzdžiui, iš pareigų visuomenei. Reikalavimai, kuriuos piliečiai suvokia kaip grindžiamus pareigomis, išplaukiančiomis iš jų gėrio sampratos ir moralinės doktrinos, kuria jie vadovaujasi savo gyvenime, taip pat laikytini autentiškais. Tai pateisinama konstitucinės demokratijos politinio teisingumo koncepcijoje, nes tarus, kad piliečių gėrio sampratos bei jų išpažįstamos moralinės doktrinos yra suderinamos su viešąja teisingumo koncepcija, šios pareigos yra autentiškos politiniu požiūriu.

Apibūdindami tai, kaip piliečiai save suvokia kaip laisvus, apibūdiname tai, kaip piliečiai save suvokia demokratinėje visuomenėje, kai jiems iškyla politinio teisingumo klausimų. Kad ši savivoka priklauso specifinei politinei koncepcijai, aiškiai rodo palyginimas su kitokia politine koncepcija, kuri žmonių nelaiko autentiškų teisėtų reikalavimų šaltiniais, kuri jų reikalavimams teikia tiek reikšmės, kiek tai išplaukia iš pareigų visuomenei arba iš jiems nustatytų vaidmenų socialinėje hierarchijoje, grindžiamoje religinėmis arba aristokratinėmis vertybėmis.

Imkime ribinį atvejį: vergai yra tos žmogiškosios būtybės, kurios nelaikomos teisėtų reikalavimų šaltiniais, net tokių reikalavimų, kurie grindžiami pareigomis visuomenei, nes vergai nelaikomi pareigų subjektais. Įstatymai, draudžiantys vergus kankinti, grindžiami ne teisėtais vergų reikalavimais, bet vergvaldžių reikalavimais arba bendrais visuomenės interesais (išskyrus vergų interesus). Vergai yra tarsi socialiniai numirėliai: jie apskritai nelaikomi asmenimis.[35] Šis palyginimas su vergove aiškiai rodo, jog požiūris į piliečius kaip į laisvus asmenis, disponuojančius moralinėmis galiomis ir turinčius savąją gėrio sampratą, yra susijęs su specifine politine teisingumo koncepcija.

4. Trečiasis aspektas, kuriuo piliečiai traktuojami kaip laisvi, yra tai, kad jiems pripažįstama atsakomybė už savo tikslus, ir tai turi įtakos tam, kaip vertinami jų įvairūs reikalavimai.[36] Kalbant labai glaustai: tarus, kad funkcionuoja teisingos pamatinės institucijos ir tarus, kad kiekvienam asmeniui suteikiamas tam tikras pirminių gėrybių kiekis (kaip to reikalauja teisingumo principai), piliečiai laikomi pajėgūs savo tikslus bei siekius pritaikyti prie to, ką jie suvokia kaip savo realias

[35] Apie socialinės mirties idėją žr. Orlando Patterson, *Slavery and Social Death* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982), ypač p. 5–9, 38–45, 337.

[36] Žr. toliau V:3–4, ypač 3.6.

galimybes. Be to, jie laikomi pajėgiais savo reikalavimus apriboti tos rūšies reikalavimais, kuriuos toleruoja teisingumo principai.

Tad piliečiai turi pripažinti, jog jų reikalavimų svorį lemia ne jų norų ir geismų (kuriuos priešiname jų, kaip piliečių, poreikiams) stiprumas ar psichologinis intensyvumas, net jeigu jų pačių požiūriu tie norai ir geismai yra racionalūs. Taikytina ta pati procedūra: pradedame nuo visuomenės kaip sąžiningo bendradarbiavimo sistemos idėjos. Kai ši idėja išplėtojama į politinio teisingumo koncepciją, ji implikuoja, kad piliečiai, kaip asmenys, gebantys dalyvauti socialinio bendradarbiavimo sistemoje, geba prisiimti ir atsakomybę už savo tikslus, t. y. geba tvarkyti savo tikslus taip, kad atitiktų priemones, kurias jie gali pagrįstai tikėtis įsigyti kaip atlygį mainais į savo padarytą indėlį. Atsakomybės už savo tikslus idėja glūdi viešojoje politinėje kultūroje ir reiškiasi jos praktikoje. Politinė asmens koncepcija artikuliuoja šią idėją ir ją derina su visuomenės kaip sąžiningo bendradarbiavimo sistemos idėja.

5. Reziumuodamas pakartosiu tris svarbiausias šio ir dviejų ankstesnių skirsnių tezes.

Pirma, skirsnyje §3 asmenys buvo traktuojami kaip laisvi ir lygūs todėl, kad jie bent minimaliai disponuoja dviem moralinėmis asmens galiomis, būtent gebėjimu turėti teisingumo jausmą ir gebėjimu turėti gėrio sampratą. Šios galios buvo susietos su dviem pagrindinėmis bendradarbiavimo idėjomis – su sąžiningo bendradarbiavimo sąlygų idėja ir kiekvieno dalyvio racionalios naudos, arba gėrio, idėja.

Antra, šiame skirsnyje (§5) aptarėme tris aspektus, pagal kuriuos asmenys laikomi laisvi, ir pabrėžėme, jog viešojoje politinėje konstitucinio demokratinio režimo kultūroje piliečiai susivokia esą laisvi šiais aspektais.

Trečia, kadangi klausimas, kuri politinio teisingumo koncepcija yra tinkamiausia realizuojant laisvės ir lygybės idėjas pamatinėse institucijose, yra nuo seno ginčijamas pačioje tradicijoje, kuri piliečius laiko laisvais ir lygiais, teisingumo kaip sąžiningumo koncepcija siekia jį išspręsti pradėdama nuo visuomenės, kaip sąžiningo bendradarbiavimo sistemos, idėjos, ir postuluodama, kad dėl sąžiningo bendradarbiavimo sąlygų tariasi būtent taip suvokiami piliečiai. Skirsnyje §4 matėme, jog šis požiūris, jeigu pirmuoju teisingumo subjektu laikoma pamatinė visuomenės struktūra, mus veda prie pirminės pozicijos idėjos.

§ 6. Gerai tvarkomos visuomenės idėja

Sakiau, jog teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijoje pamatinė visuomenės kaip sąžiningo bendradarbiavimo sistemos idėja rutuliojama kartu su dviem lydinčiomis idėjomis: su piliečių kaip laisvų ir lygių asmenų idėja ir gerai tvarkomos visuomenės, t.y. visuomenės, veiksmingai reguliuojamos viešosios politinės teisingumo koncepcijos, idėja. Anksčiau aptaręs pirmąją iš šių lydinčiųjų idėjų, dabar aptarsiu antrąją.

Sakyti, kad visuomenė gerai tvarkoma, reiškia pabrėžti tris dalykus: pirma (tai implikuoja viešai pripažįstamos teisingumo koncepcijos idėja), tai yra visuomenė, kurioje kiekvienas pats prisipažįsta ir žino, kad visi kiti pripažįsta tuos pačius teisingumo principus; antra (tai implikuoja tokios koncepcijos reguliavimo veiksmingumo idėja), yra viešai žinoma arba pagrįstai tariama, jog jos pamatinė struktūra – jos pagrindinės politinės ir socialinės institucijos, susietos į vieningą bendradarbiavimo sistemą – tenkina šiuos principus. Trečia, jos piliečiai turi normalų teisingumo jausmą ir todėl paprastai paklūsta pamatinių visuomenės institucijų reikalavimams, nes juos laiko teisingais. Tokioje visuomenėje viešai pripažįstama teisingumo koncepcija teikia bendrą atskaitos tašką, iš kurio perspektyvos gali būti vertinami piliečių reikalavimai visuomenei.

Tai yra labai idealizuota sąvoka. Tačiau jokia teisingumo koncepcija, kuri nėra pajėgi gerai tvarkyti konstitucinę demokratiją, negali būti adekvati kaip demokratinė koncepcija. Taip gali atsitikti dėl gerai žinomos priežasties – kai viešas koncepcijos turinio paskelbimas atskleidžia jos vidinį prieštaringumą. Taip gali atsitikti ir dėl to, kad, anot Coheno, demokratinę visuomenę apibūdina protingo pliuralizmo faktas.[37] Tad teisingumo koncepcija gali žlugti dėl to, kad nesugeba įgyti protingų piliečių, išpažįstančių įvairias protingas visumines doktrinas, palaikymą, arba, kaip aš pats dažniausiai sakysiu – nesugeba įgyti protingo susikertančio sutarimo palaikymo. Tačiau toks sugebėjimas yra būtinoji adekvačios politinės teisingumo koncepcijos sąlyga.

[37] Esu dėkingas Joshua Cohenui už naudingą diskusiją šiuo klausimu; taip pat už jo nurodytą būtinybę skirti protingą pliuralizmą nuo pliuralizmo; apie tai žr. toliau §6.2 ir II:3. Šiuos klausimus jis detaliai aptaria straipsnyje „Moral Pluralism and Political Consensus", kn. *The Idea of Democracy*, ed. by David Copp, Jean Hampton and John Roemer (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

2. Tai paaiškinama tuo, kad politinę demokratinės visuomenės kultūrą apibūdina (mano požiūriu) trys bendri faktai.

Pirmasis yra tai, kad visuminių religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų įvairovė, su kuria susiduriame šiuolaikinėse demokratinėse visuomenėse, nėra laikinas, istoriškai nulemtas reiškinys; tai yra esminis demokratijos viešosios kultūros bruožas. Tomis politinėmis ir socialinėmis sąlygomis, kurias garantuoja liberalių institucijų ginamos asmens teisės ir laisvės, visada atsiranda ir atsiradus išlieka konfliktuojančių ir nesuderinamų, bet kartu protingų visuminių doktrinų įvairovė.

Šis protingo pliuralizmo faktas turi būti skiriamas nuo įprastojo pliuralizmo fakto. Jis nėra tik toji tiesa, jog liberaliosios institucijos generuoja doktrinų ir pažiūrų įvairovę, o tai yra visiškai natūralu turint omeny skirtingus žmonių interesus bei jų polinkį vadovautis savo siaurais požiūriais. Veikiau tai yra tas faktas, jog be visų kitų besiklostančių pažiūrų atsiranda protingų visuminių doktrinų įvairovė. Tokias doktrinas išpažįsta protingi piliečiai, tad politinis liberalizmas turi į jas atsižvelgti. Jos nėra tik egoistinių arba klasinių interesų išraiška ar žmonių įpročio žvelgti į politinį pasaulį iš savo siauros perspektyvos rezultatas. Veikiau jos yra, bent iš dalies, laisvo praktinio proto, veikiančio liberaliosiose institucijose, produktas. Tad nors istoriškai atsiradusios doktrinos, žinoma, nėra grynas laisvojo proto produktas, protingo pliuralizmo faktas nėra apverktina žmogiškojo gyvenimo sąlyga. Formuluodami politinę koncepciją taip, kad ji antroje stadijoje galėtų įgyti protingų visuminių doktrinų palaikymą, mėginame ją derinti ne prie brutalių pasaulio jėgų, bet prie laisvo žmogaus proto veiklos neišvengiamo produkto.[38]

Antrasis bendras faktas yra tai, kad socialinis bendradarbiavimas, grindžiamas kuria nors viena visumine religine, filosofine ar moraline doktrina, gali išsilaikyti tik naudojant represinę valstybinės valdžios galią. Jeigu politinę visuomenę suvokiame kaip bendruomenę, vienijamą vienos visuminės doktrinos, tai tokia bendruomenė, siekdama išlikti, turi naudoti represinę valstybės galią. Viduramžių visuomenėje,

[38] Skirsnyje II:2–3, kur aptariama sprendimo naštos ir protingos visuminės doktrinos idėjos, pateikiami tik minimalūs būtini tokios doktrinos bruožai, nors to pakanka politinio liberalizmo poreikiams. Nesakoma, kad visos taip apibrėžiamos protingos doktrinos yra vienodai protingos visais požiūriais. Piliečių nuomonės šiuo klausimu, žinoma, išsiskirs.

kurią daugiau ar mažiau vienijo katalikybė, inkvizicija nebuvo atsitiktinumas: jos vykdomas erezijų slopinimas buvo būtinas, kad išlaikytų šią religiniu tikėjimu grindžiamą vienybę. Manau, kad tas pat pasakytina apie bet kurią kitą protingą visuminę filosofinę ir moralinę, religinę ar nereliginę doktriną. Visuomenei, vienijamai kurios nors utilitarizmo atmainos arba Kanto ar Millio liberalizmo, ir siekiančiai šią savo vienybę išlaikyti, lygiai taip pat tektų griebtis valstybinės valdžios represinių sankcijų.[39] Galime tai įvardyti kaip „represijos faktą".[40]

Trečias bendrojo pobūdžio faktas yra tai, kad tvarus ir saugus demokratinis režimas, kurio neskaido konkuruojančių doktrininių tikėjimų ir priešiškų socialinių klasių antagonizmas, turi būti laisvai ir savanoriškai palaikomas bent jau didelės jo politiškai aktyvių piliečių daugumos. Atsižvelgiant dar ir į pirmąjį faktą, tai reiškia, jog politinė teisingumo koncepcija, kad galėtų tapti viešuoju konstitucinio režimo pagrindu, turi būti tokia, kad ją galėtų palaikyti skirtingos ir net priešingos, bet vis dėlto tik protingos visuminės doktrinos.[41]

3. Kadangi nėra jokios protingos religinės, filosofinės ar moralinės doktrinos, kurią pripažintų visi piliečiai, gerai tvarkomos demokratinės visuomenės teisingumo koncepcija turi apsiriboti tuo, ką vadinu politikos sritimi ir šios srities vertybėmis. Atitinkamai turi būti konstruojama gerai tvarkomos demokratinės visuomenės idėja. Taigi tariu, jog piliečių pažiūras galima išskirti į dvi dalis: viena dalis yra toji, kur jų pažiūros sutampa su viešai pripažįstama politine teisingu-

[39] Šis teiginys gali pasirodyti paradoksalus. Visiškai sutinku, kad pagal Kanto ar Millio doktriną, valstybinės valdžios sankcijos negali būti naudojamos. Tačiau tai nepaneigia mano tezės, kuri sako, jog visuomenė, kuri būtų vienijama protingos liberaliosios doktrinos, net jeigu ji atsirastų, negalėtų ilgai išsilaikyti. Gali atrodyti, kad mano tezė galioja tik neprotingoms doktrinoms arba religijoms, kurios pabrėžia institucinio autoriteto idėją, ir kad todėl kitokių visuminių doktrinų atveju galimos išimtys. Tačiau mano tezės esmė: nėra jokių išimčių.

[40] Skolinuosi šį pavadinimą iš Sanfordo Shieh'o.

[41] Išsamumo dėlei priduriu ketvirtąjį bendrąjį faktą, kurį jau ne kartą minėjau kalbėdamas apie viešąją kultūrą. Turiu omeny faktą, kad ilgalaikės demokratinės visuomenės politinėje kultūroje esama, bent implicitiškai, tam tikrų pamatinių intuityvių idėjų, iš kurių galima išplėtoti politinę teisingumo konstituciniam režimui tinkamą koncepciją. Į šį faktą svarbu atsižvelgti, kai mėginame nusakyti bendrus politinės teisingumo koncepcijos bruožus ir teisingumą kaip sąžiningumą apibrėžti kaip vieną iš tokių koncepcijų.

mo koncepcija, kita dalis yra (ištisai arba dalinai) jų išpažįstama visuminė doktrina, su kuria politinė koncepcija gali turėti tam tikrų sąsajų. Apie šių sąsajų pobūdį kalbėsiu vėliau, IV:8 skirsnyje. Čia svarbu pabrėžti, jog piliečiai sprendžia asmeniškai, kaip visų pripažįstama viešoji politinė koncepcija siejasi su jų platesnėmis pažiūromis.

Dabar glaustai apibūdinsiu, kaip gerai tvarkoma demokratinė visuomenė tenkina būtinas (nors, žinoma, ne pakankamas) realizmo ir stabilumo sąlygas. Tokią visuomenę politinė teisingumo koncepcija gerai tvarkyti gali tik tuo atveju, kai, pirma, piliečiai, kurie laikosi protingų, bet priešingų visuminių doktrinų, priklauso susikertančiam sutarimui, t.y. tą koncepciją pripažįsta kaip išreiškiančią jų politinį pamatinių institucijų vertinimą, ir antra, jei neprotingos visuminės doktrinos (tariame, kad tokių visada esama) neįgyja pakankamos įtakos, kad sugriautų visuomenės teisingumo pamatus. Šios sąlygos nekelia nerealistinio – tiesą sakant, utopinio – reikalavimo, kad visi piliečiai išpažintų tą pačią visuminę doktriną; politinio liberalizmo požiūriu pakanka, kad jie pripažintų tą pačią viešąją teisingumo koncepciją.

4. Susikertančio sutarimo idėja gali klaidinti dėl jos sąsajų su įprastąja politinio sutarimo, arba konsensuso, idėja. Mes ją konstruojame taip: tariame, kad tam tikras konstitucinis demokratinis režimas yra ganėtinai teisingas, efektyvus ir vertas palaikymo. Tačiau, pripažinę protingo pliuralizmo faktą, iš kur galime gauti realų jo palaikymą, kuris būtų pakankamas stabilumui garantuoti?

Spręsdami šį klausimą nežiūrime į esamas visumines doktrinas ir nemėginame kurti politinės koncepcijos, kuri būtų savotiška jų atstojamoji. Antai sudarinėdami, tarkime, pirminių gėrybių sąrašą[12] galime žengti dviem keliais. Galime nagrinėti įvairias esamas visumines doktrinas ir sudaryti tokį šių gėrybių sąrašą, kuris būtų artimiausias tokių doktrinų „gravitacijos" centrui, t.y. savotiškam vidurkiui to, ko visiems tokių doktrinų atstovams reikėtų, turint omeny jų institucionalizuotas teises, saugą ir apsirūpinimą universaliomis priemonėmis. Gali atrodyti, jog taip garantuojama, kad sąraše atsidurs būtiniausios gėrybės, leidžiančios realizuoti gėrio sampratas, susijusias su esamomis doktrinomis, ir kartu garantuojama didesnė susikertančio sutarimo tikimybė.

[12] Pirminių gėrybių idėja įvedama II:5.3 skirsnyje ir plačiau aptariama V:3–4 skirsnyje.

Teisingumo kaip sąžiningumo koncepcija žengia ne šiuo keliu, nes toks kelias yra politinis netinkama šio žodžio prasme. Politinę koncepciją veikiau ji plėtoja kaip nepriklausomą poziciją (§1.4) pradėdama nuo pamatinių visuomenės kaip bendradarbiavimo sistemos idėjos ir kai kurių lydinčiųjų idėjų. Tikimasi, kad ši idėja, su jos teikiamu pirminių gėrybių sąrašu, gali tapti protingo susikertančio sutarimo centru. Paliekamos nuošaly esamos, buvusios ar būsimos visuminės doktrinos. Vadovaujamasi ne idėja, kad pirminės gėrybės turi būti sąžiningai paskirstomos tokių doktrinų visuminėms gėrio idėjoms atradus jų atstojamąją, o veikiau idėja, kad jos laisviems ir lygiems piliečiams turi būti paskirstomos kaip asmenims, išpažįstantiems tokias doktrinas.

Tad mūsų problema – taip sukonstruoti konstitucinio režimo politinio teisingumo koncepciją, kad tie, kurie palaiko arba gali būti įtikinti palaikyti šio tipo režimą, galėtų priimti ir šią politinę koncepciją, jeigu ji pernelyg nesikerta su jų visuminėmis pažiūromis. Iš čia kyla mintis politinę teisingumo koncepciją konstruoti kaip nepriklausomą poziciją vadovaujantis pamatinėmis demokratinės visuomenės idėjomis ir nesiremiant jokia specifine platesne doktrina. Nekuriame doktrininių kliūčių, kurios apsunkintų jos pripažinimą, nes siekiame, kad ji sulauktų protingo ir tvaraus susikertančio sutarimo palaikymo.

§ 7. Ne bendruomenė ir ne asociacija

1. Gerai tvarkoma demokratinė visuomenė nėra nei bendruomenė, nei asociacija.[43] Ji nuo asociacijos skiriasi dviem požymiais. Pirmasis yra tai, kad demokratinė visuomenė, kaip bet kuri kita politinė visuomenė, laikytina išsamia ir uždara socialine sistema. Išsami ta prasme, kad yra savaime pakankama ir teikia erdvės visiems svarbiausiems žmogiškojo gyvenimo tikslams. Kaip jau sakiau (§2.1), ji yra uždara ir ta prasme, kad į ją ateinama tik gimstant ir iš jos išeinama tik mirštant. Mūsų tapatybė nėra ankstesnė už mūsų būtį visuomenėje: įžengiame į ją ne iš šalies, veikiau save atrandame augdami konkrečioje visuomenė-

[43] Bendruomenę apibrėžiame kaip specifinės rūšies asociaciją, vienijamą visuminės doktrinos; pavyzdžiu gali būti tam tikra Bažnyčia. Kitokių asociacijų nariai dažnai turi bendrų tikslų, tačiau šie tikslai nėra vienijami visuminės doktrinos ir net gali būti grynai instrumentiniai.

je, konkrečioje socialinėje padėtyje, mums palankioje arba nepalankioje, priklausomai nuo likimo užgaidų. Kol dar neturime gerai tvarkomos visuomenės teisingumo koncepcijos, visiškai neliečiame santykių su kitomis visuomenėmis ir atidedame ateičiai visus tarptautinio teisingumo klausimus. Taigi į visuomenę įstojame ne kaip į asociaciją, sulaukę brandos, o veikiau joje gimstame ir joje praleidžiame visą savo gyvenimą.

Tad teisingumo principai turi būti suvokiami kaip formuojantys socialinį pasaulį, kuriame įgyjame savo charakterį, savo asmens sampratą, savo visumines pažiūras bei atitinkamas gėrio sampratas; ir tik jame gali būti realizuojamos mūsų moralinės galios. Šie principai turi teikti pirmenybę toms pamatinėms pilietinės visuomenės teikiamoms laisvėms ir galimybėms, kurios mums leidžia tapti laisvais ir lygiais piliečiais ir suvokti save kaip asmenis, turinčius šį statusą.

2. Antrasis svarbiausias demokratinės visuomenės skirtumas nuo asociacijos yra tai, kad visuomenė, priešingai nei asociacija, neturi galutinių tikslų ir siekių. Čia turiu omeny tuos tikslus ir siekius, kurie užima ypatingą vietą visuminėse doktrinose. Juos skiriu nuo konstituciškai nusakomų visuomenės tikslų, kaip jie, pavyzdžiui, pateikiami konstitucijos preambulėje – tobulesnis teisingumas, laisvės palaima, bendroji gynyba, kuriuos priskiriu politinei teisingumo koncepcijai ir jos viešajam protui. Vadinasi, piliečiai negalvoja, jog egzistuoja išankstiniai socialiniai tikslai, vienus žmones leidžiantys laikyti vertingesniais visuomenei nei kitus ir atitinkamai jiems teikti skirtingų pamatinių teisių bei privilegijų. Daugelis praeities visuomenių laikėsi kitokios nuostatos: jos siekė galutinių tikslų, tokių kaip jų religijos sklaida, imperijos didinimas, viešpatavimas ir didybė, o individų ir klasių teisės bei statusas priklausė nuo jų vaidmens siekiant šių tikslų. Šiuo požiūriu jos save suvokė kaip asociacijas.

Demokratinė visuomenė, priešingai, nelaiko savęs asociacija. Ji neturi teisės, kurią paprastai turi įvairios asociacijos visuomenėje, savo nariams (šiuo atveju – joje gimusiems žmonėms) nustatyti skirtingų bendradarbiavimo sąlygų, priklausomai nuo jų potencialaus indėlio realizuojant visuomenės, kaip visumos, arba jau esamų jos narių tikslus. Asociacijose tokie dalykai leistini, tačiau tik todėl, kad jose potencialiems arba esamiems nariams jau garantuojamas laisvų ir lygių pilie-

čių statusas, o visuomenės pamatinio teisingumo institucijos jiems garantuoja kitas atviras galimybes.[44]

3. Nebūdama asociacija, gerai tvarkoma demokratinė visuomenė nėra ir bendruomenė, jeigu bendruomenę suvokiame kaip bendriją, vienijamą bendros visuminės religinės, filosofinės arba moralinės doktrinos. Šis faktas yra labai svarbus suvokiant gerai tvarkomos visuomenės viešojo proto idėją. Traktuojant demokratiją kaip bendruomenę (minėtąja prasme), nesuvokiamas politine teisingumo samprata grindžiamo viešojo proto apimties ribotumas; nesuvokiama ir tai, kad konstituciniame režime vienybė galima tik iki tam tikros ribos, kurią peržengus griaunami pagrindiniai demokratiniai principai. Mūsų pretenzijos į visą tiesą skatina siekti platesnės ir gilesnės vienybės, nors jos negali pateisinti viešasis protas.

Tokia pat klaida daroma, kai demokratinė visuomenė laikoma asociacija manant, jog jos viešajam protui priklauso ir nepolitinai tikslai bei vertybės. Tokiu atveju nesuvokiamas pirmasis ir svarbiausias jos pamatinių institucijų vaidmuo formuojant tą socialinį pasaulį, kuriame tik ir galime tapti laisvais bei lygiais piliečiais. Šio socialinio pasaulio teisingumo pamatus teikia politinė koncepcija; vadovaudamiesi viešuoju protu visi piliečiai vienodai gali suprasti jos vaidmenį ir pripažinti jos politines vertybes.

44 Šiame skirsnyje nubrėžiamas visuomenės ir asociacijų skirtumas daugeliu požiūrių panašus į Michaelo Oakeshotto nubrėžtą praktinės ir tikslinės asociacijos skirtumą; žr. *On Human Conduct* (Oxford: Clarendon Press, 1975). Su tuo galbūt nesutiks Terry Vardinas, kuris aiškina šią perskyrą savo kn. *Law, Morality and the Relations of States* (Princeton: Princeton University Press, 1983). Jis mano, kad *Teorija* visuomenę traktuoja kaip tikslinę asociaciją, nes visuomenę apibūdina kaip bendradarbiavimo schemą (p. 262–267). Tačiau mano požiūriu, tai nėra esminis dalykas. Esminis dalykas yra tai, kaip bendradarbiaujama ir ko siekiama bendradarbiavimu. *Teorijos* požiūriu, demokratinėje visuomenėje žmonės bendradarbiauja kaip laisvi ir lygūs piliečiai, o jų bendradarbiavimo tikslas (idealiu atveju) tėra pamatinė struktūra su pamatinėmis institucijomis, realizuojančiomis teisingumo principus ir teikiančiomis piliečiams universalių priemonių, tenkinančių jų, kaip piliečių, poreikius. Savo bendradarbiavimu jie vienas kitam siekia garantuoti tik politinį teisingumą. Tuo tarpu asociacijoje žmonės bendradarbiauja kaip asociacijos nariai siekdami tikslo, kuris paskatino juos į ją įstoti ir kuris skiriasi priklausomai nuo asociacijos pobūdžio. Kaip piliečiai jie bendradarbiauja vieningai siekdami viešojo teisingumo tikslo; kaip asociacijų nariai jie bendradarbiauja siekdami tikslų, priklausančių jų skirtingoms visuminėms gėrio sampratoms.

§ 8. Apie naudojimąsi abstrakčiomis koncepcijomis

1. Mėgindamas išdėstyti tai, ką vadinu politiniu liberalizmu, pradėjau nuo gerai žinomų pamatinių idėjų, implicitiškai glūdinčių viešojoje politinėje demokratinės visuomenės kultūroje. Iš jų buvo išrutuliota tam tikra koncepcijų šeima, koncepcijų, leidžiančių suformuluoti ir suprasti politinį liberalizmą. Pirmoji iš jų yra pati politinio teisingumo koncepcija (§2); po to trejetas pamatinių idėjų: visuomenės kaip sąžiningos ilgalaikio socialinio bendradarbiavimo sistemos idėja (§3) ir dvi lydinčiosios idėjos: politinė laisvų ir lygių asmenų koncepcija (§5) ir gerai tvarkomos visuomenės koncepcija (§6). Pateikdami teisingumo kaip sąžiningumo koncepciją naudojamės ir dviem pagalbinėmis idėjomis: pamatinės struktūros (§2) ir pirminės pozicijos (§4). Galiausiai gerai tvarkomos visuomenės viziją siekdami pateikti kaip galimą socialinį pasaulį, šias idėjas papildome susikertančio sutarimo ir protingos visuminės doktrinos idėjomis (§6). Protingas pliuralizmas apibūdinamas remiantis pastarąja idėja. Socialinės vienybės esmę nusako stabilus protingų visuminių doktrinų susikertantis sutarimas (VI:1). Tolesnėse paskaitose įvedamos kitos svarbiausios idėjos, konkretizuojančios politinio liberalizmo turinį, tokios kaip politiškumo sritis (IV) ir viešasis protas (VI).

Priminęs šias idėjas ir jų sąsajas, primenu sudėtinį klausimą,[45] kurį mėgina spręsti politinis liberalizmas ir sakau: „Kad visuomenė būtų sąžiningo ir stabilaus bendradarbiavimo sistema sąveikaujant laisviems ir lygiems piliečiams, kuriuos skiria gilūs jų išpažįstamų visuminių doktrinų nesutarimai, pakanka, kaip atrodo, trijų sąlygų. Pirma, pamatinę visuomenės struktūrą turi reguliuoti politinė teisingumo koncepcija; antra, ši politinė koncepcija turi būti protingų visuminių doktrinų susikertančio sutarimo centras; trečia, viešoji diskusija, kai liečiami esminiai konstituciniai bei pamatinio teisingumo klausimai, turi vykti politinės teisingumo koncepcijos rėmuose. Ši glausta santrauka apibūdina politinį liberalizmą ir tai, kaip jis suvokia konstitucinės demokratijos idealą.“[46]

[45] Šis klausimas buvo suformuluotas trumpame įvade prieš pat §1.

[46] Šios trys sąlygos turi būti traktuojamos kaip pakankamos, o ne kaip būtinos. Klausimas, ar jos gali būti susilpnintos jas redukuojant, pavyzdžiui, į tam tikrą gana bendrų, bet efektyvių principų šeimą ar net į tam tikrų taisyklių šeimą, tokių, kokias teikia konstitucijos taisyklės, svarstomas skirsnyje IV:3.5. Ten nagrinėju tai, ką vadinu susikertančio sutarimo gyliu, pločiu ir specifiškumu, ir pažymiu, jog šios trys sąlygos išreiškia idealų atvejį.

2. Gali kilti pasipriešinimas tokiai naudojamų abstrakčių koncepcijų gausai. Todėl turbūt verta paaiškinti, kodėl tenka naudotis tokiomis koncepcijomis. Politinėje filosofijoje abstrakcijų kūrimą diktuoja gilūs politiniai konfliktai.[17] Tik ideologai ir aiškiaregiai nesuvokia gilių konfliktų tarp pačių politinių vertybių bei tarp politinių ir nepolitinių vertybių. Esminiai ir nuo seno išliekantys nesutarimai yra tas fonas, kuriame keliama protingo pagrindimo *(justification)* idėja – kaip praktinės, o ne epistemologinės ar metafizinės problemos sprendimas (§1). Į politinę filosofiją atsigręžiame tada, kai subyra tai, ką Walzeris galėtų pavadinti mūsų bendruoju politiniu sutarimu, taip pat tada, kai prieštaravimų iškyla mūsų pačių sąmonėje. Šią situaciją atpažįstame, prisiminę Alexanderio Stephenso atsakymą jam atmetant Lincolno apeliaciją į prigimtinių teisių abstrakciją: Šiaurė turi gerbti Pietų bendrąjį politinį sutarimą vergovės klausimu.[18] Atsikirsdami, be abejo, žengiame į politinę filosofiją.

Politinė filosofija nesišalina visuomenės ir pasaulio, kaip tai kai kam atrodo. Ji nepretenduoja ir į tiesą, atrandamą specifiniais proto metodais, nepriklausančiais nuo politinės minties ir praktikos tradicijos. Jokia politinė teisingumo koncepcija negali sulaukti rimto mūsų dėmesio, jeigu ji nepadeda įvesti tam tikros tvarkos į mūsų apmąstytų įsitikinimų įvairovę ir visais bendrumo lygmenimis – nuo bendriausių iki konkrečiausių. Padėti tai atlikti yra viena iš pirminės pozicijos užduočių.

Politinė filosofija, kaip ir logika, negali mūsų priversti laikytis vienokių ar kitokių įsitikinimų. Jeigu jaučiame jos spaudimą, tai veikiausiai dėl to, kad, refleksyviai suformulavę ir sutvarkę savo vertybes, principus ir standartus, laisvai pripažįstame, kad arba pripažįstame, arba turime pripažinti būtent juos. Skatindami šį pripažinimą galime pa-

[17] Čia remiuosi Joshua Coheno recenzija M. Walzerio knygai *Spheres of Justice* (New York: Basic Books, 1983), žr. *Journal of Philosophy* 83 (1986):457–468. Žr. ypač jo pastabas apie tai, ką jis vadina Walzerio „paprastąja komunitarine dilema", p. 463–467 ir 467, kur jis argumentuoja, jog Walzerio požiūris į tai, nuo ko turi pradėti politinė filosofija, iš esmės nesiskiria nuo Platono, Kanto ar Sidgwicko požiūrio. Skirtumas yra tai, kuo ji, anot Walzerio, turi baigtis, būtent – mūsų bendru sutarimu.

[18] Iš Lincolno susirašinėjimo 1860 m. lapkritį–gruodį žr. jo *Collected Works*, vol. IV, p. 146, 160. Jų susirašinėjimas yra perspausdintas ir aptariamas kn. *Abraham Lincoln* (New York: Century Co., 1917) (1st ed. 1886, 1890), vol. 3, p. 270–275; taip pat Allen Nevins, *The Emergence of Lincoln* (New York: Charles Scribner's, 1950), vol. II, p. 466 ir toliau.

sinaudoti pirminės pozicijos modeliu. Mūsų jaučiamas spaudimas gali būti aiškinamas tuo, kad kartais mus stebina šių principų bei standartų pasekmės, jų laisvo pripažinimo implikacijos. Vis dėlto galime ir toliau laikytis savo specifiškesnių įsitikinimų bei sprendimų ir atitinkamai modifikuoti siūlomą teisingumo koncepciją su jos principais bei idealais, kol galiausiai visų bendrumo lygmenų sprendiniai taps refleksyviai suderinami. Neteisinga manyti, jog abstrakčios koncepcijos ir bendrieji principai visada turi nusverti mūsų specifiškesnius sprendinius. Šias dvi mūsų praktinio mąstymo puses (nekalbant apie tarpinius bendrumo lygmenis) sieja abipusė priklausomybė, tad jie turi būti derinami tarpusavyje, kad gautume nuoseklią viziją.

Naudojimasis abstrakcijomis nėra tuščias užsiėmimas. Abstrakcijų griebiamės ne dėl pačių abstrakcijų; veikiau jų griebiamės tada, kai, subyrėjus konkretesnio lygmens bendrajam sutarimui, siekiame tęsti viešąją diskusiją. Turime suprasti, jog kuo gilesnis konfliktas, tuo aukštesnis abstrakcijos lygmuo, į kurį turime pakilti norėdami susidaryti konkretybės netrikdomą ir aiškų jo ištakų vaizdą.[49] Kadangi demokratinėje tradicijoje nuo seno tęsiasi vidiniai nesutarimai dėl tolerancijos prigimties ir lygių piliečių bendradarbiavimo principų, galime tarti, jog jie yra išties gilūs. Todėl, norėdami šiuos nesutarimus susieti su žinomais ir elementariais dalykais, gilinamės į pamatines idėjas, glūdinčias viešojoje politinėje kultūroje, kad išsiaiškintume, kaip patys piliečiai, deramai dalyką apmąstę, įsivaizduotų visuomenę kaip sąžiningo bendradarbiavimo sistemą. Šiame kontekste idealizuotų, arba abstrakčių, visuomenės ir asmens koncepcijų formulavimas jas siejant su šiomis pamatinėmis idėjomis yra būtinas, kad atrastume protingą politinę teisingumo koncepciją.

[49] Šia idėja implicitiškai remiasi T.M. Scanlonas recenzuodamas Stuarto Hampshire'o *Morality and Conflict* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983) ir Michaelo Walzerio *Spheres of Justice*; žr. *London Review of Books*, September 5, 1985, p. 17 ir toliau.

II PASKAITA

Piliečių galios ir jų atstovavimas

Pirmąją paskaitą pradėjau teiginiu, kad politinis liberalizmas sprendžia du pagrindinius klausimus. Pirmasis klausimas: „Kokia teisingumo koncepcija yra tinkamiausia laisvų ir lygių piliečių sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygoms nusakyti?“ Antrasis klausimas: „Kuo grindžiama tolerancija plačiąja prasme, tarus, kad protingas pliuralizmas yra neišvengiamas žmogaus proto padarinys tvarių liberalių institucijų sąlygomis?“ Sujungiant šiuos du klausimus į vieną: „Kaip galima ilgalaikė teisinga ir stabili laisvų ir lygių piliečių visuomenė, jeigu piliečius skiria gilūs protingų religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų nesutarimai?“

Šios paskaitos teikia tokią atsakymo schemą: pamatinę tokios visuomenės struktūrą veiksmingai reguliuoja politinė teisingumo koncepcija, kuri yra piliečių išpažįstamų protingų visuminių doktrinų susikertančio sutarimo centras. Todėl ši bendroji politinė kon-

cepcija svarstant viešojo proto pagrindą mums teikia esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus (I:8.1).

Protingumo ir racionalumo, protingos visuminės doktrinos idėjos, kuriomis naudojamės kalbėdami apie susikertantį sutarimą, šiame atsakyme yra svarbiausia. Iki šiol jomis naudojausi jų beveik neaiškindamas. Dabar turiu ištaisyti šį trūkumą, nes tai yra gana sudėtingos idėjos, ir ypač protingumo sąvoka, kuri greit tampa miglota ir neaiški, nes taikoma ir asmenims, ir institucijoms, ir doktrinoms. Mėginu šią padėtį taisyti dėmesį sutelkdamas į du esminius protingumo – lygių socialinio bendradarbiavimo dalyvių dorybės – aspektus. Šių dviejų aspektų pagrindu vėliau išplečiu šios sąvokos turinį. Tuo pasiremdamas toliau nagrinėju tolerancijos pagrindą visuomenėje, kurią apibūdina protingo pliuralizmo faktas. Atlikęs šiuos uždavinius (§1–3) aptariu, kaip piliečių moralinės protingumo ir racionalumo galios modeliuojamos pirminėje pozicijoje.

§ 1. Protingumas ir racionalumas

1. Kuo protingumas *(the reasonable)* skiriasi nuo racionalumo? Kasdienėje vartosenoje jaučiame jų skirtumą ir tai rodo paprasti pavyzdžiai. Sakome: „Dėl jų stiprios derybinės pozicijos jų siūlymas buvo labai racionalus, tačiau jis buvo labai neprotingas, netgi įžeidžiantis.“ Nemėgindamas protingumo apibrėžti tiesiogiai, nurodysiu du esminius jo, kaip tam tikros asmens dorybės, aspektus.[1]

[1] Manau, kad protingumo ir racionalumo skirtumu jau naudojosi Kantas: jį išreiškia kategorinio ir hipotetinio imperatyvo skirtumas, kurį jis nubrėžia *Dorovės metafizikos pagrinduose* ir kituose savo darbuose. Pirmasis išreiškia grynąjį praktinį protą, antrasis – empirinį praktinį protą. Politinės teisingumo koncepcijos kontekste protingumui teikiu siauresnę prasmę ir jį sieju, pirma, su pasirengimu siūlyti ir gerbti sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas ir antra, su pasiryžimu pakelti sprendimo naštą ir pripažinti jo pasekmes. Protingumo ir racionalumo skirtumą įtaigiai aiškina W. M. Sibley, „The Rational Versus the Reasonable“, *Philosophical Review* 62 (October 1953):554–560. Mano naudojama perskyra atitinka tai, kaip jis nusako šį skirtumą p. 560: žinodami, kad žmonės yra racionalūs, mes nežinome, kokių tikslų jie sieks, o tik tai, jog jie sieks jų racionaliai. Žinodami, kad žmonės yra protingi, žinome, kad savo veikloje jie yra pasirengę vadovautis tam tikru principu, į kurį jie patys ir kiti žmonės gali apeliuoti grįsdami savo veiksmus; protingi žmonės atsižvelgia į savo veiks-

Asmenys yra protingi vienu esminiu aspektu, kai tarp sau lygių jie yra, pavyzdžiui, pasirengę siūlyti sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas ir patys jų laikytis, jeigu jų tikrai laikytųsi visi kiti. Tokias normas jie siūlo todėl, kad laiko priimtinomis kiekvienam, ir yra pasirengę svarstyti kitų siūlomas sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas.[2] Protingumas yra visuomenės kaip sąžiningo bendradarbiavimo sistemos idėjos dalis, o reikalavimas, kad sąžiningo bendradarbiavimo sąlygos būtų protingos, yra jos abipusiškumo idėjos vedinys. Kaip jau sakiau (I:3:2), abipusiškumo idėja užima tarpinę poziciją tarp nešališkumo idėjos, kuri yra altruistinė (remiasi bendrojo visų gėrio idėja), ir abipusės naudos principo, jeigu jį suprantame taip, kad dėl tarpusavio santykio kiekvieno padėtis pagerėja palyginti su padėtimi, kai tas santykis jų nesieja.

Galime sakyti, jog protingus asmenis motyvuoja ne tiek bendrojo gėrio siekis, kiek siekis tokio socialinio pasaulio, kuriame jie kaip laisvi

mų padarinius kitų žmonių gerovei. Protingumas nėra kildinamas iš racionalumo ir jis nėra jam priešingas, tačiau yra nesuderinamas su egoizmu, nes yra susijęs su nuostata elgtis moraliai. Sibley interpretacija yra platesnė, tačiau suderinama su tuo, ką nusako du esminiai protingumo aspektai, kurie pabrėžiami šiame tekste.

2 Manau, kad abu protingumo aspektai (aptariami čia ir kitose dviejose pastraipose) glaudžiai siejasi su T.M. Scanlono moralinės motyvacijos principu. Šis principas yra vienas iš trijų jo kontraktualizmo principų, kurie dėstomi jo straipsnyje „Contractualism and Utilitarianism", kn. *Utilitarianism and Beyond*, ed. by Amartya Sen and Bernard Williams (Cambridge: Cambridge University Press, 1982). Nemėginsiu šių sąsajų čia atskleisti, o tik pabrėšiu, jog Scanlono principas yra ne vien psichologinės motyvacijos principas, nes jis susijęs su pamatiniu klausimu, kodėl išvis kam nors turi rūpėti moralė? Principas skelbia, jog turime pamatinį norą sugebėti savo veiksmus pateisinti ir pagrįsti – apeliuojant į argumentus, kurių kiti negalėtų pagrįstai atmesti, t.y. jeigu jie patys vadovaujasi noru atrasti principus, kurių kiti negalėtų pagrįstai atmesti. Žr. p. 104, 115 ir toliau. Du protingumo kaip asmens dorybės aspektus galima traktuoti kaip dvi susijusias šio noro išraiškas. Pripažindami dviejų protingumo aspektų sąsają su Scanlono principu šios formos motyvaciją įtraukiame į tą protingo asmens sampratą, kuria remiasi teisingumas kaip sąžiningumas. Tačiau šis mūsų žingsnis dar nepaaiškina šios motyvacijos, neparodo, kaip ji atsiranda. Specifiniu stabilumo paaiškinimo klausimu kai ką duoda moralinės psichologijos aptartis toliau, §7. Žr. taip pat *Teoriją*, p. 478, kur jos analogas pasirodo moralės principų moralėjimo raidos pabaigoje. Čia tik pabrėžiu, jog konstruodami teisingumą kaip sąžiningumą remiamės tos rūšies motyvacija, kurią Scanlonas laiko pamatine. Toliau, skirsnyje §7, pamatinį norą gebėti savo veiksmus pateisinti apeliuojant į argumentus, kurių kiti negalėtų pagrįstai atmesti, apibūdinu kaip koncepcinį norą.

ir lygūs galėtų bendradarbiauti su kitais pagal sutartas bendradarbiavimo sąlygas. Jie reikalauja, kad tokiame pasaulyje viešpatautų abipusiškumas – kad kiekvieno gautos naudos dalis atitektų visiems kitiems.

Ir priešingai, žmonės yra neprotingi tuo pačiu protingumo aspektu, jeigu jie nori dalyvauti bendradarbiavimo sistemoje, tačiau nenori pripažinti ar net siūlyti (nebent kaip būtinąjį viešąjį akių dūmimą) kokių nors bendradarbiavimo sąlygų principų ar standartų. Jie yra pasirengę pažeisti tokias sąlygas visais atvejais, kai tik jiems tai naudinga, jeigu aplinkybės jiems tai leidžia.

2. Protingi ir racionalūs agentai paprastai yra atsakomybės politiniame ir socialiniame gyvenime subjektai, ir gali būti kaltinami dėl protingų principų bei standartų pažeidimų. Tačiau racionalumo idėja skiriasi nuo protingumo idėjos ir yra taikoma atskiram agentui (individui arba korporaciniam asmeniui), disponuojančiam mąstymo bei sprendimo galia ir specifiškai siekiančiam savo tikslų bei interesų. Racionalumas nusako, kaip šie tikslai bei interesai formuojami, rikiuojami, realizuojami ir ginami svarbos tvarka. Racionalumas nusako ir priemonių pasirinkimo būdą, kuris šiuo atveju grindžiamas tokiais pažįstamais principais, kurie reikalauja rinktis efektyviausią priemonę tikslui pasiekti arba rinktis, kitoms sąlygoms esant vienodoms, labiau tikėtiną alternatyvą.

Tačiau racionalūs agentai neapsiriboja vien tikslų santykio su priemonėmis svarstymu, jie gali vertinti galutinius tikslus jų tarpusavio suderinamumo ir santykinės svarbos bendrajame gyvenimo kontekste požiūriu. Be to, racionalūs agentai nėra tik savanaudžiai, t.y. jų interesai ne visada yra tik savo asmeninės naudos siekis. Kiekvienas interesas yra asmens (agento) interesas, tačiau ne kiekvienas jų yra asmens savanaudiškas interesas. Racionalius agentus gali sieti įvairūs prieraišumo ryšiai su kitais asmenimis, su bendruomenėmis ir vietovėmis; jie gali mylėti tėvynę ir gamtą; jie gali rinktis įvairius tikslus ir įvairiai rikiuoti juos pagal svarbą.

Tačiau racionaliems agentams trūksta vienos savybės – tam tikro moralinio jautrumo, kuriuo grindžiamas noras sąžiningai bendradarbiauti su kitais ir elgiantis su kitais vadovautis principais, kuriuos tie kiti, kaip lygūs asmenys, taip pat galėtų priimti. Neteigiu, kad protingumas nusako visą moralinio jautrumo esmę; tačiau jis nusako tą jo aspektą, kuris siejasi su sąžiningo socialinio bendradarbiavimo idė-

ja.[3] Racionalūs agentai, kai jų interesai apsiriboja tik savo naudos siekiais, tampa panašūs į psichopatus.

3. Teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijoje protingumas ir racionalumas laikomi dviem skirtingomis ir nepriklausomomis idėjomis, skirtingomis ta prasme, kad nemėginama kurios nors vienos kildinti iš kitos. Moralinės minties istorijoje tokių pastangų būta. Kai kurie žmonės mano, jog racionalumas yra fundamentalesnė idėja, nes kas nepripažįsta tos racionalumo idėjos (arba kurios nors jos atmainos: jų esama kelių), kurią išreiškia minėtieji žinomi principai? Jų įsitikinimu, jeigu protingumas gali būti dedukuotas iš racionalumo, t.y. jeigu tam tikri teisingumo principai tam tikromis sąlygomis galėtų būti išvesti vien iš racionalių agentų preferencijų, sprendimų ar susitarimų, tai protingumas galiausiai būtų pastatytas ant tvirtų pamatų. Moralinio skeptiko abejonės būtų išsklaidytos.[4]

Teisingumas kaip sąžiningumas atmeta šią idėją. Jis nemėgina protingumo kildinti iš racionalumo. Tiesą sakant, toks mėginimas reikštų, kad protingumas nėra pamatinė idėja ir kad jai, kitaip nei racionalumo idėjai, reikia pagrindimo. Veikiau laikomės nuostatos, kad sąžiningo bendradarbiavimo schemoje protingumas ir racionalumas yra viena kitą papildančios idėjos. Kiekviena jų yra pamatinis schemos elementas ir kiekviena siejama su specifine moraline galia, atitinkamai – su teisingumo jausmo ir gėrio suvokimo galia. Abi jos naudojamos konkretinant sąžiningo bendradarbiavimo sąlygų idėją, atsižvelgiant į socialinio bendradarbiavimo pobūdį, į dalyvių prigimtį ir į jų padėtį vienas kito atžvilgiu.[5]

Kaip papildomosios idėjos, nei protingumas, nei racionalumas negali būti vienas be kito. Vien protingi agentai neturėtų savo tikslų, kuriuos norėtų įgyvendinti sąžiningo bendradarbiavimo būdu; vien racionalūs agentai stokoja teisingumo jausmo ir nėra pajėgūs pripažinti

[3] Racionaliems žmonėms trūksta to, ką Kantas *Religijoje*, Ak, VI:26, vadina „moralios asmenybės nuostata", arba, mūsų atveju, specifinės formos moralinio jautrumo, kuriuo grindžiama protingumo galia. Kanto vien racionalus agentas turi tik žmogiškų ir gyvuliškų polinkių (kalbant jo terminais); toks agentas supranta moralės dėsnio prasmę, jo sąvokinį turinį, tačiau lieka jam abejingas: jam ji tėra keista idėja.

[4] Šios pastangos pavyzdys gali būti David Gauthier, *Morals by Agreement* (Oxford: Clarendon Press, 1986).

[5] Tai matyti iš to, kaip konstruojama pirminė pozicija.

nepriklausomo kitų agentų interesų pagrįstumo.[6] Tik dėl filosofinių doktrinų įtakos arba disciplinoje, kur racionalumui skiriamas ypatingas vaidmuo (ekonomikoje arba socialinio pasirinkimo teorijoje), gali kilti noras protingumą dedukuoti iš racionalumo manant, kad tik pastaroji idėja yra suprantama. Tačiau, kaip atrodo, bet koks tokios dedukcijos mėginimas racionalius agentus turi įvelti į situacijas, kur jų elgsena būtų pavaldi tam tikroms sąlygoms, ir būtent šios sąlygos išreiškia protingumo reikalavimus. Kaip matėme I:4 skirsnyje, nagrinėdami pamatinį socialinio bendradarbiavimo pamatinėje visuomenės struktūroje atvejį, piliečių atstovai, kaip protingi ir racionalūs agentai, turi būti konstruojami protingai, t.y. išdėstomi simetriškai vienas kito atžvilgiu, niekam nesuteikiant pranašesnės derybinės padėties. Šią funkciją atlieka nežinojimo uždanga. Manyti, kad teisingumas kaip sąžiningumas mėgina protingumą dedukuoti iš racionalumo, reiškia nesuprasti pirminės pozicijos idėjos.[7]

Galbūt neįmanoma įrodyti, kad protingumas negali būti dedukuotas iš racionalumo. Šio tipo negatyvus teiginys tėra spėjimas. Galbūt daugiausia, ką galime padaryti, tai parodyti, jog rimti mėginimai (pavyzdžiu gali būti Gauthier) protingumą dedukuoti iš racionalumo yra nesėkmingi, o jeigu atrodo, kad jie pavyksta, tai tik todėl, jog kažkuriame argumentacijos taške jie remiasi sąlyga, išreiškiančia protingumo idėją. Šios pastabos siūlo mintį, jog filosofijoje fundamentinio lygmens klausimai beveik niekada neišsprendžiami galutiniu įrodymu. Kas atrodo akivaizdu vieniems žmonėms ir jų yra priimama kaip pamatinė idėja, kitiems gali būti nesuprantama. Vienas būdas dorotis su šia problema – refleksyviai aiškintis, kuri koncepcija, ją visiškai išplėtojus, teikia nuosekliausią ir įtaigiausią dalyko paaiškinimą. Čia, žinoma, taip pat gali būti nesutarimų.

6 Tai nereiškia, kad jie negali pripažinti tų žmonių interesų, su kuriais juos sieja ištikimybės ar prieraišumo ryšiai; tačiau toks pripažinimas nėra nepriklausomas nuo šių ryšių.

7 Čia turiu pataisyti *Teorijos* pastabą p. 16, kur sakoma, jog teisingumo teorija yra racionalaus pasirinkimo teorijos dalis. Tai yra paprasčiausiai klaidingas teiginys. Turėjo būti pasakyta, jog aiškinant susitarimo dalyvių samprotavimus naudojamasi racionalaus pasirinkimo teorija, tiesa, tik intuityviu būdu. Pats tas aiškinimas priklauso politinei teisingumo koncepcijai, kuri mėgina pateikti protingus teisingumo principus. Nėra net užuominos apie tai, kad šie principai galėtų būti dedukuoti iš racionalumo sąvokos, kaip vienintelės normatyvinės. Manau, kad *Teorijos* tekstas kaip visuma patvirtina šią interpretaciją.

4. Kitas esminis protingumo ir racionalumo skirtumas yra tai, kad protingumas, kitaip nei racionalumas, iš esmės yra viešа savybė.[8] Vadinasi, vadovaudamiesi protingumu mes kaip lygūs įžengiame į viešąjį kitų pasaulį, pasiruošę siūlyti arba priimti sąžiningo bendradarbiavimo su jais sąlygas. Šios sąlygos, formuluojamos kaip principai, nurodo bendrus ir viešai pripažįstamus pagrindus *(reasons)*, kuriais mėginame grįsti savo socialinius santykius. Kiek esame protingi, tiek esame pasirengę savo principus išdėstyti viešajam socialiniam pasauliui, tokius principus, kuriuos galėtų pagrįstai priimti ir jais vadovautis kiekvienas, jeigu tik būtų galima kliautis, jog visi kiti elgsis taip pat. Jeigu tuo negalime kliautis, tada vadovavimasis tokiais principais galbūt reikštų iracionalumą arba aukojimąsi. Be susiklosčiusio viešojo pasaulio protingumas gali būti suspenduotas ir mums gali likti tik racionalumas, nors protingumas, pasak Hobbeso, visada įsakmiai į mus prabyla *in foro interno*.

Galiausiai, kaip jau matėme, protingumas (kartu su jį lydinčia abipusiškumo idėja) nėra nei altruizmas (nešališkas rūpinimasis kitų interesais), nei egocentrizmas (vadovavimasis tik savo interesais bei simpatijomis). Protingoje visuomenėje, kurią pamatiniais aspektais iliustruoja lygių piliečių visuomenė, kiekvienas turi racionalius asmeninius interesus, kuriuos siekia realizuoti, ir visi yra pasirengę siūlyti tokias sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas, kurias galėtų priimti ir kiti – kad visi iš to galėtų turėti naudos ir pasiekti daugiau, nei pasiektų vien savo pastangomis. Ši protinga visuomenė nėra nei šventųjų, nei egocentrikų visuomenė. Ji yra mūsų įprasto žmogiškojo pasaulio dalis, pasaulio, kurio dorybių nepastebime tol, kol jo neprarandame. Vis dėlto toji moralinė galia, kuria remiasi mūsų gebėjimas siūlyti arba priimti ir po to laikytis sąžiningo bendradarbiavimo principų vardan jų pačių, yra esminė socialinė dorybė.

§ 2. Sprendimo našta

1. Taigi pirmasis pamatinis protingumo aspektas yra pasirengimas siūlyti sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas ir jų laikytis, jeigu jų laikosi kiti. Antrasis pamatinis jo aspektas, kurį aptarsiu dabar, yra pasiren-

[8] Samuelis Freemanas pabrėžia šią mintį savo įtaigiame straipsnyje „Reason and Agreement in Social Contract Views", *Philosophy and Public Affairs* 19 (Spring 1990): 141–147.

gimas prisiimti sprendimo naštą ir pripažinti jo pasekmes viešojo proto galimybėms reguliuoti teisėtą naudojimąsi politine galia konstitucinio režimo sąlygomis.

Prisiminkime, jog pirmojoje paskaitoje (I:6) atkreipėme dėmesį į du faktus, būdingus viešajai konstitucinio režimo kultūrai: į protingo pliuralizmo faktą ir į tą faktą, jog šis pliuralizmas gali būti nuslopintas tik represiniu būdu tam naudojant valstybės galią. Šiuos faktus būtina paaiškinti. Neaišku, kodėl liberalios institucijos veda į protingą pliuralizmą ir kodėl jis gali būti nuslopintas tik valstybės galia. Kodėl mūsų nuoširdžios pastangos sutarti neveda į protingą sutarimą? Juk gamtos moksluose toks sutarimas pasiekiamas, bent jau per ilgą laiką.

Galimi, žinoma, įvairūs aiškinimai. Galime, pavyzdžiui, tarti, jog dauguma žmonių laikosi pažiūrų, kurios naudingos jų pačių siauriems interesams; kadangi jų interesai skiriasi, skiriasi ir jų pažiūros. Arba galime tarti, jog žmonės dažnai yra iracionalūs ir nenuovokūs, o tai, kartu su daromomis loginėmis klaidomis, sukelia pažiūrų konfliktą. Nors tokie aiškinimai paaiškina daugelį dalykų, jie yra pernelyg paprasti ir ne tokie aiškinimai, kokių reikia mums. Mes norime suprasti, kaip galimas protingas nesutarimas, nes pirmiausia keliame klausimus idealios teorijos kontekste. Klausiame: „Kaip apskritai gali atsirasti protingas nesutarimas?“

2. Vienas paaiškinimas būtų toks. Tarkime, kad protingas nesutarimas yra protingų asmenų nesutarimas, t.y. nesutarimas tarp asmenų, kurie reikiamai disponuoja dviem moralinėmis galiomis taip, kad galėtų būti laisvi ir lygūs piliečiai konstitucinio režimo sąlygomis, kurie nori gerbti sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas ir būti visiškai kooperatyvūs visuomenės nariai. Jie naudojasi tuo pačiu žmogiškuoju protu, pasižymi panašiomis mąstymo ir sprendimo galiomis: geba daryti išvadas, pasverti duomenis, atsižvelgti į skirtingus interesus.

Protingo nesutarimo idėja reikalauja nurodyti taip apibrėžiamų protingų asmenų nesutarimo šaltinius, arba priežastis. Šiuos šaltinius apibūdinu kaip „sprendimo naštą“.[9] Šios naštos paaiškinimas turi būti visiškai suderinamas su tų, kurie nesutaria, protingumo pripažinimu. Deramas paaiškinimas yra tai, kad protingo nesutarimo tarp protingų

[9] Sprendimo naštos idėja neturi būti painiojama su įrodymo naštos idėja teismo bylų atveju, kai įrodymo naštą turi pakelti arba ieškovas, arba atsakovas.

asmenų šaltinis – sprendimo našta – yra toji daugybė netikėtumų, kurie tyko taisyklingo (ir sąžiningo) naudojimosi mūsų mąstymo ir sprendimo galiomis politinio gyvenimo kasdienybėje.

Kaip protingos ir racionalios būtybės mes turime priimti įvairių sprendimų. Būdami racionalūs turime suderinti savo įvairius tikslus ir rasti deramą vietą jiems mūsų gyvenimo plane; mėginant priimti teisingus racionalius sprendimus mums iškyla rimtų sunkumų. Kita vertus, būdami protingi turime įvertinti kitų žmonių interesų bei reikalavimų svarbą, ir ne tik palyginus su mūsų interesais, bet ir jų tarpusavio santykiuose, arba mūsų bendrame praktiniame bei instituciniame kontekste; čia irgi iškyla problemų darant pamatuotus protingus sprendimus. Be to, protingumo kriterijus taikomas ir mūsų įsitikinimams bei mąstymo schemoms, arba mūsų naudojimuisi teorinėmis (ne moralinėmis ar praktinėmis) galiomis; čia taip pat iškyla tam tikrų sunkumų. Turime atsižvelgti į šių trijų skirtingų sprendimų rūšių naštą.

3. Išskyrus du paskutinius iš žemiau išvardijamų šaltinių, visi kiti šaltiniai nėra būdingi moraliniam ir praktiniam proto bei racionalumo taikymui: šaltiniai nuo (a) iki (d) daugiausia susiję su teoriniu naudojimusi protu. Be abejo, mano pateikiamas sąrašas nėra išsamus, jis nurodo tik akivaizdžiausius šaltinius.

a. Empiriniai ir moksliniai duomenys, kurie gali būti svarbūs sprendžiant konkretų klausimą, paprastai yra sudėtingi ir prieštaringi, tad juos sunku deramai atsirinkti ir pasverti.
b. Net jeigu sutariame dėl to, kurie duomenys svarbūs, galime nesutarti dėl jų santykinės svarbos ir todėl priimame skirtingus sprendimus.
c. Ne tik moralinės ir politinės mūsų sąvokos yra netikslios ir neapibrėžtos, ir šis neapibrėžtumas reiškia, jog tam tikrose (ne griežtai nustatytose) ribose turime kliautis sprendimu ir interpretacija (ir sprendimais apie interpretacijas), ir čia protingi žmonės gali nesutarti.
d. Nežinome, kiek būdus, kuriais atsirenkame duomenis ir pasveriame moralines bei politines vertybes, veikia visa mūsų patirtis, visas ligšiolinis mūsų gyvenimas, tačiau šios patirtys neišvengiamai skiriasi. Antai šiuolaikinėje visuomenėje su jos socialinių funkcijų bei padėčių įvairove, su plačiu darbo pasidalijimu, su daugybe socialinių ir etninių grupių, piliečių gyvenimo patirtis

neišvengiamai skiriasi, tad ir jų sprendimai kažkiek skiriasi svarstant bent kiek sudėtingesnius klausimus.

e. Spręsdami savo problemas dažnai susiduriame su įvairių rūšių ir svarbos normatyviniais vertinimais už ir prieš tam tikrą sprendimą, tad sunku padaryti bendrą įvertinimą.[10]

f. Galiausiai, kaip pažymiu nuorodoje į Berlino poziciją (V:6.2), bet kuri socialinių institucijų sistema riboja vertybių, kurias ji gali pripažinti, diapazoną ir todėl visada yra daroma tam tikra atranka iš visos moralinių bei politinių vertybių įvairovės. Taip yra todėl, kad bet kuri institucijų sistema turi, jeigu taip galima išsireikšti, ribotą socialinę erdvę. Iš visų mūsų puoselėjamų vertybių būdami priversti atsirinkti tam tikras arba riboti kiekvieną iš jų atsižvelgdami į kitas, susiduriame su dideliais sunkumais nustatant jų prioritetus ir jas derinant tarpusavyje. Daugelis sudėtingų problemų, kaip atrodo, neturi aiškių sprendimų.

4. Nurodėme šešis sunkumų šaltinius – sunkumų, trukdančių siekti sprendimų sutarimo, net jeigu išliekame visiškai protingi. Atkreipdamas dėmesį į šiuos šaltinius – šiuos sprendimo naštos komponentus – aš, žinoma, nesakau, kad politiniame gyvenime nevaidina jokio vaidmens tokie dalykai, kaip prietaringumas, tendencingumas, išankstinės nuostatos, asmeniniai ir grupiniai interesai. Tačiau šie neprotingo nesutarimo šaltiniai aiškiai skiriasi nuo tų, kurie yra suderinami su kiekvieno protingumu.

[10] Šį šaltinį, žinoma, galima aprašyti iš visuminės moralinės doktrinos pozicijos, kaip tai daro Nagelis sakydamas, jog esama pamatinių vertybių konfliktų – kai atrodo, jog turime lemiamų ir pakankamų (normatyvinių) motyvų dviem tarpusavyje nesuderinamoms veiksmo linijoms, tačiau kažkoks sprendimas vis dėlto privalo būti priimtas. Be to, pasak jo, šie motyvai nėra net lygiaverčiai, todėl labai svarbu, kuri veiksmo linija pasirenkama; jie nėra lygiaverčiai dėl to, kad tokiu atveju turime nebendramates vertybes: kiekviena iš jų apibrėžiama iš skirtingų ir neredukuojamų vertybių formavimo perspektyvų, pavyzdžiui, iš tų perspektyvų, kurios apibrėžia pareigas, teises, naudingumą, perfekcionistinius tikslus, asmeninius įsipareigojimus. Kitaip sakant, šios vertybės turi skirtingus pagrindus ir tai atspindi skirtingi formalūs jų bruožai. Šie pamatiniai konfliktai atskleidžia tai, ką Nagelis vadina vertės fragmentacija. Žr. jo *Mortal Questions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), p. 128–141. Nagelio pozicija nėra nepagrįsta, tačiau politinė koncepcija turi vengti, kiek įmanoma, ginčytinų filosofinių tezių ir teikti tokį sprendimo naštos aiškinimą, kuris remtųsi visiems priimtinais įprastais faktais. Mūsų tikslams pakanka teigti (e).

Religinės ir filosofinės doktrinos išreiškia bendrąjį požiūrį į pasaulį, į individualų ir kolektyvinį mūsų gyvenimą. Mūsų asmeninės ir bendruomeninės pozicijos, intelektiniai ir simpatiniai ryšiai yra pernelyg įvairūs, ypač laisvoje visuomenėje, kad tokios doktrinos galėtų tarnauti tvaraus politinio sutarimo pagrindu. Labai skirtingos pasaulio sampratos gali būti rutuliojamos iš šių skirtingų pozicijų, ir jų įvairovė iš dalies kyla dėl šių skirtingų perspektyvų. Nerealistiška manyti, juo labiau kad tai skatina tarpusavio įtarinėjimą ir priešiškumą, kad visų mūsų nesutarimų šaltinis tėra neišmanymas, bloga valia arba varžybos dėl įtakos, statuso ar ekonominės naudos.

Šios pastabos atkreipia mūsų dėmesį į penktą bendrąjį faktą,[11] kurį galima suformuluoti taip: daugelis pačių svarbiausių mūsų sprendimų priimami tokiomis sąlygomis, kai negalima tikėtis, jog sąžiningi asmenys, disponuojantys visomis proto galiomis, net laisvai diskutuodami visi prieis prie to paties sprendimo. Vieni iš konflikuojančių protingų sprendimų (ypač svarbūs yra tie, kurie priklauso žmonių išpažįstamoms visuminėms doktrinoms) gali būti teisingi, kiti – klaidingi, bet gali būti net taip, kad jie visi bus klaidingi. Šie sprendimo naštos faktai turi esminės reikšmės demokratinei tolerancijos idėjai.

§ 3. Protingos visuminės doktrinos

1. Antras pamatinis protingumo aspektas yra, kaip jau sakiau, mūsų pasirengimas pakelti sprendimo naštą. Dabar mėginsiu parodyti, kaip šis aspektas riboja mūsų galias ką nors įrodyti kitiems žmonėms, kaip jis mus veda prie vienokios ar kitokios formos tolerancijos ir kaip jis paremia viešojo proto idėją (VI).

Pirmiausia tarkime, kad protingi žmonės vadovaujasi tik protingomis visuminėmis doktrinomis.[12] Dabar mums reikia tokių doktrinų apibrėžimo. Jos turi pasižymėti trimis pagrindiniais bruožais. Vienas iš jų yra tai, kad protinga doktrina yra teorinio proto produktas: ji daug-

[11] Pirmieji keturi bendrieji faktai nurodomi I:6 skirsnyje.

[12] Kaip buvo pabrėžta įvade, už idėją, kad politinis liberalizmas savo formuluotėje turi naudotis protingos visuminės doktrinos sąvoka, esu dėkingas Wilfriedui Hinschui. Žr. §III jo įvade mano straipsnių vertimui *Gesammelte Aufsätze, 1978–1989* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992).

maž nuosekliai aprėpia svarbiausius religinius, filosofinius ir moralinius žmogiškojo gyvenimo aspektus. Ji organizuoja ir pripažintas vertybes apibūdina taip, kad jos derėtų tarpusavyje ir išreikštų suprantamą pasaulio vaizdą. Kiekviena doktrina tai atlieka specifiškai ir tai išskiria ją iš kitų doktrinų, pavyzdžiui, ji suteikia tam tikroms vertybėms prioritetą ir ypatingą svorį. Pabrėždama tam tikras vertybes kaip ypač svarbias ir ieškodama balanso iškilus jų konfliktui protinga visuminė doktrina yra ir praktinio proto produktas. Ją formuluojant naudojamasi ir teoriniu, ir praktiniu protu (įskaitant racionalumą). Paskutinis, trečiasis bruožas yra tai, kad protingos visuminės doktrinos paprastai priklauso tam tikrai minties ir doktrinos tradicijai. Būdama palyginti stabili ir nepasiduodanti staigiems ir nepaaiškinamiems pokyčiams tokia tradicija vis dėlto pamažu kinta ir plėtojasi veikiama to, ką ji pati suvokia kaip geras ir pakankamas pokyčių paskatas.

Protingas visumines doktrinas čia sąmoningai apibūdiname tik bendriausiais bruožais. Neturėdami tvirtų argumentų, grindžiamų aiškia paties protingumo aspektų samprata, jokių doktrinų nenorime atmesti kaip neprotingų. Priešingu atveju mūsų interpretacija galėtų būti atmetama kaip savavališka ir diskriminuojanti. Politinis liberalizmas daugelį žinomų tradicinių doktrinų – religinių, filosofinių ir moralinių – laiko protingomis net jeigu mes patys negalėtume joms pritarti, nes, kaip mums atrodo, vienas vertybes jos pervertina, o kitas vertina nepakankamai. Tačiau politinio liberalizmo tikslams nebūtinas griežtesnis kriterijus.[13]

2. Akivaizdus sprendimo naštos idėjos vedinys yra tai, kad ne visi protingi asmenys išpažįsta vieną ir tą pačią visuminę doktriną. Be to, jie pripažįsta ir tai, kad šią sprendimo naštą tenka pakelti visiems ir kad todėl atsiranda protingų visuminių doktrinų įvairovė, kur ne visos doktrinos gali būti teisingos (arba net visos gali būti klaidingos). Doktrina, kuria vadovaujasi protingas asmuo, tėra viena iš daugelio protingų doktrinų. Žinoma, ją teigdamas jis pats ją laiko teisinga, arba pagrįsta.

[13] Žinoma, pačios visuminės doktrinos, keldamos savo balsą bendrosios kultūros kontekste, turi būti vertinamos pagal griežtesnius protingumo ir tiesos standartus. Tame kontekste daugelį doktrinų, kurios pagal šiame tekste naudojamus kriterijus laikytinos protingomis, galėtume laikyti akivaizdžiai neprotingomis arba klaidingomis. Mūsų kriterijus kelia gana minimalistines sąlygas, kurių pakanka politinio liberalizmo tikslams. Už keletą idėjų šiuo klausimu dėkoju Erinui Kelly.

Tad apskritai nėra neprotinga vadovautis vienokia ar kitokia protinga visumine doktrina.[14] Mes pripažįstame, kad doktrinos, kuriomis patys vadovaujamės, negali būti išskirtinės ir kad kitų žmonių jos gali būti pripažintos tik jiems patiems jas įvertinus. Pripažįstame, jog kiti, kurie vadovaujasi kitokiomis doktrinomis, yra protingi arba mažų mažiausiai nėra neprotingi. Kadangi egzistuoja daugybė protingų doktrinų, protingumo idėja nereikalauja, kad visi pripažintų kurią nors vieną, net jeigu kuriai nors iš jų mes ir teikiame pirmenybę. Ir tada, kai pripažinę tam tikros doktrinos protingumą žengiame dar vieną žingsnį ir pripažįstame ją pačią, tai nėra neprotinga.

3. Einame toliau: protingi žmonės laikosi įsitikinimo, kad neprotinga naudoti politinę galią pažiūroms, kurios yra protingos, slopinti, net jeigu jos skiriasi nuo jų pačių pažiūrų. Taip yra todėl, kad protingo pliuralizmo sąlygomis viešojoje demokratinės visuomenės kultūroje nėra jokio viešo ir visuotinai pripažinto pagrindo visuminėms doktrinoms vertinti. Tačiau toks pagrindas yra būtinas, jeigu norime nubrėžti pagrįstą skirtumą tarp visuminių doktrinų apskritai ir teisingų visuminių doktrinų.[15]

Kadangi dauguma doktrinų yra suvokiamos kaip protingos, tai tie, kurie primygtinai teigia savo doktrinos tiesą, sprendžiant pamatines politines problemas, kitiems paprasčiausiai atrodo kaip tie, kurie, pasinaudodami politine galia, siekia savo pažiūras primesti visiems. Be abejo, taip teigiantieji savo pažiūras teigia ir tai, kad tik jų pažiūros teisingos: jų supratimu, jie primeta savo pažiūras kitiems todėl, kad jos yra teisingos, o ne todėl, kad jos yra jų.[16] Tačiau tokį teiginį gali kelti kiekvienas, nors nė vienas negali jo įrodyti visiems piliečiams. Jei-

[14] Konkrečiu atveju kas nors, žinoma, gali teigti protingą doktriną neprotingu būdu, aklai arba savavališkai. Tačiau pati doktrina dėl to netampa neprotinga. Protinga doktrina yra toji, kuri gali būti pateikta protingu būdu.

[15] Čia esu skolingas Thomasui Nageliui, kurio straipsnyje „Moral Conflict and Political Legitimacy", *Philosophy and Public Affairs* 17 (Summer 1987): 227–237 šios idėjos aptariamos išsamiau; žr. taip pat jo *Partiality and Equality* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 14 sk. Taip pat remiuosi Joshua Coheno straipsniu „Moral Pluralism and Political Consensus."

[16] Pirmame šios knygos leidime citavau Bossuet'ą: „Turiu teisę tave persekioti, nes aš esu teisus, o tu neteisus." Tačiau kaip man nurodė Alyssa Bernstein, tai tėra Bossuet'o minties interpretacija, kurią teikia P. Smith, *History of Modern Culture* (New York: Henry Holt, 1932–1934), II t., p. 556.

gu skelbiame tokius teiginius, tai kiti, kurie taip pat yra protingi, turi mus laikyti neprotingais. Ir išties tokie esame, jeigu pasinaudodami valstybės bei kolektyvine lygių piliečių galia mėginame neleisti kitiems skelbti pažiūrų, kurios nėra neprotingos.

Žodžiu, protingi asmenys suvokia, jog sprendimo našta nubrėžia ribas tam, ką galima įrodyti kitiems, ir todėl vienaip ar kitaip pripažįsta sąžinės ir minties laisvę. Elgiamės neprotingai, jeigu siekiame, įgiję politinės valdžios, nuslopinti visumines doktrinas, kurios nėra neprotingos.

4. Šiai išvadai patvirtinti į dalyką pažvelkime iš kitos perspektyvos. Lygūs ir laisvi piliečiai lygiomis teisėmis sprendžia, kaip panaudoti korporacinę politinę ir prievartinę visuomenės galią, ir jie visi vienodai turi pakelti savo sprendimo naštą. Todėl nėra jokio pagrindo atskiram piliečiui ar atskirai piliečių asociacijai suteikti išskirtinės teisės naudotis policine valstybės galia taip, kad esminiai konstituciniai bei pamatinio teisingumo klausimai būtų sprendžiami, kaip to reikalauja to piliečio arba tos asociacijos išpažįstama doktrina. Arba, formuluojant šią mintį kitaip, jeigu piliečiams yra lygiai atstovaujama pirminėje pozicijoje, tai joks piliečių atstovas kitam asmeniui ar asmenų asociacijai negali suteikti tokios politinės galios. Toks įgaliojimas negalėtų būti pateisinamas viešojo proto argumentais. Veikiau, kaip jau buvo sakyta, būtų siūloma vienokia ar kitokia tolerancijos ir minties laisvės forma.

Atkreipkite dėmesį, jog protingumas čia nėra epistemologinė idėja (net jeigu ir turi epistemologinių elementų). Veikiau ji yra demokratinio pilietiškumo idealo, kuriam priklauso ir viešojo proto idėja, dalis. Šis idealas nusako ir tai, ko laisvi ir lygūs piliečiai gali vienas iš kito reikalauti jų protingų visuminių pažiūrų atžvilgiu. Šiuo atveju jie gali reikalauti tik tokių teisių, kurias jiems gali suteikti jų atstovai pirminėje pozicijoje. Pavyzdžiui, jie negalėtų nustatyti, kad kiekvienas privalo išpažinti tam tikrą visuminę doktriną. Kaip matysime vėliau (VI:4.4), tai reiškia, kad viešojo proto orientyrai ir procedūros laikytini pasirinkimo pirminėje pozijoje rezultatu ir priklauso politinei teisingumo koncepcijai. Kaip buvo pabrėžta anksčiau (§1.4), protingumas, kitaip nei racionalumas, apeliuoja į viešąjį kitų pasaulį.[17] Pirminė pozicija kaip vaizdavimo priemonė padeda tai suprasti.

17 Viešojo proto principai, interpretuojami kaip pasirinkimo pirminėje pozijoje rezultatas, priklauso pirmajam protingumo aspektui: jie yra principai, viešai siūlomi kaip sąžiningo bendradarbiavimo sąlygos, kurias galėtume priimti, jeigu jas priimtų ir kiti.

5. Pridursiu dar dvi pastabas. Pirmoji – tai klausimą, ar sprendimų naštos idėja neimplikuoja skepticizmo. Kadangi protingų doktrinų susikertančio sutarimo galimybė yra nesuderinama su skepticizmu, sprendimo naštos idėja neturi būti formuluojama kaip skeptinis argumentas. Tokie argumentai teikia filosofinę pažinimo, pavyzdžiui, išorinio pasaulio objektų pažinimo, sąlygų analizę. Juose nagrinėjami mūsų įprastieji pažinimo būdai ir paskui daroma išvada, jog šių objektų pažinti negalime, nes niekada negali būti patenkintos tam tikros būtinos jų pažinimo sąlygos. Tokius argumentus kelia, pavyzdžiui, Descartesas ir Hume'as.[18]

Sprendimo naštos koncepcija tokių argumentų nekelia. Ji paprasčiausiai nurodo tam tikras aplinkybes, kurios labai apsunkina politinių sprendimų sutarimą, ypač kai jie susiję su visuminėmis doktrinomis. Tai liudija istorinė patirtis: šimtmečius trunkantys konfliktai dėl religinių, filosofinių ir moralinių įsitikinimų. Politinis liberalizmas neginčija, kad daugelis tam tikrų rūšių politinių bei moralinių sprendinių yra pagrįsti, ir daugelį jų laiko protingais. Jis taip pat neginčija galimos išpažįstamų religinių tikėjimų tiesos. Ir tikrai nereikalauja, kad abejotume savo pačių įsitikinimais arba juos traktuotume skeptiškai. Veikiau jis ragina mus pripažinti, kad praktiškai neįmanoma pasiekti protingo ir veiksmingo politinio sutarimo dėl visuminių doktrinų vertinimo, ypač sutarimo, kuris galėtų tarnauti politiniam tikslui – taiką ar santarvę įgyvendinti tokioje visuomenėje, kur egzistuoja religinių ir filosofinių įsitikinimų įvairovė. Konstitucinis režimas nereikalauja sutarimo dėl kurios nors vienos visuminės doktrinos: jo socialinės vienybės pagrindas yra kitoks.

6. Antroji pastaba susijusi su svarbiu skirtumu, pirmąkart paminėtu I:6.2 skirsnyje, tarp įprasto ir protingo pliuralizmo. Teiginiu, kad demokratijai būdingas pliuralizmas, nieko nenustebinsime, nes joje visada gausu įvairių neprotingų pažiūrų.[19] Tačiau teiginys, kad egzistuoja

[18] Žr. Barry Stroud, *The Significance of Philosophical Skepticism* (Oxford: Clarendon Press, 1984), kur pateikiama nuodugni filosofinio skepticizmo ir jo argumentų analizė. Descarteso pažiūros aptariamos I sk. ir kitur visoje knygoje. Hume'o ir Descarteso panašumas parodomas p. 105–111, kur aptariamas G. E. Moore'as.

[19] Kad esama doktrinų, kurios atmeta demokratines laisves, yra gyvenimo faktas. Dėl to kyla praktinė jų kontrolės užduotis, kad jos, kaip karai arba epidemijos, negriautų politinio teisingumo.

daugybė protingų visuminių doktrinų, kurių laikosi protingi žmonės, gali stebinti, nes protą esame įpratę suvokti kaip kelią į tiesą, o tiesą laikyti viena.

Dabar kyla klausimas, ar šis pliuralizmo ir protingo pliuralizmo fakto skirtumas turi kokios nors įtakos teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijos pateikimui arba dėstymui. Pirmiausia pabrėžtina, jog turime dvi jos dėstymo stadijas. Pirmojoje teisingumą kaip sąžiningumą dėstome kaip nepriklausomą poziciją, kaip politinę teisingumo koncepciją, kuri taikoma pamatinei struktūrai ir kuri artikuliuoja dviejų rūšių politines vertybes, būtent – politinio teisingumo ir viešojo proto vertybes (VI:4.1). Kadangi susikertančio sutarimo idėja įtraukiama tik antrojoje stadijoje – svarstant stabilumo problemą, mūsų klausimas pirmojoje stadijoje yra: „Ar dviejų pliuralizmo formų skirtumas turi kokios nors reikšmės? Ar turi reikšmės tai, kurios rūšies pliuralizmą postuluoja susitarimo dalyviai?"

Atsakymas yra esminis: abiem atvejais pasirenkami tie patys teisingumo principai. Susitarimo dalyviai visada privalo garantuoti pamatines teises ir laisves tų, kuriems jie atstovauja. Jeigu jie taria, kad egzistuoja protingas pliuralizmas (I:6.2), tai jie žino, jog dauguma tų laisvių faktiškai jau gali būti garantuotos, tačiau net jeigu jie gali tuo kliautis, vadovaudamiesi viešojo proto sumetimais, jie pasirinktų minėtus du teisingumo arba panašius principus. Be to, pasirinkdami principus jie turi išreikšti tą politinę koncepciją, kuri jiems atrodo palankiausia pamatiniams jų atstovaujamų piliečių interesams. Kita vertus, jeigu jie taria, kad egzistuoja tik įprastas pliuralizmas ir todėl visuomenėje gali egzistuoti visuminių doktrinų, kurios, esant galimybei, nuslopintų sąžinės ir minties laisvę, tai minėtieji sumetimai tampa dar aktualesni. Taigi pirmojoje stadijoje dviejų pliuralizmo rūšių kontrastas neturi įtakos teisingumo kaip sąžiningumo turiniui.

Galime vadovautis bet kuria iš šių dviejų prielaidų. Sakydami, kad teisingumas kaip sąžiningumas turi plačią galiojimo sritį, tariame, kad susitarimo dalyviai postuluoja įprasto pliuralizmo faktą. Sakydami, kad teisingumo kaip sąžiningumo turinio neveikia neprotingumas, t.y. neprotingų visuminių doktrinų egzistavimas, tariame, kad susitarimo dalyviai postuluoja protingo pliuralizmo egzistavimo faktą. Kadangi abiem atvejais teisingumo kaip sąžiningumo turinys nesikeičia, tai rodo, kad teisingumas kaip sąžiningumas turi plačią galiojimo sritį ir jo principai nėra determinuojami neprotingumo.

7. O kaip yra antrojoje stadijoje? Susikertančio sutarimo idėja pasirodo tik šioje stadijoje, nes stabilumo klausimas iškyla tik tada, kai provizioriškai jau yra pasirinkti tam tikri teisingumo principai. Būtent tada turime aiškintis, ar pagal šiuos principus realizuojamos teisingos institucijos gali sulaukti pakankamos paramos. Kaip jau matėme I:6 skirsnyje, demokratinės visuomenės stabilumo problemos sprendimas reikalauja, kad jos politinė koncepcija būtų konstitucinį režimą palaikančių protingų doktrinų susikertančio sutarimo centru. Turime parodyti, kaip susikertantis sutarimas gali atsirasti dėl politinės teisingumo koncepcijos arba dėl atskirų jos dalių, tokių kaip tolerancijos principas.

Kaip jis atsiranda, aptariu IV:6–7 skirsnyje. Jam atsiradus pagal tokio sutarimo apibrėžimą, politinę koncepciją palaiko įvairios istoriškai tvarios ir gausių šalininkų turinčios protingos visuminės doktrinos. Pažiūros, kurių šalininkai visiškai panaikintų politinės koncepcijos įtvirtintas laisves arba kai kurias iš jų, tarkime, sąžinės laisvę, išlieka ir faktiškai visada išliks. Tačiau jos neturės tiek įtakos, kad galėtų sugriauti režimo teisingumo pagrindus. Tai, žinoma, yra tik viltis, nes čia negali būti garantijų.

O kas, jeigu teisingumo kaip sąžiningumo principai nesulauks protingų doktrinų paramos ir stabilumo problema liks neišspręsta? Tada teisingumas kaip sąžiningumas, bent jau ligšiolinės formuluotės, taptų problemiškas. Turėtume išsiaiškinti, ar tam tikros priimtinos teisingumo principų pataisos leistų pasiekti stabilumą ir, tiesą sakant, ar demokratinė koncepcija išvis gali jį garantuoti. Šių svarstymų netęsiu, o tiesiog tarsiu, remdamasis įvairiais įtaigiais argumentais, kad teisingumas kaip sąžiningumas arba kuri nors analogiška koncepcija yra pajėgi teigiamai išspręsti stabilumo klausimą.

§ 4. Viešumo salyga: trys jos lygmenys

1. Gerai tvarkomą visuomenę, kaip ją apibrėžėme I:6 skirsnyje, reguliuoja veiksminga viešoji teisingumo koncepcija. Kadangi tokios visuomenės idėją norime padaryti kuo realistiškesnę, tariame, jog ji egzistuoja tam tikromis teisingumo aplinkybėmis. Tos aplinkybės yra dvejopos: pirma, objektyvios santykinio stygiaus aplinkybės ir antra, subjektyvios teisingumo aplinkybės. Pastarąsias visada nusako įprasto pliu-

ralizmo faktas, nors gerai tvarkomoje teisingumo kaip sąžiningumo visuomenėje joms priklauso ir protingo pliuralizmo faktas. Būtent pastarąjį ir pačią jo galimybę turime mėginti suprasti.

Viešumo idėja, kuria remiasi teisingumas kaip sąžiningumas, yra trijų lygmenų. Pirmąjį jau aptarėme I:6 skirsnyje. Šis lygmuo pasiekiamas tada, kai visuomenę veiksmingai reguliuoja viešieji teisingumo principai: piliečiai pripažįsta šiuos principus ir žino, kad kiti taip pat juos pripažįsta, ir šis žinojimas yra viešas. Be to, tokios visuomenės pamatinės struktūros institucijos yra teisingos (kaip tai apibrėžia tie principai) ir visi piliečiai tai pripažįsta. Šis pripažinimas remiasi bendrais įsitikinimais, patvirtinamais naudojant tyrimo bei argumentavimo metodus, kurie laikomi deramais sprendžiant politinio teisingumo klausimus.

Antrasis viešumo lygmuo nusako bendrus įsitikinimus, kurių šviesoje gali būti priimami pirmieji teisingumo principai, o tai yra bendrieji įsitikinimai apie žmogaus prigimtį, apie politinių bei socialinių institucijų funkcionavimo būdą ir apskritai visi įsitikinimai, svarbūs politiniam teisingumui. Gerai tvarkomos visuomenės piliečiai daugmaž sutaria dėl šių įsitikinimų, nes jie grindžiami (kaip ir pirmajame lygmenyje) viešai pripažintais tyrimų metodais bei argumentavimo formomis. Kaip matysime VI:4 skirsnyje, aš tariu, jog šie metodai aprėpia žinomus sveiko proto principus, taip pat mokslo ir socialinės minties procedūras bei išvadas, jeigu tik jos yra įtvirtintos ir nėra ginčytinos. Būtent šiuos bendrus įsitikinimus, atspindinčius vyraujančias gerai tvarkomos visuomenės pažiūras, mes, t.y. jūs ir aš, kurie konstruojame teisingumą kaip sąžiningumą (I:4.6), priskiriame susitarimo dalyviams pirminėje pozicijoje.

Trečiasis, paskutinis, viešumo lygmuo nusako visišką viešosios teisingumo koncepcijos pagrindimą, kaip jis būtų teikiamas jo paties terminais. Šis pagrindimas aprėpia visa tai, ką mes, jūs ir aš, teigtume konstruodami teisingumą kaip sąžiningumą ir svarstydami, kodėl judame viena, o ne kita kryptimi. Tariu, jog ir šiame lygmenyje tas pagrindimas yra viešai žinomas, arba tiksliau, bent jau viešai prieinamas. Ši silpnesnė sąlyga (kad pilnutinis pagrindimas būtų prieinamas) palieka atvirą prielaidą, jog kai kurie piliečiai nenorės leistis į šią filosofinę politinio gyvenimo refleksiją, ir to, žinoma, iš jų nereikalaujama. Tačiau to norėdami jie visą pagrindimą gali rasti viešojoje kultūroje,

jį atspindi visuomenės teisės sistema, politinės institucijos, taip pat pagrindinės jų interpretacijos tradicijos.

2. Tarkime, kad gerai tvarkoma visuomenė tenkina visų trijų viešumo lygmenų sąlygas, arba, kaip sakysiu, tenkina „pilnutinę viešumo sąlygą". (Būdvardžiu „pilnutinis" nusakau gerai tvarkomos visuomenės teisingumo koncepcijos aspektus.) Pilnutinė sąlyga gali atrodyti per daug reikli. Tačiau ją priimame todėl, kad ji tinka protingų ir racionalių, laisvų ir lygių piliečių politinei koncepcijai. Ši sąlyga gali mažiau tikti visuminėms doktrinoms, tačiau tai yra atskiras klausimas.

Čia svarbu pabrėžti, jog politinė visuomenė pasižymi dviem specifiniais bruožais. Kaip tai aptariama IV:1.2 skirsnyje, pirmasis yra tai, kad ji nusako tam tikrą asmenų santykį pamatinėje visuomenės struktūroje, tariant, kad visuomenė yra uždara: autonomiška ir neturinti santykių su kitomis visuomenėmis (I:2.1 ir 7.1). Ateiname į ją tik gimdami ir išeiname iš jos tik mirdami. Kitas specifinis politiškumo bruožas yra tai, kad nors politinė galia visada yra prievartinė, konstituciniame režime ji yra galia, kuria disponuoja visuomenė, t.y. laisvi ir lygūs piliečiai kaip kolektyvas. Be to, pamatinės struktūros institucijos sukelia gilių ir ilgalaikių socialinių padarinių, jos fundamentaliai veikia piliečių tikslus, charakterį, asmenybės bruožus.

Tad visiškai normalu, kad laisvų ir lygių piliečių socialinio bendradarbiavimo principai turi tenkinti pilnutinio viešumo reikalavimus. Juk jeigu pamatinė struktūra remiasi prievartinėmis sankcijomis, kad ir retai bei skrupulingai taikomomis, jos institucijų pagrindai turi būti atviri viešajai peržiūrai. Kai politinė teisingumo koncepcija tenkina šią sąlygą, o pamatinės socialinės institucijos ir individualūs veiksmai gali būti visiškai pagrindžiami *(justifiable)*, piliečiai gali argumentuotai ginti ir teisinti savo įsitikinimus bei veiksmus vienas prieš kitą būdami tikri, jog tokia praktika stiprins, o ne silpnins viešąjį supratimą.[20] Neatrodo, kad politinė tvarka priklauso nuo istoriškai atsitiktinių įsitvirtinusių iliuzijų ar kitokių klaidingų įsitikinimų, kylančių dėl institucijų kuriamos regimybės, maskuojančios jų tikrąjį funkcionalumą. Žinoma, visiško tikrumo čia negali būti. Tačiau viešumas garantuoja, kad piliečiai turi galimybę pažinti ir pripažinti tas pamatinės struktūros įtakas, kurios formuoja jų pačių savivoką, jų charakterį ir tikslus. Kaip matysime, tokia piliečiams teikiama

[20] Žr. *Teoriją*, p. 478, 582.

galimybė yra būtina sąlyga, kad realizuodami savo laisvę jie būtų visiškai autonomiški politine prasme. Tai reiškia, kad jų viešajame politiniame gyvenime nėra nieko, ką reikėtų slėpti.[21]

3. Dabar pastebėkime, jog pirmasis viešumo sąlygos lygmuo yra lengvai modeliuojamas pirminėje pozicijoje: mes paprasčiausiai reikalaujame, kad susitarimo dalyviai, kaip atstovai, teisingumo koncepcijas vertintų atsižvelgami į tai, jog principai, dėl kurių jie susitars, funkcionuos kaip viešoji politinė teisingumo samprata. Turi būti atmetami tokie principai, kurie galėtų veikti visai gerai, jeigu nebūtų skelbiami viešai arba jeigu bendrieji faktai, kuriais jie remiasi, nebūtų viešai žinomi ar pripažįstami.

Pavyzdžiui, pasvarstykime grynosios baudžiamosios teisės *(penal law)* doktriną, kurią formulavo vėlyvieji scholastai.[22] Ši doktrina skiria prigimtinę ir suvereno teisę, grindžiamą suvereno teisėtu autoritetu. Prigimtinės teisės pažeidimas yra moralinis nusižengimas, tačiau suvereno teisės nesilaikymas, priklausomai nuo įstatymų leidėjo intencijų ir įstatymo pobūdžio, gali nebūti moralinis nusižengimas. Nors nėra teisės be vienokio ar kitokio įpareigojimo, šiuo atveju tas įpareigojimas tėra sučiupto nusižengėlio įpareigojimas nesipriešinti suvereno skiriamai bausmei. Akivaizdu, kad šalyje, kur ši baudžiamosios teisės doktrina būtų viešai pripažįstama kaip taikytina mokesčių įstatymams, būtų sunku turėti, pavyzdžiui, sąžiningą pajamų mokesčių sistemą. Žmonėms

[21] Nesakome, kad nieko neslepiama, sakome, kad nėra nieko, ką reikėtų slėpti. Mes negalime garantuoti, kad nieko neslepiama, nes yra daugybė dalykų, apie kuriuos nieko nežinome ir galbūt negalime sužinoti, ir yra daugybė būdų, kaip galime būti klaidinami ir apgaudinėjami institucinių regimybių. Tačiau galbūt galime laimėti principą, kad nėra nieko, ką reikėtų slėpti laisvoje visuomenėje, kurią visi laiko teisinga, ir todėl nėra iliuzijų ar ideologinės apgaulės poreikio, kad visuomenė deramai funkcionuotų ir jos piliečiai ją laisvai pripažintų. Šia prasme gerai tvarkomoje visuomenėje gali nebūti ideologinės, arba iškreiptos, sąmonės.

[22] Ši vėlyvoji scholastinė doktrina daugiausia buvo plėtojama ispanų teologų, nuo Vitoria (1530) iki Suarezo (1610). Doktrinos gilesnė filosofinė prasmė yra tai, kad joje atsispindėjo nesutarimas tarp tų, kurie teisės šaltiniu laikė Dievo intelektą ir tų, kurie juo laikė Dievo valią. Žr. Thomas E. Davitt, SJ, *The Nature of Law* (St. Louis: Herder, 1951). Atrodo, kad ši grynosios baudžiamosios teisės idėja buvo plačiai paplitusi mažiau pasiturinčiose Ispanijos visuomenės sluoksniuose, jiems siekiant pateisinti savo priešinimąsi karaliaus įvestiems naujiems mokesčiams, kuriais buvo dengiami nuostoliai, atsiradę dėl maurų ištrėmimo. Žr. William Daniel, SJ, *The Purely Penal Law Theory* (Rome: Gregorian University Press, 1968), chap. 4. Už šias nuorodas dėkoju Pauliui Weithman ir Seanai Shiffrin.

neatrodytų nedora slėpti pajamas ir nemokėti mokesčių; o tai sekintų baudžiamąsias valdžios galias ir griautų viešąjį teisingumo jausmą. Šis pavyzdys iliustruoja, kad susitarimo dalyviai privalo įvertinti siūlomų principų viešojo žinojimo padarinius ir, priimdami teisingumo principus, atsižvelgti į tokį įvertinimą.

Nesunku sumodeliuoti ir antrojo lygmens pilnutinį viešumą: faktiškai jį modeliuoja nežinojimo uždanga. Čia paprasčiausiai reikalaujama, kad bendri įsitikinimai, kuriais remiasi susitarimo dalyviai svarstydami teisingumo koncepcijas, taip pat turi būti žinomi viešai. Kadangi susitarimo dalyvių samprotavimai atspindi viešosios teisingumo sampratos pagrindus, gerai tvarkomos visuomenės piliečiai žino, kuriais bendrais įsitikinimais grindžiami pripažinti teisingumo principai. Vadinasi, konstruodami pirminę poziciją turime tarti, jog savo samprotavimuose dalyviai turi remtis tik tokiais bendrais įsitikinimais, kurie sudaro piliečių viešųjų žinių dalį. Teisingumo principų pasirinkimas grindžiamas šiais įsitikinimais, ir, kaip jau matėme (I:4.4), nežinojimo uždanga leidžia jais naudotis kaip argumentais.[23]

Kalbant apie jūsų ir mano požiūrį į pilnutinį teisingumo kaip sąžiningumo pagrindimą jo paties terminais, jį mes modeliuojame aprašydami visiškai autonomiškų gerai tvarkomos teisingos visuomenės piliečių mąstyseną bei jų vertinimus. Jie gali viską, ką galime mes, nes aprašydami juos mes aprašome, kaip atrodytų ideali demokratinė visuomenė, jeigu nuosekliai laikytumėmės savo politinės koncepcijos.

4. Pabaigai dar pora pastabų. Pirma, kalbėdamas apie tai, kad antrojo lygmens viešumą modeliuoja nežinojimo uždanga, sakiau, jog savo samprotavimus susitarimo dalyviai turi grįsti tik bendrais piliečių įsitikinimais, priklausančiais viešajam žinių aruodui. Čia kyla klausimas,

[23] Šią prielaidą aptariu straipsnyje „Kantian Constructivism in Moral Theory", *Journal of Philosophy* 77 (September 1990): 565 ir toliau. Ten keliamas klausimas, ar teisingumo principai ilgainiui gali keistis keičiantis žmogaus prigimties teorijai ir gilėjant socialinių institucijų pažinimui. Pirmiausia teigiau, kad tokios kaitos galimybė tėra galimybė, apie kurią tik prabėgomis užsimenama aiškinant teisingumą kaip sąžiningumą. Po to teigiau, kad „toji žmogaus prigimties teorijos ar socialinės teorijos kaita apskritai, kuri neturi įtakos asmens ir gerai tvarkomos visuomenės idealams, neturi įtakos ir susitarimo dalyviams pirminėje pozicijoje. Sunku įsivaizduoti, atsižvelgiant į tai, ką žinome apie bendrąją pasaulio prigimtį, kokios naujos žinios galėtų mus įtikinti, jog šie idealai mums netinka. ... Tokie žmogiškojo pažinimo pokyčiai nedaro poveikio mūsų moralės sampratai." Čia „mūsų moralės samprata" reiškia mūsų viešąją teisingumo koncepciją.

kam reikia tokio apribojimo ir kodėl dalyviams neleidžiama atsižvelgti į visus teisingus įsitikinimus? Kai kurios visuminės religinės, filosofinės arba moralinės doktrinos turi būti teisingos net jeigu jos tik neigia klaidingas arba prieštaringas doktrinas. Kodėl protingiausioji politinė teisingumo koncepcija yra ne toji, kuri remiasi visa tiesa, o ne daline, tik tais bendrais įsitikinimais, kurių visuomenė laikosi tam tikru laiku? Šis klausimas išreiškia esminę abejonę dėl viešojo proto idėjos, ir jį nagrinėsiu VI skirsnyje.

Antroji pastaba yra dėl to, kad viešumo idėja priklauso plačiajam, o ne siaurajam politinio teisingumo koncepcijos vaidmeniui.[24] Kalbame apie siaurąjį jos vaidmenį, kai pakanka minimalių veiksmingo socialinio bendradarbiavimo sąlygų paieškos, pavyzdžiui, nusakome standartus, pagal kuriuos sprendžiami teisių konfliktai ir nustatome taisykles, kurios koordinuoja ir stabilizuoja socialines institucijas. Viešųjų normų paskirtis – slopinti egocentrines tendencijas ir skatinti socialesnes nuostatas. Bet kuri politinė koncepcija ar moralinė doktrina vienaip ar kitaip pripažįsta šiuos reikalavimus.

Tačiau šie reikalavimai neapima viešumo sąlygos. Priėmus šią sąlygą politinei koncepcijai suteikiamas platesnis vaidmuo viešojoje kultūroje. Jos pagrindiniai principai įkūnijami politinėse, socialinėse institucijose bei viešoje jų interpretacijos tradicijoje ir piliečių teisės, laisvės bei galimybės kildinamos remiantis jų, kaip laisvų ir lygių būtybių, koncepcija. Taip piliečiai supažindinami su šia koncepcija ir yra jos lavinami. Jiems pateikiamas toks jų savivokos būdas, kuriuo šiaip jau jie veikiausiai niekada negalėtų pasinaudoti. Realizuoti pilnutinę viešumo sąlygą, vadinasi, realizuoti socialinį pasaulį, kuriame galima perprasti pilietiškumo idealą, žadinantį norą būti tokiu piliečiu. Ši lavinamoji politinės koncepcijos funkcija nusako jos platesnį vaidmenį.

§ 5. Racionali autonomija: dirbtinė, ne politinė

1. Dabar aptarsiu piliečių racionalios ir visiškos autonomijos skirtumą ir parodysiu, kaip šios sąvokos modeliuojamos pirminėje pozicijoje. Siekiame išsiaiškinti, kaip apribojimai, kurie primetami susitarimo daly-

[24] Terminai *platus* ir *siauras* čia vartojami nusakyti skirtumui, kurį nubrėžia J. L. Mackie, *Ethics* (New York: Penguin, 1977), p. 106, 134 ir toliau.

viams pirminėje pozicijoje, ir jų svarstymų aprašymas modeliuoja šias sąvokas ir kaip piliečiai suvokia savo laisvę ir lygybę.

Kaip matėme I:5 skirsnyje, piliečiai suvokia save kaip laisvus trimis aspektais: pirma, kaip turinčius moralinę galią formuoti, revizuoti ir realizuoti tam tikrą gėrio sampratą; antra, kaip autentiškus teisėtų reikalavimų šaltinius ir trečia, kaip galinčius prisiimti atsakomybę už savo tikslus. Piliečiai, būdami laisvi šiais trimis aspektais, gali būti racionaliai ir visiškai autonomiški. Racionali autonomija, kurią aptarsiu pirmiausia, remiasi asmens intelektinėmis bei moralinėmis galiomis. Ji pasireiškia kaip gebėjimas formuoti, revizuoti ir realizuoti tam tikrą gėrio sampratą ir atitinkamai protauti. Ji pasireiškia ir kaip gebėjimas susitarti su kitais asmenimis (kai tenkinami protingumo reikalavimai).

Racionalią autonomiją modeliuojame pirminę poziciją traktuodami kaip grynojo procedūrinio teisingumo atvejį, t.y. bet kurie principai, susitarimo dalyvių pasirinkti iš jiems siūlomų alternatyvų, pripažįstami kaip teisingi. Kitaip sakant, laikydamiesi idėjos, kad piliečiai patys (per savo atstovus) turi nustatyti sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas (ir atidėti į šalį refleksyvios pusiausvyros kriterijų), tariame, jog pirminė pozicija leidžia gauti teisingumo principus, tinkančius laisviems ir lygiems piliečiams.

Tai skiriasi nuo tobulojo procedūrinio teisingumo, kur jau egzistuoja nepriklausomas ir tam tikras kriterijus, apibrėžiantis teisingumą (ar sąžiningumą), o pati procedūra gali būti konstruojama taip, kad jos rezultatas tenkintų šį kriterijų. Jį iliustruoja žinomas pyrago dalijimo pavyzdys: jeigu lygus padalijimas laikomas sąžiningu, tai paprasčiausiai reikalaujame, kad asmeniui, dalijančiam pyragą, turi atitekti paskutinis gabalas. Esminis grynojo procedūrinio teisingumo bruožas, skiriantis jį nuo tobulojo procedūrinio teisingumo, yra tai, kad teisingumas apibrėžiamas kaip tam tikros procedūros rezultatas, kad ir koks jis būtų. Nėra jokio išankstinio kriterijaus, pagal kurį galėtų būti vertinamas šis rezultatas.[25]

[25] Netobulojo procedūrinio teisingumo atveju egzistuoja ir nepriklausomas teisingo rezultato kriterijus, tačiau čia negalime sukonstruoti procedūros, garantuojančios šį rezultatą, o turime tenkintis viltimi, kad daugumą atvejų ji duos šį rezultatą. Pavyzdžiu gali būti baudžiamoji byla: tik tikrieji nusikaltėliai turi būti nuteisiami, tačiau neįmanoma išvengti teisingumo klaidų. Plačiau šiais klausimais žr. *Teoriją*, p. 85 ir toliau.

2. Pirminę poziciją traktuodami kaip grynojo procedūrinio teisingumo atvejį, aprašome susitarimo dalyvių samprotavimus, modeliuojančius piliečių racionalią autonomiją. Egzistuoja du jų racionalios autonomijos realizavimo būdai. Pirmasis būdas yra tas, kai teisingumo principai, apibrėžiantys sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas, yra tie, kurie būtų pasirenkami kaip racionalaus svarstymo proceso rezultatas. Argumentų už ir prieš siūlomus principus svorį lemtų susitarimo dalyvių vertinimai, o visų argumentų pusiausvyra lemtų tai, kokie principai būtų priimti. Grynasis procedūrinis teisingumas reiškia, kad savo racionaliuose svarstymuose dalyviai nemano esą įsipareigoję taikyti ar atsižvelgti į kokius nors išankstinius teisingumo principus. Kitaip sakant, jie nepripažįsta jokios išorinės pozicijos (jų, kaip racionalių atstovų, atžvilgiu), iš kurios jie galėtų būti ribojami išankstinių ir nepriklausomų teisingumo principų. Taip modeliuojama idėja, jog tada, kai piliečiai vienas kito atžvilgiu užima sąžiningą derybinę poziciją, tik jie patys gali nustatyti sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas, kai kiekvienas siekia to, ką laiko savo nauda, arba savo gėriu. Primenu (žr. I:4), jog šios sąlygos nėra nustatomos kokio nors išorinio autoriteto, pavyzdžiui, dieviškųjų įsakymų; jos nėra ir pripažįstamos dėl to, kad apeliuoja į vadinamosios racionalios intuicijos atskleidžiamą išankstinę ir nepriklausomą vertybių hierarchiją.

Antrąjį susitarimo dalyvių racionalios autonomijos realizavimo būdą nusako interesų, kuriais jie vadovaujasi kaip piliečių atstovai, pobūdis. Kadangi piliečiams priskiriame dvi moralines galias, jiems priskiriame ir du aukštesniojo lygmens interesus šioms galioms realizuoti. Apibūdindami šiuos interesus kaip „aukštesniojo lygmens“ turime omeny tai, kad, nusakant pamatinę asmens idėją, šie interesai laikomi pamatiniais, todėl paprastai reguliatyviniais ir veiksmingais. Žmogus, kuris nėra įgijęs reikiamų moralinių galių arba nesugeba jomis naudotis, negali būti normalus ir visiškai kooperatyvus visuomenės narys. Iš čia išplaukia, jog susitarimo dalyviai, kaip piliečių atstovai, priims tokius principus, kurie sudarys sąlygas šioms galioms plėtotis ir jomis visapusiškai naudotis.[26]

Be to, tariame, kad atstovaujami piliečiai vadovaujasi savo specifinėmis gėrio sampratomis, kurias nusako konkretūs galutiniai tikslai,

[26] Šiuos pamatinių teisių ir laisvių pagrindus aptariu skirsnyje „Pamatinės laisvės ir jų prioritetas“.

simpatiniai ryšiai su konkrečiais asmenimis, ištikimybės santykiai su konkrečiomis institucijomis, kurios interpretuojamos specifinės visuminės religinės, filosofinės ar moralinės doktrinos šviesoje. Be abejo, susitarimo dalyviai nežino konkretaus šių sampratų turinio ir doktrinų, kurių pagrindu jos interpretuojamos. Tačiau jie vis vien turi mėginti rinktis tokius teisingumo principus, kurie atstovaujamiems asmenims leistų vadovautis konkrečia (bet nenurodoma) gėrio samprata ir pripažintų tokios sampratos bei asmens išpažįstamų visuminių doktrinų kaitos galimybę.

Reziumuojant galima pasakyti, jog panašiai kaip piliečiai yra racionaliai autonomiški dviem požiūriais: išlikdami politinio teisingumo rėmuose jie yra laisvi vadovautis savo gėrio sampratomis, ir yra motyvuoti siekti savo aukštesniojo lygmens interesų, susijusių su jų moralinėmis galiomis; taip ir susitarimo dalyviai yra racionaliai autonomiški dviem požiūriais: išlikdami pirminėje pozicijoje jie yra laisvi susitarti dėl bet kurių teisingumo principų, jeigu tik juos laiko naudingiausiais tiems, kuriems jie atstovauja, ir vertindami šią naudą atsižvelgia į atstovaujamųjų asmenų aukštesnio lygmens interesus. Tad abiem atvejais susitarimo dalyvių charakteristikos modeliuoja piliečių racionalią autonomiją.

Pastebėkime, jog racionali autonomija tėra laisvės aspektas, ir ji skiriasi nuo visiškos autonomijos. Kaip vien racionaliai autonomiškos būtybės, susitarimo dalyviai tėra dirbtiniai asmenys, kuriuos konstruojame pirminės pozicijos situacijai. Iš čia šio skirsnio paantraštė: „dirbtinė, ne politinė". Čia „dirbtinumas" suprantamas senąja prasme, kai ką nors, pavyzdžiui, pirminę poziciją apibūdiname kaip proto išmonę.

3. Prieš svarstant visišką autonomiją čia reikia paminėti (ir vėliau spręsti) vieną problemą, kurią kelia nežinojimo uždanga. Iš to, kas anksčiau buvo sakyta apie jos uždedamus apribojimus informacijai, galima padaryti išvadą, jog susitarimo dalyviai savo svarstymuose vadovaujasi tik trimis aukštesniojo lygmens interesais. Šie interesai yra visiškai formalūs: pavyzdžiui, teisingumo jausmas yra aukštesniojo lygmens suinteresuotumas puoselėti ir naudoti gebėjimą suprasti ir taikyti tuos teisingumo principus, kurie racionaliai priimami susitarimo dalyvių. Šis gebėjimas garantuoja, kad susitarimo dalyviams kartą atlikus savo užduotį, jos rezultatų bus paisoma, tad pastangos nebus iššvaistytos veltui; tačiau ši garantija pati savaime nereiškia, kad pirme-

nybė bus suteikta specifiniams teisingumo principams. Tas pat pasakytina apie kitus du aukštesniojo lygmens interesus. Tad kaip susitarimo dalyviai racionaliai galėtų sutarti dėl to, kurie specifiniai principai iš visų galimų alternatyvų geriau gins tų asmenų, kuriems jie atstovauja, konkrečius interesus (jų gėrio sampratas)?

Čia įvedame pirminių gėrybių idėją. Tariame, kad susitarimo dalyviai alternatyvius principus vertina pagal tai, kiek jie padeda parūpinti pirminių gėrybių, būtinų realizuojant atstovaujamųjų asmenų aukštesniojo lygmens interesus. Taip susitarimo dalyviams suteikiame gana specifinius tikslus tam, kad jų racionalūs svarstymai pasiektų apibrėžtą rezultatą. Pirmines gėrybes apibūdiname kaip tas pamatines socialines sąlygas bei universalias priemones, kurių reikia minėtoms dviems moralinėms galioms bei įvairaus turinio gėrio sampratoms realizuoti.

Skirsnyje V:3–4 nurodomos pirminės gėrybės apima tokius dalykus, kaip pamatinės teisės ir laisvės, apibrėžiamos pirmuoju teisingumo principu, judėjimo laisvė, užsiėmimo pasirinkimo laisvė, kurią gina antrojo principo pirmosios dalies lygių galimybių tezė, taip pat pajamos ir turtas, kurie teikia socialinį savigarbos pagrindą. Tad vertindami teisingumo principus susitarimo dalyviai gali racionaliai naudotis pirminių gėrybių idėja.

4. Reziumuokime tai, kaip susitarimo dalyvių svarstymai modeliuoja racionalią piliečių autonomiją. Sakėme, jog ši autonomija priklauso nuo dalyvių siekiamų apginti interesų, o ne vien nuo to, kad jie nėra saistomi išankstinių ir nepriklausomų teisingumo principų. Jeigu susitarimo dalyviai siektų patenkinti tik materialius atstovaujamųjų asmenų norus, pavyzdžiui, jų norą turėti daugiau pinigų ir turtų, maisto ir gėrimų, tai galėtume sakyti, jog pirminė pozicija modeliuoja piliečių heteronomiją, o ne jų racionalią autonomiją. Tačiau tai, kad susitarimo dalyviai naudojasi pirminių gėrybių idėja, rodo, jog šias gėrybes jie pripažįsta kaip esmines universalias priemones realizuojant aukštesniojo lygmens interesus, susijusius su piliečių moralinėmis galiomis ir jų konkrečiomis gėrio sampratomis (nors informaciniai apribojimai dalyviams neleidžia žinoti jų turinio). Susitarimo dalyviai siekia garantuoti tokias politines ir socialines sąlygas, kurios piliečiams leistų realizuoti savo gėrio sampratas ir naudotis savo, kaip laisvų ir lygių asmenų, moralinėmis galiomis.

Jeigu tariame, kad piliečiai savo atstovams duoda priesakus, kaip turi būti atstovaujama jų interesams ir jeigu šių priesakų laikomasi atstovų samprotavimuose pirminėje pozicijoje, tai piliečių motyvacija teikiant šiuos priesakus nėra heteronominė arba egocentrinė. Demokratinėje kultūroje mes tikimės ir norime, kad piliečiai rūpintųsi savo pamatinėmis laisvėmis bei galimybėmis, leidžiančiomis jiems realizuoti savo moralines galias ir savąją gėrio sampratą. Mes manome, kad jie, jeigu to nedaro, demonstruoja savigarbos stoką ir charakterio silpnumą.

Tad susitarimo dalyvių tikslas – sutarti dėl teisingumo principų, kurie leistų jų atstovaujamiems piliečiams tapti visaverčiais asmenimis, t.y. visiškai realizuoti savo moralines galias ir kiekvieno savąją gėrio sampratą. Teisingumo principai turi padėti susiklostyti pamatinių institucijų schemai – socialinei tikrovei, kuri būtų palanki šiam tikslui.

§ 6. Visiška autonomija: politinė, ne etinė

1. Tik ką matėme, kaip piliečių racionalią autonomiją modeliuoja jų atstovų samprotavimai pirminėje pozicijoje, o piliečių visišką autonomiją modeliuoja struktūriniai pirminės pozicijos aspektai, t.y. tai, kokią padėtį vienas kito atžvilgiu užima susitarimo dalyviai ir kaip ribojama informacija, kuria jie naudojasi savo samprotavimuose. Siekdami išsamiau paaiškinti šį modeliavimą panagrinėkime visiškos autonomijos idėją.

Matome, kad visiškai autonomiški yra ne susitarimo dalyviai, o gerai tvarkomos visuomenės piliečiai savo viešajame gyvenime. Vadinasi, savo elgsena piliečiai ne tik taikosi prie teisingumo principų, bet ir jais vadovaujasi suvokdami juos kaip teisingus. Be to, jie pripažįsta, kad tokie principai būtų priimti pirminėje pozicijoje. Būtent viešai pripažindami ir savo politiniame gyvenime taikydami teisingumo principus, kaip tai jiems diktuoja jų teisingumo jausmas, piliečiai įgyja visišką autonomiją. Jie realizuoja visiškos autonomijos idėją, kai savo veikloje vadovaujasi teisingumo principais, apibrėžiančiais tas sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas, kurias jie patys priimtų kaip laisvi ir lygūs asmenys.

Čia pabrėžiu, kad visišką autonomiją pasiekia piliečiai: ji yra politinė, o ne etinė vertybė. Turiu omeny tai, kad ji realizuojama viešajame gyvenime įtvirtinant politinius teisingumo principus ir naudojantis ginamo-

mis pamatinėmis teisėmis bei laisvėmis; ji taip pat realizuojama dalyvaujant visuomenės viešuosiuose reikaluose ir prisidedant prie jos kolektyvinės savivaldos. Šią visišką politinio gyvenimo autonomiją būtina skirti nuo etinių autonomijos ir individualumo vertybių, kuriomis gali būti vadovaujamasi tiek socialiniame, tiek individualiame gyvenime ir kurias išreiškia Kanto arba Millio visuminis liberalizmas. Teisingumas kaip sąžiningumas pabrėžia šį kontrastą: jis įtvirtina visų politinę autonomiją, tačiau etinės autonomijos klausimą piliečiams palieka spręsti individualiai; šį klausimą spręsdami jie turi atsižvelgti į savo visumines doktrinas.

2. Žinoma, kad piliečiai įgytų visišką autonomiją, turi būti patenkinta pilnutinio viešumo sąlyga (§4). Tik jeigu pilnutinis teisingumo kaip sąžiningumo paaiškinimas ir pateisinimas yra prieinamas viešai, piliečiai jo principus gali suvokti kaip atitinkančius sąžiningo socialinio bendradarbiavimo idėją. Tam reikia, kad pamatinės teisingumo kaip sąžiningumo idėjos reikštųsi viešojoje kultūroje ar bent jau implicitiškai glūdėtų jos pagrindinių institucijų istorijoje bei jų interpretavimo tradicijose.

Kaip jau sakyta, svarbiausius visiškos autonomijos elementus modeliuoja pirminės pozicijos struktūriniai aspektai. Iš ankstesnės paskaitos (I:4) žinome, jog šie aspektai modeliuoja tai, ką laikome (čia ir dabar) sąžiningomis tarimosi sąlygomis, kurioms esant laisvų ir lygių asmenų atstovai socialinio bendradarbiavimo principus turi nustatyti pamatinėje visuomenės struktūroje. Jie modeliuoja ir tai, ką specifiniu šios struktūros atveju laikome deramais apribojimais tam, ką susitarimo dalyviai gali laikyti gerais argumentais *(good reasons)*. Be to, pirminė pozicija reikalauja, kad dalyviai rinktųsi (jeigu tai įmanoma) principus, kurie būtų stabilūs protingo pliuralizmo sąlygomis, taigi rinktis principus, kurie galėtų būti protingų doktrinų susikertančio sutarimo centru.

Kadangi piliečių visiška autonomija reiškiasi tuo, kad savo veikloje jie vadovaujasi viešaisiais teisingumo principais, suvokiamais kaip tie sąžiningo bendradarbiavimo principai, kuriuos jie patys pasirinktų sąžiningoje tarimosi situacijoje, jų visišką autonomiją modeliuoja pirminės pozicijos konstravimo būdas. Visišką autonomiją modeliuoja protingumo reikalavimai, kurie primetami susitarimo dalyviams, kaip racionaliai autonominiams asmenims. Piliečiai realizuoja šią autonomiją, kai savo veikloje, įgyvendinant savąjį gėrį viešajame ir neviešajame gyvenime, jie vadovaujasi viešąja politine teisingumo koncepcija.

3. Dar turime pasakyti, kodėl pirminė pozicija laikytina sąžininga. Apeliuojame į pamatinę lygybės idėją, kurią atrandame viešojoje politinėje demokratinės visuomenės kultūroje, panašiai kaip apeliavome į tris aspektus, kai piliečiai save laiko laisvais asmenimis (I:5). Atkreipėme dėmesį į šią idėją sakydami, kad piliečiai yra lygūs ta prasme, jog disponuoja, bent jau minimaliai, dviem moralinėmis galiomis ir kai kuriais kitais gebėjimais, leidžiančiais jiems būti normaliais ir visiškai kooperatyviais visuomenės nariais. Visi, kurie tenkina šią sąlygą, turi tas pačias pamatines teises, laisves bei galimybes ir tą patį teisingumo principų garantuojamą saugumą.

Modeliuodami šią lygybę pirminėje pozicijoje sakome, jog susitarimo dalyviai, kaip atstovai tų, kurie tenkina šią sąlygą, yra simetriškai išsidėstę vienas kito atžvilgiu. Tokios padėties reikalavimas yra sąžiningas, nes nustatant sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas (pamatinės struktūros atveju) vienintelė svarbi asmenų charakteristika yra jų disponavimas moralinėmis galiomis (pakankamu minimaliu lygiu) ir normaliais gebėjimais, kurie būtini visuomenės nariui, gyvenančiam joje visą savo gyvenimą. Visos kitos jo charakteristikos, nusakančios jo socialinę padėtį, įgimtus gabumus ar kitas istoriškai atsitiktines aplinkybes, politiniu požiūriu neturi reikšmės, todėl jas uždengiame nežinojimo uždanga (I:4.2–3). Žinoma, kai kurios iš šių charakteristikų gali būti svarbios, jeigu taip nustato teisingumo principai, tais atvejais, kai siekiame užimti vienokią ar kitokią viešąją pareigybę ar geriau atlyginamą vietą; šios charakteristikos gali būti svarbios mums siekiant narystės vienokioje ar kitokioje asociacijoje ar socialinėje grupėje. Tačiau jos nėra svarbios apibrėžiant piliečio statusą, kurį turi visi visuomenės nariai.

Taigi pripažinus bendrąją idėją, kad visais požiūriais lygiems individams būtų lygiai atstovaujama, turi būti pripažinta, kad sąžiningumo reikalavimą tenkina sąlyga, reikalaujanti, kad piliečiams, kurie traktuojami kaip laisvi ir lygūs asmenys, būtų lygiai atstovaujama pirminėje pozicijoje.

4. Kaip anksčiau buvo sakyta, ši lygybės idėja pripažįsta, jog kai kurie asmenys gali turėti ypatingų savybių ir gebėjimų, kurių pagrindu jiems gali būti teikiamos atsakingesnės pareigos ir atitinkamai didesnis atlygis.[27] Pavyzdžiui, tikimasi, jog teisėjai geriau nei kiti supranta

[27] Šias variacijas „virš brūkšnio" plačiau aptariame V:3.5 skirsnyje.

visuomenės politinio teisingumo koncepciją ir geriau nei kiti geba taikyti jos principus ieškodami protingų sprendimų, ypač sudėtingesnių sprendimų atvejais. Teisėjo dorybes lemia įgytoji išmintis ir įgytas specialus pasirengimas. Nors tokie ypatingi gebėjimai ir žinios leidžia tiems, kurie jomis disponuoja, užimti juridinės atsakomybės pareigas (kurios atitinkamai atlyginamos), vis dėlto pripažįstant kiekvieno vaidmenį ir statusą gerai tvarkomoje visuomenėje, ir lygaus piliečio statusą, piliečių teisingumo jausmas turi tokį pat svorį. Todėl kiekvienam yra lygiai atstovaujama pirminėje pozicijoje ir kiekvienam suteikiamas tas pats viešųjų teisingumo principų garantuotas saugumas.

Atkreipkime dėmesį ir į šį dalyką: visi gerai tvarkomos visuomenės piliečiai laikosi jos viešųjų reikalavimų ir todėl visi yra (daugiau ar mažiau) nepriekaištingi politinio teisingumo požiūriu.[28] Tai išplaukia iš mūsų prielaidos, jog kiekvienas turi vienodai stiprų politinio teisingumo jausmą. Taigi šiais klausimais vyrauja sutarimas. Kadangi tariame, jog gerai tvarkomoje visuomenėje egzistuoja socialinė ir ekonominė nelygybė, ji negali būti paaiškinta tuo, jog individai griežtai laikosi viešojo teisingumo reikalavimų. Šią nelygybę reguliuojanti politinė teisingumo koncepcija negali implikuoti reikalavimo: kiekvienam – pagal jo politinę vertę.[29]

§ 7. Asmens moralinės motyvacijos pagrindas

1. Pradedu glaustai išvardydamas protingų ir racionalių piliečių sąvokos pagrindinius elementus. Kai kurie jų bus žinomi, kitus dar reikės aptarti.

Pirmiausia mums jau yra žinomi šie elementai, būtent: a) dvi moralinės galios, gebėjimas turėti teisingumo jausmą ir gebėjimas vado-

[28] Čia svarbu pridurti, jog jie yra nepriekaištingi politiniu ir teisiniu požiūriu, bet nebūtinai nepriekaištingi moraliniu ar kitokiu požiūriu. Būtų klaida, pavyzdžiui, sakyti, kad laimingesnieji arba tie, kurių gyvenime lydi sėkmė ir kurie gerbia teisingumo principus, ramia sąžine save gali laikyti nepriekaištingais žmonėmis. Juk galbūt jiems lengviau laikytis teisingumo reikalavimų. Kai kas sakys, kad jeigu į savo gyvenimą žvelgiame kaip į visumą iš religinės, filosofinės ar moralinės perspektyvos, tai niekada negalime savęs laikyti nepriekaištingais.

[29] Žr. *Teoriją*, §48.

vautis gėrio samprata. Kaip būtinas naudojimosi moralinėmis galiomis sąlygas pridedame b) intelektines sprendimo, mąstymo ir protavimo galias. Taip pat tariame, jog piliečiai c) visada turi apibrėžtą gėrio sampratą, interpretuojamą vienokios ar kitokios visuminės pasaulėžiūros kontekste. Galiausiai tariame, kad d) piliečiai turi reikiamų kitokių gebėjimų, kurie jiems būtini kaip normaliems kooperatyviems visuomenės nariams. Šie elementai dėstomi I:3–5 skirsnyje, ir mes tariame, kad jie yra realizuoti. Disponuodami šiomis galiomis bent minimaliu būtinu lygiu piliečiai yra lygūs (§6.3).

Be šių elementų piliečiai pasižymi keturiais specifiniais bruožais, kuriuos laikau jų, kaip protingų būtybių, turinčių atitinkamos formos moralinį jautrumą, ypatybėmis. Tai yra, kaip parodėme §1, a) jų pasirengimas siūlyti tokias sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas, kurios būtų priimtinos kitiems, ir jų pasiryžimas laikytis šių sąlygų, jeigu jų laikosi ir visi kiti. Jie taip pat, kaip matėme §2, b) pripažįsta sprendimo naštą, arba pagrindimo galimybių ribotumą, ir išpažįsta tik protingas visumines doktrinas.

Be to, mes tariame, kad c) jie yra ne tik normalūs ir visiškai kooperatyvūs visuomenės nariai, bet ir nori tokiais būti ir nori būti tokiais pripažinti. Tuo grindžiama jų kaip piliečių savigarba. Jai talkina ir tam tikros pirminės gėrybės, tokios kaip lygios pamatinės teisės ir laisvės ir lygių galimybių garantijos, teikiančios socialinius savigarbos pagrindus.[30] Galiausiai tariame, kad d) piliečiai pasižymi tuo, ką vadinsiu „protinga moraline psichologija“, kurią aptarsiu vėliau.

2. Kalbant konkrečiau apie (a) ir (b) bruožus, išskiriu trijų rūšių norus:

Pirma, yra nuo objekto priklausomi, arba objektiniai, norai: čia noro objektas (arba padėtis, kuri tą norą patenkina) gali būti aprašytas nenaudojant jokių moralinių sąvokų ar proto ir racionalumo principų. Šis apibrėžimas suponuoja moralinių ir nemoralinių sąvokų bei principų skirtumą; jo neaiškindami paprasčiausiai tarsime, kad turime sutartą šio skirtumo kriterijų ar bent tai, kad savo sprendimuose šiuo požiūriu paprastai sutariame.

Esama pačių įvairiausių objektyvių, arba nuo objekto priklausomų, norų: pavyzdžiu gali būti tokie kūniški norai, kaip noras valgyti, gerti

[30] Žr. V:3.

ar miegoti; yra norų, priklausomų nuo socialinio gyvenimo: noras iškilti visuomenėje, galios ir garbės, turto geismas. Pridėkime prie jų dar ir įvairius simpatinius ryšius, ištikimybės ir pasišventimo santykius, norus įgyvendinti vizijas arba atlikti misijas. Kadangi tokios vizijos ar misijos paprastai aprašomos naudojant ir moralines sąvokas, tai atitinkami norai priskirtini toliau aptariamoms kitoms kategorijoms.

3. Antra, yra nuo principų priklausomų, arba principinių, norų. Jie pasižymi tuo, kad tokio noro objektas, arba tikslas, arba veikla, kuria norime užsiimti, negali būti aprašyti nenurodant tam tikrų proto arba racionalumo principų, kuriais nusakomas tos veiklos pobūdis. Šiuos norus gali turėti tik racionali, arba protinga, būtybė, gebanti juos suprasti ir taikyti.[31]

Yra dvi principinių norų rūšys, priklausomai nuo to, ar atitinkamas principas yra racionalumo, ar protingumo principas.

Racionalumo principus aptarėme §1.2 skirsnyje: jie reikalauja a) savo tikslams rinktis efektyviausias priemones ir b) rinktis labiau tikėtiną alternatyvą, kitoms sąlygoms esant vienodoms. Pridėkime reikalavimą c) teikti pirmenybę didesniam gėriui (tai padeda paaiškinti tikslų eiliškumą ir darnumą) ir d) rikiuoti savo tikslus (pagal prioritetus), kai jie konfliktuoja.

Pateikiame šių principų sąrašą ir nemėginame jų dedukuoti iš praktinio racionalumo sąvokos apibrėžimo, nes nėra sutarimo, kaip geriausia apibrėžti šią sąvoką. Turime pripažinti, jog esama skirtingų racionalumo koncepcijų, bent jau tais atvejais, kai kalbama apie sprendimų priėmimą netikrumo sąlygomis. Kaip jau sakėme (§1), bendroji idėja yra tai, kad šiais principais savo mąstyme vadovaujasi tam tikras agentas, galintis būti individu arba asociacija, bendruomene arba valdžia.

[31] Čia svarbu pabrėžti, jog principinių norų svarbą, arba svorį, visiškai lemia principas, su kuriuo tas noras siejamas, o ne paties noro psichologinis stiprumas. Pastarasis veiksnys gali padėti paaiškinti, kaip žmonės faktiškai elgiasi, tačiau jis nieko nesako apie tai, kaip jie privalo arba privalėjo elgtis moraline prasme. Geros valios žmogus, kalbant Kanto kalba, yra tas, kurio principinių norų stiprumas visiškai atitinka principų, su kuriais jis siejamas, svarbą arba prioritetą. Tas pat pasakytina apie toliau aptariamus koncepcinius norus. Šiuo atveju norai, siejami su tam tikra koncepcija, sudaro tam tikrą hierarchiją, kurią apibrėžia įvairių principų, susijusių su ta koncepcija, hierarchija. Dėkoju Christine Korsgaard už vertingas pastabas šiais klausimais.

Antroji principinių norų rūšis siejama su protingumo principais, kurie reguliuoja tai, kaip tam tikros agentų aibės (agentų bendruomenės ar visuomenės), sudarytos iš individualių asmenų ar grupių, turi elgtis viena su kita. Teisingumo principai, apibrėžiantys sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas, yra paradigminis jų pavyzdys. Šiam sąrašui priklauso ir tie principai, kurie siejami su tokiomis sveiko proto pripažįstamomis moralinėmis dorybėmis, kaip nemelagingumas ir ištikimybė.

4. Galiausiai yra nuo koncepcijų priklausomų, arba koncepcinių, norų. Kaip netrukus paaiškės, mums jie yra svarbiausi. Šiuos norus galima apibūdinti teiginiu, kad principai, kuriais norime vadovautis, mūsų suvokiami kaip priklausantys tam tikrai racionaliai, arba protingai, koncepcijai, arba politiniam idealui.

Pavyzdžiui, galime norėti elgtis taip, kaip elgiasi racionalus, praktiškai mąstantis asmuo. Mūsų noras būti tokiu asmeniu implikuoja norą vadovautis šiais principiniais, o ne vien objektyviais norais, formuojamais įpročio ir papročio. Tačiau principai, nusakantys principinius norus, turi būti deramai susieti su atitinkama koncepcija. Pavyzdžiui, mąstydami apie savo ateitį remiamės tam tikra asmens išlikimo laike, jo tapatumo praeityje ir ateityje koncepcija. Kad galėtume kalbėti apie savo koncepcinius norus, turime gebėti suformuoti atitinkamą koncepciją ir suprasti, kokie principai jai priklauso ir padeda ją artikuliuoti.[32]

Mums, žinoma, labiausiai rūpi piliečio ir pilietiškumo idealas, kaip jį apibūdina teisingumas kaip sąžiningumas. Šios teisingumo koncepcijos struktūra ir turinys nusako, kaip visuomenės pamatinių institucijų teisingumo principai bei standartai apibrėžia ir padeda artikuliuoti protingų ir racionalių, laisvų ir lygių piliečių koncepciją. Taigi turime piliečių, kaip asmenų, idealą. Kai sakome, jog piliečiai yra ne tik normalūs ir visiškai kooperatyvūs visuomenės nariai, bet ir nori tokiais būti, ir nori būti pripažinti tokiais, tai turime omeny, kad jie nori realizuoti save ir būti pripažinti kaip realizavę šį pilietiškumo idealą.

Atkreipkime dėmesį į akivaizdžiai nehiūmiškąjį šios motyvacijos aiškinimo pobūdį ir į tai, kaip jis prieštarauja pastangoms apriboti žmogiškųjų motyvų įvairovę. Jeigu pripažįstame, o tai atrodo akivaizdu, kad egzistuoja nuo principų ir nuo koncepcijų priklausomi norai, taip pat no-

[32] Šia tema žr. Thomas Nagel, *The Possibility of Altruism* (Oxford: Clarendon Press, 1970), II dalis, p. 27–76; šiuo veikalu čia remiuosi. Žr. taip pat jo *The View From Nowhere* (New York: Oxford University Press, 1986), p. 132 ir toliau.

rai realizuoti įvairius politinius bei moralinius idealus, tai galimų motyvų šeima tampa išties labai didelė. Turėdami protavimo ir sprendimo galią esame pajėgūs suprasti sudėtingas religines ir filosofines, moralines ir politines teisumo *(right)* ir teisingumo, taip pat įvairias gėrio doktrinas. Mums gali būti patrauklūs idealai, kuriuos išreiškia ir teisingumo, ir gėrio idėjos. Kaip galima nustatyti ribas tam, kas gali išjudinti žmonių mintis ir todėl galiausiai pasireikšti jų veiksmuose?[33]

Taigi teisingumas kaip sąžiningumas norą realizuoti politinį pilietiškumo idealą aiškina susietai su dviem piliečių moralinėmis galiomis ir jų normaliais gebėjimais, kuriuos puoselėja siekdama šio idealo viešoji kultūra ir istorinės jo interpretavimo tradicijos. Čia pasireiškia platesnis – lavinamasis – politinės koncepcijos vaidmuo (§4.4).

5. Tai mus grąžina prie tezės (d), kad piliečiai pasižymi „protinga moraline psichologija".[34] Tie bruožai, kuriuos priskiriame piliečiams – pa-

[33] Pailiustruokime šią idėją: tarkime, kad Scanlono postuluojamas koncepcinis noras (noras veikti tokiu būdu, kuris gali būti pateisintas prieš kitus) arba koncepcinis noras veikti tokiu būdu, kuris dera protingiems ir lygiems piliečiams, tampa vienu iš norų, kuriais vadovaujamės. Tada mėginimas išsiaiškinti, kas tenkina tokį norą, ką reiškia veikti pateisinamu būdu ar tuo būdu, kuris dera protingiems ir lygiems piliečiams, pareikalaus labai įvairios argumentacijos. Viena iš minties ir argumentavimo linijų būtų reikalinga tam, kad išsiaiškintume, ko reikalauja koncepciniai norai. Tai reiškia, kad jeigu koncepciniai norai įtraukiami kaip elementai į tai, ką Williamsas vadina „asmens motyvacine aibe" (manau, kad jis pripažins tokią galimybę), tada skiriamoji riba tarp jo tariamai hiūmiškojo požiūrio į motyvaciją ir kantiškojo ar jam giminingo požiūrio pradeda nykti. Kad tai suvoktume, turime tik tarti, jog Kanto kategorinio imperatyvo idėja nėra prieštaringa ir teigti, kad asmuo, kuris vadovaujasi gera valia, yra tas, kurį išjudina koncepcinis noras veikti taip, kaip reikalauja tas imperatyvas. Žinoma, istorinio Hume'o požiūris buvo kitoks. Atrodo, kad jo oficialioje doktrinoje išvis nekalbama apie praktinį protą arba, geriausiu atveju, kalbama tik apie instrumentinį protą. Tačiau paliekant visa tai nuošaly, jeigu keliamas klausimas, kaip principiniai ir koncepciniai norai apskritai gali tapti žmonių motyvų aibės elementais, tai paviršinis atsakymas, teikiamas tekste, yra tas, kad jie yra išmokstami iš viešosios politinės kultūros. Tai yra viešumo idėjos dalis. Kaip šios koncepcijos ir šie idealai patenka į viešąją kultūrą ir paprastai joje išlieka – tai yra kito ilgo aiškinimo dalykas. Šiose pastabose rėmiausi Christine Korsgaard straipsniu „Skepticism about Practical Reason." *Journal of Philosophy* 83 (January 1986): 19-25, kur ji kritikuoja Bernardo Williamso daugmaž hiūmiškąją motyvacijos sampratą, pateiktą jo straipsnyje „Internal and External Reasons" jo kn. *Moral Luck* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), p. 101–113.

[34] Į šia psichologiją apeliuojama IV:6–7 skirsnyje, aiškinant, kodėl susikertančio sutarimo idėja nėra utopinė.

sirengimas siūlyti sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas ir paklusti priimtoms tokio bendradarbiavimo sąlygoms, sprendimo naštos prisiėmimas, siekis vadovautis tik protingomis visuminėmis doktrinomis, taip pat noras būti visaverčiais piliečiais – leidžia jiems priskirti protingą moralinę psichologiją, kurios kai kurie aspektai yra šių bruožų padariniai.

Kalbant labai glaustai: i) piliečiai geba suvokti ne tik savo pačių gėrį, bet geba įgyti ir teisingumo supratimą bei motyvaciją vadovautis jo reikalavimais; ii) jeigu jie mano, kad jų institucijos bei socialinės praktikos teisingos (jų koncepcijų požiūriu), jie yra pasirengę ir nori įnešti savo indėlį į jų funkcionavimą, jeigu tik gali būti tikri, kad kiti taip pat įneš savo indėlį; iii) jeigu kiti asmenys mėgina „su akivaizdžia intencija“[35] atlikti savo pareigas teisingoje visuomenėje, piliečiai pradeda jais tikėti ir pasitikėti; iv) šis tikėjimas ir pasitikėjimas tampa tuo stipresnis ir visuotinesnis, kuo ilgiau vyksta sėkmingas bendradarbiavimas ir v) tas pat vyksta tada, kai pamatinės institucijos, ginančios mūsų pamatinius interesus (pamatines teises ir laisves) yra tvirčiau ir noriau pripažįstamos.

§ 8. Moralinė psichologija: filosofinė, ne psichologinė

1. Aptarėme asmens moralinę psichologiją. Pabrėžiu, jog ši moralinė psichologija yra grindžiama politine teisingumo kaip sąžiningumo koncepcija. Tai nėra psichologija, paremta mokslo žiniomis apie žmogaus prigimtį, o veikiau tam tikra sąvokų ir principų schema, išreiškianti tam tikrą politinę asmens koncepciją ir pilietiškumo idealą. Ar ji tinka mūsų tikslams, priklauso nuo to, ar galime ją išmokti ir suprasti, ar galime jos principus bei idealus pritaikyti politiniame gyvenime ir ar mums priimtina politinė teisingumo koncepcija, kuriai ji priklauso. Žmogaus prigimtis ir jo natūralioji psichologija yra gana lanksti: nors ji gali riboti praktiškai galimų asmens ir piliečio koncepcijų ratą ir gali kai kurias jų palaikyti, tačiau ji nediktuoja, kurias iš jų turime pripažinti.

Toks būtų atsakymas į priekaištą, jog mūsų aiškinimas nėra mokslinis. Negalime siūlyti bet kokios koncepcijos, nes ji turi tenkinti prak-

[35] Ši frazė yra iš Rousseau *Emilio*; ją aiškina *Teorija*, p. 463 išn. Pastebėkime, kaip šios mintys siejasi su dviem protingumo aspektais, aptariamais II:1,3 skirsnyje.

tinius politinio gyvenimo poreikius ir atitikti refleksyvų jo supratimą. Kaip ir bet kuri kita politinė koncepcija, kad ji būtų gyvybinga praktiškai, jos reikalavimai ir pilietiškumo idealas turi būti tokie, kad žmonės galėtų juos suprasti ir taikyti, ir būtų pakankamai motyvuoti juos gerbti. Tai yra gana griežti reikalavimai konstruojant veiksmingą teisingumo koncepciją bei jos politinį idealą, nors ir skiriasi nuo reikalavimų, kurie būtų keliami psichologijai kaip gamtos mokslui.

2. Žinoma, atrodytų, kad idealas suponuoja tam tikrą požiūrį į žmogaus prigimtį ir tam tikrą socialinę teoriją; ir atsižvelgiant į politinės teisingumo koncepcijos tikslus galima būtų sakyti, jog ji mėgina pateikti protingiausią asmens koncepciją, suderinamą su bendromis žiniomis apie žmogaus prigimtį ir visuomenę. Problema yra ta, kad be istorinės patirties pamokų ir tokių išmintingų maksimų, jog negalime per daug kliautis retais motyvais ir gebėjimais (tokiais kaip altruizmas ar skvarbus protas), nedaug kuo galime pasiremti. Istorija kupina netikėtumų. Turime suformuluoti konstitucinio valdymo idealą, kad suprastume, ar jis mums patrauklus ir ar gali būti sėkmingai įgyvendintas visuomenės praktikoje.

Šiose ribose politinė konstitucinio režimo filosofija yra autonomiška dviem požiūriais. Vienas yra tai, kad jos politinė teisingumo koncepcija yra normatyvinė minties schema. Jos pamatinių idėjų šeima negali būti redukuota į kokį nors natūralistinį pagrindą, pavyzdžiui, į psichologinių ar biologinių sąvokų šeimą ar net į socialinių ir ekonominių sąvokų kategorijas. Jeigu šią normatyvinę schemą galime išmokti ir ja naudotis savo moralinėje bei politinėje teorijoje ir praktikoje, tai to pakanka.

Kitas jos autonomijos aspektas yra tai, kad mums nebūtina jos vaidmenį ir turinį aiškinti moksliškai, pavyzdžiui, natūraliosios atrankos teorijos terminais.[36] Jeigu savo aplinkoje ji negriauna pati savęs, o klesti, ir gamta tai toleruoja, tai to vėlgi pakanka. Mes siekiame geriausio iš to, ką galime pasiekti, ribose, kuriose pasaulis toleruoja mūsų siekius.[37]

[36] Allanas Gibbardas knygoje *Wise Choices, Apt Feelings* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990) kelia idėją, jog bendrieji moralės ir jos turinio bruožai gali būti aiškinami šiuo būdu.

[37] Esu dėkingas Joshua Cohenui už diskusijas šia tema.

III PASKAITA

Politinis konstruktyvizmas

Šioje paskaitoje nagrinėju politinį konstruktyvizmą; jį lyginu, viena, su Kanto moraliniu konstruktyvizmu ir kita, su racionaliu intuicionizmu kaip moralinio realizmo atmaina. Pirmiausia (§1–4) analizuoju konstruktyvizmo prasmę ir teikiu bendrą jo konstravimo procedūros paaiškinimą; po to (§5–7) svarstau, kuria prasme abi konstruktyvizmo rūšys yra objektyvios; galiausiai (§8) aiškinu, kodėl politinis konstruktyvizmas, kaip politinio liberalizmo dalis, apsiriboja politikos sritimi. Matysime, jog politinis konstruktyvizmas politiniam liberalizmui parūpina reikiamą objektyvumo sąvoką.

Politinis konstruktyvizmas yra tam tikras požiūris į politinės koncepcijos struktūrą ir turinį. Jis teigia, kad, pasiekę refleksyviąją pusiausvyrą, politinio teisingumo principus (turinys) galime gauti kaip tam tikros konstravimo procedūros (struktūros) rezultatą. Pagal šią procedūrą, kurią modeliuoja pirmi-

nė pozicija (I:4), racionalūs agentai, kaip piliečių atstovai, būdami pavaldūs protingumo reikalavimams, renkasi viešuosius teisingumo principus, kuriais bus reguliuojama pamatinė visuomenės struktūra. Tariame, jog ši procedūra įkūnija visus svarbius praktinio proto reikalavimus ir parodo, kaip teisingumo principai išplaukia iš praktinio proto principų, papildytų visuomenės ir asmens koncepcijomis, kurios taip pat yra praktinio proto idėjos.

Konstruktyvistinės politinės koncepcijos svarba atsiskleidžia ryšium su protingo pliuralizmo faktu ir demokratinės visuomenės poreikiu turėti susikertantį sutarimą dėl pamatinių politinių vertybių. Tokia koncepcija gali būti visuminių doktrinų susikertančio sutarimo centru todėl, kad teisingumo principus ji kildina iš viešų ir bendrai pripažintų visuomenės, kaip sąžiningo bendradarbiavimo sistemos, ir piliečių, kaip laisvų ir lygių asmenų, idėjų naudodamasi piliečių bendrojo praktinio proto principais. Gerbdami šiuos teisingumo principus piliečiai atsiskleidžia kaip autonomiškos būtybės politine prasme, kuri yra suderinama su jų išpažįstamomis protingomis visuminėmis doktrinomis.

§ 1. Konstruktyvistinės koncepcijos idėja

1. Čia mus domins politinio teisingumo, o ne kurios nors visuminės moralinės doktrinos konstruktyvistinė koncepcija.[1] Mėgindamas užfiksuoti idėjas, pirmiausia aptarsiu moralinį realizmą, kaip jį iliustruoja

[1] Šioje esė plėtoju kai kurias trečiosios paskaitos „Konstruktyvizmas ir objektyvumas" (Constructivism and Objectivity, *Journal of Philosophy* 77 (September 1980)) idėjas; visos trys paskaitos buvo paskelbtos ten pat pavadinimu „Kantiškasis konstruktyvizmas moralės teorijoje" (*Kantian Constructivism in Moral Theory*). Kaip buvo sakyta įvado pabaigoje, šis galutinis variantas (ypač §1, 2 ir 5) buvo pataisytas po susirašinėjimo su Tyleriu Burge'u. Čia skiriu, o tai derėjo padaryti originaliame 1980 m. variante, moralinį ir politinį konstruktyvizmą, ir mėginu, kaip tikiuosi, aiškiau išdėstyti konstruktyvistinės koncepcijos bruožus, visur išlikdamas politinės teisingumo koncepcijos ribose. Esu dėkingas Thomasui Nageliui ir T. M. Scanlonui už daugelį naudingų pokalbių konstruktyvizmo tema. Išskyrus matematikos filosofiją konstruktyvizmo idėja nėra plačiai diskutuojama, tačiau turiu paminėti šiuos darbus: Scanlon, „Contractualism and Utilitarianism", žr., pavyzdžiui, p. 117 ir toliau, kur oponuojama intuityvizmui, nors patys terminai „intuityvizmas" ir „konstruktyvizmas" nevartojami; Ronald Dworkin, „Justice and Rights" (1973) jo kn. *Taking Rights Seriously* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977), p. 159–168, kur pir-

racionalaus intuicionizmo forma, kurią aptinkame anglų tradicijoje, pavyzdžiui, Clarke'o ir Price'o, Sidgwicko ir Rosso darbuose. Skirsnyje §2 Kanto moralinį konstruktyvizmą palyginsiu su teisingumo kaip sąžiningumo politiniu konstruktyvizmu.

Racionalusis intuicionizmas gali būti apibūdintas keturiais svarbiausiais bruožais, jį skiriančiais nuo politinio konstruktyvizmo. Išdėstysiu šiuos keturis bruožus ir paskui aprašysiu politinį konstruktyvizmą palyginimui išdėstydamas atitinkamus keturis jo bruožus.[2]

Pirmasis racionaliojo intuicionizmo bruožas yra tai, kad, jo požiūriu, moralės principai ir sprendiniai, jeigu jie teisingi, yra teisingi teiginiai apie nepriklausomą moralinių vertybių tvarką; ši tvarka negali būti aiškinama kaip (žmogiškosios) sąmonės ar proto veiklos produktas.

Antrasis jo bruožas yra tai, kad moralės principai atsiskleidžia teoriniam protui. Šį bruožą implikuoja idėja, kad moralės žinios iš dalies įgyjamos specifiniu suvokimu ir intuicija ir yra organizuojamos pirmųjų principų, kuriuos atskleidžia refleksija. Ją sustiprina intuicionistų naudojama analogija tarp moralinio pažinimo ir matematinio pažinimo aritmetikoje arba geometrijoje. Tariama, jog moralinių vertybių tvarką nustato Dievo protas, kuriuo vadovaujasi dieviškoji valia.[3]

mąkart siūloma teisingumą kaip sąžiningumą interpretuoti konstruktyvistiškai, nors tą interpretaciją jis suvokia kitaip, nei aš čia; Onora O'Neill, *Constructions of Reason* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), ypač 11 sk.; Brian Barry, *Theories of Justice*, vol. I, ypač p. 264–282, 348–353. Konstruktyvizmo kritiką teikia David Brink, *Moral Realism and the Foundations of Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989). Iš šių autorių tik Scanlonas ir Barry konstruktyvizmą supranta taip, kaip jį suprantu aš. Taip pat žr. Thomas Hill, „Kantian Constructivism in Ethics" jo kn. *Dignity and Practical Reason in Kant's Moral Theory* (Ithaca: Cornell University Press, 1992) ir konstruktyvizmo aiškinimą, kurį teikia Stephen Darwall, Allan Gibbard and Peter Railton, „Toward *Fin de Siecle* Ethics: Some Trends", *Philosophical Review* 101 (January 1992):137–144.

2 Šiuos keturis bruožus nurodo: Samuel Clarke, *Boyle Lectures of 1704-5* ir Richard Price, *Review*, 3rd ed., 1787. Žr. jų ištraukas kn. J. B. Schneewind, *Moral Philosophy from Montaigne to Kant*, 2 vols. (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); taip pat kn. D. D. Raphael, *British Moralists, 1650–1800*, 2 vols. (Oxford: Clarendon Press, 1969), dabar yra išleista *Hackett* leidyklos: ištraukos iš Clarke'o – vol. I, §224–261, iš Price'o – vol. II, §655–762. Šiais autoriais naudojuosi ne kritikos, o tik palyginimo tikslais.

3 Apie suvokimą ir intuiciją žr. Clarke, §227; Price, §672–674; apie analogiją su matematika žr. Clarke, §226–227; Price, §709–712; apie vertybių tvarką Dievo prote žr.: Clarke, §230, Price, §709–712. Nors intuicionistai kartais kalba, jog moraliniai sprendiniai grindžiami akivaizdumu, aš to neakcentuoju. Tai nėra esminis dalykas.

Trečiasis bruožas – labai siaura jo asmens koncepcija. Nors šis bruožas jame nėra eksplicitiškai nurodomas, jį implikuoja faktas, jog racionalusis intuicionizmas nereikalauja platesnės asmens koncepcijos ir iš esmės tenkinasi asmens kaip pažinimo subjekto idėja. Taip yra todėl, kad pirmųjų principų turinį apibrėžia moralinių vertybių tvarka, kurią atskleidžia suvokimo ir intuicijos duomenys, organizuojami pagal refleksijai priimtinus principus. Tad svarbiausia – pažinti pirmuosius principus, išreiškiančius tas vertybes, ir vadovautis tuo pažinimu.[1] Pamatinė prielaida, kuria čia remiamasi, yra tai, kad pirmųjų principų tiesos pažinimas skatina būtybes, gebančias juos pažinti, veikti jų pagrindu ir vardan jų pačių. Moralinė motyvacija apibrėžiama nurodant į specifinio šaltinio – intuityvaus pirmųjų principų pažinimo – generuojamus norus.

Racionalusis intuicionizmas, žinoma, nėra priverstas naudotis šia siaura asmens koncepcija. Jam paprasčiausiai nebūtina remtis sudėtingesnėmis asmens ir visuomenės koncepcijomis; konstruktyvizmui, priešingai, tokių koncepcijų reikia, kad tam tikrą formą ir struktūrą suteiktų konstruktyvistinei procedūrai.

Galiausiai ketvirtasis bruožas: racionalusis intuicionizmas tiesą suvokia tradiciniu būdu: moralinius sprendinius laiko teisingais tada, kai jie nurodo ir tiksliai atspindi nepriklausomą moralinių vertybių tvarką. Visais kitais atvejais tokie sprendiniai yra klaidingi.

2. Atitinkamai keturi skirtingi politinio konstruktyvizmo bruožai yra šie:

Pirmasis bruožas, kaip jau sakyta, yra tai, kad politinio teisingumo principai (turinys) gali būti pateikti kaip tam tikros konstravimo procedūros (struktūros) rezultatas. Pagal šią procedūrą racionalūs agentai, kaip piliečių atstovai, būdami pavaldūs protingumo reikalavimams, pasirenka viešuosius teisingumo principus, reguliuojančius pamatinę visuomenės struktūrą.

Antrasis bruožas yra tai, kad konstravimo procedūra grindžiama iš esmės praktinio, o ne teorinio proto postulatais. Vadovaudamiesi Kanto nubrėžtu skirtumu sakome: praktinis protas kuria objektus pagal jų sąvokas, pavyzdžiu gali būti teisingo konstitucinio režimo koncepcija kaip politinės pastangos tikslas; tačiau teorinis protas pažįsta šiuos objek-

[1] Clarke, §231; Price, §688, 757–761.

tus.[5] Sakydami, kad konstravimo procedūra iš esmės grindžiama praktiniu protu, neneigiame teorinio proto vaidmens. Jis formuoja racionalių asmenų, atliekančių savo vaidmenį konstrukcijoje, įsitikinimus ir žinias; pasirinkdami teisingumo principus šie asmenys taip pat naudojasi bendrosiomis mąstymo, protavimo ir sprendimo galiomis.

Trečiasis politinio konstruktyvizmo bruožas yra tai, kad, siekdamas savo konstrukcijai suteikti reikiamą formą ir struktūrą, jis naudojasi gana sudėtinga asmens ir visuomenės koncepcija. Kaip matėme, politinis konstruktyvizmas asmenį suvokia kaip politinės visuomenės narį, o tokią visuomenę – kaip ilgalaikio sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sistemą, perduodamą iš kartos į kartą. Tariama, jog asmenys turi dvi moralines galias, susijusias su šia socialinio bendradarbiavimo idėja – teisingumo jausmo ir gėrio supratimo. Visų šių ir kai kurių kitų prielaidų reikia tam, kad būtų realizuota idėja, jog teisingumo principai išplaukia iš atitinkamos konstravimo procedūros. Siauros intuicionizmo asmens koncepcijos šiam tikslui nepakaktų.

Galiausiai ketvirtasis bruožas: politinis konstruktyvizmas apibrėžia protingumo idėją ir taiko ją labai įvairiems dalykams: koncepcijoms ir principams, sprendimams ir argumentams, asmenims ir institucijoms. Kiekvienu atveju jis, žinoma, nurodo ir kriterijus, pagal kuriuos tas protingumas nustatomas. Tačiau priešingai nei racionalusis intuicionizmas, jis nesinaudoja tiesos sąvoka, nors ir neginčija; jis negali tiesos sąvokos tapatinti ir su protingumo idėja. Savo srityje politinis liberalizmas paprasčiausiai siekia išsiversti be tiesos sąvokos, iš dalies dėl priežasčių, kurias aptarsime vėliau, §8, iš dalies dėl to, kad protingumo idėja, kitaip nei tiesos sąvoka, daro galimą protingų visuminių doktrinų susikertantį sutarimą. Bet kuriuo atveju kiekviena visuminė doktrina pati privalo pasakyti, kaip protingumo idėją sieja su savo tiesos samprata, jeigu ji tokią turi.

Jeigu keliamas klausimas, kaip turi būti suprantamas protingumas, sakome: mūsų tikslams pakanka to, kaip protingumo turinį nusako protingos politinės koncepcijos turinys. Protingumo idėjos turinį iš dalies, ir vėlgi mūsų tikslams, nusako du asmens protingumo aspektai (II:1, 3): jo pasirengimas siūlyti ir pripažinti lygių asmenų sąžiningo

[5] Apie tai, kaip Kantas apibrėžia šį skirtumą, žr. *Grynojo praktinio proto kritiką*, Ak:V:15 ir toliau, 65 ir toliau, 89 ir toliau.

socialinio bendradarbiavimo sąlygas ir pasirengimas prisiimti sprendimo naštos padarinius. Prie šių dalykų pridurkime praktinio proto principus ir asmens bei visuomenės koncepcijas, kuriomis grindžiama politinė koncepcija.[6] Šią idėją suvokiame suvokdami du asmens protingumo aspektus ir tai, kodėl ir kaip jie įtraukiami į konstravimo procedūrą. Ar visa koncepcija yra priimtina, priklauso nuo to, ar galime, deramai apmąstę, ją pripažinti.

3. Šie keturi palyginamieji bruožai atskleidžia bendrąjį politinio konstruktyvizmo ir racionaliojo intuicionizmo, kaip moralinio realizmo atmainos, kontrastą. Pridursiu keletą pastabų, padedančių aiškiau suvokti šių dviejų pažiūrų santykį.

Pirma, politiniam liberalizmui svarbu, kad jo konstruktyvistinė koncepcija neprieštarautų racionaliajam intuicionizmui, nes konstruktyvizmas vengia konfliktų su visuminėmis doktrinomis. Aiškindami, kaip tai įmanoma šiuo atveju, tarkime, kad pirminės pozicijos argumentas, kaip jis apibūdinamas I:4 skirsnyje, galioja: jis rodo, kad racionalūs asmenys, protingo arba sąžiningo tarimosi sąlygomis sutartinai pasirinks tam tikrus teisingumo principus. Vengdami konflikto su racionaliuoju intuicionizmu, neteigiame, jog ši konstravimo procedūra sukuria moralinių vertybių tvarką. Juk intuicionistas šią tvarką laiko nepriklausoma ir savaimine. Politinis konstruktyvizmas šiai pozicijai nei pritaria, nei jai prieštarauja. Veikiau jis tik teigia, kad jo procedūra atspindi tam tikrą politinių vertybių tvarką: pradedant vertybėmis, kurias išreiškia praktinio proto principai, kartu su asmens bei visuomenės koncepcijomis, ir baigiant vertybėmis, kurias išreiškia tam tikri politinio teisingumo principai.

Politinis liberalizmas dar priduria: jo pateiktoji tvarka yra tinkamiausia demokratinei visuomenei, kurią apibūdina protingo pliuralizmo faktas. Taip yra todėl, kad ji išreiškia teisingumo koncepciją, galinčią tapti protingo susikertančio sutarimo centru.

Racionalusis intuicionistas gali priimti pirminės pozicijos argumentą pripažindamas, kad atskleidžia tikrąją vertybių tvarką. Šiuo požiūriu jis gali sutarti su politiniu konstruktyvizmu: remdamasis savo paties visumine doktrina jis gali pripažinti politinę koncepciją ir prisijungti

[6] Protingo sprendinio sąvokos skirtumas nuo teisingo sprendinio sąvokos aptariamas toliau, §8.

prie susikertančio sutarimo. Teisingumas kaip sąžiningumas neneigia to, ką teigia racionalusis intuicionistas: būtent, kad politinio konstruktyvizmo pateikiama vertybių tvarka galiausiai remiasi nepriklausoma ir savaimine vertybių tvarka (kaip buvo sakyta kalbant apie pirmąjį intuicionizmo bruožą).

4. Dar viena paaiškinamoji pastaba: tiek konstruktyvizmas, tiek racionalusis intuicionizmas naudojasi refleksyviosios pusiausvyros idėja. Kitaip intuicionizmas negalėtų savo intuicijų bei stebinių susieti tarpusavyje ir jo siūlomą moralinių vertybių tvarkos idėją patikrinti, lygindamas ją su mūsų refleksyviais sprendimais. Panašiai ir konstruktyvizmas savo procedūros formuluotę turi tikrinti ir išsiaiškinti, ar jos teikiamos išvados yra suderinamos su šiais sprendiniais.

Šių požiūrių pozicijų skirtumą atskleidžia tai, kaip jos interpretuoja išvadas, kurios nėra priimtinos ir todėl turi būti koreguojamos. Intuicionistas procedūrą laiko teisinga todėl, kad vadovavimasis ja veda prie nepriklausomai pateikto teisingo sprendimo; politinis konstruktyvistas sprendimą laiko teisingu todėl, kad jis kyla iš racionalios ir protingos konstravimo procedūros, taręs, kad ji teisingai formuluojama ir jos laikomasi (ir vadovaudamasis prielaida, kad sprendimas remiasi teisinga informacija).[7] Tad jeigu tam tikras sprendimas nėra priimtinas, intuicionizmas sako, jog naudojama procedūra remiasi klaidinga nepriklausomos vertybių tvarkos samprata. Konstruktyvistas sako, jog klaidą lemia būdas, kuriuo procedūra modeliuoja praktinio proto principus ir atitinkamas visuomenės bei asmens koncepcijas. Konstruktyvistas remiasi prielaida, jog tinkamas praktinio proto modelis teikia tinkamus teisingumo principus.[8]

Jeigu bus pasiekta refleksyvioji pusiausvyra, tai intuicionistas sakys, jog jo apmąstyti sprendimai dabar yra teisingi arba tikėtinai teisingi nepriklausomai nuo egzistuojančios moralinių vertybių tvarkos. Konstruktyvistas sakys, jog konstravimo procedūra dabar tiksliai modeliuoja praktinio proto principus ir atitinkamas visuomenės bei asmens koncepcijas.

[7] Už šią formuluotę esu dėkingas Thomasui Nageliui.

[8] Žinoma, pasikartojančios nesėkmės suformuluoti procedūrą taip, kad ji leistų gauti priimtinas išvadas, gali mus priversti atsisakyti politinio konstruktyvizmo. Galiausiai jis turi pasiekti šį tikslą arba turi būti atmestas. Dėkoju Anthony Lademui už diskusijas šiuo klausimu, taip pat Davidui Eastlundui ir Gregory Kavkai už jų pastabas.

Tada ji atspindi vertybių tvarką, labiausiai tinkamą demokratiniam režimui. Į klausimą, kaip atrandame teisingą procedūrą, konstruktyvistas atsako: refleksijos būdu, naudodamiesi savo proto galiomis. Kadangi aprašydami proto galias naudojamės protu, o protas nėra permatomas, galime klysti jį aprašydami, kaip ir bet kurį kitą objektą. Šiuo atveju, kaip ir visais kitais atvejais, refleksyviosios pusiausvyros siekis neturi baigmės.

5. Jau gali būti aišku, kodėl politinė koncepcija, viešuosius teisingumo principus kildinanti iš praktinio proto principų, yra nepaprastai svarbi konstituciniam režimui. Vis dėlto surinkime visus galus.

Grįžkime prie socialinio bendradarbiavimo idėjos. Kaip nustatyti laisvų ir lygių asmenų sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas? Ar jos turi būti paprasčiausiai padiktuotos kokio nors išorinio autoriteto, kitokio nei bendradarbiaujantys asmenys, pavyzdžiui, dieviškojo įsakymo? Ar jos turi būti nustatomos apeliuojant į nepriklausomą moralinę tvarką, kurią suvokia šie asmenys? Ar jos turi būti nustatomos pačių šių asmenų pastangomis, vadovaujantis abipusiškumo principu?

Teisingumas kaip sąžiningumas teikia pastarosios formos atsakymą (I:4.1). Jis tai daro todėl, kad protingo pliuralizmo sąlygomis piliečiai negali sutarti dėl moralinio autoriteto, ar tai būtų šventasis tekstas, ar institucija. Jie nesutaria ir dėl moralinių vertybių tvarkos ar dėl vadinamojo prigimtinio teisingumo reikalavimų. Todėl laikomės konstruktyvizmo pozicijos ir siekiame nusakyti sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas, kaip tuos teisingumo principus, dėl kurių sąžiningomis susitarimo sąlygomis sutartų laisvų ir lygių piliečių atstovai. Ši pozicija remiasi pamatinėmis viešosios kultūros idėjomis ir piliečių bendrai pripažįstamais praktinio proto principais. Jeigu procedūra gali būti teisingai suformuluota, tai piliečiai turi galėti priimti jos principus bei koncepcijas ir neišsižadėti savo protingų visuminių doktrinų. Taip politinė teisingumo koncepcija gali tapti susikertančio sutarimo centru.

Taigi tik laikydamiesi konstruktyvistinės koncepcijos, kuri yra politinė, ne metafizinė, piliečiai gali tikėtis atrasti principus, kuriuos pripažintų visi. Ir to pasiekti jie gali neatsisakydami gilesnių savo visuminių doktrinų aspektų. Dėl šių doktrinų skirtingumo piliečiai negali kitaip patenkinti savo koncepcinio noro[9] turėti bendrą politinį gyvenimą, tvarkomą pagal principus, priimtinus ir kitiems, kaip laisviems

[9] Apie koncepcinius norus žr. II:7.4.

ir lygiems piliečiams. Ši bendro politinio gyvenimo idėja nesiremia nei Kanto autonomijos idėja, nei Millio individualumo idėja – moralinėmis vertybėmis, priklausančiomis visuminėms doktrinoms. Remiamasi veikiau viešojo gyvenimo, vykstančio pagal visiems protingiems piliečiams priimtinus principus, politine vertybe. O ji veda prie politinio idealo, nusakančio padėtį, kai demokratijos piliečiai savo pamatinius nesutarimus sprendžia vadovaudamiesi viešojo proto idėja (VI:2).

6. Prie šių pastabų politinis liberalizmas priduria, jog vertybių tvarka, kurią pateikia pirminės pozicijos argumentas, leidžia geriausiai suvokti politinių vertybių tvarką. Jis leidžia autonominę politinę doktriną suvokti kaip teikiančią arba vaizduojančią politinius politinius teisingumo principus – sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas, juos kildindama iš praktinio proto principų ir atitinkamų asmens bei visuomenės koncepcijų. Pirminės pozicijos argumentas iliustruoja šią minties eigą. Doktrinos autonomija yra būdas, kuriuo ji pateikia politinių vertybių tvarką. Pavadinkime tai doktrinine autonomija.

Tad doktrina yra autonominė, nes jos vaizduojamoje tvarkoje politinės teisingumo ir (jo principų išreiškiamos) viešojo proto vertybės nėra pateikiamos tiesiog kaip išoriškai primesti moraliniai reikalavimai. Jos nėra mums primetamos ir kitų piliečių, kurių visuminės doktrinos mums nepriimtinos. Veikiau piliečiai gali šias vertybes suprasti kaip kildinamas iš jų pačių praktinio proto ir politinių asmens bei visuomenės koncepcijų, kur piliečiai traktuojami kaip laisvi ir lygūs, o visuomenė suvokiama kaip sąžiningo bendradarbiavimo sistema. Teigdami politinę doktriną kaip visumą, mes, kaip piliečiai, patys esame autonomiški politine prasme. Tad autonominė politinė koncepcija siūlo deramą politinių vertybių pagrindą ir jų tvarką konstituciniam režimui, kurį apibūdina protingo pliuralizmo faktas.

§ 2. Kanto moralinis konstruktyvizmas

1. Dabar atkreipkime dėmesį į keturis bruožus, kuriais politinis teisingumo kaip sąžiningumo konstruktyvizmas skiriasi nuo Kanto moralinio konstruktyvizmo.

Pirmasis skirtumas yra tai, kad Kanto konstruktyvizmas yra visuminė moralinė doktrina, kurios autonomijos idealas visose gyvenimo srityse atlieka reguliatyvų vaidmenį. Šiuo požiūriu jis nesuderinamas su

teisingumo kaip sąžiningumo politiniu liberalizmu. Žinoma, autonomijos idealu grindžiamas visuminis liberalizmas gali priklausyti protingam susikertančiam sutarimui dėl tam tikros politinės koncepcijos; tačiau būdamas visuminė doktrina jis negali būti viešojo proto pagrindas.

Antrasis skirtumas išaiškėja tada, kai atkreipiame dėmesį į antrąją autonomijos termino prasmę. Kaip jau matėme, politinio liberalizmo požiūriu, politinės doktrinos autonomija priklauso nuo būdo, kuriuo ji pateikia politinių vertybių tvarką. Sakėme, jog politinė doktrina yra autonominė, jeigu politinius teisingumo principus – sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas – ji teikia arba vaizduoja kaip kylančius iš praktinio proto principų ir atitinkamų asmens bei visuomenės koncepcijų. Tai pavadinome jos doktrinine autonomija. Visais kitais atvejais doktrina yra doktriniškai heteronominė.

Kita, gilesne, autonomijos prasme autonomija reiškia, kad moralinių ir politinių vertybių tvarką turi sukurti, arba konstituoti, praktinio proto principai ir sąvokos. Pavadinkime tai konstitutyviąja autonomija. Priešingai nei racionalusis intuicionizmas, konstitutyviosios autonomijos tezė sako, jog vadinamoji nepriklausoma savaiminė vertybių tvarka nėra savaiminė, o yra konstituojama paties praktinio (žmogiškojo) proto veikloje – realioje arba idealioje. Manau, kad šio arba panašaus požiūrio laikėsi Kantas. Jo konstruktyvizmas yra gilesnis ir aprėpia patį vertybių tvarkos egzistavimą. Tai yra jo transcendentinio idealizmo dalis. Intuicionisto savaiminė vertybių tvarka priklauso transcendentiniam realizmui, kurį Kantas supriešina su savo transcendentiniu idealizmu.

Politinis liberalizmas, žinoma, turi atmesti Kanto konstitutyviąją autonomiją; tačiau Kanto moralinis konstruktyvizmas gali pripažinti politinį konstruktyvizmą.[10] Politinis konstruktyvizmas neabejotinai priima Kanto idėją, kad praktinio proto principai kildintini, jeigu jie išvis gali būti iš kur nors kildinami, iš mūsų moralinės sąmonės, formuojamos praktinio proto. Jie negali atsirasti iš kitur. Iš Kanto istoriškai kildintina idėja, kad proto, teorinio ir praktinio, šaltinis ir pagrindas yra pats protas. Vis dėlto net tai pripažinus, lieka atskirai spręstinas klausimas, ar praktinio proto principai konstituoja vertybių tvarką.

[10] Šis pripažinimas politiniam liberalizmui toks pat svarbus, kaip ir racionalaus intuicionisto pripažinimas.

2. Trečiasis skirtumas yra tai, kad pamatinės asmens ir visuomenės koncepcijos Kanto doktrinoje remiasi jo transcendentiniu idealizmu. Čia neliesiu klausimo, kaip šį idealizmą galima būtų interpretuoti, tik pabrėšiu, jog jis interpretuojamas labai įvairiai, ir kuri nors iš šių interpretacijų gali būti priimtina mūsų visuminei pasaulėžiūrai. Prisiminkime, jog tariu, kad visi vadovaujamės vienokia ar kitokia visumine pasaulėžiūra, aprėpiančia ne vien politikos sritį, kad ir kokia dalinė, fragmentiška ir nepilna ji būtų. Tačiau šie dalykai čia nėra svarbūs. Esminis dalykas yra tai, kad teisingumo kaip sąžiningumo pamatinės organizuojančiosios idėjos yra politinės. Transcendentinis idealizmas ir kitos panašios metafizinės doktrinos jame nevaidina jokio idėjų organizavimo vaidmens.

Šie skirtumai siejasi su ketvirtuoju skirtumu – skirtingais šių dviejų pažiūrų tikslais. Teisingumas kaip sąžiningumas siekia atrasti viešojo proto pagrindą sprendžiant politinio teisingumo klausimus protingo pliuralizmo sąlygomis. Kadangi pagrindimas *(justification)* adresuojamas kitiems, jis pradedamas nuo to, kas yra arba gali būti bendrai pripažįstama; tad mes pradedame nuo bendrai pripažįstamų pamatinių idėjų, implicitiškai glūdinčių viešojoje politinėje kultūroje, tikėdamiesi jų pagrindu išrutulioti politinę koncepciją, kuri galėtų sulaukti laisvo ir protingo pritarimo, tokio pritarimo, kuris būtų stabilus, nes remtųsi protingų visuminių doktrinų susikertančiu sutarimu. To pakanka protingai politinei teisingumo koncepcijai.

Kanto tikslus sunku nusakyti glaustai. Tačiau manau, kad filofofiją jis suvokia kaip apologiją, protingo tikėjimo apologiją. Tai nėra senesnioji teologinė tikėjimo ir proto suderinamumo problema, bet proto – teorinio ir praktinio – vidinio neprieštaringumo ir vieningumo įrodymo problema, o kartu ir mėginimas protą traktuoti kaip paskutinę apeliacinę instanciją, galinčią išspręsti visus klausimus, liečiančius paties proto autoriteto apimtį ir ribas.[11] Kantas savo pirmose dviejose *Kritikose* mėgina apginti tiek gamtamokslinį pažinimą, tiek mūsų laisvės pažinimą per moralės dėsnį; jis, be to, siekia rasti tokią gamtinės būtinybės ir moralinės laisvės interpretaciją, kuri leistų šias idėjas suderinti. Jo požiūris į filosofiją kaip į apologiją atmeta bet kurią doktriną, kuri griauna teorinio ir praktinio proto vienybę ir suderinamumą; jis atmeta racionalizmą, empirizmą ir skepticizmą tiek, kiek jie implikuoja šį rezultatą. Kantas perkelia įrodymo naštą: proto postulatu grindžiama visa (nor-

[11] Už šią interpretaciją esu skolingas Susanai Neiman.

mali) kasdienė žmogiškoji mintis ir praktika ir juo turi remtis filosofinė refleksija. Šio postulato nebūtina įrodinėti, nebent tada, kai atrodo, jog mintis ir praktika patiria vidinių prieštaravimų.

Kiekvienas iš šių skirtumų yra gana ryškus, kad teisingumą kaip sąžiningumą atskirtų nuo Kanto moralinio konstruktyvizmo. Ir tai yra tarpusavyje susiję skirtumai: ketvirtasis – tikslų skirtumas – kartu su protingo pliuralizmo faktu implikuoja tris pirmuosius. Tačiau viena prasme teisingumas kaip sąžiningumas pripažintų Kanto apologetinį požiūrį į filosofiją: jis save suvokia kaip teisingo konstitucinio demokratinio režimo galimybės apologiją.

§ 3. Teisingumas kaip sąžiningumas: konstruktyvistinė koncepcija

1. Prieš svarstydamas konstruktyvistinius teisingumo kaip sąžiningumo aspektus pateiksiu įvadinę pastabą. Nors konstruktyvistinės koncepcijos užima savo teisėtą vietą moralinėje ir politinėje filosofijoje, jos turi panašumų ir į konstruktyvistines idėjas matematikos filosofijoje. Paties Kanto požiūris į aritmetiką ir geometriją, kaip į sintetines apriorines žinias, yra vienas iš istorinių šių koncepcijų šaltinių.[12]

Vienas iš tų panašumų yra pamokantis: abiem atvejais siekiama suformuluoti procedūrinį modelį, kuriame, kiek tai įmanoma, aiškiai atsispindėtų visi svarbūs taisyklingo samprotavimo kriterijai – matematiniai, moraliniai arba politiniai.[13] Sprendiniai yra protingi ir pagrįsti,

[12] Šiuo klausimu ypač vertingi šie darbai: Charles Parsons, „Kant's Philosophy of Arithmetic“ (1969), perspausdintas kn. *Mathematics and Philosophy* (Ithaca: Cornell University Press, 1983) ir jo straipsnis „Mathematics, Foundations of“, kn. Paul Edwards, ed., *The Encyclopaedia of Philosophy*, 8 vols. (New York: Academic Press, 1977); Michael Friedman, *Kant and the Exact Sciences* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992), 1 ir 2 sk.

[13] Kadangi procedūra turi atspindėti, kiek tai įmanoma, visus svarbius kriterijus, sakoma, kad ji nusako tam tikrą idealą, pavyzdžiui, idealaus matematiko idealą, arba racionalaus ir protingo asmens, suprantančio ir teisingai taikančio kategorinio imperatyvo procedūrą, idealą, arba tikslų viešpatijos, t.y. tokių idealių asmenų visuomenės, idealą. Svarbu atkreipti dėmesį į išlygą „kiek tai įmanoma“, nes joks tokių kriterijų sąrašas negali būti skelbiamas ir laikomas galutiniu; jis visada turi būti atviras kritinei refleksijai – net jeigu esame visiškai įsitikinę savo principų formuluočių tikslumu ir neįsivaizduojame, kad jos galėtų būti klaidingos.

jeigu jie priimami vadovaujantis teisinga procedūra ir remiantis tik teisingomis prielaidomis. Kanto pateiktame moralinio samprotavimo aiškinime procedūrinis elementas yra kategorinis imperatyvas, išreiškiantis reikalavimus, kuriuos grynasis praktinis protas kelia mūsų racionaliosioms maksimoms. Aritmetikoje procedūra išreiškia tai, kaip natūriniai skaičiai konstruojami, vienas po kito, iš pamatinės vieneto sąvokos. Skirtingi skaičiai skiriami pagal jų vietą taip konstruojamoje serijoje. Procedūra atskleidžia pamatines skaičių savybes, tad teiginiai apie skaičius, kurie taisyklingai iš jos dedukuojami, yra teisingi.

2. Aiškindami politinį konstruktyvizmą turime iškelti tris klausimus. Pirma, kas yra konstruojama šio tipo konstruktyvizme? Atsakymas: politinės teisingumo koncepcijos turinys. Teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijoje šis turinys yra tie teisingumo principai, kuriuos susitarimo pirminėje pozicijoje pasirenka dalyviai, ginantys jų atstovaujamų asmenų interesus.

Antras klausimas: ar pirminė pozicija, kaip procedūrinė vaizdavimo priemonė, pati yra konstruojama? Ne: ji paprasčiausiai išskleidžiama arba išdėstoma. Mes pradedame nuo pamatinės idėjos, kuri kalba apie gerai tvarkomą visuomenę kaip apie protingų ir racionalių piliečių, laikomų laisvais ir lygiais asmenimis, sąžiningo bendradarbiavimo sistemą. Po to išdėstome procedūrą, nustatančią protingumo reikalavimus dalyviams, kurie kaip racionalūs atstovai turi pasirinkti viešuosius teisingumo principus pamatinei tokios visuomenės struktūrai. Tai darydami siekiame, kad šioje procedūroje atsispindėtų visi svarbiausi protingumo ir racionalumo kriterijai, taikomi politinio teisingumo principams ir standartams. Tariame, jog deramai tai atlikus argumentacijos rutuliojimas iš pirminės pozicijos turėtų mus atvesti prie tinkamiausių teisingumo principų, kuriais turėtų būti grindžiami politiniai piliečių santykiai. Taip politinė bendradarbiaujančių gerai tvarkomos visuomenės piliečių koncepcija apibrėžia politinio teisingumo turinį.

3. Tai veda prie trečiojo klausimo: ką turime omeny sakydami, jog piliečių ir gerai tvarkomos visuomenės koncepcijos įtraukiamos į konstravimo procedūrą arba yra jos modeliuojamos? Turime omeny, jog procedūros forma, taip pat kai kurie specifiniai jos bruožai yra grindžiami šiomis koncepcijomis.

Pailiustruokime šią mintį: anksčiau sakėme, jog piliečiai turi dvi moralines galias. Pirmoji yra teisingumo jausmas, leidžiantis jiems suprasti

ir taikyti protingus teisingumo principus, apibrėžiančius sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas. Antroji moralinė galia yra gebėjimas turėti savo gėrio sampratą – supratimą, kurie tikslai verti mūsų pastangų ir kaip jie turėtų būti surikiuoti viso mūsų gyvenimo plane. Politinio teisingumo kontekste piliečių gebėjimą turėti savojo gėrio sampratą modeliuoja procedūros postuluojamas susitarimo dalyvių racionalumas, o piliečių teisingumo jausmą modeliuoja pačios procedūros bruožai, tokie kaip simetriškumo (arba lygybės) padėtis, į kurią pastatomi jų atstovai, taip pat tie informacijos apribojimai, kuriuos išreiškia nežinojimo uždanga.

Be to, teisingumo jausmą, kuris pasireiškia piliečių samprotavimuose politiniame gerai tvarkomos visuomenės gyvenime, taip pat modeliuoja visa procedūra kaip visuma. Būdami tokios visuomenės piliečiai mes esame ir protingi, ir racionalūs, kitaip negu pirminės pozicijos susitarimo dalyviai, kurie, ir tai svarbu pabrėžti, kaip dirbtiniai asmenys yra tik racionalūs. Pridurkime, kad gerai tvarkomos visuomenės idėjos dalis yra tai, kad jos politinė koncepcija yra vieša. Tai modeliuoja tas procedūros bruožas, kad rinkdamiesi teisingumo principus susitarimo dalyviai privalo, pavyzdžiui, atsižvelgti į jų viešo pripažinimo padarinius ir į tai, kaip tai veiks piliečių savivoką bei jų motyvaciją vadovautis šiais principais.

Reziumuokime: ne viskas gali būti sukonstruota; reikia ir tam tikros „medžiagos“, nuo kurios konstravimas galėtų prasidėti. Kalbant tiksliau, konstruojami tik substanciniai principai, apibrėžiantys politinio teisingumo turinį. Pati procedūra paprasčiausiai išdėstoma kaip atraminius taškus naudojant specifines asmens ir visuomenės koncepcijas, praktinio proto principus ir politinės teisingumo koncepcijos viešumo idėją.

4. Tik ką sakiau, jog teisingumo jausmą, veikiantį piliečių politinį mąstymą gerai tvarkomoje visuomenėje, modeliuoja procedūra kaip visuma. Norėdamas parodyti šio fakto svarbą panagrinėsiu vieną kritinį argumentą – analogišką tam argumentui, kurį Schopenhauris naudojo prieš Kanto kategorinio imperatyvo idėją.[14] Pasak Schopenhauerio,

[14] Žr. *On the Basis of Ethics* (1840), translated by E. F. J. Payne (New York: Liberal Arts Press, 1965), II dalis, §7, p. 89–92. Dėkoju Joshua Cohenui už išaiškinimą, kad mano ankstesnis atsakymas į šią kritiką nepagavo Schopenhauerio argumento esmės. Žr. *Teoriją*, p. 147 ir toliau; taip pat „Kantian Constructivism“, p. 530 ir toliau. Jo dėka čia mano teikiamas atsakymas, tikiuosi, yra daug geresnis, ir jis siejasi su patikslinta pirminių gėrybių koncepcija. Daug naudos man davė ir Stephen Darwall, „A Defence of the Kantian Argument“, *Ethics* 86 (January 1976).

teigdamas, kad egzistuoja tarpusavio pagalbos pareiga nelaimės atveju (ketvirtasis *Dorovės metafizikos pagrindų* pavyzdys) Kantas apeliuoja į tai, kokio universalaus principo neprieštaringai galėtų norėti racionalūs agentai kaip baigtinės būtybės su poreikiais. Kadangi kiekvienas turime meilės ir simpatijos poreikį (bent jau tam tikrais momentais), mes negalime norėti tokio pasaulio, kuriame kiti tokiais atvejais visada bus abejingi mūsų lūkesčiams. Iš čia Schopenhaueris daro išvadą, jog Kanto požiūris galiausiai yra egoistinis, vadinasi, galiausiai jis vis dėlto tėra kamufliuojamos heteronomijos atmaina.

Čia man svarbu ne apginti Kantą nuo šios kritikos, o tik parodyti, kodėl analogiška kritika, adresuojama teisingumui kaip sąžiningumui, nėra pagrįsta. Tad atkreipkime dėmesį į du dalykus, kurie žadina kritinę Schopenhauerio reakciją. Pirma, jis mano, jog keldamas maksimų universalizavimo reikalavimą Kantas reikalauja, kad jas tikrintume pagal tai, kokius visuminius padarinius jos turėtų mūsų natūraliems polinkiams ir poreikiams, jeigu tuos polinkius ir poreikius traktuotume egoistiškai. Antra, taisykles, kurios apibrėžia maksimų tikrinimo procedūrą, Schopenhaueris interpretuoja kaip išorinius reikalavimus, o ne kaip reikalavimus, kylančius iš asmenų kaip protingų būtybių esminių bruožų. Šie reikalavimai mums primetami iš šalies – mūsų situacijos ribotumo, kurį norėtume įveikti. Remdamasis šia interpretacija Schopenhaueris teigia, jog kategorinis imperatyvas yra abipusiškumo principas, kurį egoizmas gudriai pripažįsta kaip kompromisą. Toks principas galėtų tikti nacionalinių valstybių konfederacijai, bet jis nėra tinkamas kaip moralės principas.

5. Dabar pasvarstykime analogišką kritiką teisingumo kaip sąžiningumo atžvilgiu. Pirma, susitarimo dalyviai pirminėje pozicijoje neturi jokių tiesioginių interesų, išskyrus rūpinimąsi atstovaujamų asmenų interesais, ir teisingumo principus jie vertina pirminių gėrybių terminais. Be to, jiems rūpi jų atstovaujamiems asmenims garantuoti galimybę realizuoti aukštesniojo lygmens interesus – mūsų dviejų moralinių galių plėtojimo ir naudojimo interesą, taip pat suinteresuotumą sąlygomis, kurioms esant galime realizuoti savąją gėrio sampratą, kad ir kokia ji būtų. Pirminių gėrybių sąrašas ir jų indeksas turi būti aiškinamas pirmiausia atsižvelgiant į šiuos interesus, vadovaujantis prielaida, kad atstovaujamieji bent minimaliai disponuoja tomis galiomis, kurios leidžia jiems būti normaliais kooperatyviais visuomenės nariais

visą savo gyvenimą. Kadangi šie interesai nusako tai, kas laikytina žmonių protingais ir racionaliais poreikiais, susitarimo dalyvių tikslai nėra egoistiniai, jie yra visiškai tinkami ir derami. Jie daro tai, ką patikėtiniai arba atstovai privalo daryti atstovaujamųjų labui. Be to, su asmens laisvės koncepcija suderinama yra tai, kad piliečiai savo atstovams paveda pasirūpinti sąlygomis, kurioms esant jie gali realizuoti savo moralines galias bei savąją gėrio sampratą, taip pat garantuoti jų savigarbos socialinį pagrindą (II:5.4). Tai kontrastuoja su Schopenhauerio įsitikinimu, jog Kanto doktrinoje maksimos tikrinamos pagal tai, ar jos gali patenkinti egoistiškai interpretuojamus natūralius agentų poreikius ir polinkius.

Kalbant apie antrąjį kritikos aspektą reikia pabrėžti, jog apribojimai, kurie uždedami susitarimo dalyviams pirminėje pozicijoje, yra išties išoriniai jų, kaip racionalių konstrukcijos agentų, kaip dirbtinių asmenų, apgyvendintų mūsų schemoje, atžvilgiu. Vis dėlto šie apribojimai išreiškia protingumo reikalavimus, tad ir tas formalias sąlygas, kurias implikuoja gerai tvarkomos visuomenės narių moralinės galios. Kaip matėme, šias galias modeliuoja simetrinė susitarimo dalyvių padėtis pirminėje pozicijoje ir tie informaciniai apribojimai, kuriuos išreiškia nežinojimo uždanga (I:4). Tai kontrastuoja su antrąja Schopenhauerio prielaida, kad kategorinio imperatyvo reikalavimai kyla iš mūsų kaip baigtinių būtybių ribotumo, kurį norėtume įveikti. Tačiau teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijoje mūsų moralinių galių (atitinkančių protingumą) puoselėjimas ir naudojimas yra vienas iš mūsų aukštesniojo lygmens interesų; ir šis interesas siejamas su laisvų ir lygių asmenų koncepcija. Tai suvokus, pirminės pozicijos nustatomi apribojimai jau neatrodo kaip išoriniai. Schopenhauerio kritikos analogija ir šiuo atveju nepritaikoma, ir ji parodo, kaip matėme II:6 skirsnyje, kaip pirminė pozicija modeliuoja piliečių visišką (ne vien racionaliąją) autonomiją, visišką autonomiją suprantant kaip politinę, o ne kaip etinę, visam arba beveik visam gyvenimui galiojančią vertybę.

§ 4. Visuomenės ir asmens koncepcijų vaidmuo

1. Nuolat pabrėždavau, kad politinis konstruktyvizmas remiasi praktinio proto vienybės postulatu, jį atitinkančiomis visuomenės ir asmens koncepcijomis, taip pat teisingumo principų viešumo idėja. Konstruk-

tyvizmas grindžiamas ne vien praktiniu protu, bet jis reikalauja ir procedūros, modeliuojančios visuomenės ir asmens koncepcijas. Kurios iš tų koncepcijų yra priimtinos ir kaip jos atsiranda?

Bendriausias atsakymas yra šis: praktinio proto principai – tiek proto, tiek racionalumo – ir visuomenės bei asmens koncepcijos yra viena kitą papildančios idėjos. Panašiai kaip logikos, protavimo ir sprendimo principai nebūtų naudojami, jeigu nebūtų asmenų, gebančių mąstyti, daryti išvadas ir spręsti, taip ir praktinio proto principai reiškiasi protingų ir racionalių asmenų mąstyme ir yra taikomi jų socialinėje bei politinėje praktikoje. Šie principai veikia ne patys savaime, o tik, kai naudojami mums formuojant savo tikslus ir veiksmus, planus ir sprendimus mūsų santykiuose su kitais asmenimis. Todėl visuomenės ir asmens koncepcijas galime vadinti „praktinio proto koncepcijomis“: jos apibūdina protaujančius agentus ir nusako problemų, kurių sprendimui taikomi praktinio proto principai, kontekstą. Tad praktinis protas gali būti nagrinėjamas dviem aspektais: praktinio proto principų bei sprendimų aspektu ir asmenų, natūralių arba korporatyvių, kurių elgseną jie veikia, aspektu. Be visuomenės ir asmens koncepcijų praktinio proto principai neturėtų jokios prasmės ar naudos.

Nors visuomenės ir asmens koncepcijos apibūdina protaujančius agentus ir nusako praktinių problemų kontekstą, šių koncepcijų bendrąją formą lemia tai, kad jos naudojamos kartu su praktinio proto principais. Klausiame: kaip turi atrodyti asmenys, kurie vadovaujasi praktiniu protu? Atsakome, jog tokie asmenys disponuoja dviem moralinėmis galiomis ir savo gėrio samprata. Apibūdindami juos kaip protingus ir racionalius, turime omeny tai, kad jie gali suprasti, taikyti ir vadovautis dviejų rūšių praktiniais principais. Tai savo ruožtu reiškia, jog jie turi teisingumo jausmą ir geba vadovautis gėrio samprata, o kadangi tariame, jog pastaroji galia yra normaliai išplėtota ir ja naudojamasi, tai asmens gėrio samprata yra visada apibrėžta, t.y. ji išreiškia galutinių tikslų ir vertybių schemą kartu su visumine doktrina, kurios kontekste interpretuojami šie elementai.

Visuomenės ir asmens koncepcijos, kaip proto idėjos, žinoma, nėra konstruojamos, kaip nėra konstruojami praktinio proto principai. Tačiau vis dėlto galime jas mąstyti kaip sudarytas iš tam tikrų elementų. Kaip ką tik darėme, galime reflektuoti ir tai, kaip šios idėjos iškyla mūsų praktiniame mąstyme, ir mėginti nustatyti jų ryšio tvarką pra-

dėdami nuo bendrų bei paprastesnių ir baigdami labiau specifinėmis bei sudėtingesnėmis. Tad pamatinė visuomenės idėja yra idėja tokios visuomenės, kurios nariai užsiima ne tik tokia veikla, kurią koordinuoja centrinės valdžios įsakai, bet ir veikla, kur vadovaujamasi viešai pripažįstamomis bendradarbiaujančių narių elgesio taisyklėmis ir procedūromis. Politinės visuomenės idėją gauname pridūrę idėją, kad bendradarbiavimo veikla tenkina visus svarbiausius gyvenimo tikslus, o jos dalyvių kartos gyvena tam tikroje apibrėžtoje teritorijoje (I:3.2–3). Tai yra praktinio proto idėja, ir ji implikuoja tinkamo, deramo arba teisingo elgesio idėją.

2. Šiai pamatinei visuomenės koncepcijai trūksta vieno elemento – teisingumo arba gėrio koncepcijos, kuria remdamiesi jos nariai galėtų priimti jų elgesį reguliuojančias taisykles bei procedūras. Šį trūkstamą elementą teisingumas kaip sąžiningumas konstruoja naudodamas praktinio proto principus ir politines visuomenės bei asmens koncepcijas. Čia turime reikalų su specifiniu atveju, kai visuomenės nariai laikomi laisvais ir lygiais piliečiais tuo pagrindu, kad jie disponuoja dviem moralinėmis galiomis. Moralinis agentas čia yra laisvas ir lygus pilietis kaip visuomenės narys, o ne kaip moralinis agentas apskritai.

Kitos visuomenės laikosi kitokio požiūrio, grindžiamo religinėmis arba filosofinėmis doktrinomis. Jų teisingumo koncepcijos nėra konstruktyvistinės, kaip čia suprantame šį terminą, ir jos veikiausiai yra visuminės, o ne politinės. Man čia nebūtina pateikti pavyzdžių, tačiau kad ir kokios būtų šios religinės ar filosofinės doktrinos, tariu, jog visos jos turi vienokią ar kitokią teisumo *(right)* ir gėrio sampratą, tarp jų ir tą teisingumo koncepciją, kuri gali būti suprasta kaip rūpinimasis bendruoju gėriu. Turi būti įmanoma suprasti šią koncepciją taip, kad ja vadovaudamasi visuomenė atsižvelgtų į visų jos narių ir visuomenės kaip visumos gėrį. Taisyklės ir procedūros, siejamos su bendrai išpažįstamais religiniais, filosofiniais ir kitokiais viešais įsitikinimais, neužkerta kelio šiai galimybei. Ši teisingumo idėja gali atrodyti silpna. Vis dėlto vienokia ar kitokia šio pobūdžio idėja būtina tam, kad galėtume kalbėti apie visuomenę su teisine sistema, kuri jos nariams uždeda tai, kas jų laikoma tikromis pareigomis, o ne vien apie visuomenę, kuri tik prievartauja savo valdinius, negebančius pasipriešinti.[15] Vi-

[15] Čia turiu omeny tai, kad gyvybinga teisinė sistema turi turėti tam tikrą turinį, pavyzdžiui, H.L.A. Harto minimalųjį prigimtinės teisės turinį, žr. jo *The Concept of Law*,

suomenės ir asmens koncepcija yra būtinas bet kurios teisingumo ir gėrio koncepcijos elementas.

Taigi sakome, jog visuomenės ir asmens koncepcijos ir teisingumo principų viešumas – tai praktinio proto idėjos. Jos ne tik įgyja tą formą, kurios reikia praktinio proto taikymui, bet ir teikia kontekstą, kuriame kyla praktinių klausimų dėl socialinio bendradarbiavimo pobūdžio. Ar bendradarbiavimo sistemos dalyviai yra lygūs ir laisvi, ar jų vaidmenys skirtingi ir nelygūs, diktuojami jos religijos arba kultūros? Be visuomenės ir asmens idėjų teisingumo ir gėrio idėjos neturėtų už ko užsikabinti. Jos yra tokios pat pamatinės, kaip sprendimo, protavimo ir praktinio proto principų idėjos.

§ 5. Trys objektyvumo sampratos

1. Racionalusis intuicionizmas, Kanto moralinis konstruktyvizmas ir teisingumo kaip sąžiningumo politinis konstruktyvizmas vadovaujasi objektyvumo idėja, nors ją interpretuoja skirtingai. Kiekvienas kito interpretaciją gali laikyti nepagrįsta; tačiau, kaip matysime, tiek intuicionizmas, tiek kantiškasis požiūris gali pripažinti, jog politinis konstruktyvizmas ribotiems politiniams tikslams teikia tinkamą objektyvumo pagrindą. Aiškindamas šiuos dalykus šiame skirsnyje panagrinėsiu, kaip kiekvienas iš šių požiūrių traktuoja penkis esminius objektyvumo sąvokos aspektus.[16]

Pirma, bet kuri objektyvumo koncepcija turi postuluoti tam tikrą pamatinę viešąją mąstymo schemą, pakankamą, kad būtų galima

p. 189-195. Arba galima kelti stipresnę tezę argumentuojant, kaip tai daro Philipas Soperis, jog teisės sistema turi gerbti tam tikras teises, nes tik tada ji gali remtis moraliai įpareigojančiais reikalavimais, o ne vien prievarta: pavyzdžiui, ji turi pripažinti minimalią teisę į gyvybės, laisvės ir nuosavybės saugumą; teisę į teisingumą, suprantamą bent kaip formalią lygybę ir valdovo santykio su valdomaisiais abipusiškumą, be kurio negalima abipusė pagarba; visa tai savo ruožtu reikalauja diskusijų laisvės ir oficialiosios valdžios bent jau skelbiamo įsipareigojimo vykdyti teisingumą. Žr. P. Soper, *A Theory of Law* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1984), p. 125–147. Laikausi prielaidos, kad visuomenė turi tam tikrą teisingumo koncepciją, tenkinančią šio pobūdžio reikalavimus ir suderinamą su rūpinimosi bendrąja gerove idėja. Priešingu atveju galime turėti ne visuomenę, o kažką kita.

16 Šie aspektai plačiai pripažįstami. Tad juos dėstydamas čia nepasakau nieko naujo.

prasmingai kalbėti apie sprendinio sąvokos taikymą arba apie argumentuotas išvadas, daromas po duomenų ir argumentų aptarimo bei apmąstymo. Tiesą sakant, šis reikalavimas keliamas bet kurios rūšies pažinimui – moraliniam, politiniam, moksliniam ar kasdieniam. Tad jeigu mūsų moraliniams ir politiniams teiginiams taikomos protavimo ir sprendinio kategorijos ir jie nėra laikomi vien psichologinės būklės išraiškomis, turime gebėti spręsti ir protauti vadovaudamiesi viešai pripažintais kriterijais ir duomenimis, ir būtent taip, o ne kitaip, pavyzdžiui, ne grynos retorikos ar įtaigos priemonėmis turime siekti sutarimo laisvai naudodami savo sprendimo galias.

Šio aspekto vedinys yra antrasis būtinas objektyvumo aspektas. Esminis sprendinio (moralinio ar kitokio) bruožas yra tai, kad jis siekia būti pagrįstas arba teisingas. Todėl bet kuri objektyvumo koncepcija turi nusakyti objektyvumo požiūriu pagrįsto (teisingo), tad ir jo normoms pavaldaus sprendinio sąvoką. Ji gali sprendinio pagrįstumą (teisingumą) suvokti įprastai, kaip tai daro intuicionizmas, jį laikydama teisingu nepriklausomos vertybių tvarkos atžvilgiu; arba, kaip politinio konstruktyvizmo atveju, jį suvokdama kaip protingą, t.y. kaip palaikomą svarių argumentų *(reasons)*, kuriuos apibrėžia teisingumo principai, kildinami iš procedūros, deramai formuluojančios praktinio proto principus kartu su atitinkamomis visuomenės ir asmens koncepcijomis.

2. Trečiasis esminis objektyvumo koncepcijos aspektas yra tai, kad koncepcija turi nusakyti argumentų *(reasons)* tvarką, apibrėžiamą jos principais bei kriterijais, ir šiuos argumentus turi priskirti agentams – individualiems arba korporaciniams – kaip argumentus, kuriais jie turi vadovautis tam tikromis aplinkybėmis. Ir turi jais vadovautis nepriklausomai nuo to, ar jie juos pačius motyvuoja; tad šie priskiriamieji argumentai gali nusverti tuos argumentus, kuriuos agentai turi, arba įsivaizduoja turį, žvelgiant iš jų pačių perspektyvos.

Ketvirtasis esminis aspektas vėlgi yra vedinys: būtent, objektyvumo koncepcija turi skirti objektyvųjį požiūrį, kurį, tarkime, teikia deramai apibrėžtų protingų ir racionalių agentų požiūris, nuo atskiro agento, individualaus ar korporacinio, ar atskiros agentų grupės požiūrio bet kuriuo konkrečiu laiko momentu. Suprasdami objektyvumo sąvoką suprantame, jog vien mūsų įsitikinimas, kad kažkas yra teisinga arba protinga, dar nereiškia, jog taip ir yra.

Penktasis esminis aspektas yra tai, kad objektyvumo koncepcija turi paaiškinti protingų agentų sprendinių sutarimo galimybę. Ji gali, kaip intuicionizmo atveju, sakyti, jog protingi agentai disponuoja intelektinėmis bei moralinėmis galiomis, kurios leidžia jiems pažinti nepriklausomą vertybių tvarką ir atsižvelgiant į ją analizuoti, koreguoti bei koordinuoti savo sprendinius diskusijos ir refleksijos priemonėmis. Arba, kaip politinio konstruktyvizmo atveju, ji gali sakyti, jog protingi agentai yra pajėgūs išmokti praktinio proto sąvokas bei principus, taip pat tuos teisingumo principus, kuriuos generuoja konstravimo procedūra.[17] Išmokdami šiuos dalykus protingi agentai šiuos principus bei standartus geba deramai taikyti, ir tarus, kad jie remiasi ta pačia (teisinga) informacija, jie daro tas pačias (arba panašias) išvadas.

Reziumuokime: moralinė ir politinė koncepcija yra objektyvi tik tuo atveju, jeigu ji nustato tam tikrą bendrą mąstymo, samprotavimo ir sprendimo schemą, kuri pasižymi tik ką nagrinėtais penkiais esminiais bruožais. Iš to, kaip koncepcija pateikia argumentų *(reasons)* tvarką, turi būti aišku, jog bet kurio agento – individualaus ar korporacinio – sprendinys gali būti klaidingas. Būtina nubrėžti skirtumą tarp subjektyvaus įsitikinimo sprendinio ar samprotavimo teisingumu ir to, kas yra teisinga arba pagrįsta. Pridurkime, kad protingi agentai (pagal apibrėžimą) yra tie, kurie suvokia šiuos esminius objektyvumo aspektus, ir šis suvokimas įtvirtina pirminį sutarimą, kuris būtinas sprendinių sutarimui. Šeštasis esminis objektyvumo aspektas, kurį aptarsime kitame skirsnyje, reikalauja, kad privalome nesutarimus paaiškinti tam tikru specifiniu būdu (§7.2).

3. Sakyti, kad trys mūsų aptarti požiūriai vadovaujasi trimis skirtingomis objektyvumo sampratomis, tai sakyti, kad šiuos esminius objektyvumo aspektus jie aiškina skirtingai. Imkime racionalųjį intuicionizmą: jeigu kalbame apie antrąjį aspektą, tai moralinio sprendinio teisingumą jis suvokia kaip teisingumą nepriklausomos moralinių vertybių tvarkos atžvilgiu. Nei Kanto moralinis konstruktyvizmas, nei politinis konstruktyvizmas moralinių sprendinių nelaiko objektyviais šia prasme, nes nė vienas iš jų neteigia, jog egzistuoja nepriklausoma moralinių vertybių tvarka (nors politinis konstruktyvizmas to neneigia).

[17] Tai nebūtinai reiškia, kad žinome šią procedūrą; veikiau tai reiškia, kad gebame naudotis principais, kuriuos ji generuoja.

Kai kurios racionaliojo intuicionizmo atmainos yra heteronominės ir pirmąja, ir doktrinine prasme (§1.6), ir tai jas atskiria ne tik nuo Kanto konstruktyvizmo, bet ir nuo teisingumo kaip sąžiningumo politinio konstruktyvizmo. Tačiau politiniam konstruktyvizmui heteronomija šia doktrinine prasme yra ne paties racionaliojo intuicionizmo apskritai, o tik kai kurių jo atmainų bruožas.

O kaip racionalusis intuicionizmas aiškina ketvirtąjį esminį objektyvumo aspektą, t.y. kaip jis skiria agento požiūrį nuo objektyvaus požiūrio ir kaip aiškina agento klystamumo galimybę? Čia intuicionizmas gali remtis pirmųjų principų ir praktinio proto koncepcijų refleksyvaus priimtinumo kriterijumi (§1.4) ir tada šį požiūrį skirti nuo agento požiūrio. Racionalusis intuicionizmas gali sutikti su politinio konstruktyvizmo nuostata, kad be argumentuotų diskusijų negalimas vertybių tvarkos pažinimas ar pagrįstų įsitikinimų jos atžvilgiu formavimas, tačiau intuicionizmo apeliavimas į moralinę intuiciją nėra priimtinas konstruktyvizmui.

4. Iš čia išplaukia, kad kuris nors racionalaus intuicionizmo variantas ir politinis konstruktyvizmas (tarkime, kad šiuo atveju liečiamos tik politinės vertybės) galėtų sutarti dėl tų pačių praktinio proto principų ir visuomenės bei asmens koncepcijų. Abu taip pat galėtų konstruktyvistinį pirminės pozicijos argumentą pripažinti kaip politinio teisingumo principų generavimo būdą. Tuo pačiu kriterijumi jie naudotųsi objektyvųjį požiūrį skirdami nuo agento subjektyvaus požiūrio. Tačiau jie skiriasi tuo, kad racionalusis intuicionizmas pridurtų, jog argumentuoto sprendinio teisingumą arba tikėtiną teisingumą (priklausomai nuo pagrindimo tvirtumo) lemia nepriklausoma vertybių tvarka. Politinis konstruktyvizmas nei teigtų, nei neigtų šią tezę. Kaip matysime toliau, jo tikslams pakanka pagrindžiamumo *(reasonableness)* sąvokos.

Tad racionalusis intuicionizmas gali pripažinti, kad politinis konstruktyvizmas remiasi tam tikra objektyvumo samprata, kurios pakanka jo politiniams ir praktiniams tikslams. Jis kritiškai pridurtų, jog konstruktyvizmas stokoja deramos moralinių sprendinių teisingumo koncepcijos, kuri parodo, kad moralinių principų teisingumas ar klaidingumas priklauso nuo nepriklausomai egzistuojančios vertybių tvarkos. Politinis konstruktyvizmas nesinaudoja šia tiesos idėja ir priduria, kad tokios doktrinos teigimas ar neigimas peržengia politinės teisingumo koncepcijos ribas, kurios nubrėžiamos taip, kad koncepcija iš princi-

po būtų priimtina visoms protingoms visuminėms doktrinoms. Racionalusis intuicionistas, kuris sutiktų su teisingumo kaip sąžiningumo (ar panašios konstruktyvistinės koncepcijos) turiniu ir kuris teigtų egzistuojant ryšį tarp jos argumentuotų sprendinių ir teisingų teiginių, ir šiuos argumentuotus sprendinius galėtų laikyti teisingais. Tad nebūtų jokio konflikto (§8).[18]

Kanto moralinio konstruktyvizmo (§2) požiūriu, teisingas moralinis sprendinys yra tas, kuris tenkina visus būtinus protingumo ir racionalumo kriterijus, kuriuos nusako maksimų tikrinimo pagal kategorinį imperatyvą procedūra. Sprendinys, grindžiamas taip patikrintais principais, pripažįstamas teisingu bet kurio protingo ir racionalaus (ir informuoto) asmens. Būtent tai turi omeny Kantas sakydamas, kad tokie sprendiniai yra universalizuojami: kaip protingos ir racionalios būtybės mes juos pripažįstame, taikome ir galime paaiškinti kitiems, vadovaudamiesi ta pačia pagrindimo procedūra. Visi esminiai objektyvumo reikalavimai yra patenkinti.

5. Kokį vaidmenį atlieka nagrinėtieji esminiai objektyvumo aspektai? Prisiminkime iš II:1.4 skirsnio, kad protingumas glaudžiau nei racionalumas siejasi su viešumu: būtent kaip protingos būtybės mes įžengiame į viešąjį kitų pasaulį ir teikiame arba priimame protingus principus, apibrėžiančius sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas. Šie principai kyla iš konstravimo procedūros, kuri išreiškia praktinio proto principus ir atitinkamas visuomenės bei asmens koncepcijas; jais remdamiesi galime ginti savo sprendinius kaip protingus. Jų pagrindu konstruojama politinė teisingumo koncepcija ir nustatomos politinės vertybės, pagal kurias gali būti vertinamos visuomenės pamatinės institucijos. Tad esminiai objektyvumo aspektai yra tie būtinieji mąstymo ir sprendimo schemos bruožai, kurie laisviems ir lygiems piliečiams leidžia ja naudotis kaip atviru ir viešu argumentacijos pagrindu. Pripažindami tą pačią protingą politinę teisingumo koncepciją piliečiai įgyja bendrą pagrindą, kuriuo gali remtis viešose diskusijose pamatiniais klausimais.

Tuo galime įsitikinti paeiliui peržiūrėdami esminius objektyvumo aspektus. Pirmasis susijęs su tuo, apie ką dabar kalbėjome: objektyvumo koncepcija turi nusakyti viešąją mąstymo ir suvokimo schemą, ku-

[18] Plg. „Kantian Constructivism in Moral Theory“, p. 507 ir toliau.

rioje atsirastų vietos sprendinio sąvokai ir protavimo, paremto viešai pripažįstamais argumentais bei duomenimis, galimybei. Atsižvelgdami į antrąjį objektyvumo aspektą, konstruktyvizmo atveju pridūriame idėją, jog sprendinys (pagal apibrėžimą) išreiškia protingo sprendinio siekį, sprendinio, grindžiamo pakankamais tam tikros procedūros nustatytais argumentais.

Trečiasis aspektas reikalauja, kad toji argumentų *(reasons)* tvarka, kurią apibrėžia koncepcijos principai, agentams būtų prioritetinė ir būtų skiriama nuo argumentų, kurie jiems galiotų jų subjektyviu požiūriu. Jeigu ši sąlyga nebūtų patenkinta, neturėtume visiems bendro ir viešo argumentacijos pagrindo. Galiausiai, kaip šio reikalavimo vedinys, ketvirtasis aspektas sustiprina trečiąjį – pabrėžia objektyvaus požiūrio skirtumą nuo atskiro asmens požiūrio. Apskritai mąstymas ir sprendimas mums visada reikalingas, kad savo subjektyvų požiūrį suderintume su objektyviuoju. O tai kartu yra būtina tam tikru pagrindu besiremiančios viešosios argumentacijos sąlyga.

Matome, kad konstruktyvizmas objektyvųjį požiūrį visada supranta kaip tam tikru būdu apibrėžtų protingų ir racionalių asmenų požiūrį. Kanto doktrinoje šiuo požiūriu vadovaujasi asmenys kaip tikslų viešpatijos nariai. Toks visų pripažįstamas požiūris yra galimas, nes jį garantuoja kategorinis imperatyvas, atspindintis bendrus žmogiškojo proto principus ir kriterijus. Panašiai ir teisingumas kaip sąžiningumas jį suvokia kaip požiūrį, kuriuo vadovaujasi piliečiai, kaip laisvi ir lygūs asmenys. Tad priešingai tai pozicijai, kurią Nagelis vadina „žvilgsniu iš niekur" arba „nuasmenintu požiūriu",[19] tiek moralinis, tiek politinis konstruktyvizmas teigia, jog objektyvusis požiūris visada turi būti požiūris iš kažkur. Taip yra todėl, kad apeliuodamas į praktinį protą jis turi išreikšti požiūrį asmenų, individų[20] ar korporacijų, kurie gali būti deramai apibūdinami kaip protingi ir racionalūs. Nėra tokio dalyko, kaip paties praktinio proto požiūris. Tai siejasi su tuo, ką sakiau apie asmens ir visuomenės koncepcijų vaidmenį (§4).

Paskutinė pastaba. Jau sakiau, kad esminiai objektyvumo aspektai (ir šeštasis, kurį aptarsime §7.2) nusako būtinas tam tikru pagrindu besire-

[19] Žr. Thomas Nagel, *The View From Nowhere* (New York: Oxford University Press, 1986), p. 138–143 ir kitus jo darbus.

[20] Tokio individo pavyzdžiu gali būti Hume'o nešališkas stebėtojas, žr. *The Treatise*, III:3.i.

miančios viešosios argumentacijos sąlygas. Dabar priduriu, jog jų ir pakanka. Tad politinis liberalizmas turi objektyvumo sampratą, pakankamą politinės teisingumo koncepcijos tikslams. Kaip jau buvo sakyta, jam nebūtina žengti toliau nei siekia protingo sprendinio sąvoka, tad teisingo moralinio sprendinio sąvoką jis gali palikti visuminėms doktrinoms.

§ 6. Objektyvumo nepriklausomybė nuo priežastinės pažinimo teorijos

1. Konstruktyvizmo požiūriu, praktinio proto objektyvumas nepriklauso nuo priežastinės pažinimo teorijos. Norėdamas paaiškinti šią mintį ir ankstesnes pastabas aptarsiu vieną kritinį argumentą. Kai kurie teoretikai galėtų pasakyti, jog nė viena iš trijų mūsų aptartų objektyvumo sampratų iš tikrųjų nėra objektyvumo samprata. Jų manymu, sprendinių ir įsitikinimų teisingumas priklauso nuo to, ar jie galėtų būti paaiškinami priežastine pažinimo teorija. Jie mano, kad sprendinys (ar įsitikinimas) yra objektyvus tik tuo atveju, jeigu mūsų sprendinio turinį (iš dalies) lemia tam tikras priežastinis procesas, prasidedantis, pavyzdžiui, nuo juslinio įspūdžio, kuriuo tas sprendinys grindžiamas.

Pavyzdžiui, mūsų sprendinys, kad katė tupi ant kilimėlio, yra (iš dalies) sukeltas tam tikro priežastinio proceso, prasidedančio nuo specifinio juslinio įspūdžio. Idėja remiasi įprastu juslinio patyrimo, kuriuo grindžiami stebėjimo sprendiniai apie kasdienius daiktus, aiškinimu. Vadovaujamasi prielaida, kad kognityvinė psichologija galiausiai sugebės pateikti tokį pat priežastinį labiau teorinių, aukštesnio lygmens įsitikinimų paaiškinimą. Fizikų teoretikų įsitikinimai ilgainiui bus paaiškinti analogiškai. Net jų įsitikinimai yra objektyvūs tik tuo atveju, jeigu gali būti paaiškinti tuo, kad fizikai jų laikosi todėl, jog egzistuoja priežastinis ryšys, siejantis jų įsitikinimus su tuo, koks yra pasaulis.[21]

[21] Šią objektyvumo koncepciją moralinių sprendinių atžvilgiu taiko Gilbertas Harmanas savo kn. *The Nature of Morality* (New York: Oxford University Press, 1977), 1–2 sk., ir pasisako prieš jų objektyvumą. Warrenas Quinnas straipsnyje „Truth and Explanation in Ethics", *Ethics* 96 (April 1986) pateikia išsamią Harmano požiūrio kritiką. Panašų požiūrį reiškia Bernard Williams, *Ethics and the Limits of Philosophy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985). Jį kritiškai analizuoja Quinnas straipsnyje „Reflections on the Loss of Moral Knowledge and Williams on Objectivity:, *Philosophy and Public Affairs* (Spring 1987). Čia remiuosi abiem Quinno straipsniais.

2. Ši idėja kelia rimtą grėsmę mūsų objektyvumo idėjai. Čia negaliu jos išsamiai nagrinėti, todėl paprasčiausiai išdėstysiu savo nuomonę. Politinis konstruktyvizmas Kanto požiūrio laikosi bent šia prasme: jis teigia, kad teoriniam ir praktiniam protui galioja skirtingos objektyvumo sampratos. Matėme, jog Kantas teorinį protą sieja su šių objektų pažinimu, o praktinį – su objektų kūrimu pagal objektų sąvokas. Tad mes, kaip protingos ir racionalios būtybės, turėtume ieškoti teisingumo principų, kurie apibrėžtų objektų, kuriuos turime sukurti, sąvokas ir taip mūsų viešąją elgseną atiduotų praktinio proto vadovavimui. Objektyvumo problema logikoje ir matematikoje kelia specifinių problemų, kurių čia nenagrinėsiu.[22] Tačiau kaip matėme, praktinio mąstymo palyginimas su matematiniu mąstymu yra gana pamokomas. Pasitikdami kritiką pusiaukelėje, pripažinkime, kad priežastinio sąlygotumo reikalavimas yra objektyvumo sąvokos dalis, jeigu kalbama apie teorinio proto, gamtos mokslų ir jutiminio suvokimo sprendinius.[23]

Tačiau šis reikalavimas nėra esminis visoms objektyvumo interpretacijoms ir, konkrečiai, tai objektyvumo sampratai, kuri taikytina moraliniam ir politiniam mąstymui. Tai liudija faktas, jog mes nereikalaujame, kad moralinio ar politinio sprendinio pagrindimas atskleistų jo sąsajas su atitinkamu priežastiniu procesu, ar kad jis būtų paaiškintas kognityvinės psichologijos terminais. Pakanka to, kad jį grindžiantys argumentai yra pakankamai tvirti. Jeigu apskritai savo sprendinį aiškiname, tai tik ta prasme, kad nurodome pagrindus, arba argumen-

[22] Apie šias problemas žr. Paul Benacerraf, „Mathematical Truth", *Journal of Philosophy* 70 (November 1973). Čia turiu pridurti, jog laikausi prielaidos, kad kasdienis pažinimas (pavyzdžiui, juslinio suvokimo sprendiniai), gamtos mokslai, socialinė teorija (pavyzdžiui, ekonomikos ir istorijos moksluose) ir matematika yra (arba gali būti) objektyvūs, galbūt kiekvienu atveju savo specifiniu būdu. Uždavinys būtų išsiaiškinti tuos būdus ir pateikti sisteminį jų vaizdą. Bet kuris argumentas prieš moralinio ar politinio mąstymo objektyvumą, jeigu juo vadovaujantis taip pat galima neigti gamtos mokslų ar matematikos objektyvumą, laikytinas nepagrįstu. Praktinio proto objektyvumo klausimas yra netinkamai pasirinkta mūšio vieta sprendžiant objektyvumo klausimą apskritai.

[23] Quinnas straipsnyje „Reflections on the Loss of Moral Knowledge" (žr. aukščiau 20 išn.) nedaro net šios nuolaidos, atmesdamas tokio reikalavimo pagrįstumą fizikos ar gamtos mokslo apskritai atveju. Manau, kad jis gali būti teisus, tačiau man čia nebūtina svarstyti šio klausimo.

tus, kuriais jis remiasi: jį aiškindami paprasčiausiai nurodome pagrindus, kuriais nuoširdžiai remiamės. Abejojimas juo galėtų reikšti nebent abejojimą mūsų nuoširdumu arba protingumu.

Žinoma, net tarp protingų asmenų esama daugybės kliūčių politinių sprendinių sutarimui, todėl ne visada ir galbūt net ne dažnai pasieksime tokį sutarimą. Tačiau turime gebėti bent jau mažinti mūsų nesutarimus ir, vadovaudamiesi tuo, ką laikome bendrai pripažintais praktinio mąstymo principais bei kriterijais, artėti prie sutarimo.

§ 7. Kas yra objektyvūs pagrindai politine prasme?

1. Aptarėme tris skirtingas objektyvumo sampratas ir išsiaiškinome, ką jos reiškia ir kaip jos leidžia tarti egzistuojant objektyvią pagrindų *(reasons)* tvarką. Tačiau, žinoma, visa tai dar neįrodo, kad tokia pagrindų tvarka egzistuoja, panašiai kaip apibrėžtos vienaragio sąvokos egzistavimas dar neįrodo, jog vienaragiai egzistuoja. Tad kada galime sakyti, jog politinė teisingumo koncepcija teikia objektyvius pagrindus politine prasme?

Atsakymas būtų toks. Politiniai įsitikinimai (kurie, žinoma, kartu yra ir moraliniai įsitikinimai) yra objektyvūs, yra realiai grindžiami tam tikra pagrindų tvarka, jeigu protingi ir racionalūs asmenys, kurie geba pakankamai protingai ir sąžiningai naudotis savo praktinio proto galiomis ir kurių samprotavimų negadina įprastos samprotavimų klaidos, šiuos įsitikinimus galiausiai pripažintų arba smarkiai sumažintų savo nesutarimus dėl jų, tarę, jog šie asmenys žino visus reikiamus faktus ir yra deramai apmąstę (refleksijai palankiomis sąlygomis) tų įsitikinimų pagrindus.[24] (Čia remiuosi prielaida, kad žmonių išpažįstamos praktinės koncepcijos pasižymi jau aptartais (§5) penkiais esminiais objektyvumo bruožais.) Sakyti, kad politinis įsitikinimas yra objektyvus, reiškia sakyti, jog jis remiasi pagrindais, kuriuos nusako protinga ir viešai pripažįstama politinė koncepcija ir kurių pakanka visus protingus asmenis įtikinti jo priimtinumu. Ar iš tikrųjų tokių pagrindų esama ir ar tokie įsitikinimai galiausiai yra protingi, – tai gali atskleisti

[24] Šią praktinio protavimo objektyvumo sampratą laikau iš esmės kantiškąja. Panašiai ją traktuoja Quinn, „Reflections", p. 199.

tik sėkminga ilgalaikė viešoji protingų, racionalių, sprendimo naštą prisiimančių asmenų praktinės argumentacijos praktika. Jeigu tokia sėkminga praktika egzistuoja, tai beprasmiška kalbėti apie kokias nors šios argumentacinės praktikos spragas, kurios turėtų būti užpildomos ją siejant su kokiu nors priežastiniu procesu.

2. Nesakau, kad objektyvioji politinių pagrindų tvarka gali būti tapatinama su pačiu argumentacijos procesu, viešąja argumentacijos praktika ar tokios praktikos sėkme. Tokios viešos protingų ir racionalių asmenų praktikos sėkmė veikiau yra tai, kuo gali būti grindžiamas mūsų teiginys, jog tokia tvarka egzistuoja. Noriu pasakyti, kad jeigu galime išmokti naudotis sprendimo ir protavimo, pagrindimo ir patvirtinimo sąvokomis, taip pat principais bei standartais, kurie apibrėžia, kokios rūšies faktai laikytini pagrindais sprendžiant politinio teisingumo klausimus ir jeigu atrandame, kad samprotaudami pagal šiuos viešai pripažintus standartus galime pasiekti sutartinų sprendimų ar bent jau sumažinti nesutarimus tiek, kad mūsų santykiai taptų tokiais, kuriuos galėtume laikyti teisingais ir sąžiningais, garbingais ir dorais, – tada visa tai patvirtina įsitikinimą, jog egzistuoja objektyvūs pagrindai. Būtent šio pobūdžio argumentais gali būti pagrįstas toks įsitikinimas.

Taigi ilgalaikės sėkmingos praktikos kontekste sutarimas arba nesutarimų mažėjimas paprastai yra objektyvumo kriterijus. Kaip matėme, mūsų įsitikinimų aškinimas dažnai yra trivialus: mes priimame sprendimą ir laikome jį teisingu todėl, kad manome, jog teisingai panaudojome atitinkamus praktinio proto principus ir kriterijus. Tai primena matematiko atsakymą, kai paklaustas, kodėl egzistuoja pirminių skaičių begalybė, jis atsako: „Kiekvienas matematikas gali tai įrodyti." Įrodymas atskleidžia samprotavimą, kuriuo grindžiamas jų įsitikinimas. Paaiškinimo kognityvinės psichologijos terminais stoka neturi reikšmės: gebėjimas pateikti įrodymą arba išdėstyti pakankamus sprendimo pagrindus yra geriausias galimas protingų ir racionalių būtybių įsitikinimų paaiškinimas.[25] Bent jau politiniais tikslais, nėra jokios būtinybės žengti toliau ir ieškoti geresnio ar gilesnio paaiškinimo.[26]

[25] Palyginimas su matematika čia ypač pamokomas, nes jos atveju turime objektyvumą ir neturime jokio supratimo apie reikiamas priežastines sąsajas.

[26] Šią kantiškąją idėją kelia Nagelis: „Mūsų įsitikinimą paaiškina jo turinys ir galiojantis jo pagrindimas", *The View from Nowhere*, p. 145. Šią Kanto mintį jau pabrėžėme anksčiau (§2 pabaigoje) sakydami, jog jis siekė parodyti proto – teorinio ir

Be abejo, kai negalime pasiekti sutarimo arba sumažinti nesutarimų, gali tekti griebtis psichologinio paaiškinimo. Todėl šeštasis esminis objektyvumo aspektas yra tai, kad, apeliuodami į tokius veiksnius, kaip sprendimo našta, į sunkumus surenkant ir įvertinant visus reikiamus duomenis arba į susiklostančią priešingų argumentų pusiausvyrą sprendžiant tam tikrą klausimą, turime gebėti paaiškinti mūsų sprendimų konvergencijos stoką. Abiem atvejais tikėtina, kad protingi asmenys gali nesutarti (II:2). Tad net ryškus nesutarimas yra suderinamas su objektyvumu. Tačiau nesutarimas gali kilti ir dėl vieno ar kelių asmenų neprotingumo, neracionalumo ar nesąžiningumo. Tai teigdami turime aiškiai suprasti, jog tokių charakteristikų pagrindas negali būti tik pats nesutarimo faktas. Turime disponuoti nepriklausomais duomenimis, liudijančiais, jog konkrečioje situacijoje veikia būtent šios nesutarimo priežastys. Ir tokie duomenys iš principo turi būti pripažįstami tų, su kuriais nesutariame.[27] Būtent šioje vietoje gali tekti kviestis psichologiją.

3. Galiausiai, kad nekiltų nesusipratimų, pridedu dar vieną pastabą apie konstruktyvizmą. Joks konstruktyvistas, tarp jų ir Scanlonas, neteigia, kad faktai, kurie turi reikšmės praktiniam protavimui ir sprendimui, yra konstruojami; lygiai taip pat jie neteigia, kad konstruojamos asmens ir visuomenės koncepcijos.[28] Mėginsiu paaiškinti: galime skirti dviejų rūšių faktus, kurie gali būti svarbūs politinėje argumentacijoje. Vienai rūšiai priklauso tie faktai, į kuriuos nurodoma argumentuojant, kodėl tam tikras veiksmas ar institucija yra, tarkime, teisinga arba neteisinga. Šie faktai yra vadinamosios „pateisinančios-nepateisinačios" *(right-and-wrong-making)* charakteristikos. Kita faktų rūšis susijusi su teisingumo turiniu, dorybių prigimtimi ar pačios politinės koncepcijos esme. Tuos faktus nusako konstruktyvistinės procedūros pobūdis. Pateikime pirmosios rūšies fakto pavyzdį: argumentuodami, kad vergovė neteisinga, galime apeliuo-

praktinio – vidinį neprieštaringumą ir vienybę; kad protas yra paskutinioji apeliavimo instancija ir kad jis vienintelis turi teisę nustatyti savo autoriteto ribas, taip pat apibrėžti savo paties galiojimo principus bei kanonus. Negalime šių principų ir kanonų pagrįsti tuo, kas yra už proto. Sprendimo, protavimo ir panašios sąvokos yra neredukuojamos. Šiomis sąvokomis baigiamas bet koks aiškinimas; viena iš filosofijos užduočių – išsklaidyti nerimą, kurį mums kelia ši mintis.

27 Nagelis pabrėžia šią mintį straipsnyje „Moral Conflicts and Political Legitimacy", p. 231.

28 Čia gerokai modifikuoju ankstesnę šios minties formuluotę trečioje 1980 m. paskaitoje. Už naudingą kritiką ir pastabas dėkoju Davidui Sachsui ir T.M. Scanlonui.

ti į faktą, jog ji kai kuriems asmenims leidžia disponuoti kitais kaip savo nuosavybe ir todėl kontroliuoti bei savintis jų darbo produktą. Antrosios rūšies fakto iliustracija: galime tiesiogiai apeliuoti į faktą, kad pati teisingumo prigimtis reikalauja vergovę pasmerkti kaip neteisingą arba kad teisingumo principai nesuderinami su vergove. Pamatinis teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijos faktas yra tai, kad jos politinių dorybių sąraše yra tolerancija ir tarpusavio pagarba, teisingumo jausmas ir pilietiškumas *(civility)*.[29]

Kalbant apie pirmosios rūšies faktus, konstruktyvistinė procedūra sudaroma taip, kad jos išeigoje gautume principus bei kriterijus, apibrėžiančius, kurie faktai, susiję su veiksmais, institucijomis, asmenimis ar socialiniu pasauliu apskritai, turi reikšmės politinei argumentacijai. Teigiant, kad vergovė neteisinga, svarbu ne jos istorinio atsiradimo ar jos ekonominio efektyvumo faktai, bet tai, kad ji kai kuriems asmenims leidžia disponuoti kitais kaip savo nuosavybe. Tai yra vergovę apibūdinantis faktas, egzistuojantis iki teisingumo principų ir nepriklausomai nuo jų. Faktų konstravimo idėja atrodo logiškai prieštaringa, o idėja, kad galima konstruktyvistinė procedūra, sukurianti principus bei kriterijus, kuriais remiantis apibrėžiama, kurie faktai yra svarbūs, atrodo gana aiški. Prisiminkime, kaip, naudojant Kanto kategorinio imperatyvo procedūrą, pasirenkamos kai kurios maksimos ir atmetamos kitos, arba kaip pirminė pozicija atrenka teisingumo principus. Be moralinės arba politinės koncepcijos faktai tėra faktai. Reikia tam tikros sąvokinės schemos ir požiūrio taško, kad būtų galima nustatyti, kurie faktai turi reikšmės ir koks svoris jiems turi būti teikiamas.[30] Taip suprasta konstruktyvistinė politinė koncepcija neprieštarauja mūsų kasdienei tiesos ir faktų sampratai.

29 Apie tai žr. V:5.4.

30 Manau, kad tas pat pasakytina apie Scanlono kontraktualizmą. Atkreipkime dėmesį į tai, ką jis sako straipsnyje „Contractualism and Utilitarianism", p. 118: būtent, kad nors esama moraliai reikšmingų savybių, taip sakant, išoriniame pasaulyje, tos savybės nėra, kaip sako Johnas Mackie savo kn. *Ethics: Inventing Right and Wrong* (London: Penguin, 1977), 1 sk., „esmingai susijusios su veiksmo motyvacija". Veikiau jų svoris moralinėje argumentacijoje ir jų ryšys su motyvacija aiškintini remiantis kontraktualistine sutarimo idėja, t.y. apeliuojant į principus, kurių negali nepripažinti joks protingas asmuo. Be šių principų tos moraliai reikšmingos savybės, Scanlono požiūriu, neturi jokio ryšio nei su pagrindimu, nei su motyvacija. Šių principų reikia tam, kad būtų galima identifikuoti faktus kaip argumentacijos pagrindus *(reasons)*.

Kalbėdami apie antrosios rūšies svarbius faktus, tuos, kurie susiję su pačia politine koncepcija, mes sakome, jog jie nėra konstruojami, o yra faktai apie konstravimo galimybes.[31] Kai politinę konstitucinio režimo koncepciją rutuliojame nuo pamatinių gerai tvarkomos visuomenės kaip sąžiningo piliečių bendradarbiavimo sistemos idėjų, tada viena iš konstravimo galimybių, glūdinčių praktinio mąstymo sąvokų ir principų šeimoje, yra tai, kad vergovė prieštarauja teisingumui ir kad tolerancijos bei tarpusavio pagarbos dorybės yra didžiosios politinės dorybės, kurias tokia visuomenė gali skatinti. Šias galimybes galime mąstyti pagal analogiją su tuo, kaip pirminių skaičių begalybė traktuojama (konstruktyvistinėje aritmetikoje) kaip konstravimo galimybė.[32] Ši analogija nereiškia, kad giname konstruktyvistinį požiūrį į matematiką. Mes ja naudojamės tik aiškindami politinio konstruktyvizmo idėją. To pakanka pačiai analogijai suprasti; matematinio konstruktyvizmo tiesos klausimas yra atskira problema.

4. Kas nors gali paklausti: „Kodėl faktas, kad vergovė neteisinga, turi būti grindžiamas?“ Kodėl nepakanka trivialaus atsakymo: „Vergovė neteisinga paprasčiausiai todėl, kad ji neteisinga? Ar negalime tuo baigti? Kodėl turime kalbėti apie konstravimo galimybes?“[33]

Teiginiui, jog vergovė neteisinga, politinis konstruktyvizmas neieško pagrindimo taip, tarsi jis abejotų tuo pagrįstumu. Mes galime provizoriškai priimti tam tikrus apgalvotus savo įsitikinimus, pavyzdžiui, įsitikinimą dėl vergovės neteisingumo, kaip mūsų atraminius taškus, kaip pamatinius faktus. Tačiau nuodugnią filosofinę politinę koncepciją turime tik tada, kai tokie faktai yra nuosekliai susiejami tarpusavyje remiantis tam tikromis mums priimtinomis sąvokomis bei principais. Šie pamatiniai faktai nesimėto aplink, tarsi išbarstyti atskiri daiktai. Juk turime: tironija yra neteisinga, išnaudojimas yra neteisingas,

[31] Kalbu apie moralinės arba politinės koncepcijos, tenkinančios anksčiau šiame skirsnyje aptartus objektyvumo kriterijus, galimybes. Mus čia domina būtent tokia koncepcija.

[32] Apie konstravimo galimybių idėją žr. Parsons „Mathematics, Foundations of“, p. 204 ir toliau (išn. 12 aukščiau). Jis sako: „Konstruktyvistinė matematika veikia taip, tarsi paskutinis matematinio egzistavimo ir matematinės tiesos teisėjas būtų konstravimo galimybės“, kur minimos galimybės yra tam tikros idealizuotos procedūros galimybės. Teksto pastaba apie pirminių skaičių begalybę remiasi faktu, kad gali būti pateiktas jų begalybės konstruktyvistinis įrodymas.

[33] Dėkoju Rogersui Albrittonui už naudingas diskusijas šiuo klausimu.

religinis persekiojimas yra neteisingas ir t.t. Mėginame šią faktų įvairovę organizuoti į tam tikrą teisingumo koncepciją vadovaudamiesi principais, kuriuos mums teikia priimtina konstravimo procedūra.

Konstruktyvistas taip pat mano, jog įgyjame gilesnių įžvalgų teigdami apie vergovę, kad ji žeidžia principus, dėl kurių pirminėje pozicijoje sutartų laisvų ir lygių asmenų atstovai, arba, kaip tai formuluoja Scanlonas, kad ji žeidžia principus, kurių negali pagrįstai atmesti asmenys, siekiantys atrasti laisvo ir informuoto sutarimo politiniame gyvenime pagrindą. Čia turima omeny, kad pamatinė moralinės motyvacijos forma yra noras, nusakomas dviem protingumo aspektais (II:1, 3), sutvarkyti mūsų bendrą politinį gyvenimą pagal principus, kurių kiti negali pagrįstai atmesti. Šio pobūdžio bendra charakteristika į vieną visumą susieja daugelį faktų: vergovė neteisinga, tironija neteisinga, išnaudojimas neteisingas ir t.t. Būtent tai turime omeny sakydami, kad pamatiniai faktai nėra atskiri ir išbarstyti. Jie gali būti sujungti principais, kylančiais iš procedūros, kuri tenkina praktinio proto reikalavimus, arba bent jau to siekia politinis konstruktyvizmas (visada apsiribodamas tik politiniu lygmeniu). Kad pamatiniai faktai gali būti susieti tarpusavyje, nėra dar vienas faktas šalia visų atskirų faktų; jis tėra jų sąsajų pagavos faktas ir yra išreiškiamas principais, kuriuos priimtų deramai atstovaujami laisvi ir lygūs asmenys.

5. Galiausiai kai kam gali pasirodyti nepriimtina konstravimo galimybių idėja. Tačiau jeigu jie pripažįsta aritmetikos praktiką, tai jie veikiausiai neprieštarauja skaičiavimo galimybių idėjai, tarkime, skaičiavimo nuo 1 iki 100 arba pirminių skaičių nuo 1 iki 1000 suskaičiavimo galimybės idėjai. Panašiai tarus, jog pripažįstame, suprantame ir taikome konstruktyvistinę procedūrą, galima tarti, jog egzistuoja atitinkamos konstravimo galimybės. Neturint tokios procedūros idėjos arba jos nesuprantant ir nemokant taikyti, pati konstravimo galimybių idėja bus miglota. Tačiau turint ir suprantant tokią procedūrą, šių galimybių idėja yra visiškai aiški. Jos siūlomos ne kaip konstruktyvistinės procedūros egzistavimo ar mūsų gebėjimo ją suprasti ir taikyti paaiškinimas. Atsakymą į šiuos klausimus, jeigu jis egzistuoja, teikia praktinio proto idėjos ir tai, kaip jas suprantame.

Kodėl apskritai įvedame konstravimo galimybės idėją? Todėl, kad ji priklauso teisingumo koncepcijai, kuria naudojamės tarpusavyje siedami įvairius su teisingumu susijusius faktus. Yra su teisingumu susijusių

faktų, kurie gali būti atrasti, panašiai kaip yra konstravimo galimybių iki konstravimo akto, pavyzdžiui, galimybė, kad dėl tam tikrų principų būtų susitarta pirminėje pozicijoje. Tokių galimybių nėra kai kuriais kitais atvejais, pavyzdžiui, kad joje būtų susitarta dėl principo, įteisinančio vergovę. Ir tai yra faktas, susijęs su vergovės neteisingumu.

§ 8. Politinio konstruktyvizmo sritis

1. Politinio konstruktyvizmo sritis nuo pat pradžių apribojama politinių vertybių sritimi; jis nėra teikiamas kaip moralinių vertybių apskritai aiškinimo būdas. Jis neteigia, kaip, mano nuomone, teigia Kantas, jog praktinio proto principais grindžiama konstruktyvistinė argumentacija ne tik atskleidžia visų vertybių tvarką, bet ir konstituoja arba sukuria pačią moralinę tvarką.

Tačiau konstitucinės demokratijos politines vertybes jis laiko specifinėmis ta prasme, kad jos gali būti išrutuliotos iš pamatinės idėjos – jog visuomenė yra sąžiningo bendradarbiavimo tarp laisvų ir lygių, protingų ir racionalių piliečių sistema. Tai nereiškia, kad ir kitų rūšių vertybės gali būti atitinkamai konstruojamos, nors tokia galimybė egzistuoja. Politinis liberalizmas jos nei teigia, nei neigia. Priešingu atveju konstruktyvistinė koncepcija negalėtų tapti protingų visuminių doktrinų susikertančio sutarimo centru, nes šiuo klausimu piliečiai laikosi nesuderinamų pozicijų.

Politinis konstruktyvizmas taip pat laikosi prielaidos, kad jeigu teisingumo koncepcija deramai grindžiama tinkamai suformuluotais praktinio proto principais ir idėjomis, tai ji bus priimtina konstituciniam režimui (§1.5). Be to, jeigu koncepcija gali būti visuminių doktrinų susikertančio sutarimo centru, tai to pakanka (politiniu požiūriu) viešojo pagrindimo galimybei atsirasti. Kaip tai aptariame IV:3.3–5 skirsnyje, toks sutarimas nėra tik *modus vivendi*, bet moralinė nuostata tiek savo tikslais, tiek ir turiniu. Istoriškai konkrečiomis sąlygomis susikertantis visuminių protingų doktrinų sutarimas gali būti neįmanomas, nes pastangas jį pasiekti gali žlugdyti neprotingos ir net iracionalios (kartais net beprotiškos) visuminės doktrinos.

2. Daugelis, jeigu ne dauguma, piliečių politinei koncepcijai gali norėti suteikti metafizinius pagrindus, remdamiesi savo pačių visumine

doktrina; šiai doktrinai priklauso (tariu) ir moralinių sprendinių tiesos koncepcija. Jeigu kalbame apie politinės koncepcijos moralinę tiesą, tai ją vertiname savo visuminės doktrinos požiūriu.[34] Net jeigu manome, kad politinis konstruktyvizmas teikia pakankamą viešojo pagrindimo pamatą sprendžiant politinius klausimus, mes, kaip individai arba kaip religinės ar kitokios asociacijos nariai, nebūtinai manome, kad jis apie to pamato principus pasako viską. Politinis konstruktyvizmas nei gina, nei kritikuoja šiuos gilesnius įsitikinimus. Čia jis išlieka nebylus. Jis tik teigia, jog protingai ir veiksmingai politinei koncepcijai pakanka to viešojo pagrindimo pamato, kurį apibrėžia praktinio proto principai ir atitinkamos asmens bei visuomenės koncepcijos.

Tad politinis konstruktyvizmas nekritikuoja to, kaip moralinių sprendinių tiesą arba galiojimą aiškina įvairios religinės, filosofinės ar metafizinės doktrinos. Protingumas yra jo naudojamas pagrįstumo *(correctness)* standartas, ir turint omeny, kad jis apsiriboja politiniais tikslais, tokio standarto jam visiškai pakanka. Kad tai suprastume, grįžkime prie protingumo analizės II:3 skirsnyje ir tarkime, jog egzistuoja visų protingų visuminių doktrinų susikertantis sutarimas (visos jos sutaria dėl politinės koncepcijos) ir kad visuomenėje nėra kitokių doktrinų. Tada, kaip aiškina Cohenas, turime padėtį, kurią nusako šios sąlygos:[35]

a) Naudodami argumentus, kurie grindžiami politine koncepcija, piliečiai apeliuoja ne tik į tai, kas viešai suvokiama kaip protinga, bet ir į tai, ką visi suvokia kaip pagrįstus moralinius argumentus jų pačių visuminės doktrinos požiūriu.
b) Politinę koncepciją pripažindami kaip viešojo proto pagrindą sprendžiant pamatinius politinius klausimus, taigi apeliuodami tik į dalinę tiesą, kurią išreiškia politinė koncepcija, piliečiai

[34] Tačiau nedarau prielaidos, jog visos visuminės doktrinos naudojasi tradicine teisingo sprendinio koncepcija ar kuriuo nors šiuolaikiniu jos variantu. Jos gali naudotis kitokiomis, pavyzdžiui, tiesos kaip pagrindžiamumo *(reasonableness)* koncepcijomis, kurias priskiriame visuminei doktrinai, jeigu jos taikomos platesnei nei politika sričiai. Antai kai kurios kontraktualizmo atmainos gali būti laikomos visuminėmis doktrinomis, jeigu pagrindžiamumo sąvoką naudoja kaip galutinį tiesos kriterijų.

[35] Žr. Joshua Cohen, „Moral Pluralism and Political Consensus“, p. 283 ir toliau; čia jį paprasčiausiai perfrazuoju.

pripažįsta ne vien kitų politinę galią. Kiekvienas jų taip pat pripažįsta, jog visuminės doktrinos, kurių laikosi kiti, yra protingos, net jeigu pats jas laiko klaidingomis.

c) Kitų pažiūras pripažindami kaip protingas, piliečiai taip pat pripažįsta, jog teigdami savo visuminės doktrinos tiesą kitiems jie atrodo tik kaip teigiantys savo įsitikinimus (II:3.3). Taip yra todėl, kad nors žmonės gali pripažinti visų kitų visumines pažiūras kaip protingas, jie negali visų jų pripažinti kaip teisingų, ir nėra bendro viešojo kriterijaus, kuris leistų teisingus įsitikinimus atskirti nuo klaidingų.

3. Tačiau atkreipkime dėmesį į dar vieną svarbų faktą: jeigu kuri nors iš šių protingų visuminių doktrinų palaiko tik teisingus *(true)* moralinius sprendinius, tai politinė koncepcija laikytina teisinga, nes ji yra palaikoma teisingos doktrinos. Tad bent vienos doktrinos iš viso doktrinų konsensuso teisingumas *(truth)* garantuoja, kad visos protingos doktrinos palaiko teisingą politinę koncepciją, net jeigu jos tai daro ne tuo deramu pagrindu, kurį nurodo teisinga doktrina. Jeigu piliečiai nesutaria, tai ne visi jie gali būti visiškai teisūs, o kai kurie gali būti teisūs nepaisant klaidingų jų įsitikinimų pagrindų; tačiau jeigu bent viena iš jų doktrinų yra teisinga, tai visi piliečiai yra teisūs politiniu požiūriu, t.y. visi jie remiasi pagrįsta politine teisingumo samprata. Be to, savo pačių pažiūras mes visada laikome ne tik protingomis, bet ir teisingomis arba bent jau pagrįstomis moralės požiūriu. Taigi protingo susikertančio sutarimo sąlygomis politinė koncepcija yra priimtina kiekvienam, kad ir kokiu galutiniu pagrįstumo kriterijumi jis vadovautųsi.

Ar turime postuluoti, kad kuri nors iš visuomenėje išpažįstamų protingų doktrinų išreiškia tiesą ar bent artėja prie tiesos? Pati politinė koncepcija nekelia ir nesprendžia šio klausimo. Ji siekia pateikti politinę teisingumo sampratą, kurią, deramai apmąstę, gali pripažinti piliečiai kaip protingos ir racionalios būtybės, taip pasiekdami laisvą ir informuotą sutarimą dėl esminių konstitucinių bei pamatinių teisingumo klausimų. Jeigu šis tikslas pasiekiamas, tai politinė koncepcija tampa įteisintu viešojo proto pagrindu, ir to pakanka.

Žinoma, žvelgdami iš savo visuminės doktrinos perspektyvos galime savęs klausti, ar protingų doktrinų sutarimo parama politinei koncepcijai, ypač jeigu toji parama ilgainiui stipręja, leidžia manyti, kad tokia politinė koncepcija teikia adekvačią moralinių sprendinių tiesos

sampratą. Atsakymo į šį klausimą turime ieškoti patys, individualiai arba kaip asociacijų nariai, visada prisimindami, kad protingas – ne tik įprastas – pliuralizmas yra neišvengiamas žmogiškojo proto pastangų rezultatas tvarių liberalių institucijų sąlygomis. Tačiau ar neturime tarti, kad bent kryptį į tiesą ar pagrįstumą (kad ir kaip interpretuotume moralinių sprendinių tiesą ar pagrįstumą) nurodo kuri nors viena iš protingų doktrinų, atsirandančių šiomis sąlygomis? Ir ar neturėtume pridurti, jog tokia tikimybė bus tuo didesnė, kuo bus tvaresnis ir tvirtesnis susikertančių doktrinų sutarimas? Be abejo, norėdami išlikti politinės teisingumo koncepcijos ribose, negalime tiesos apibrėžti kaip tų įsitikinimų, kurių būtų laikomasi net idealizuotai tvaraus sutarimo sąlygomis. Tačiau vis dėlto, ar tokio ryšio nesama, jeigu kalbame iš savo visuminės doktrinos pozicijų?

Išlikti protingumo ribose verta todėl, kad teisinga gali būti tik viena visuminė doktrina, o protingų visuminių doktrinų gali būti daug. Jeigu pripažįstame, kad protingo pliuralizmo faktas yra neišvengiamas viešosios kultūros bruožas liberalių institucijų sąlygomis, tai konstitucinio režimo viešojo proto tikslams protingumo idėja tinka labiau nei moralinės tiesos idėja. Jeigu politinę koncepciją laikytume tiesa ir todėl jai teiktume išskirtinį viešojo proto pagrindo vaidmenį, užimtume ekskliuzyvinę, net sektarinę poziciją, kuri veikiausiai tik kurstytų ir gilintų politinius nesutarimus.

ANTROJI DALIS

Politinis liberalizmas: trys pagrindinės idėjos

IV PASKAITA

Susikertančio sutarimo idėja

Pačioje pradžioje matėme, jog politinis liberalizmas sprendžia klausimą: kaip galima stabili ir teisinga visuomenė, kurios laisvus ir lygius piliečius skiria gilūs jų konfliktuojančių ir net nebendramačių doktrinų nesutarimai? Pirmos trys paskaitos buvo pirmoji teisingumo kaip sąžiningumo, kaip nepriklausomos koncepcijos, adresuojamos šio klausimo sprendimui, išdėstymo stadija. Šioje pirmojoje stadijoje pateikiami teisingumo principai, nusakantys piliečių sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas ir pamatinių visuomenės institucijų teisingumo sąlygas.

Antrojoje dėstymo stadijoje, prie kurios dabar pereiname, svarstome, kaip gerai tvarkoma demokratinė visuomenė gali sukurti ir išsaugoti savo vienybę bei stabilumą jai būdingo protingo pliuralizmo sąlygomis. Tokioje visuomenėje jokia protinga visuminė doktrina negali suteikti nei socialinės vienybės pagrindo, nei api-

brėžti viešojo proto kriterijų sprendžiant pagrindines politines problemas. Todėl mėgindami suprasti, kaip gerai tvarkoma visuomenė gali būti vieninga ir stabili, įvedame kitą pamatinę politinio liberalizmo idėją, papildančią politinės teisingumo sampratos idėją, būtent – protingų visuminių doktrinų susikertančio sutarimo idėją. Esant tokiam sutarimui protingos doktrinos, kiekviena iš savo perspektyvos, pripažįsta tam tikrą politinę koncepciją. Socialinė vienybė grindžiama sutarimu dėl politinės koncepcijos, o jos stabilumas galimas tada, kai šiam sutarimui priklausančias doktrinas gina politiškai aktyvūs piliečiai, tačiau teisingumo reikalavimai pernelyg nesikerta su piliečių esminiais interesais, kaip juos formuoja ir skatina jų socialinės institucijos.

Apsvarstęs klausimą, kaip galimas pats politinis liberalizmas ir išaiškinęs stabilumo problemą, susikertantį sutarimą atskirsiu nuo *modus vivendi*. Po to išnagrinėsiu keletą kritinių argumentų, nukreiptų prieš tokiu sutarimu grindžiamos socialinės vienybės idėją. Atsakymas į šią kritiką būtinas, nes jos keliami prieštaravimai kliudo pasiekti tai, kas, mano manymu, yra protingiausias socialinės vienybės pagrindas.

§ 1. Kaip galimas politinis liberalizmas?

1. Vienas giliausių teisingumo koncepcijų skirtumų yra skirtumas tarp tų koncepcijų, kurios toleruoja protingų, tačiau tarpusavyje konfliktuojančių doktrinų, kiekviena iš kurių turi savąją gėrio sampratą, įvairovę, ir tų koncepcijų, kurios teigia egzistuojant tik vieną gėrio sampratą, kurią turi pripažinti visi protingi ir racionalūs piliečiai. Teisingumo koncepcijas, esančias skirtingose šios takoskyros pusėse, skiria esminiai nesutarimai. Platonas, Aristotelis ir toji krikščioniškoji tradicija, kuriai atstovauja Augustinas ir Akvinietis, priklauso pusei, kuri pripažįsta tik vieną protingą ir racionalų gėrį. Tokių pažiūrų atstovai mano, jog socialinės institucijos pateisinamos tik tiek, kiek jos padeda realizuoti tą vieną gėrį. Tiesą sakant, atrodo, kad nuo pat antikos graikų laikų vyraujanti tradicija teigia, jog galima tik viena protinga ir racionali gėrio samprata. Šioje tradicijoje politinė filosofija, kuri kartu su teologija ir metafizika laikoma moralės filosofijos da-

limi, siekia nustatyti šio gėrio esmę ir turinį. Klasikinis Benthamo, Edgewortho ir Sidgwicko utilitarizmas taip pat priklauso šiai vyraujančiai tradicijai.[1]

Politinis liberalizmas, priešingai, vadovaujasi prielaida, kad egzistuoja konfliktuojančių protingų visuminių doktrinų su savomis gėrio sampratomis įvairovė, ir kad kiekviena iš jų dera su visišku žmogiškosios būtybės racionalumu, kiek jis gali būti apibrėžtas naudojantis politinės teisingumo koncepcijos priemonėmis.[2] Kaip jau buvo pabrėžta anksčiau (I:6.2), šis konfliktuojančių ir nebendramačių doktrinų pliuralizmas yra traktuojamas kaip būdingas praktinio proto veiklos padarinys tvarių liberalių institucijų sąlygomis. Tad klausimas, kurį mėgina išspręsti vyraujanti tradicija, neturi atsakymo: nėra jokios visuminės doktrinos, kuri galėtų tapti konstitucinio režimo politinės koncepcijos pagrindu.[3]

2. Prieš keldami klausimą, kaip galimas politinis liberalizmas, pastebėkime, jog politiniam santykiui konstitucinio režimo sąlygomis būdingi šie du specifiniai bruožai:

Pirma, tai yra asmenų santykis pamatinėje visuomenės struktūroje, į kurią ateiname tik gimdami ir iš kurios išeiname tik mirdami (bent jau galima taip tarti). Mums patiems atrodo, jog į savo padėtį – geresnę ar blogesnę – šiame socialiniame pasaulyje patenkame tarsi iš niekur, mums palankaus arba nepalankaus likimo nusviesti. Sakau „iš niekur“, nes mes neturime jokios išankstinės visuomeninės ar nevisuomeninės tapatybės: ne iš kažkur kitur ateiname į šį socialinį pasaulį.

1 Kaip ir tos dabartinės etinio liberalizmo formuluotės, kurias pateikia Joseph Raz, *The Morality of Freedom* (Oxford: Clarendon Press, 1986) ir Ronald Dworkin, „The Foundations of Liberalism“, kn.: *The Tanner Lectures on Human Values* (Salt Lake City: University of Utah Press, 1991), vol. XI.

2 Turiu omeny tai, kad nors kai kas gali sakyti, jog panaudojus visas filosofinio proto priemones galima būtų atrasti vienintelę protingą gėrio sampratą, to negalima pasiekti disponuojant tik protingos politinės teisingumo koncepcijos priemonėmis.

3 Ši išvada nereiškia, kad Kanto ar Millio liberalizmas nėra protingas ar kad jų doktrinos nepalaiko demokratinių institucijų. Tačiau jos yra tik kelios iš daugybės doktrinų, kurios išlieka ir nuolat pritraukia į savo gretas naujų šalininkų demokratinio režimo sąlygomis. Tiesa, istoriniu požiūriu jų liberalizmas yra išskirtinis, nes jų doktrinos buvo vienos pirmųjų ir svarbiausių doktrinų, įtvirtinusių moderniąją konstitucinę demokratiją ir padėjusių pamatus idėjoms, kuriomis remiantis ji buvo teisinama ir ginama.

Politinė visuomenė yra uždara: mes joje atsirandame, į ją ateiname ir iš jos išeiname ne savo noru.[4]

Antra, politinė galia visada yra prievartinė, paremta valstybės sankcijomis, nes tik valstybei suteikiama teisė naudoti prievartą įtvirtinant savo įstatymus. Konstitucinio režimo specifinis politinio santykio bruožas yra tai, kad politinė galia iš esmės yra pačios visuomenės galia, t.y. laisvų ir lygių piliečių kaip kolektyvo galia. Ši galia primetama visiems piliečiams kaip individams arba kaip asociacijų nariams, net jeigu kai kurie iš jų nepripažįsta argumentų, kuriais teisinama bendroji politinio autoriteto struktūra – konstitucija – arba ją pripažindami laiko nepateisinamais kai kuriuos jos pagrindu priimamus įstatymus.

3. Čia iškyla bendrosios autoriteto struktūros pateisinimo klausimas, toks klausimas, su kuriuo glaudžiai siejasi viešojo proto idėja (VI). Jį spręsdami vadovausimės, kaip visada, prielaida, jog piliečiai yra protingi ir racionalūs, laisvi ir lygūs, o visuminių religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų įvairovė yra būdingasis demokratinių visuomenių viešosios kultūros bruožas. Remdamiesi šia prielaida ir politinę galią traktuodami kaip piliečių kolektyvo galią, klausiame: „Kada deramai naudojamasi šia galia? Kitaip sakant, kokiais principais ir idealais turėtume vadovautis, kad savo naudojimąsi ta galia galėtume pateisinti prieš kitus piliečius ir neneigti jų protingumo bei racionalumo?“

Į šį klausimą politinis liberalizmas atsako: „Naudojimasis politine galia yra visiškai deramas tik tada, kai jis vykdomas pagal konstituciją, kurios esmines nuostatas priima laisvi ir lygūs piliečiai vadovaudamiesi bendrajam žmogiškajam protui priimtinais principais bei idealais.“ Tai yra liberalus legitimacijos principas. Prie šio atsakymo jis priduria, jog visi įstatymų leidybos klausimai, vienaip ar kitaip susiję su esminiais konstituciniais arba pamatiniais teisingumo klausimais, taip

[4] Šios prielaidos pagrįstumą patvirtina faktas, kurį čia tik paminėsiu: būtent, kad emigracijos teisė politinio autoriteto pripažinimo nepadaro savanorišku ta prasme, kuria minties ir sąžinės laisvė padaro bažnytinio autoriteto pripažinimą savanorišku (VI:3.2). O tai išryškina kitą politikos valdų bruožą, skiriantį jas nuo asociacinių priklausomybių. Imigracija taip pat yra įprastas reiškinys, tačiau mes nuo jo abstrahuojamės siekdami išgryninti pamatinį politinės filosofijos klausimą (I:3.3). Be abejo, imigracija yra svarbus klausimas, kuris turi būti aptariamas tam tikroje koncepcijos dėstymo stadijoje. Manau, kad jį geriausia gvildenti svarstant tautų santykius, arba tarptautinę teisę, kurios šiose paskaitose neliečiame.

pat turi būti sprendžiami vadovaujantis minėtais principais bei idealais. Tik tokia politinė teisingumo koncepcija, kurią, kaip pagrįstai galima tikėtis, priimtų visi piliečiai, gali funkcionuoti kaip viešojo proto ir legitimacijos pagrindas.[5]

Tad tarkime, jog turime reikalų su konstituciniu režimu ir specifine politikos sritimi, kurią apibūdina du minėtieji bruožai. Politiniai santykiai skiriasi nuo asociatyvinių santykių, kurie, kitaip nei politiniai, yra savanoriški; jie taip pat skiriasi nuo asmeninių ar šeimyninių santykių, kurie, vėlgi kitaip nei politiniai, grindžiami simpatiniais ryšiais. (Asociatyviniai, asmeniniai ir šeimyniniai santykiai tėra trys nepolitinių santykių pavyzdžiai; jų esama ir daugiau.)

4. Tarus, kad turime reikalų su gerai tvarkomu konstituciniu režimu, politiniam liberalizmui labiausiai rūpi du dalykai. Pirma, kad esminiai konstituciniai bei pamatinio teisingumo klausimai būtų sprendžiami, kiek tai įmanoma, apeliuojant tik į politines vertybes. Antra, kalbant apie tuos pačius pamatinius klausimus, kad politinės vertybės, kurias išreiškia jo principai bei idealai, turėtų pakankamą svorį ir galėtų nusverti visas kitas su jomis potencialiai konfliktuojančias vertybes.

Laikydamiesi šių įsitikinimų mes, žinoma, remiamės tam tikra politinių ir nepolitinių vertybių santykio samprata. Jeigu mums sakoma, kad už bažnyčios ribų nėra išpirkimo ir kad todėl konstitucinis režimas negali būti pripažintas, nebent jis yra neišvengiamas, tai turime rasti deramą atsakymą. Remdamiesi II:2–3 skirsniu sakome, jog tokia doktrina yra neprotinga: ji siūlo naudotis visuomenės politine galia, tokia galia, į kurią piliečiai įneša vienodą indėlį – primeta tam tikrą požiūrį, liečiantį konstitucijos pagrindus, dėl kurio neišvengiamai kils nesutaikomų piliečių kaip protingų asmenų nesutarimų. Kur egzistuoja protingų doktrinų pliuralizmas, ten mažų mažiausia neprotinga mėginti naudotis valstybės sankcijų galia taisant arba baudžiant tuos, kurie nesutinka su mumis.

[5] Esant reikalui šią pastraipą galima formuluoti griežčiau. Pavyzdžiui, į legitimacijos problemą galima pažvelgti iš pirminės pozicijos perspektyvos. Tariame, kad susitarimo dalyviai žino, be kitų bendrų faktų, protingo pliuralizmo ir priespaudos faktus. Tada mėginame parodyti, jog šis legitimacijos principas būtų vienas iš principų, kuriuos jie pasirinktų, o institucijos, kurias jie įteisintų, būtų tik tos, kurias legitimizuoja šis principas. Žr. toliau, VI:4.4.

Svarbu pabrėžti, jog šis atsakymas neteigia, kad *extra ecclesiam nulla salus* yra klaidinga doktrina. Veikiau jis teigia, kad tie, kurie siekia ją įtvirtinti valstybinės galios priemonėmis, yra neprotingi (II:3). Tai nereiškia, kad šis jų įsitikinimas klaidingas. Atsakymas, teikiamas kurios nors visuminės doktrinos (būtent šios rūšies atsakymų siekiame išvengti politinėse diskusijose), teigtų, pavyzdžiui, jog minėtoji doktrina iškreipia Dievo prigimties esmę ir todėl yra klaidinga. Vis dėlto, kaip matysime toliau (§4), kartais gali būti neįmanoma, svarstant net esminius konstitucinius klausimus, užimti poziciją, neimplikuojančią tokių doktrinų klaidingumo.

Tačiau svarbu pabrėžti, jog teigdami, kad neprotinga valstybės galios priemonėmis stengtis įtvirtinti tam tikrą doktriną, mes nebūtinai atmetame tą doktriną kaip klaidingą. Veikiau priešingai: esminė politinio liberalizmo idėja yra tai, kad galime neprieštaringai laikytis įsitikinimo, jog neprotinga naudotis valstybės galia įtvirtinant mūsų pačių visuminę doktriną, kurią mes patys, žinoma, laikome teisinga arba pagrįsta.

5. Galiausiai pasiekiame klausimą, kurį formulavau taip: „Kaip galimas politinis liberalizmas?" Kitaip sakant, kaip gali specifinės srities – politikos – vertybės nusverti visas kitas potencialiai su jomis konfliktuojančias vertybes? Arba, sakant kitaip, kaip galime laikytis savo visuminės doktrinos ir kartu teigti, jog būtų neprotinga panaudojant valstybės galią ją primesti visiems kitiems?

Atsakymas į šį klausimą, taip pat kiti atsakymai į toliau aptariamus įvairius klausimus susideda iš dviejų viena kitą papildančių dalių. Pirmoji dalis sako, jog politinės vertybės yra išties didžiosios vertybės ir todėl negali būti lengvai nusveriamos kitokių vertybių: šios vertybės apibrėžia pamatinę socialinio gyvenimo struktūrą – mūsų pačių egzistencijos pagrindą[6] ir apibrėžia pagrindines politinio bei socialinio bendradarbiavimo sąlygas. Kai kurias iš šių didžiųjų vertybių – teisingumo vertybes – išreiškia teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijos pamatinės struktūros teisingumo principai: tarp jų lygių politinių ir pilietinių laisvių; galimybių lygybės; ekonominio abipusiškumo; socialiai grindžiamos piliečių savigarbos vertybes.

Kitas didžiąsias politines vertybes – viešojo proto vertybes – išreiškia viešosios diskusijos orientyrai *(guidelines)* ir priemonės, kurių imamasi, kad tokia diskusija taptų laisva ir vieša, informuota ir protinga. Skirsnyje II:4.1 matėme, jog sutarimas dėl politinės teisingumo kon-

[6] Kaip tai teigia J. S. Mill, *Utilitarianism*, 5 sk., §25.

cepcijos nėra veiksmingas be lydinčiojo sutarimo dėl viešosios diskusijos taisyklių. Viešojo proto vertybės aprėpia ne tik naudojimąsi pamatinėmis sprendimo, protavimo bei pagrindimo sąvokomis, bet ir vadovavimąsi sveiko proto kriterijais bei procedūromis, kartu pripažįstant mokslo metodus bei išvadas, jeigu jos nėra ginčytinos.

Visos kartu šios vertybės palaiko politinį liberalizmo idealą, t.y. kadangi politinė galia yra prievartinė laisvų ir lygių piliečių kaip kolektyvo galia, šia galia turi būti naudojamasi, jeigu tai susiję su esminiais konstituciniais bei pamatiniais teisingumo klausimais, tik tokiais būdais, kuriems pritartų visi piliečiai vadovaudamiesi bendru žmogiškuoju protu.

6. Tad politinis liberalizmas šias vertybes mėgina interpretuoti kaip specifinės – politinės – srities vertybes ir todėl save pateikia kaip nepriklausomą poziciją. Piliečiams paliekama laisvė spręsti individualiai, paliekant jiems sąžinės laisvę, kaip šias politines vertybes jie turėtų sieti su kitomis jų visuminių doktrinų vertybėmis. Mes visada tariame, jog piliečiai turi du požiūrius – visuminį ir politinį, tad jų pažiūros gali būti skaidomos į dvi tarpusavyje susijusias dalis. Mes tikimės, kad taip realioje politinėje praktikoje esminius konstitucinius ir pamatinio teisingumo klausimus tvirtai galime susieti vien su šiomis politinėmis vertybėmis, jeigu jas suvoksime kaip viešojo proto ir viešosios argumentacijos pagrindą.

Tačiau tam, kad visa tai galiotų, mums reikia antrosios, papildančiosios dalies atsakymo į klausimą, kaip galimas politinis liberalizmas. Ši atsakymo dalis sako, jog religijos ir filosofijos istorija liudija, kad esama įvairių protingų būdų, kaip platesnį vertybių pasaulį suderinti ir sutaikyti su tomis vertybėmis, kurios priklauso specifinei politikos sričiai, kaip ją apibrėžia politinė teisingumo koncepcija. Istorija liudija, jog turime įvairių visuminių doktrinų, kurių negalime laikyti neprotingomis. O tai liudija susikertančio sutarimo galimybę ir taip švelnina politinių vertybių konfliktą su kitokiomis vertybėmis.

§ 2. Stabilumo klausimas

1. Teisingumą kaip sąžiningumą geriausia dėstyti dviem stadijomis (I:3.6).[7] Pirmojoje stadijoje jį išdėstome kaip nepriklausomą (bet, ži-

[7] Šias dvi stadijas *Teorijoje* atitinka dvi argumentavimo dėl teisingumo principų dalys. Pirmojoje dalyje susitarimo dalyviai pasirenka tam tikrus principus nesvarsty-

noma, kaip moralinę) visuomenės pamatinės struktūros koncepciją. Tik tada, kai ši užduotis atlikta ir kai turime preliminarų jos rezultatą – jos siūlomus teisingumo principus bei idealus – galime pereiti prie antrosios stadijos ir spręsti klausimą, ar teisingumas kaip sąžiningumas yra pakankamai stabilus. Jeigu atsakymas į šį klausimą būtų neigiamas, šią politinę teisingumo koncepciją turėtume laikyti nepatenkinama ir mėginti ją vienaip ar kitaip taisyti.

Stabilumo problema kelia du klausimus: pirmasis yra tai, ar žmonės, užaugę teisingų institucijų sąlygomis (kaip jas apibrėžia politinė koncepcija), įgyja pakankamai stiprų teisingumo jausmą, kuris juos skatintų paklusti šioms institucijoms. Antrasis klausimas yra tai, ar, atsižvelgiant į bendrus demokratinės viešosios kultūros faktus ir ypač į protingo pliuralizmo faktą, galima tikėtis, jog politinė koncepcija gali tapti susikertančio sutarimo centru. Tariu, kad šis sutarimas gali sieti protingas istoriškai tvarias visumines doktrinas, vis naujai pasipildančias savo šalininkų gretomis, tačiau išliekančias teisingos pamatinės struktūros ribose (kaip jas apibrėžia politinė koncepcija).

Į kiekvieną iš šių stabilumo klausimų reikia atsakyti atskirai. Į pirmąjį atsakome pateikdami moralinės psichologijos koncepciją (II:7), pagal kurią gerai tvarkomos visuomenės piliečiai paprastai įgyja pakankamai stiprų teisingumo jausmą, skatinantį juos paklusti jos teisingoms institucijoms. Atsakymą į antrąjį klausimą teikia susikertančio sutarimo idėja, taip pat konkretesni atsakymai į klausimus, kurie kyla jos atžvilgiu (§4–7).

Nors stabilumo problema mums rūpi nuo pat pradžių, eksplicitiškai ji svarstoma tik antrojoje koncepcijos dėstymo stadijoje, kai jau turime pamatinės struktūros teisingumo principus. Jų turinys nėra veikiamas to, kokios konkrečios visuminės doktrinos egzistuoja visuomenėje. Taip yra todėl, kad pirmojoje stadijoje teisingumas kaip sąžiningumas abstrahuojasi nuo konkrečių gėrio sampratų, kuriomis vadovaujasi piliečiai, o pradeda nuo bendrai pripažįstamų politinių visuomenės ir asmens koncep-

dami jų padarinių specifinei žmonių psichologijai; antrojoje dalyje jie kelia klausimą, ar visuomenė, vadovaudamasi principais, pasirinktais pirmojoje dalyje, būtų stabili, t.y. ar ji sugebėtų savo nariams įdiegti tokį teisingumo jausmą, kuris atsvertų polinkį į neteisingumą. Žr. *Teoriją*, VIII–IX sk. Teisingumo principų pagrindimas nėra baigtas tol, kol nėra parodyta, jog pirmojoje stadijoje pasirinkti principai yra pakankamai stabilūs; šiai užduočiai ten buvo skirtas priešpaskutinis, §86 skirsnis.

cijų, kurių reikia taikant praktinio proto idealus bei principus. Tad nors politinė teisingumo koncepcija atsižvelgia į protingo pliuralizmo faktą, ji nėra „politizuota", t.y. jos formos ir turinio neveikia esamas visuminių doktrinų politinių galių balansas. Jos principai taip pat nėra mėginimo rasti vyraujančių doktrinų kompromisą rezultatas.

2. Aiškindami stabilumo idėją išskirkime du aspektus, kuriais politinei koncepcijai gali rūpėti stabilumo problema.[8] Pirma, problemą galime suvokti grynai praktiškai: jeigu tam tikra politinė koncepcija negarantuoja stabilumo, tai beprasmiška mėginti ją realizuoti. Galbūt tokiu atveju įsivaizduojame, jog čia susiduriame su dviem skirtingomis užduotimis: kad pirmiausia turime sukurti koncepciją, kuri atrodytų pagrįsta ir priimtina, bent jau mums patiems, po to turime ieškoti būdų, kaip ją įsiūlyti tiems, kurie jos nepripažįsta, o tokiems mėginimams nepavykus – paprasčiausiai veikti jos pagrindu ir priešinimąsi slopinti valstybės galia. Jeigu turime pakankamų įtaigos arba prievartos priemonių, tai tokią koncepciją galime laikyti stabilia.

Tačiau liberaliai teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijai stabilumas rūpi kitokia prasme. Stabilios koncepcijos paiešką skatina ne vien noras išvengti bergždžių pastangų. Svarbiau yra pats stabilumo pobūdis ir jėgų, kurios jį garantuoja, prigimtis. Spręsdami aukščiau minėtą pirmąjį stabilumo klausimą mėginame parodyti, jog remiantis tam tikromis prielaidomis apie žmogiškąją psichologiją bei normalias žmogiškojo gyvenimo sąlygas galima teigti, jog tie žmonės, kurie užauga teisingų pamatinių institucijų sąlygomis, įgyja pakankamai stiprų teisingumo jausmą ir ištikimybės toms institucijoms pojūtį, kad tos institucijos taptų stabilios. Kitaip sakant, piliečių teisingumo jausmas, kartu su kitomis jų charakterio bei interesų ypatybėmis, kurias formuoja gyvenimas teisingos pamatinės struktūros sąlygomis, yra pakankamai stiprus, kad atsvertų įprastus teisingumą žeidžiančius polinkius. Piliečiai noriai elgiasi tuo būdu, kuris garantuoja ilgalaikį jų tarpusavio santykių teisingumą. Pakankamą stabilumą garantuoja tos rūšies motyvacija, kuri įgyjama teisingų institucijų sąlygomis.[9]

Spręsdami antrąjį klausimą – ar protingo pliuralizmo sąlygomis teisingumas kaip sąžiningumas gali būti susikertančio sutarimo cen-

[8] Šios ir kitų dviejų pastraipų idėjas man padėjo suformuoti diskusija su Scanlonu.
[9] Kaip šis procesas vyksta, aptariu *Teorijoje*, ypač VIII sk. Tikiuosi, jog ten pateikto paaiškinimo pakanka bendrajai idėjai suvokti.

tru – turime ne tik aptarti tokio sutarimo idėją ir problemas, kurias ji kelia, bet turime parodyti ir tai, kokiu būdu, remdamasis tos pačios moralinės psichologijos prielaida, kuri jam leido pateikti atsakymą į pirmąjį klausimą, teisingumas kaip sąžiningumas gali prisiimti šį vaidmenį.

3. Taigi stabilumas, kurio reikalauja liberali politinė teisingumo kaip sąžiningumo koncepcija, turi būti priimtinas piliečiams kaip protingoms ir racionalioms, laisvoms ir lygioms būtybėms, ir jis turi apeliuoti į jų viešąjį protą. Anksčiau (§1.2) jau matėme, kaip šis liberalizmo bruožas siejasi su politinės galios konstitucinio režimo sąlygomis bruožu: būtent, kad ši galia yra lygių piliečių kaip kolektyvo galia. Jeigu teisingumas kaip sąžiningumas nebūtų sąmoningai konstruojamas taip, kad jis galėtų sulaukti piliečių, išpažįstančių protingas, tačiau tarpusavyje nesuderinamas visumines doktrinas, paramos, o tokių doktrinų egzistavimas yra būdingasis liberalios viešosios kultūros bruožas, tai jis nebūtų liberalus.

Taigi spręsdami stabilumo problemą neieškome būdų, kaip priversti kitamanius pripažinti tam tikrą politinę koncepciją arba kaip ją įtvirtinti veiksmingomis sankcijomis, tarsi stabilumo problema būtų tik koncepcijos, kurios pagrįstumu mes patys esame įsitikinę, primetimo visiems kitiems problema. Veikiau teisingumas kaip sąžiningumas nebūtų protinga koncepcija, jeigu ji negalėtų sulaukti piliečių palaikymo savo pačios sąvokiniame kontekste[10] apeliuodama į kiekvieno jų protą. Tik šiuo savo pavidalu ji gali būti teikiama kaip politinio autoriteto, valdžios, pateisinimo arba legitimizavimo koncepcija, o ne vien kaip priemonė, leidžianti valdžioje esantiems pasiteisinti prieš save pačius, o ne prieš visus piliečius.[11] Politinės legitimacijos koncepcija, apeliuodama į viešąjį protą, t.y. į laisvus ir lygius piliečius kaip protingas ir racionalias būtybes, siekia atrasti viešąjį legitimacijos pagrindą.

[10] Frazė „savo pačios sąvokiniame kontekste" nusako dvi sudedamąsias pirminės pozicijos argumento dalis, kaip jas apibūdinome aukščiau, 7 išn. Abi argumento dalys priklauso tai pačiai sąvokinei schemai ir joms galioja tos pačios sąlygos, apibrėžiamos pirminės pozicijos konstrukcija.

[11] Apie šį skirtumą žr. Thomas Nagel, *Equality and Partiality* (New York: Oxford University Press, 1991), 3 sk., p. 23.

§ 3. Trys susikertančio sutarimo bruožai

1. Kalbant apie susikertančio sutarimo idėją pirmiausia noriu priminti du svarbiausius dalykus. Pirma, mes siekiame protingų (ne neprotingų arba iracionalių) visuminių doktrinų sutarimo, arba konsensuso, galimybės. Šiuo požiūriu esminis yra ne įprastojo pliuralizmo, bet protingo pliuralizmo faktas (I:6.2). Sakiau, jog šią doktrinų įvairovę politinis liberalizmas suvokia kaip natūralų naudojimosi žmogiškojo proto galiomis rezultatą tvarių liberalių institucijų sąlygomis. Protingo pliuralizmo faktas nėra apmaudi žmogiškojo gyvenimo realybė, kaip tai galėtume pasakyti apie įprastąjį pliuralizmą, konstatuojantį įvairių ir ne tik neprotingų, bet net beprotiškų ar agresyvių doktrinų egzistavimo faktą. Formuluodami politinę teisingumo koncepciją, kuri galėtų tapti susikertančio sutarimo centru, nemėginame jos derinti prie egzistuojančių neprotingų gaivalų, veikiau siekiame jos suderinamumo su protingu pliuralizmu, kuris pats yra laisvo naudojimosi žmogiškuoju protu laisvės sąlygomis rezultatas.

Antra, kalbant apie susikertantį sutarimą reikia prisiminti, jog I:1.3–4 skirsnio pabaigoje sakiau, kad konstitucinėje demokratijoje viešoji teisingumo samprata turi būti teikiama, kiek tai įmanoma, kaip nepriklausoma nuo visuminių religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų. Tai reiškia, kad teisingumas kaip sąžiningumas pirmojoje jo dėstymo stadijoje turi būti traktuojamas kaip nepriklausoma politinė teisingumo koncepcija. Ji neimplikuoja jokios specifinės religinės, metafizinės ar epistemologinės doktrinos. Kaip buvo pabrėžta I:2.2 skirsnyje, politinė koncepcija yra savotiškas modulis, esminė sudedamoji dalis, kuri gali būti įkomponuota į įvairias protingas visumines doktrinas, egzistuojančias jos reguliuojamoje visuomenėje.

2. Prieš idėją, kad socialinė vienybė grindžiama susikertančiu sutarimu dėl politinės teisingumo koncepcijos, gali būti iškelti bent keturi prieštaravimai. Pradėsiu nuo bene akivaizdžiausio, būtent, kad toks sutarimas tėra *modus vivendi*.

Iliustruodamas šiuos dalykus pasinaudosiu pavyzdiniu susikertančio sutarimo atveju; ir prie šio pavyzdžio kartkartėmis vis grįšiu. Tą sutarimą sudaro trys pažiūros: viena priima politinę koncepciją todėl, kad jos religinė doktrina ir tikėjimo laisvės samprata[12] veda į toleran-

[12] Šią idėją iliustruoja įvairūs Locke'o teiginiai *Laiške apie toleranciją* (*A Letter Concerning Toleration* (1690)), kaip antai: 1) Dievas nesuteikė jokiam žmogui teisės valdyti

cijos ir pagrindinių konstitucinio režimo laisvių pripažinimą; antroji teigia politinę koncepciją, grindžiamą visumine liberalia Kanto arba Millio moraline doktrina. Trečioji pažiūra nėra sistemiškai vieninga: be politinių vertybių, kurias išreiškia nepriklausoma politinė teisingumo koncepcija, ji išpažįsta ištisą šeimą nepolitinių vertybių. Pavadinkime ją pliuralistine pažiūra, nes kiekvienas šios šeimos pošeimis turi savąją tų vertybių viziją, tad konkrečiais sprendimų atvejais visos vertybės pasveriamos, pavieniui arba grupėmis, viena kitos atžvilgiu.

Šiuo pavyzdiniu atveju religinė doktrina ir Kanto arba Millio liberalizmas mūsų traktuojami kaip bendros ir visuminės doktrinos. Trečioji pažiūra yra tik iš dalies visuminė, tačiau kartu su politiniu liberalizmu ji pripažįsta, kad esant toms palankioms sąlygoms, kurios demokratiją daro galimą, politinės vertybės paprastai nusveria bet kurias su jomis konfliktuojančias nepolitines vertybes. Dvi pirmosios pažiūros šiuo aspektu jai pritaria, tad visos trys veda prie panašių politinių sprendimų ir šia prasme jos susikerta *(overlap)* politinės koncepcijos taške.

3. Tad pirmasis prieštaravimas būtų toks: kai kam atrodys, jog net susikertančiam sutarimui esant pakankamai stabiliam, pati idėja, kad politinė vienybė gali būti grindžiama tokiu sutarimu, vis vien atmestina, nes ji išsižada politinės bendruomenės kūrimo siekio, o visuomenės vienybės pagrindu laiko tai, kas iš esmės tėra *modus vivendi*. Atsakydami į šį prieštaravimą teigiame, jog politinės bendruomenės siekio išties reikia išsižadėti, jeigu tokią bendruomenę suprantame kaip politinę visuomenę, vienijamą vienos visų išpažįstamos visuminės doktrinos. Toks siekis nesuderinamas su protingo pliuralizmo faktu, be to, jis implikuoja nepriimtiną naudojimąsi valstybės prievartine galia slopinant šį pliuralizmą.[13] Mums svarbu suprasti esminius susikertančio

kitą (p. 129); 2) joks žmogus rūpinimąsi savo išpirkimu negali patikėti kitam (p. 129, 139, 154); 3) neįmanoma jėga primesti protui jo įsitikinimus (p. 129); 4) rūpinimasis žmonių sielomis negali būti valdovo rūpestis, nes tada mūsų tikėjimas priklausytų nuo vietos, kurioje gimstame (p. 130); 5) Bažnyčia yra savanoriška bendrija, joks žmogus nėra pririštas prie konkrečios bažnyčios, jis gali iš jos taip pat laisvai pasitraukti, kaip ir įsitraukti (p. 131); 6) ekskomunikacija neturi poveikio pilietiniams santykiams (p. 134); 7) tik vidinis tikėjimo nuoširdumas gali mums suteikti išpirkimą ir Dievo malonę (p. 143). (Nuorodos pagal J.W. Gough leidimą: *Two Treatises of Government with a Letter on Toleration* (Oxford: Basil Blackwell, 1956).

13 Pabrėžiu, jog nepraktiškos yra ne bendruomenės vertybės (prisiminkime, kad bendruomenę traktuoju kaip asociaciją, kurios vienybė grindžiama tam tikra visumine

sutarimo bruožus ir išsiaiškinti, kaip šie bruožai veikia socialinę santarvę bei moralinius viešojo gyvenimo aspektus. Mėginsiu parodyti, kodėl susikertantis sutarimas nėra tik *modus vivendi*.

Frazė *modus vivendi* dažnai vartojama apibūdinant susitarimą tarp valstybių, kurias supriešina jų skirtingi nacionaliniai siekiai bei interesai. Sudarydama sutartį kiekviena valstybė turi apdairiai išsiderėti tokias sąlygas, kad susitarimas išreikštų pusiausvyros tašką, t.y. susitarimo sąlygos turi būti suformuluotos taip, kad būtų viešai žinoma, jog nė vienai pusei nenaudinga ją sulaužyti. Susitarimo tokiu atveju bus laikomasi, nes kiekviena pusė bus suinteresuota jo laikytis, be kita ko, suinteresuota išlaikyti ir sutartis gerbiančios valstybės reputaciją. Tačiau šiaip jau kiekviena valstybė paisys tik savų interesų ir aplinkybėms pasikeitus jų sieks net kitos pusės interesų sąskaita. Būtent šia prasme toks susitarimas yra tik *modus vivendi*. Panašią situaciją turime tada, kai socialinį konsensusą mąstome kaip grindžiamą asmeniniais arba grupiniais interesais, arba kaip politinio sandorio rezultatą: socialinė vienybė tokiu atveju yra tik tariama, nes jos stabilumas priklauso nuo to, ar nepasikeis aplinkybės, nulėmusios interesų konvergenciją.

4. Kad susikertantis sutarimas visiškai skiriasi nuo *modus vivendi*, aiškiai rodo mūsų pavyzdinis atvejis. Atkreipkime dėmesį į du dalykus: pirma, sutarimo objektas – politinė teisingumo koncepcija – pati

gėrio samprata), bet tik politinė bendruomenė ir jos vertybės. Teisingumas kaip sąžiningumas, kaip ir visos kitos liberalios politinės koncepcijos, postuluoja, kad bendruomenės vertybės yra ne tik labai svarbios, bet jos gali būti ir realizuotos – pirmiausia įvairiose asociacijose, veikiančiose pamatinės struktūros ribose, tačiau ir tose asociacijose, kurios peržengia politinių visuomenių ribas; pavyzdžiu gali būti Bažnyčios arba mokslo draugijos. Liberalizmas atmeta visuomenės, kaip politinės bendruomenės, idėją, nes ji veda į sisteminį asmens laisvių neigimą, taip pat leidžia represinį naudojimąsi valdžios (teisėtu) prievartos monopoliu. Žinoma, gerai tvarkomoje teisingumo kaip sąžiningumo visuomenėje piliečiai turi bendrą tikslą, kuriam jie teikia aukščiausią prioritetą: būtent garantuoti, kad politinės ir socialinės institucijos būtų teisingos, kad kiekvienas asmuo būtų traktuojamas teisingai, ir kad būtų tenkinami asmenų, kaip piliečių, poreikiai. Tad netiesa, kad liberalizmo požiūriu piliečiai neturi fundamentalių bendrų tikslų (V:7). Netiesa ir tai, kad politinio teisingumo tikslas nėra svarbus jų neinstitucinės, arba moralinės, tapatybės aspektas (kaip tai aptariama I:5.2 skirsnyje). Tačiau šis bendras politinio teisingumo tikslas neturi būti painiojamas su tuo, ką čia vadinu „gėrio samprata". Šiuo klausimu žr. Amy Gutmann, „Communitarian Critics of Liberalism", *Philosophy and Public Affairs* 14 (Summer 1985): 311, išnaša.

yra moralinė. Antra, ji keliama remiantis moraliniais argumentais, t.y. apeliuojant į visuomenės ir piliečio kaip asmens koncepcijas, į teisingumo principus ir į politines vertybes, per kurias šie principai įkūnijami žmogaus charakteryje ir pasireiškia viešajame gyvenime. Tad susikertantis sutarimas nėra tik susitarimas, grindžiamas asmeninių ar grupinių interesų konvergencija, pripažinti tam tikrą autoritetą ar paklusti tam tikrai institucinei tvarkai. Visi tie, kurie pripažįsta politinę koncepciją, vadovaujasi savo pačių visumine pasaulėžiūra, remiasi jos religiniais, filosofiniais ir moraliniais pagrindais. Faktas, kad žmonės pripažįsta tą pačią politinę koncepciją, nereiškia, kad ją pripažindami jie išsižada savo religinių, filosofinių ar moralinių įsitikinimų, nes šie įsitikinimai lemia šio pripažinimo esmę.

Šie du susikertančio sutarimo aspektai – jo moralinis tikslas ir moraliniai pagrindai – siejasi su trečiuoju – stabilumo – aspektu. Tai reiškia, jog tie, kurie išpažįsta įvairias doktrinas, palaikančias politinę koncepciją, neatsisakytų jos remti tuo atveju, jeigu jų doktrinos įtaka visuomenėje sustiprėtų ir galiausiai taptų vyraujančia. Kol minėtųjų trijų pažiūrų laikomasi ir jos nekoreguojamos, tol politinė koncepcija bus palaikoma nepriklausomai nuo politinės galios pasiskirstymo pokyčių. Kiekviena iš šių pažiūrų politinę koncepciją palaiko vardan jos pačios. Kriterijus čia yra tai, ar sutarimo stabilumo neveikia doktrinų santykinės galios pokyčiai. Šis stabilumo bruožas atskleidžia esminį skirtumą tarp susikertančio sutarimo ir *modus vivendi*, kurio stabilumas priklauso nuo atsitiktinumo ir santykinių galių balanso.

Tai tampa aišku, kai pakeitę pavyzdį panagrinėjame XVI a. katalikų ir protestantų pažiūras. Tuo metu nebuvo susikertančio sutarimo dėl tolerancijos principo. Abi bažnyčios laikėsi įsitikinimo, jog valdovo pareiga – palaikyti tikrąjį tikėjimą ir slopinti erezijų bei klaidingų doktrinų sklaidą.[14] Tokiu atveju tolerancijos principo pripažinimas būtų išties tik *modus vivendi*, nes bet kuriai Bažnyčiai įsiviešpatavus tolerancijos principo būtų išsižadėta. Situacijai trūksta stabilumo galios pasiskirstymo pokyčių atžvilgiu. Kol tokios pažiūros, kuriomis vadovavosi XVI a. katalikai ir protestantai, išlieka tik mažumų pažiūromis, tol jos nedaro dides-

[14] Žr. J.W. Allen, *A History of Political Thought in the Sixteenth Century* (London: Methuen, 1941), pt. I, chap. 5; pt. II, chap. 9; pt. III, chaps. 4,6,8; Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), vol. II, pt. III.

nės įtakos moralinei viešojo gyvenimo ir socialinės darnos kokybei. Juk didžioji visuomenės dalis tvirtai tiki, kad galių balanso kaita nesuardys sutarimo dėl politinės teisingumo koncepcijos, palaikomos vardan jos pačios. Jeigu ši situacija pasikeistų, tai politinio gyvenimo moralinė kokybė pasikeistų akivaizdžiu ir komentarų nereikalaujančiu būdu.

5. Baigdamas glaustai pakomentuosiu tai, ką galime pavadinti „susikertančio sutarimo gyliu ir pločiu", t.y. kaip giliai toks sutarimas siekia, jei kalbame apie piliečių išpažįstamas visumines doktrinas? Kaip plačiai jis taikomas, jei kalbame apie institucijas? Kiek specifiška yra koncepcija, dėl kurios sutariama?

Kaip matėme anksčiau, tas sutarimas siekia pamatines idėjas, kuriomis remiasi teisingumas kaip sąžiningumas: visuomenės kaip sąžiningos bendradarbiavimo sistemos, piliečių kaip protingų ir racionalių, laisvų ir lygių asmenų idėjas. Pločiu jis aprėpia politinės koncepcijos (šiuo atveju – teisingumo kaip sąžiningumo) principus bei vertybes, taip pat pamatinę struktūrą kaip visumą. Šie gylio, pločio ir specifiškumo aspektai mums padeda užfiksuoti idėjas ir kelia svarbiausią klausimą: kalbant realistiškai, kokia būtų giliausia ir plačiausia gyvybinga politinio teisingumo koncepcija?

Yra, žinoma, ir kitų galimybių. Neteigiau, kad susikertantis sutarimas dėl politinės koncepcijos yra būtinas visoms socialinės vienybės ir stabilumo atmainoms. Veikiau teigiau, kad kartu su dviem kitomis sąlygomis jis yra pakankamas kaip priimtiniausias socialinės vienybės pagrindas (I:8.1). Tačiau kaip pabrėžė Baieris, nelabai gilus sutarimas dėl politinės konstitucijos principų gali būti pakankamas mažiau ambicingiems tikslams ir gali būti lengviau pasiekiamas. Jis mano, jog Jungtinėse Valstijose faktiškai esame pasiekę kažką panašaus į tokį sutarimą. Todėl vietoje prielaidos, kad sutarimas aprėpia politinės koncepcijos principus, galiojančius visai pamatinei struktūrai, galėtume vadovautis prielaida, kad sutarimas aprėpia tik tam tikrus procedūrinius politinius konstitucijos principus.[15] Prie šio klausimo grįšiu vėliau (§6–7), kur nagrinėsime, kaip žengiama nuo to, ką vadinsiu „konstituciniu sutarimu", prie susikertančio sutarimo.

[15] Šias mintis Kurtas Baieris dėsto savo vertingame straipsnyje „Justice and the Aims of Political Philosophy", *Ethics* 99 (July 1989): 771–790. Jo idėja apie sutarimą dėl konstitucinių principų (jį, jo manymu, jau esame pasiekę), kurį jis priešina sutarimui dėl teisingumo koncepcijos, dėstoma p. 775 ir toliau.

§ 4. Susikertantis sutarimas nėra indiferentiškas, arba skeptiškas

1. Dabar panagrinėsiu antrąjį prieštaravimą, kuris gali būti keliamas susikertančio sutarimo idėjai: būtent, kad, vengdama bendrų ir visuminių doktrinų ir apsiribodama pagrįstumo konstruktyvistine prasme reikalavimais, ji implikuoja indiferentišką, arba skeptišką, požiūrį į politinės teisingumo koncepcijos tiesos klausimą. Gali atrodyti, kad toks vengimas implikuoja, jog tam tikra koncepcija mums gali būti priimtiniausia, net jeigu žinome ją esant klaidingą, tarsi tiesa apskritai neturėtų jokios reikšmės. Atsakant reikia pabrėžti, jog politinei koncepcijai būtų pragaištinga, jeigu ją traktuotume kaip skeptišką, arba indiferentišką, tiesos atžvilgiu. Toks skepticizmas, arba indiferentizmas, supriešintų politinę filosofiją su įvairiomis visuminėmis doktrinomis ir nuo pat pradžių užkirstų kelią jos siekiamam susikertančiam sutarimui.

Todėl mėginame, kiek įmanoma, nei teigti, nei neigti jokios konkrečios visuminės religinės, filosofinės ar moralinės doktrinos, jos tiesos teorijos ar jos vertybių statuso. Kadangi tariame, jog kiekvienas pilietis laikosi vienokios ar kitokios šio pobūdžio doktrinos, tai siekiame, kad jie visi, žvelgdami iš jų pačių išpažįstamos doktrinos pozicijų, galėtų šią politinę koncepciją priimti kaip teisingą arba kaip pagrįstą. Tad deramai suprastai politinei teisingumo koncepcijai nebūtina laikytis indiferentiškos nuostatos, tarkime, tiesos klausimu filosofijoje arba moralėje – panašiai kaip laikantis deramai suprasto tolerancijos principo nebūtina laikytis indiferentizmo tiesos religijoje klausimu. Kadangi ieškome sutarimu paremto viešojo pagrindimo pamato ir kadangi negalima tikėtis politinio sutarimo šiais ginčytinais klausimais, apeliuojame į tas pamatines idėjas, kurios, kaip atrodo, mus vienija per viešąją politinę kultūrą. Šių idėjų pagrindu mėginame konstruoti politinę teisingumo koncepciją, kuri būtų suderinama su mūsų apmąstytais įsitikinimais. Atlikus šią užduotį piliečiai gali, vadovaudamiesi savo visuminėmis doktrinomis, politinę teisingumo koncepciją laikyti arba teisinga, arba pagrįsta, kaip tai jiems leidžia jų išpažįstama doktrina.

2. Kai kam to gali nepakakti; gali būti sakoma, kad, nepaisant mūsų protestų, politinė teisingumo koncepcija neišvengiamai implikuoja indiferentizmą, arba skepticizmą. Kitaip ji negalėtų atidėti į šalį fundamentalių religinių, filosofinių ir moralinių klausimų vien dėl to, kad juos sun-

ku arba net neįmanoma politiškai išspręsti. Kai kurios tiesos, šių kritikų įsitikinimu, yra tokios svarbios, kad dėl jų būtina grumtis net jeigu tai reikštų pilietinį karą. Į tai atsakome, pirma, kad klausimai nėra šalinami iš politinės darbotvarkės vien todėl, kad jie yra konfliktų šaltinis. Veikiau mes apeliuojame į politinę teisingumo koncepciją, kad atskirtume tuos klausimus, kurie pagrįstai gali būti šalinami iš politinės darbotvarkės, nuo tų, kurie negali būti taip šalinami. Kai kurie tos darbotvarkės klausimai išliks kaip konfliktų šaltiniai, bent jau tam tikru mastu; tačiau politinių problemų atveju tai yra normalus dalykas.

Pavyzdžiui, tarkime, kad politinės teisingumo koncepcijos priemonėmis galime pagrįsti sąžinės laisvę (taip pašalindami religijos tiesos klausimą iš politinės darbotvarkės), taip pat pagrįsti lygias politines ir pilietines laisves ir taip iš politinės darbotvarkės pašalinti baudžiavos bei vergovės institucijų galimybės svarstymo klausimą.[16] Tačiau neišvengiamai

[16] Paaiškinu: kai tam tikras klausimas pašalinamas iš politinės darbotvarkės, jis nustoja būti laikomas klausimu, galimu spręsti politiškai pagal balsų daugumos ar kvalifikuotos daugumos principą. Pavyzdžiui, kalbant apie sąžinės laisvę arba vergovės ir baudžiavos panaikinimą, tai reiškia, jog lygios pagrindinės laisvės, susijusios su šiais dalykais, laikomos kartą ir visiems laikams galutinai įtvirtintomis. Jos yra konstitucinio režimo chartijos dalis, o ne potencialus įprastųjų viešųjų debatų ar įstatymų leidėjų svarstymų objektas, tarsi jos galėtų būti vienaip ar kitaip keičiamos vienokios ar kitokios daugumos sprendimu. Žr. Stephen Holmes, „Gag Rules or the Politics of Omission", kn. *Constitutional Democracy*, ed. by J. Elster and R. Slagstad (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

Žinoma, tai, kad kai kurie klausimai pagrįstai šalinami iš politinės darbotvarkės, nereiškia, kad politinei teisingumo koncepcijai nebūtina pateikti tokio klausimų šalinimo pagrindimo. Tiesą sakant, kaip jau minėjau, politinė koncepcija būtent tuo turėtų užsiimti. Tačiau paprastai nuodugnesnė diskusija šiais klausimais tarp įvairių politinių doktrinų vyksta bendrosios kultūros kontekste (I:2.3).

Galiausiai teiginiui, kad tam tikri klausimai pašalinami iš politinės darbotvarkės kartą ir visiems laikams, gali būti prieštaraujama nurodant galimas mūsų klaidas, tokias klaidas, kurių praeityje darėme tolerancijos arba vergovės klausimu. Žinoma, darėme klaidų; bet ar dėl to galime abejoti tolerancijos principo pagrįstumu ar vergovės panaikinimo teisingumu? Ar kas nors rimtai taip mano? Ar išties čia egzistuoja reali klaidos tikimybė? Ir, be abejo, mes nenorime pasakyti: pašalinkime tam tikrus klausimus iš politinės darbotvarkės laikinai – iki ateinančių rinkimų arba iki ateinančios naujos žmonių kartos. Kodėl „kartą ir visiems laikams" negalime laikyti geriausia šios idėjos išraiška? Vartodami šią frazę piliečiai pareiškia vienas kitam savo tvirtą nusiteikimą pripažinti vienodą kiekvieno statusą. Taip jie išreiškia tam tikrą demokratinio pilietiškumo idealą.

išlieka ginčytini dalykai: pavyzdžiui, kaip nubrėžti ribas tarp pamatinių laisvių tada, kai jos konfliktuoja (kur statyti „sieną tarp Bažnyčios ir valstybės"); kaip interpretuoti paskirstomojo teisingumo reikalavimus net tais atvejais, kai iš esmės sutariama dėl bendrųjų pamatinės struktūros principų; galiausiai, kaip spręsti tokius viešosios politikos klausimus, kaip branduolinių ginklų naudojimas. Tokių klausimų negalima pašalinti iš politinės darbotvarkės. Tačiau vengdami visuminių doktrinų mes mėginame apeiti giliausius religinius ir filosofinius nesutarimus ir taip išsaugoti stabilaus susikertančio sutarimo pagrindo atradimo viltį.

3. Vis dėlto teigiant politinę teisingumo koncepciją mums galiausiai gali tekti apeliuoti į kai kuriuos savo pačių visuminės religinės ar filosofinės doktrinos aspektus.[17] Taip gali atsitikti, pavyzdžiui, tuo atveju, kai kas nors skelbia, jog tam tikros problemos yra tokios svarbios, kad teisingas jų sprendimas pateisina net pilietinį karą. Gali būti skelbiama, kad tam tikrą religiją išpažįstančių žmonių išpirkimas ar net visos tautos išpirkimas priklauso nuo tokio sprendimo. Tokiu atveju mums gali nelikti kitos alternatyvos, kaip tik neigti šią idėją, taigi užimti poziciją, kurios norėjome išvengti.

Tarkime, kad turime reikalų su racionalistais tikinčiaisiais, kurie skelbiasi, jog jų įsitikinimai paremti vien protu.[18] Tokie tikintieji paprasčiausiai neigtų, jog egzistuoja tai, ką mes vadiname protingo pliuralizmo faktu. Mums tada reikėtų sakyti, jog jie, neigdami šį faktą, klysta, tačiau nebūtina sakyti, jog jų religiniai įsitikinimai nėra teisingi, nes neigdami, kad religiniai įsitikinimai gali būti viešai pagrįsti vien protu, nebūtinai neigiame jų teisingumą. Žinoma, netikime šia jų doktrina, ir tai atsispindi mūsų veiksmuose. Net jeigu nesilaikome religijų laisvės doktrinos, palaikančios sąžinės laisvės idėją, mūsų veiksmai

[17] Kaip sakiau I:2 skirsnyje, doktrina yra absoliučiai visuminė, jeigu ji aprėpia visas pripažintas vertybes ir dorybes gana griežtai artikuliuotoje sistemoje; doktrina yra tik iš dalies visuminė, jeigu ji aprėpia tik kai kurias nepolitines vertybes ir dorybes ir yra gana laisvai artikuliuojama. Šis aprėpties ribotumas ir negriežtumas pasirodys svarbus toliau svarstant (§6) stabilumo klausimą.

[18] Racionalistų tikinčiųjų idėją skolinuosi iš Joshua Cohen, „Moral Pluralism and Political Consensus." Mano atsakymas panašus į jo siūlomą atsakymą, jeigu jį teisingai suprantu. Cohenas taip pat aptaria iracionalistų tikinčiųjų atvejį, kai tikintieji neskelbia, esą jų tikėjimas grindžiamas protu, tačiau teigia, kad jų įsitikinimai teisingi ir todėl valstybės galia gali būti teisėtai naudojama įtvirtinant jų tikėjimą. Atsakymas į šią tezę pateikiamas II:3.3 skirsnyje.

vis dėlto implikuoja įsitikinimą, kad rūpinimasis sielovada nereikalauja nieko, kas būtų nesuderinama su šia laisve. Tačiau mes nesiūlome savo visuminių pažiūrų daugiau, nei manome esant būtina ar pageidautina siekiant politinio sutarimo.

4. Šis santūrumas grindžiamas mūsų reikalavimu pripažinti viešojo proto ribas (apie jas žr. VI). Tarkime, kad deramai atsižvelgiant į šias ribas mums pavyksta pasiekti susikertantį sutarimą dėl politinės teisingumo koncepcijos. Tada ją galime laikyti protinga, bent jau preliminariai. Kai kas gali sakyti, jog paties šio refleksyvaus sutarimo fakto pakanka, kad galėtume ją laikyti teisinga ar bent labai tikėtinai teisinga. Tačiau susilaikome nuo šio tolesnio žingsnio: jis nėra būtinas ir gali trukdyti viešojo sutarimo pagrindo paieškoms. Daugelio požiūriu, tiesa arba religinis ar metafizinis pagrįstumas yra kažkas daugiau nei vien tik protingumas. Keldami susikertančio sutarimo idėją teisę žengti šį tolesnį žingsnį paliekame patiems piliečiams individualiai – kiekvienam vadovaujantis savo visuminėmis pažiūromis.[19]

Kad teisingumas kaip sąžiningumas susikertantį sutarimą padarytų galimą, jis turi tęsti ir plėtoti tą intelektinį judėjimą, kuris prasidėjo prieš tris šimtmečius pamažu įtvirtindamas tolerancijos principą, nekonfesinę valstybę ir lygią sąžinės laisvę. Šios plėtotės reikia sutarimui dėl politinės koncepcijos esamomis istorinėmis ir socialinėmis demokratinės visuomenės sąlygomis. Tolerancijos principo taikymas pačiai filosofijai reiškia, kad patiems piliečiams, vadovaujantis savo laisvai išpažįstamomis pažiūromis, paliekama teisė spręsti religijos, filosofijos ir moralės klausimus.

§ 5. Politinė koncepcija: nebūtinai visuminė

1. Trečiasis prieštaravimas yra šis: jeigu net pripažįstame, kad susikertantis sutarimas nėra *modus vivendi*, kaip aš jį apibrėžiau, kritikas gali

[19] Čia prisiminkime svarbų faktą iš III:8.3 skirsnio: būtent, kad jeigu bent viena iš protingų visuminių doktrinų, priklausančių esamam susikertančiam sutarimui, yra teisinga *(true)*, tai ir politinė koncepcija yra teisinga arba beveik teisinga ta prasme, kad ją palaiko teisinga doktrina. Bet kurios vienos doktrinos tiesa garantuoja, kad visos doktrinos generuoja tiesa paremtą politinio teisingumo koncepciją, net jeigu jos tai daro ne tuo pagrindu, kuriuo remiasi teisinga doktrina. Taigi, kaip sakėme, jeigu piliečiai nesutaria, tai ne visi gali būti visiškai teisūs, tačiau jeigu bent viena iš jų doktrinų yra tiesa, visi jie yra teisūs politine prasme.

sakyti, jog veiksminga politinė koncepcija turi būti bendra ir visuminė. Neturėdami tokios doktrinos, neturime priemonių dorotis su daugybe viešajame gyvenime kylančių konfliktų teisingumo klausimais. Pasak šio kritiko, kuo gilesni konceptualūs ir filosofiniai šių konfliktų pagrindai, tuo bendresnis ir visuotinesnis turi būti filosofinės refleksijos lygmuo, kad būtų galima atskleisti jų šaknis ir rasti deramą jų sprendimo būdą. Beprasmiška, anot kritiko, nesiremiant jokia visumine doktrina, vien pamatinei struktūrai mėginti kurti politinę teisingumo koncepciją. Juk ką tik matėme, jog galime būti priversti remtis, bent jau netiesiogiai, šio pobūdžio doktrinomis.[20]

Šis prieštaravimas yra visiškai natūralus, nes natūraliai kyla klausimas: kaip kitaip galėtų būti sprendžiami šie konfliktai? Atsakymą iš dalies teikia trečioji mūsų pavyzdinio atvejo pažiūra. Kaip sakėme, ji yra pliuralistinė ir sistemiškai nesuvienyta: šalia politinių vertybių, formuluojamų nepriklausomos politinės teisingumo koncepcijos, ji pripažįsta gana plačią nepolitinių vertybių šeimą. Kiekvienas šios šeimos pošeimis turi savąją tų vertybių viziją, tad konkrečiais sprendimų atvejais visos vertybės pasveriamos, pavieniui arba grupėmis, viena kitos atžvilgiu (§3.2). Taigi politinė koncepcija gali būti suvokiama kaip tam tikros visuminės doktrinos dalis, bet ne kaip jos nepolitinių vertybių vedinys. Politinės vertybės joje paprastai nusveria bet kurias kitas vertybes – bent jau esant toms sąlygoms, kurios konstitucinę demokratiją daro galimą.

Tie, kurie laikosi šios koncepcijos, neneigia vertybių ir dorybių, priklausančių kitoms, nepolitinėms gyvenimo sritims. Nuo piliečių, mūsų pavyzdiniu atveju išpažįstančių pirmąsias dvi pažiūras, jie skiriasi tuo, kad neturi bendros visuminės doktrinos,[21] kurioje daugmaž siste-

[20] Reikia skirti bendras ir visumines koncepcijas nuo abstrakčių. Kai teisingumas kaip sąžiningumas pradeda nuo visuomenės, kaip sąžiningos bendradarbiavimo sistemos, idėjos ir ją plėtodamas gauna politinio teisingumo koncepciją, ją galima pavadinti abstrakčia. Ji yra abstrakti ta pačia prasme, kuria kalbama apie tobulą konkurencinę rinką arba apie bendrąją ekonominę pusiausvyrą; t.y. ji atsirenka tam tikrus visuomenės aspektus politinio teisingumo požiūriu svarbiausius ir nekreipia dėmesio į visus kitus. Tačiau ar koncepcija, kuri tokiu būdu sukuriama, savo pobūdžiu yra bendra, ar visuminė – kaip aš vartoju šiuos terminus – yra atskiras klausimas. Manau, kad konfliktai, kuriuos implikuoja protingo pliuralizmo faktas, politinę filosofiją verčia griebtis abstrakčių teisingumo koncepcijų (I:8.2), ir tie patys konfliktai kliudo joms tapti bendromis ir visuminėmis.

[21] Apie visuminių ir dalinai visuminių doktrinų skirtumą žr. I:2.2 skirsnį.

miškai būtų surikiuotos visos vertybės ir dorybės. Jie nesako, kad tokia doktrina negalima, o tik, kad praktiškai ji nėra būtina. Jie mano, kad toje erdvėje, kurią jiems suteikia pagrindinės laisvės bei kitos konstitucinio režimo garantijos, visi piliečiai netrikdomi gali gyventi kaip patys išmano, vadovaudamiesi savo (nepolitinėmis) vertybėmis. Jų įsitikinimu, esant šioms konstitucinėms garantijoms mažai tikėtinas toks vertybių konfliktas, kuris pateisintų jų priešinimąsi politinei koncepcijai kaip visumai ar tokioms pamatinėms jos nuostatoms, kaip sąžinės laisvė, lygios politinės laisvės ar pagrindinės pilietinės teisės.

2. Šį iš dalies visuminį požiūrį galima taip paaiškinti. Geriausia nesivadovauti prielaida, jog egzistuoja visuotinai priimtini atsakymai į visus ar net į daugelį politinio teisingumo klausimų. Veikiau turime pripažinti faktą, jog tik į labai nedaugelį mums rūpimų klausimų galima atsakyti patenkinamai. Politinė išmintis – tai gebėjimas atrasti šiuos klausimus ir atsirinkti svarbiausius.

Pamatinės struktūros institucijas turime konstruoti taip, kad neišsprendžiamų konfliktų tikimybė būtų kuo mažesnė; turime taip pat siekti, kad jų principai būtų aiškūs ir paprasti, savo forma ir turiniu suprantami kuo platesnei visuomenei. Politinė koncepcija geriausiu atveju teikia tik mąstymo gaires, kurios mums padeda pasiekti politinį sutarimą bent jau esminiais konstituciniais ir pamatiniais teisingumo klausimais. Jeigu ji įneša aiškumo ir darnos į mūsų apmąstytus įsitikinimus, jeigu ji mažina nesutarimus tarp skirtingų įsitikinimų piliečių, pripažįstančių pamatines konstitucinio režimo idėjas, tai ji atlieka savo praktinį politinį vaidmenį.[22]

Tai pasakytina net ir tuo atveju, jeigu negalime visiškai paaiškinti mūsų sutarimo: žinome tik tai, jog piliečiai, pripažįstantys politinę koncepciją ir žinantys pamatines viešosios politinės kultūros idėjas, atranda, jog ja vadovaujantis jų sprendimai suartėja tiek, kad tampa galimas tarpusavio pagarba grindžiamas politinis bendradarbiavimas. Šią politinę koncepciją jie paprastai traktuoja kaip pakankamą ir nemano, kad jiems reikia kokio nors gilesnio politinio išmanymo.

3. Čia neišvengiamai kyla klausimas: „Kaip politinė teisingumo koncepcija gali išreikšti tokias vertybes, kurios, esant toms palankioms sąlygoms, kurios demokratiją daro galimą, paprastai nusveria visas ki-

[22] Žr. *Teoriją*, p. 44 ir toliau, 89, 303, 364.

tas potencialiai su jomis konfliktuojančias vertybes?“ Vienas paaiškinimas būtų toks. Kaip jau sakiau, demokratinio režimo sąlygomis protingiausia politinė teisingumo koncepcija būtų liberalioji. Ji gina įprastas pamatines teises ir suteikia joms ypatingą, prioritetinį statusą; ji taip pat numato tam tikrų priemonių, garantuojančių, kad visi piliečiai turėtų pakankamai materialinių išteklių, leidžiančių jiems veiksmingai naudotis tomis teisėmis. Susidūrusi su protingo pliuralizmo faktu liberalioji koncepcija iš politinės darbotvarkės šalina problemas, dėl kurių labiausiai nesutariama, kad tokie nesutarimai negriautų socialinio bendradarbiavimo pagrindų.

Politinio bendradarbiavimo dorybės, kurios konstitucinį režimą daro galimą, yra išties didelės dorybės. Turiu omeny, pavyzdžiui, tolerancijos dorybę, paslaugumą, protingumą ir teisingumo jausmą. Kai šios dorybės paplinta visuomenėje palaikydamos jos politinę teisingumo koncepciją, jos tampa labai svarbia viešąja gėrybe ir didina visuomenės politinį kapitalą.[23] Tad vertybės, kurios konfliktuoja su politine teisingumo koncepcija ir ją palaikančiomis dorybėmis, paprastai gali būti nusveriamos, nes jos konfliktuoja su tomis sąlygomis, kurios daro galimą sąžiningą, tarpusavio pagarba grindžiamą socialinį bendradarbiavimą.

4. Kitas paaiškinimas, kodėl politinės dorybės paprastai ima viršų, yra tai, kad rimtų konfliktų su kitomis vertybėmis galimybės smarkiai apribojamos. Taip yra todėl, kad esant susikertančiam sutarimui dėl politinės koncepcijos ši koncepcija nelaikoma nesuderinama su pamatinėmis religinėmis, filosofinėmis ar moralinėmis vertybėmis. Mums nereikia spręsti, kodėl politinio teisingumo reikalavimai nesutaria su vienokios ar kitokios visuminės doktrinos reikalavimais; mums taip pat nebūtina sakyti, jog politinės vertybės yra svarbesnės už kitas ir todėl jas nusveria. Būtent tokios kalbėsenos norime išvengti, ir, pasiekę susikertantį sutarimą, tokią galimybę turime.

Taigi protingo pliuralizmo sąlygomis sutarimas viešojo proto pagrindu, leidžiantis išvengti rėmimosi visuminėmis doktrinomis, mums duoda du dalykus: pirma, atskleidžia esminį politinių vertybių vaid-

[23] Terminas „kapitalas“ čia visiškai tinka, nes šios dorybės kaupiamos pamažu, per ilgesnį laiką ir priklauso ne tik nuo esamų politinių bei socialinių institucijų (kurios pačios klostosi laipsniškai), bet ir nuo piliečių bendrosios patirties bei praeities pažinimo. Kaip ir kapitalas, šios dorybės „nusidėvi“ ir todėl turi būti nuolat atnaujinamos.

menį apibrėžiant sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas, suderinamas su laisvų ir lygių piliečių tarpusavio pagarbos reikalavimais; antra, ji atskleidžia pakankamai platų politinių ir kitokių vertybių darnos lauką, kaip tai liudija protingas susikertantis sutarimas. Dabar tai aptarsime plačiau.

§ 6. Žingsniai konstitucinio sutarimo link

1. Galiausiai panagrinėkime kritinį argumentą, kuris teigia, jog susikertančio sutarimo idėja yra utopinė, t.y. kad nėra pakankamai politinių, socialinių ar psichologinių jėgų, kuriomis galima būtų remtis kuriant susikertantį sutarimą (ten, kur jo nėra) arba išlaikant jo stabilumą (ten, kur jis yra). Šį klausimą galiu paliesti tik prabėgomis ir pateikti tik vieną bendrą schemą, pagal kurią toks sutarimas galėtų atsirasti, o atsiradęs – išlaikyti savo stabilumą.

Pagal šią schemą numatome dvi stadijas. Pirmoji stadija baigiasi tada, kai pasiekiamas konstitucinis sutarimas,[24] antroji – kai pasiekiamas persikertantis sutarimas. Pirmosios stadijos konstitucija tenkina tam tikrus liberalius politinio teisingumo principus. Konstitucinio sutarimo principai priimami tiesiog kaip principai; jie nėra grindžiami specifiškai politinėmis visuomenės ir asmens koncepcijomis ar juo labiau bendra viešąja politine koncepcija. Tad šis sutarimas nėra gilus.

Konstitucinio sutarimo atveju konstitucija, tenkinanti tam tikrus pamatinius principus, nustato demokratines rinkimų procedūras, moderuojančias politinius nesutarimus visuomenėje. Tai nėra tik klasių ar interesų grupių nesutarimai, bet ir nesutarimai tarp tų, kurie išpažįsta skirtingus liberalius principus. Sutariama dėl tam tikrų pamatinių politinių teisių ir laisvių: dėl balsavimo teisių, politinio žodžio ir susirinkimų laisvės, dėl demokratinių rinkimų ir įstatymų leidybos procedūrų, bet nesutariama dėl konkretesnio šių teisių bei laisvių turinio ir jų ribų, taip pat dėl to, kurios teisės ir laisvės laikytinos pamatinėmis ir todėl yra vertos teisinių, o gal net konstitucinių garantijų. Konstitu-

[24] Konstitucionio sutarimo idėją skolinuosi iš Kurto Baierio, žr. išn. 15 aukščiau; taip pat esu skolingas Davidui Peritzui už vertingą susirašinėjimą ir naudingus komentarus šios knygos tekstui. Be šių autorių nebūčiau atlikęs savo pradinės koncepcijos (žr. „The Idea of an Overlapping Consensus“, *Oxford Journal of Legal Studies* 7 (February 1987)) revizijos.

cinis sutarimas nėra nei gilus, nei platus: jis aprėpia tik politines demokratinės santvarkos struktūras, bet neaprėpia pamatinės struktūros.

2. Kaip toks konstitucinis sutarimas galėtų atsirasti? Įsivaizduokime, kad dėl įvairių istorinių įvykių ir aplinkybių tam tikru metu tam tikri liberalūs principai priimami kaip *modus vivendi* ir yra įtraukiami į esamas politines institucijas. Tai galėtų įvykti taip, kaip po reformacijos įsivyravo tolerancijos principas: nuo pradžių jis buvo priimamas tik kaip *modus vivendi*, teikiantis vienintelę veiksmingą alternatyvą nesibaigiančiai ir alinančiai pilietiniai nesantaikai. Tad klausimas būtų toks: „Kaip ilgainiui pirminis susitaikymas su konstitucija, tenkinančia šiuos liberalius teisingumo principus, išsiplėtoja į konstitucinį sutarimą, kuriuo įtvirtinami šie principai?"

Šioje vietoje ypač svarbus gali būti tam tikras mūsų visuminių pažiūrų nesistemiškumas ir neišsamumas. Grįžkime prie mūsų pavyzdinio atvejo (§3.2). Jis gali būti netipinis ta prasme, kad dvi iš trijų doktrinų buvo apibūdintos kaip visiškai bendros ir išsamios, būtent – religinė tikėjimo laisvės doktrina ir visuminis Kanto arba Millio liberalizmas. Sakėme, jog šiais atvejais politinės koncepcijos pripažinimas buvo grindžiamas tik visumine doktrina. Tačiau kokiu mastu politinio teisingumo principo pripažinimas priklauso nuo įsitikinimo, kad jis kildinamas iš visuminės doktrinos, o ne dėl to, kad jis atrodo savaime protingas arba dėl to, kad jis suvokiamas kaip pliuralistinės pozicijos – trečiosios mūsų pavyzdinio atvejo doktrinos – dalis?

Čia yra keletas galimybių. Išskirkime tris: pirma, politiniai principai kildinami iš visuminės doktrinos; antra, jie nėra kildinami iš tokios doktrinos, tačiau yra su ja suderinami; trečia, jie nėra su ja suderinami. Kasdieniame gyvenime paprastai nesprendžiame arba net nekeliame klausimo, kuri iš šių galimybių yra realizuota mūsų atveju. Atsakymas į šį klausimą būtų ganėtinai sudėtingas, be to, neaišku, ar mums būtina jį spręsti. Dauguma žmonių savo religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų nelaiko visiškai bendromis arba visuotinėmis, ir šiuo požiūriu jos labai skiriasi. Todėl galimi labai įvairūs liberalių teisingumo principų derinimo su šiomis doktrinomis būdai, liberalių teisingumo principų ribose paliekantys daug erdvės skirtingoms (iš dalies) visuminėms doktrinoms.

Tai gali reikšti, jog daugelis ir galbūt net dauguma piliečių pripažįsta savo konstitucijoje ir politinėje praktikoje įkūnytus principus ir nemato jokio aiškaus ryšio tarp šių principų ir jų kitų pažiūrų. Gali būti, kad piliečiai pirmiausia vertina naudą, kurią šie principai teikia

jiems patiems, jų artimiesiems, taip pat visuomenei kaip visumai ir juos pripažįsta šiuo pagrindu. Jeigu vėliau atsiskleistų kokių nors konfliktų tarp teisingumo principų ir jų išpažįstamų platesnių doktrinų, tai jie veikiau koreguotų savo doktrinas, negu atmestų šiuos principus.[25]

3. Šioje vietoje klausiame: „Kokių politinių vertybių pagrindu gali atsirasti ištikimybė liberaliems teisingumo principams?" Žinoma, ištikimybė institucijoms bei principams, kurie jas reguliuoja, iš dalies gali būti grindžiami ilgalaikiais asmeniniais ar grupiniais interesais, papročiais ir tradicinėmis nuostatomis arba paprasčiausiai noro pritapti prie įprastos elgsenos. Tokią ištikimybę gali skatinti ir institucijos, visiems piliečiams garantuojančios saugą tų vertybių, kurias Hartas vadina „minimaliu prigimtinės teisės turiniu". Tačiau čia mums rūpi gilesni ištikimybės liberaliems teisingumo principams pagrindai.[26]

Kai liberalūs principai veiksmingai reguliuoja pamatines politines institucijas, jie tenkina tris stabilaus konstitucinio sutarimo reikalavimus. Pirma, atsižvelgiant į protingo pliuralizmo faktą, tokį faktą, kuris nuo pradžių atveda į konstitucinį valdymą kaip į *modus vivendi*, liberalūs principai tenkina primygtinį politinį reikalavimą kartą ir visiems laikams garantuoti tam tikras pamatines politines teises bei laisves ir suteikti joms ypatingą prioritetą. Taip šios garantijos pašalinamos iš politinės darbotvarkės ir jos tampa nepriklausomos nuo socialinių interesų derinimo pastangų; taip sukuriamos aiškios ir griežtos politinės kovos taisyklės. Jeigu manoma, kad toks derinimas gali veikti ir šią sritį, tai šių teisių ir laisvių turinys vis dar lieka neapibrėžtas; jis lieka priklausomas nuo besikeičiančių laiko ir vietos aplinkybių – plėsdamas potencialių politinių nesutarimų ratą ir pavojingai didindamas nesaugumą ir priešiškumą viešajame gyvenime. Atsisakymas pašalinti šiuos klausimus iš politinės darbotvarkės gilina visuomenėje egzistuojančius nesutarimus; jis taip pat

[25] Pastebėkite, kad čia skiriame pirminį politinės koncepcijos pripažinimą, arba įvertinimą, nuo vėlesnio visuminių doktrinų modifikavimo, kurio reikalauja tas pripažinimas, arba įvertinimas, kylant jų tarpusavio konfliktams. Šis modifikavimas, matyt, vyksta pamažu – politinei koncepcijai veikiant visumines doktrinas taip, kad jos taptų su ja suderinamos. Už šią idėją esu skolingas Samueliui Schéffleriui.

[26] Žr. *The Concept of Law* (Oxford: Clarendon Press, 1961), p. 189–195, kur aiškinama tai, ką Hartas vadina „minimaliu prigimtinės teisės turiniu". Tariu, jog liberalioji koncepcija (kaip ir kitos jai artimos koncepcijos) pripažįsta šį minimalų turinį; todėl tekste dėmesį telkiu į tuos ištikimybės šiai koncepcijai motyvus, kuriuos sukuria specifinis jos principų turinys.

išduoda norą atgaivinti šiuos antagonizmus tikėdamasis įgyti sau palankesnę padėtį pasikeitusiomis aplinkybėmis.

4. Antroji stabilaus konstitucinio sutarimo sąlyga siejasi su tuo apeliavimo į viešąjį protą pobūdžiu, kurį implikuoja liberalių teisingumo principų taikymas. Kadangi šie principai liečia tik politines procedūras, pamatines teises bei laisves, galimybių lygybę ir universalių priemonių prieinamumą, jie gali būti taikomi vadovaujantis įprastomis viešųjų tyrimų procedūromis bei duomenų vertinimo taisyklėmis.[27] Be to, atsižvelgiant į protingo pliuralizmo faktą, šios procedūros ir taisyklės turi būti apibrėžiamos visiems piliečiams prieinamomis mąstymo ir argumentacijos formomis, taigi vadovaujantis sveiko proto kategorijomis ir tomis mokslo procedūromis bei išvadomis, kurios nėra ginčytinos. Tai padeda garantuoti, kad viešasis svarstymas būtų visuomenėje suvokiamas kaip deramai argumentuotas ir pagrįstas (pagal savo paties standartus).

Taigi liberaliųjų principų taikymas yra palyginti paprastas. Pasvarstykime: jeigu tam tikri visuminiai teologiniai principai būtų pasirinkti kaip politinio teisingumo principai, tai toji viešosios argumentacijos forma, kurią jie numato, veikiausiai būtų politiškai neveiksminga. Jeigu sudėtinga teorinė argumentacija, kurios reikia jos principų taikymui, būtų įsileista į viešuosius politinio teisingumo klausimų svarstymus, tai dėl savo spekuliatyvumo ir painumo ji neišvengiamai keltų piliečių, išpažįstančių skirtingas pažiūras, nepasitikėjimą ir įtarumą vienas kito argumentais. (Arba pagalvokime apie tai, kokių problemų keltų naudingumo principo taikymas sprendžiant konstitucinių procedūrų ir bendrosios socialinės politikos klausimus, jau nekalbant apie pamatinę struktūrą.) Informacija, kurios ji reikalauja, yra sunkiai prieinama arba apskritai neprieinama ir todėl dažnai iškyla neišsprendžiamų problemų siekiant objektyvaus ir sutartinio jos įvertinimo. Net jeigu manome, kad mūsų argumentai yra nuoširdūs ir nešališki, turime atsižvelgti į tai, ką galėtų galvoti tie, kurių padėtis pablogėtų, jeigu mūsų argumentai laimėtų.[28]

[27] Šios procedūros aptariamos VI:4 skirsnyje ir jos yra siejamos su pirminių gėrybių idėja, kuri svarstoma V:3–4 skirsnyje. Tačiau reikia pabrėžti: kadangi čia turime reikalų su konstituciniu, o ne su susikertančiu sutarimu, viešojo proto vertybės čia labiau ribotos, nei pastarojo sutarimo atveju. Už šią pastabą esu dėkingas Davidui Peritzui.

[28] Galima sakyti, jog argumentacija ir duomenys, kuriais grindžiami politiniai sprendimai, turi būti ne tik pagrįsti, bet ir viešai suvokiami kaip pagrįsti. Maksima, kad teisingumas turi būti ne tik vykdomas, bet ir suvokiamas kaip vykdomas, galioja ne tik teisei, bet ir viešajam protui.

5. Ar liberalūs principai tenkina trečiąjį konstitucinio režimo stabilumo reikalavimą, priklauso nuo to, ar jie tenkina du pirmuosius. Pamatinės politinės institucijos, įkūnijančios šiuos principus, ir viešojo proto forma, kuri reiškiasi juos taikant, kai jos sėkmingai veikia ilgą laiką (o tokią prielaidą darau), skatina tokias kooperatyvias politinio gyvenimo dorybes kaip protingumas, teisingumo jausmas, kompromiso dvasia, paslaugumas, kurios visos siejasi su noru bendradarbiauti tokiomis politinėmis sąlygomis, kurias kiekvienas gali pripažinti viešai.

Tai galime paaiškinti pasitelkę moralės psichologiją, apie kurią kalbėjome II:7 skirsnyje. Sakėme, jog a) piliečiai turi ne tik gėrio supratimo galią, bet ir geba pripažinti protingus politinius teisingumo principus bei norą jais vadovautis; b) jeigu piliečiai savo politines institucijas bei procedūras (kaip jas apibrėžia šie principai) laiko teisingomis, tai jie yra pasirengę įnešti savo indėlį į jų funkcionavimą su sąlyga, kad kiti taip pat padarys; c) jeigu žmonės „su akivaizdžia intencija" atlieka savo vaidmenį visuomenėje, jie paprastai įgyja kitų pasitikėjimą; d) šis pasitikėjimas tvirtėja, jeigu institucinė sandara išlieka ir sėkmingai funkcionuoja; e) tarpusavio pasitikėjimas taip pat stiprėja, kai pamatinės institucijos, ginančios mūsų fundamentalius interesus, pripažįstamos tvirčiau ir noriau. Šiame aiškinime pabrėžiu viešojo proto vaidmenį. Juk būtent naudodamiesi ir vadovaudamiesi šiuo protu piliečiai gali suvokti, jog jų politinės institucijos bei demokratinės procedūros yra pripažįstamos laisva valia. Daugybė dalykų priklauso nuo šio pripažinimo.

Reziumuokime. Pirmojoje konstitucinio sutarimo stadijoje liberalūs teisingumo principai, nuo pradžių priimami nenoromis ir konstitucijoje įtvirtinti tik kaip *modus vivendi*, pradeda daryti poveikį piliečių visuminėms doktrinoms taip, kad jie pripažįsta bent jau liberalios konstitucijos principus. Šie principai garantuoja tam tikras pamatines politines teises bei laisves ir nustato demokratines politinių varžybų bei socialinės politikos formavimo taisykles. Šiuo mastu piliečių visuminės doktrinos jau yra protingos, jeigu tokios nebuvo anksčiau: pasiekus konstitucinį sutarimą, įprastą pliuralizmą pakeičia protingas pliuralizmas.

§ 7. Žingsniai susikertančio sutarimo link

1. Dabar mėginsime aptarti tai, kaip konstitucinis sutarimas dėl tam tikrų pamatinių teisių bei laisvių ir demokratinių procedūrų tampa susiker-

tančiu sutarimu, kaip jį apibrėžėme anksčiau (§3). Prisiminkime, ką sakėme apie susikertančio sutarimo gylį bei plotį, taip pat apie jo turinio specifiką. Susikertančio sutarimo gyliui politiniai principai bei idealai turi būti grindžiami politine teisingumo koncepcija, naudojančia pamatines visuomenės ir asmens idėjas, kaip jas iliustruoja teisingumas kaip sąžiningumas. Savo pločiu ji peržengia politinius demokratinių procedūrų principus ir teikia principus, aprėpiančius pamatinę struktūrą kaip visumą; todėl jo principai nustato ir tam tikras substancines teises, tokias kaip sąžinės ir minties laisvė, taip pat lygių galimybių bei tam tikrų pamatinių poreikių tenkinimo garantijas.

Galiausiai, kalbant apie susikertančio sutarimo turinio specifiką, paprastumo dėlei tariau, jog jo centre yra specifinė politinė teisingumo koncepcija, kurią iliustruoja teisingumas kaip sąžiningumas. Tačiau yra ir kitokia galimybė – realistiškesnė ir lengviau realizuojama. Šiuo atveju susikertančio sutarimo centras yra tam tikra liberalių koncepcijų, įvairuojančių tam tikrose ribose, klasė. Kuo siauresnės tos ribos, tuo specifiškesnis sutarimas. Politinės visuomenės, kur pasiekiamas šio pobūdžio sutarimas, politikoje varžysis kelios teisingumo koncepcijos, kurioms pirmenybę teiks skirtingos interesų grupės ir politiniai sluoksniai. Jeigu susikertantis sutarimas apibūdinamas taip, tai teisingumas kaip sąžiningumas turės specifinę vietą tarp koncepcijų, apibrėžiančių sutarimo centrą. Šią specifinę vietą apibrėšiu vėliau (§7.4).

2. Kokios jėgos konstitucinį sutarimą stumia į susikertantį sutarimą, jeigu net tariame, kad visiškas susikertantis sutarimas niekada nepasiekiamas ir prie jo tik artėjama? Nurodysiu kai kurias iš šių jėgų, kiek jos veikia centre esančių koncepcijų gylį, plotį bei specifiškumą.

Kalbant apie gylį, jeigu konstitucinis sutarimas jau egzistuoja, tai politinės grupės į viešąjį politinių diskusijų forumą turi ateiti apeliuodamos į grupes su kitokiomis visuminėmis doktrinomis. Šioje situacijoje joms verta kiek apriboti savo pažiūras ir plėtoti politines koncepcijas, kurių sąvokomis galėtų aiškinti ir teisinti savo politikos viziją platesnei visuomenei, kad laimėtų daugumą. Šiam tikslui jos mėgins formuluoti politines teisingumo koncepcijas (kaip jas apibrėžėme I:2 skirsnyje). Šios koncepcijos diskusijai teikia susikalbėjimo priemonių ir gilesnį pagrindą siūlomų skirtingų principų bei politinių programų prasmei ir padariniams aiškinti.

Tokiu atveju neišvengiamai, nors galbūt tik sporadiškai, kyla naujų ir esminių konstitucinių problemų. Pasvarstykime, pavyzdžiui, Pertvar-

kos *(Reconstruction)* konstitucines pataisas po Pilietinio karo krizės. Ginčai dėl šių ir kitų esminių konstitucinių pataisų vertė konkuruojančias grupes kurti politines koncepcijas, teikiančias fundamentalių idėjų, kurias suvokus galėtų būti keičiama esama konstitucija. Konstitucinis sutarimas principų lygmenyje, kuris nėra grindžiamas bendrai pripažįstama visuomenės ir asmens koncepcija (kai kiekviena grupė vadovaujasi tik savo pačios vizijomis) tėra sutarimas, arba konsensusas, tiesiogine šių žodžių prasme. Jam trūksta sąvokinių priemonių, padedančių suvokti, kaip galėtų būti interpretuojama arba taisoma konstitucija.

Dar vienas klausimas dėl gylio aspekto. Konstitucinėje sistemoje, kur veikia teisminės arba kitokios priežiūros institucija, teisėjams ar kitokiems šios funkcijos vykdytojams būtina turėti tam tikrą politinę teisingumo sampratą, kuria remiantis, jų požiūriu turėtų būti interpretuojama konstitucija ir sprendžiamos svarbios bylos. Tik taip įstatymų leidėjų aktai gali būti skelbiami konstituciniais arba nekonstituciniais; tik taip jie patys gali turėti konstitucijoje įkūnytų vertybių bei standartų interpretacijos pagrindą. Akivaizdu, kad šios koncepcijos atliks svarbų vaidmenį konstitucinių debatų politikoje.

3. Dabar pasvarstykime klausimus apie plotį. Pirmiausia grynai politinis ir procedūrinis konstitucinis sutarimas pasirodys esąs per siauras. Jeigu demokratinė visuomenė nėra pakankamai vieninga ir darni, tai ji nepriims įstatymų, kurie būtini siekiant aprėpti likusias esminių konstitucinių ir pamatinio teisingumo klausimų sritis, ir dėl to kils konfliktas. Reikia pamatinių įstatymų, garantuojančių bendrąją sąžinės ir žodžio laisvę, ne tik politinio žodžio ir minties laisvę. Reikia įstatymų, garantuojančių asociacijų ir judėjimo laisvę; be to, reikia priemonių, garantuojančių visų piliečių pamatinių poreikių patenkinimą, kad jie galėtų dalyvauti politiniame ir socialiniame gyvenime.[29]

Čia turiu omeny ne tai, kad turi būti tenkinami poreikiai, o ne norai ar užgaidos, ar kad dėl didesnės lygybės turi būti vykdomas perskirstymas. Veikiau turiu omeny tai, kad, atsidūrę žemiau tam tikros materialinės ir socialinės gerovės, taip pat išsilavinimo ribos, žmonės paprasčiausiai negali dalyvauti visuomenės gyvenime kaip piliečiai, juo

[29] Apie pastarąjį reikalavimą žr. Frank Michelman, „Welfare Rights in a Constitutional Democracy," *Washington University Law Quarterly* (Summer 1979), ypač. p. 680–685.

labiau kaip lygūs piliečiai. Kaip turi būti apibrėžiama ši riba, nustato ne politinė koncepcija. Turime žvelgti į konkrečią visuomenę. Tačiau šis esminis konstitucinis reikalavimas yra visiškai aiškus: jis reiškia, kad rimtai traktuojame visuomenės kaip laisvų ir lygių piliečių sąžiningo bendradarbiavimo sistemos idėją ir nelaikome jos tuščia retorika.

Tad kalbant apie plotį svarbiausia yra tai, kad konstitucinio sutarimo aprėpiamos teisės, laisvės ir procedūros yra tik nedidelė dalis tų pamatinių politinių klausimų, dėl kurių vyks debatai. Atsiras jėgų, siekiančių pakeisti konstituciją taip, kad ji apimtų kitus esminius konstitucinius klausimus arba kad būtų priimti tam tikro turinio įstatymai. Kiekvienu atveju siekdamos savo požiūrį išdėstyti politiškai nuosekliu ir sisteminiu būdu grupės kels platesnių politinių koncepcijų, kad jos aprėptų pamatinę struktūrą kaip visumą.

4. Galiausiai kyla klausimas, kiek specifinis bus šis sutarimas arba kokia plati bus jį apibrėžiančių liberalių koncepcijų įvairovė? Čia atkreiptinas dėmesys į dvi aplinkybes. Pirmoji susijusi su pažiūrų įvairove, kuri gali būti plėtojama remiantis tomis pamatinėmis visuomenės ir asmens idėjomis, kurių randame viešojoje konstitucinio režimo kultūroje. Teisingumas kaip sąžiningumas plėtojamas remiantis pamatinėmis visuomenės, kaip sąžiningo bendradarbiavimo sistemos, ir piliečių, kaip laisvų ir lygių asmenų, idėjomis. Jas laikome centrinėmis demokratijos idealo idėjomis. Ar yra kitokių tokių pat centrinių idėjų, o jeigu yra, tai ar jos veda į idealus bei principus, kurie smarkiai skirtųsi nuo teisingumo kaip sąžiningumo idealų bei principų? Galime spėti, jog kitoms sąlygoms esant vienodoms, bet kuri politinė koncepcija, plėtojama šių centrinių idėjų pagrindu, tikrai priklausytų susikertančio sutarimo koncepcijų grupei, jeigu toks sutarimas kada nors būtų pasiektas.

Antroji aplinkybė yra tai, kad skirtingi socialiniai bei ekonominiai interesai veikiausiai palaikys skirtingas liberalias koncepcijas. Koncepcijų skirtumai iš dalies išreiškia šių interesų konfliktą. Apibrėžkime kiekvienai koncepcijai svarbius interesus kaip tuos, kuriuos skatintų ir palaikytų tokios koncepcijos reguliuojama stabili pamatinė struktūra. Liberaliųjų koncepcijų įvairovės mastą tada lemtų šių interesų tarpusavio priešiškumo lygis.

Čia negaliu gilintis į šiuos labai spekuliatyvius dalykus. Paprasčiausiai spėju, jog kuo mažesni bus liberalių koncepcijų, grindžiamų pamatinėmis demokratinės viešosios kultūros idėjomis, skirtumai ir kuo

labiau bus suderinami interesai tų grupių, kurios palaiko jų reguliuojamą pamatinę struktūrą, tuo mažesnė bus liberalių koncepcijų, priklausančių tokiam sutarimui, įvairovė. Kad teisingumas kaip sąžiningumas galėtų tapti tokių įvairių koncepcijų sutarimo centru, jis, kaip atrodo, turėtų tenkinti šias dvi sąlygas:

a. Jis turi būti išties deramai pagrįstas centrinėmis demokratinės kultūros idėjomis;
b. Jis turi būti stabilus atžvilgiu interesų, kurie jį palaiko ir kuriuos jis skatina.

Jeigu liberaliosios koncepcijos, kad ir deramai pagrįstos pamatinėmis demokratinės viešosios kultūros idėjomis, yra palaikomos giliai konfliktuojančių politinių bei ekonominių interesų arba net pačios skatina tokį konfliktiškumą, ir jeigu neįmanoma sukurti konstitucinio režimo, kuris leistų tokią padėtį įveikti, tada susikertantis sutarimas gali būti nepasiekiamas.

Šiame ir ankstesniame skirsnyje mėginau parodyti, kaip pradinis susitaikymas su liberalia teisingumo samprata kaip *modus vivendi* ilgainiui galėtų virsti pirmiausia konstituciniu, o vėliau ir susikertančiu sutarimu. Tariau, kad šiame procese daugumos žmonių doktrinos yra tik iš dalies visuminės, tad jame lieka erdvės nepriklausomos politinės koncepcijos, padedančios klostytis sutarimui, pripažinimui. Šis pripažinimas savo ruožtu skatina žmones „su akivaizdžia intencija" veikti pagal konstitucinės tvarkos reikalavimus, nes jie gali pagrįstai kliautis (remdamiesi praeities patyrimu), kad ir kiti seks jų pavyzdžiu. Ilgainiui, sėkmingai vykstant politiniam bendradarbiavimui, piliečiai vis labiau ima pasitikėti vieni kitais. O to pakanka atsakant mūsų kritikui, kad susikertančio sutarimo idėja tėra utopija.

§ 8. Koncepcija ir doktrinos: jų santykis

1. Susikertantį sutarimą atskyrėme nuo *modus vivendi* ir pabrėžėme, kad pirmuoju atveju politinė koncepcija priimama kaip moralinė ir piliečiai pagal ją veikia vadovaudamiesi moraliniais motyvais. Taip pat nurodėme du pagrindus, kuriais grindžiama politinio liberalizmo tezė: pirma, kad politinės vertybės yra išties labai svarbios ir todėl neleng-

vai nusveriamos kitokių vertybių; antra, kad egzistuoja daug protingų visuminių doktrinų, kurios platesnį vertybių pasaulį suvokia kaip suderinamą arba nekonfliktuojantį su tomis politinėmis vertybėmis, kurias nusako demokratinio režimo politinio teisingumo koncepcija. Šiais dviem pagrindais remiasi viešasis protas, nes jis implikuoja, kad pamatiniai politiniai klausimai gali būti sprendžiami apeliuojant į politines vertybes, kurias išreiškia susikertančio sutarimo palaikoma politinė koncepcija.

Šiomis sąlygomis piliečių pagarbą viešojo proto reikalavimams lemia ne aplinkybių diktuojamas kompromisas, bet pasverti argumentai, kaip jie suvokiami kiekvieno piliečio visuminėje doktrinoje. Gali atrodyti, jog bet kuri realistinė gerai tvarkomos visuomenės idėja turi implikuoti, kad turime reikalų su kompromisu. Tiesą sakant, tokias asociacijas gali kelti pats terminas „susikertantis sutarimas“. Tad turime parodyti, jog taip nėra. Norėdami suprasti, kad čia kompromisas nebūtinas, panagrinėkime įvairius būdus, kaip politinė koncepcija gali būti siejama su visuminėmis doktrinos. Grįžkime prie susikertančio sutarimo pavyzdinio atvejo, kuris skiriasi nuo anksčiau nagrinėtojo (§3.2) tik tuo, kad Millio doktriną pakeičiame Benthamo ir Sidgwicko utilitarizmu. Šį sutarimą sudarė keturios pažiūros. Kol kas atidedu į šalį religinę tikėjimo laisvės doktriną ir svarstau tris likusiąsias.

2. Pirmoji po religinės doktrinos buvo Kanto moralės filosofija su jos autonomijos idealu. Tarkime, kad iš šios arba jai artimos moralės filosofijos galima dedukuoti politinę koncepciją su jos teisingumo principais ir prioritetais. Panašiai galima dedukuoti paaiškinimą, kodėl pirminiu teisingumo subjektu laikytina pamatinė visuomenės struktūra. Santykis šiuo atveju yra dedukcinis, nors kažin, ar jis gali būti išdėstytas labai griežtai. Tas, kuris laikosi Kanto arba panašios doktrinos, tokią doktriną laiko politinės koncepcijos dedukciniu pagrindu ir todėl sistemiškai jas sieja.

Kitas požiūris yra Benthamo ir Sidgwicko utilitarizmas, griežtoji klasikinė doktrina, ir nors galbūt jai įtaigiau atstovautų vėlesnis vidutinio naudingumo utilitarizmas, šio klausimo čia neliesiu. Tarkime, kad šiuo atveju visuminės doktrinos santykis su politine koncepcija yra aproksimacinis. Šis utilitarizmas, remdamasis tokiais argumentais, kaip mūsų žinių apie socialinių institucijų funkcionavimą ribotumas bei informacijos konkrečiomis aplinkybėmis stoka, palaiko politinę koncep-

ciją. Jis taip pat pabrėžia teisinių bei institucinių taisyklių sudėtingumo ribas ir paprastų viešojo proto orientyrų būtinybę (§6.4). Vadovaudamasis šiais ir kitais argumentais utilitaristas gali pripažinti, kad liberalioji politinė teisingumo koncepcija yra patenkinamas, galbūt net geriausias praktinis priartėjimas prie to, ko galutinai reikalautų naudingumo principas.

Trečiasis požiūris buvo pliuralistinė vertybių samprata, politinę koncepciją aprėpianti kaip politinių vertybių srities interpretaciją. Šiuo požiūriu, skirtingos vertybių sritys – iš kurių viena yra politinė – paprastai yra vienijamos (jeigu apskritai vienijamos) konkrečios srities idėjų bei sąvokų. Tad kiekviena vertybių sritis turi savo nepriklausomą vertybių interpretaciją. Šios visuminės pliuralistinės doktrinos požiūriu, politinė koncepcija priimama didžiąsias politikos srities vertybes deramai subalansuojant su kitomis vertybėmis, kurios su jomis paprastai konfliktuoja gerai tvarkomo demokratinio režimo sąlygomis.

Yra daug kitų galimų visuminių doktrinų, tačiau minėtųjų trijų pakanka iliustruoti kai kuriems galimiems visuminiams doktrinų santykiams su politine koncepcija. Pridurkime prie jų religines doktrinas, pripažįstančias tikėjimo laisvę. Čia tariu, galbūt pernelyg optimistiškai, kad, išskyrus kai kurias fundamentalizmo atmainas, visos pagrindinės istorinės religijos pripažįsta tokią laisvę ir todėl gali būti laikomos protingomis visuminėmis doktrinomis.

3. Dabar suformuluokime pagrindinę mintį: tik ką apibūdintas visuminių doktrinų sutarimas dėl politinės koncepcijos nėra kompromisas tarp tų, kurie laikosi skirtingų pažiūrų; veikiau jis grindžiamas tam tikra aibe argumentų, kurių kiekvienam piliečiui teikia jo išpažįstama doktrina.

Tiesa, kiekvieną iš šių visuminių doktrinų sieja specifinis jų santykis su politine koncepcija. Nors jos visos ją pripažįsta, pirmoji ją traktuoja kaip savo dedukcinį vedinį; antroji – kaip patenkinamą ir galbūt praktiškai geriausią priartėjimą prie jos tiesų įprastomis socialinėmis sąlygomis; trečioji – kaip grindžiamą apgalvotu konkuruojančių vertybių balansu. Nė viena iš jų nepripažįsta politinės koncepcijos politinio kompromiso sumetimais. Žinoma, šis pripažinimas priklauso nuo tam tikrų sąlygų. Utilitarizmas kalba apie informacijos ribotumą ir teisinių taisyklių sudėtingumo ribas; politinis liberalizmas atkreipia dėmesį į protingo pliuralizmo faktą; net Kanto doktrinoje, ją taikant

žmogiškosioms būtybėms, konkrečių kategorinių imperatyvų turinys derinamas prie gamtos dėsnių, kaip tai rodo bet kuri derama kategorinio imperatyvo taikymo procedūra.

Tačiau doktrinos taikymasis prie tokių sąlygų nėra politinis kompromisas, nėra nuolaidžiavimas šio pasaulio brutaliai jėgai ar iracionalumui. Tai tėra mėginimas prisitaikyti prie bendrų bet kurio normalaus žmogiškojo pasaulio sąlygų; be to negali išsiversti jokia politinė doktrina.

4. Reziumuokime. Šioje paskaitoje aptariau keturis argumentus, prieštaraujančius politiniam liberalizmui ir jo socialinės vienybės sampratai. Du iš šių prieštaravimų yra ypač svarbūs: vienas jį kaltina dėl skepticizmo ir indiferentizmo; kitas teigia, kad politinis liberalizmas negali įgyti pakankamos paramos savo siūlomiems teisingumo principams. Į abu šiuos prieštaravimus atsakoma rasta protinga liberalia koncepcija, kurią gali palaikyti protingų doktrinų susikertantis sutarimas. Toks sutarimas pasiekiamas dėl politinės koncepcijos ir visuminių doktrinų tarpusavio suderinamumo pripažįstant ypatingą politinių vertybių svarbą visuomenėje. Norėdama atrasti tokį sutarimą, politinė filosofija turi būti kuo mažiau priklausoma nuo kitų filosofijos dalių, ypač nuo įsisenėjusių filosofinių problemų ir ginčų. Būtent ši pastanga teikia dingstį politinio liberalizmo priešininkams jį kaltinti skepticizmu religinės, filosofinės ir moralinės tiesos atžvilgiu arba indiferentizmu atitinkamų vertybių atžvilgiu. Kai politinės koncepcijos vaidmenį susiejame su protingo pliuralizmo faktu ir su tuo, koks būtinas bendrasis viešojo proto pagrindas, tai tokio kaltinimo nepagrįstumas tampa akivaizdus.

Šie dalykai turi sąsajų su gilesniu klausimu: kaip galimas politinis liberalizmas? Vienas iš būdų parodyti, kaip jis yra galimas – atskleisti susikertančio sutarimo galimybę demokratinių tradicijų visuomenėje, kurią apibūdina protingo pliuralizmo faktas. Mėgindama atlikti šią užduotį, politinė filosofija prisiima vaidmenį, kurį Kantas skyrė visai filosofijai: protingo tikėjimo apologijos vaidmenį (III:2.2). Kaip tada sakiau, mūsų atveju ji tampa protingo tikėjimo teisingo konstitucinio režimo galimybe apologija.

V PASKAITA

Teisingumo prioritetas ir gėrio idėjos

Teisingumo arba teisumo *(right)* prioriteto idėja yra esminis politinio liberalizmo elementas; ji taip pat atlieka esminį vaidmenį teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijoje, vienoje iš šio požiūrio atmainų. Šis prioritetas gali būti klaidingai interpretuojamas: pavyzdžiui, gali atrodyti, jog tai reiškia, kad liberalioji politinė teisingumo koncepcija apskritai neleidžia naudotis gėrio idėjomis, nebent tik grynai instrumentinėmis arba tomis, kurios nusako individo pasirinkimų preferencijas. Tai nėra teisinga interpretacija, nes teisumas ir gėris yra viena kitą papildančios sąvokos: jokia teisingumo koncepcija negali išsiversti kuria nors viena iš šių sąvokų; ji turi jas kaip nors derinti. Teisumo prioriteto idėja to nepaneigia. Mėginsiu užkirsti kelią šio tipo nesusipratimams ir aptarsiu penkias gėrio idėjas, kuriomis naudojasi teisingumas kaip sąžiningumas.

Čia kyla įvairių klausimų. Kokiu būdu teisingumas kaip sąžiningumas gali naudotis gėrio idėjomis ir nesiimti spręsti visuminių doktrinų tiesos klausimo, nors taip nusižengtų politinio liberalizmo nuostatoms? Kitas klausimas gali būti paaiškintas taip. Teisumo prioritetas teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijoje reiškia, kad politinio teisingumo principai nustato ribas leistiniems gyvenimo būdams, todėl nepriimtini jokie piliečių reikalavimai siekiant tikslų, peržengiančių šias ribas. Tačiau juk teisingos institucijos ir politinės dorybės, kurių tikimasi iš piliečių, laikytinos teisingomis ir geros visuomenės institucijomis bei dorybėmis tik tada, kai jos ne vien leidžia, bet ir palaiko gyvenimo būdus, vertus piliečių ištikimybės. Politinė teisingumo koncepcija pakankamai erdvės turi palikti tokiems gyvenimo būdams. Tad nors teisingumas nubrėžia ribas, o gėris rodo tikslą, teisingumas neturi jų nubrėžti per siaurų. Tačiau kaip galima, neišsižadant politinio liberalizmo nuostatų, apibrėžti šiuos vertus gyvenimo būdus ar nustatyti, kas yra pakankama erdvė? Teisingumas kaip sąžiningumas negali pats apeliuoti į kokią nors platesnę koncepciją teigdamas, kad ribas jis nubrėžia deramoje vietoje ir kad todėl visuminės doktrinos, kurias jis toleruoja, yra vertos piliečių ištikimybės. Prie šių klausimų grįšiu §8 skirsnyje, prieš tai aptaręs penkias gėrio idėjas, naudojamas teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijoje ir parodydamas, jog toks jų naudojimas neprieštarauja teisumo prioriteto idėjai.[1]

§ 1. Ribos, kurias politinė koncepcija nubrėžia gėrio sampratoms

1. Pradėsiu primindamas skirtumą (I:2), kuris turi esminės reikšmės mano svarstymams, būtent – skirtumą tarp politinės teisingumo koncepcijos ir visuminės religinės, filosofinės arba moralinės doktrinos. Ten sakiau, jog politinę teisingumo koncepciją apibūdina tai, kad, pirma, ji yra moralinė koncepcija, konstruojama specifiniam subjektui, būtent – konstitucinio demokratinio režimo pamatinei struktūrai; antra, kad šios politinės koncepcijos pripažinimui nereikia kokios nors specifinės visu-

[1] Dėkoju Erinui Kelly už diskusiją šiais klausimais, tariamai keliančiais sunkumų politiniam liberalizmui.

minės religinės, filosofinės ar moralinės doktrinos pripažinimo; politinė koncepcija teikiama kaip nepriklausoma pamatinės struktūros samprata; trečia, kad ji formuluojama ne kurios nors visuminės doktrinos sąvokomis, bet tomis pamatinėmis sąvokomis, kurios latentiškai glūdi viešojoje demokratinės visuomenės kultūroje.

Kaip jau sakiau I:2.2 skirsnyje, politinė teisingumo koncepcija skiriasi nuo kitų moralinių koncepcijų savo aprėptimi, t.y. subjektų, kuriems ji taikoma, diapazonu. Koncepcija laikoma bendra, kai taikoma plačiam subjektų diapazonui (ribiniu atveju – visiems subjektams); ji yra visuminė, kai teikia žmogiškojo gyvenimo vertybių sampratą, taip pat asmens charakterio bei dorybių idealus, kuriais turėtume vadovautis savo nepolitinėje veikloje (ribiniu atveju – visą gyvenimą). Religinės ir filosofinės koncepcijos paprastai siekia bendrumo ir visuotinumo, ir tai kartais laikoma siektinu idealu. Doktrina yra visiškai visuminė, kai visas pripažintas vertybes ir dorybes aprėpia gana griežtai artikuliuojama sistemine sąvokine schema, ir tik iš dalies yra visuminė, kai aprėpia tam tikras (bet ne visas) nepolitines vertybes bei dorybes ir yra gana laisvai artikuliuojama. Pastebėkime, jog pagal šį apibrėžimą net iš dalies visuminė koncepcija turi aprėpti ne tik politines, bet ir nepolitines vertybes bei dorybes.

2. Politinis liberalizmas teikia politinę teisingumo koncepciją, galiojančią pagrindinėms politinio ir socialinio gyvenimo institucijoms, bet ne visoms gyvenimo sritims. Žinoma, ji turi pasižymėti tuo turiniu, kurį istoriškai siejame su liberalizmu: pavyzdžiui, ji turi pripažinti tam tikras pamatines teises ir laisves, nustatyti jų prioritetus ir t.t. Kaip sakiau, teisumas ir gėris yra viena kitą papildančios sąvokos: politinė koncepcija neišvengiamai naudojasi įvairiomis gėrio idėjomis. Klausimas tik tas, kiek politinis liberalizmas apriboja tokį naudojimąsi.

Pagrindiniai apribojimai, matyt, yra šie: gėrio idėjos, kuriomis naudojamasi, turi būti politinės, t.y. jos turi priklausyti politinei teisingumo koncepcijai taip, kad galėtume tarti:

a) kad jos yra arba gali būti pripažintos visų piliečių, kaip laisvų ir lygių būtybių;
b) kad jos nesiremia jokia specifine visumine doktrina.

Teisingumas kaip sąžiningumas šį apribojimą išreiškia teisumo prioriteto idėja. Tad bendriausiu pavidalu šis prioritetas reiškia, kad

priimtinos gėrio idėjos turi išlikti politinės teisingumo koncepcijos ribose ir tik šiose ribose gali atlikti savo vaidmenį.[2]

§ 2. Gėris kaip racionalumas

1. Konkretindamas šią bendrą teisumo prioriteto idėją dabar pasvarstysiu, kaip penkios gėrio idėjos, kuriomis naudojasi teisingumas kaip sąžiningumas, tenkina šias sąlygas. Bus aptartos šios idėjos: a) gėrio kaip racionalumo idėja; b) pirminių gėrybių idėja; c) priimtinų visuminių gėrio sampratų (priklausančių visuminėms doktrinoms) idėja; d) politinių dorybių idėja; e) gerai tvarkomos (politinės) visuomenės idėja.

Pirmąją idėją – gėrį kaip racionalumą[3] – vienaip ar kitaip postuluoja beveik visos politinės teisingumo koncepcijos. Idėja išreiškia tai, kad demokratinės visuomenės nariai turi, bent jau intuityviai, racionalų savo gyvenimo planą, pagal kurį jie surikiuoja savo svarbiausias pastangas ir paskirsto savo įvairius išteklius (tarp jų protinius ir fizinius, laiką ir energiją) taip, kad savąją gėrio sampratą galėtų realizuoti jeigu ne racionaliausiu, tai bent racionaliu arba patenkinamu būdu. Žinoma, tariama, kad, planuodami šiuos dalykus, žmonės atsižvelgia į numatomus savo poreikius bei reikalavimus įvairiomis ateities aplinkybėmis ir visais gyvenimo etapais, kiek jie gali apie juos spręsti iš savo dabartinės padėties visuomenėje.

[2] Specifinė teisumo prioriteto reikšmė yra tai, kad visuminės gėrio idėjos gali būti priimtinos tik tuo atveju, jeigu jų realizavimas visuomenėje atitinka politinio teisingumo koncepciją (nežeidžia jos teisingumo principų), kaip tai aptariama toliau, §6.

[3] Ši idėja išsamiai analizuojama *Teorijoje*, 7 sk. Šioje paskaitoje nenoriu gilintis į jos detales ir tekste formuluoju tik mūsų kontekstui svarbiausius dalykus. Tačiau turiu pabrėžti, jog *Teorijoje* pateiktą gėrio, kaip racionalumo, interpretaciją dabar keisčiau keliais požiūriais. Bene svarbiausia yra tai, kad ji turi būti suprantama kaip liberalios politinės teisingumo koncepcijos, o ne visuminės moralinės doktrinos dalis. Teikti ją kaip tokios doktrinos dalį būtų neadekvatu, tačiau tai nereiškia, kad ji negali turėti deramo vaidmens politinėje koncepcijoje. Deja, *Teorijoje* nenubrėžiamas visuminės doktrinos ir politinės koncepcijos skirtumas; ir nors manau, kad beveik visa teisingumo kaip sąžiningumo struktūra ir visas turinys (kartu su gėrio kaip racionalumo interpretacija) išlieka politinėje koncepcijoje, bendroji pozicija smarkiai pakinta. Charlesas Larmore'as yra visiškai teisus griežtai kritikuodamas *Teoriją* dėl jos neapibrėžtumo šiuo esminiu klausimu, žr. jo *Patterns of Moral Complexity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), p. 118–130.

2. Taigi bet kuri politinė teisingumo koncepcija, siekianti būti viešojo pagrindimo *(justification)* pamatu, kurį piliečiai galėtų pripažinti, žmogiškąjį gyvenimą ir žmogiškųjų poreikių bei siekių tenkinimą privalo laikyti gėriu ir racionalumą pripažinti kaip esminį politinės ir socialinės organizacijos principą. Tad politinė demokratinės visuomenės doktrina tvirtai gali remtis prielaida, jog visi politinės diskusijos teisingumo klausimais dalyviai pripažįsta šias vertybes, jeigu jos formuluojamos pakankamai bendru pavidalu. Tiesą sakant, jeigu visuomenės nariai jų nepripažintų, tai politinio teisingumo problemos tuo pavidalu, kuriuo jas pažįstame, apskritai negalėtų kilti.

Reikia pabrėžti, jog šios pamatinės vertybės pačios savaime, žinoma, nedeterminuoja specifinės politinės koncepcijos. *Teisingumo teorijoje* gėrio kaip racionalumo idėja kartu su kitomis pamatinėmis idėjomis (pavyzdžiui, su politine asmens idėja) padeda nuosekliai konstruoti kitas gėrio idėjas, kai jų prireikia. Būdama tuo, ką tame darbe vadinau „taupiąja" *(thin)* teorija, gėrio kaip racionalumo koncepcija yra sąvokinės schemos dalis, atliekanti dvi pagrindines funkcijas: pirma, ji padeda mums sudaryti pirminių gėrybių sąrašą;[4] antra, ji mums leidžia, remiantis tuo sąrašu, nustatyti pirminės pozicijos dalyvių tikslus (arba motyvus) ir paaiškinti, kodėl šie tikslai (arba motyvai) yra racionalūs. Antrąją funkciją aptariau II:5 skirsnyje, tad čia nagrinėsiu pirmąją.

§ 3. Pirminės gėrybės ir tarpasmeniniai palyginimai

1. Kaip ką tik sakiau, vienas iš gėrio kaip racionalumo idėjos tikslų – paaiškinti pirmines gėrybes. Tačiau siekiant tokio paaiškinimo ši idėja turi būti derinama su politine piliečių kaip laisvų ir lygių asmenų koncepcija. Turėdami šį derinį galime aiškintis, kokie yra piliečių poreikiai ir reikalavimai, kai jie laikomi tokiais asmenimis ir normaliais kooperatyviais visuomenės nariais visą savo gyvenimą.

Mums svarbiausia, kad piliečių kaip asmenų koncepcija būtų suvokiama kaip politinė koncepcija, o ne kaip visuminės doktrinos dalis. Būtent ši politinė asmenų koncepcija, nusakanti jų moralines galias

[4] *Teorija*, p. 396, apie taupiąją gėrio teoriją sako, kad „jos tikslas yra parūpinti prielaidas pirminių gėrybių idėjai, kuri reikalinga formuluojant teisingumo principus. Kai ši teorija sukuriama ir pirminių gėrybių idėja paaiškinama, tada laisvai galime naudotis teisingumo principais toliau rutuliodami ... išsamią gėrio teoriją."

bei aukštesniųjų lygmenų interesus,[5] kartu su gėrio kaip racionalumo idėja, taip pat su nuorodomis į pamatinius socialinio gyvenimo faktus bei sąlygas, teikia reikiamą pagrindą piliečių poreikiams bei reikalavimams identifikuoti. Visa tai mums leidžia sudaryti pirminių gėrybių sąrašą, kaip tai matėme II:5.3 skirsnyje.

2. Paaiškinsiu pirminių gėrybių idėjos vaidmenį.[6] Esminis gerai tvarkomos politinės visuomenės bruožas yra tai, kad egzistuoja viešas supratimas ne tik to, kokius reikalavimus piliečiams dera kelti sprendžiant politinio teisingumo problemas, bet ir viešas supratimas to, kaip tokie reikalavimai turi būti grindžiami. Politinė teisingumo koncepcija teikia šio supratimo pamatą ir taip piliečiams padeda pasiekti sutarimo jiems vertinant įvairius reikalavimus ir nustatant jų santykinį svorį. Šis pamatas, kaip aiškinu toliau, §4, yra piliečių (asmenų kaip piliečių) poreikių koncepcija, kuri mums leidžia teigti, jog reikalavimų, tinkamai susijusių su šiais poreikiais, tenkinimas turi būti viešai pripažintas kaip naudingas visiems, kaip gerinantis piliečių situaciją politinio teisingumo požiūriu. Tad veiksminga politinė teisingumo koncepcija teikia politinį supratimą, kas turi būti viešai pripažįstama kaip piliečių poreikiai, kurių tenkinimas naudingas visiems.

Tarpasmeninių palyginimų problema politiniame liberalizme atsiranda taip: tarus, kad egzistuoja konfliktuojančios visuminės gėrio sampratos, kaip galima pasiekti tokį politinį supratimą dėl to, kas laikytina deramais reikalavimais? Problema yra tai, kad jeigu valdžia negali imtis veiksmų, kuriais būtų skatinama katalikybė, protestantizmas ar kitokia religija, tai lygiai taip pat ji negali imtis veiksmų, kuriais būtų maksimizuojamas piliečių racionalių preferencijų ar norų tenkinimas (kaip utilitarizme)[7] ar puoselėjamos žmogiškojo tobulumo vertybės (kaip perfek-

[5] Žr. I:3, 5; II:1–2, 8.

[6] Čia pateikiamas pirminių gėrybių aiškinimas remiasi mano straipsniu kn. *Utilitarianism and Beyond*. Tačiau atsižvelgdamas į svarbią Seno kritiką (žr. nuorodą išnašoje 12, žemiau) padariau daug pakeitimų koncepcijoje, kurią dėsčiau tame straipsnyje, taip pat straipsnyje „Priority of Right and Ideas of the Good" žurnale *Philosophy and Public Affairs* 17 (Summer, 1988). Tikiuosi, jog dabar mūsų požiūriai čia nagrinėjama tema daugmaž sutampa, nors, kaip pažymiu vėliau, jo koncepcija siekia daug platesnių tikslų, nei manoji.

[7] Jeigu kalbame apie tą utilitarizmo atmainą, kuriai atstovauja Henry Sidgwicko *Methods of Ethics* arba R.B. Brandto *The Good and the Right* (Oxford: Clarendon Press, 1979), kuri aiškina, kaip savo gėrį turi suprasti individai, jeigu jie yra racionalūs, ir

cionizme). Nė viena iš šių pažiūrų į žmogiškojo gyvenimo prasmę, vertę ir tikslą, kaip jas formuluoja atitinkamos visuminės religinės ar filosofinės doktrinos, nėra pripažįstama visų piliečių, todėl bet kurios iš jų įtvirtinimas pamatinėse institucijose suteikia politinei visuomenei sektantišką pobūdį. Kad atrastų politiniams tikslams tinkamą piliečių gėrio idėją, politinis liberalizmas ieško racionalios naudos *(advantage)* idėjos savo politinei koncepcijai, kuri nepriklauso nuo jokios konkrečios visuminės doktrinos ir todėl gali tapti susikertančio sutarimo pagrindu.

3. Pirminių gėrybių idėja yra šios praktinės problemos sprendimo priemonė. Siūlomas sprendimas grindžiamas pastanga struktūrinių panašumų rasti tose gėrio sampratose, kuriomis piliečiams leistina vadovautis. Leistinos sampratos čia yra tos visuminės doktrinos, kurių praktinio taikymo nedraudžia politinio teisingumo principai. Net jeigu piliečiai nesilaiko tos pačios (leistinos) doktrinos, apibrėžiančios visus galutinius tikslus ir ištikimybės saitus, bendros racionalios naudos idėjai pakanka dviejų dalykų: pirma, kad piliečiai, pripažįstantys tą pačią politinę koncepciją, save suvoktų kaip laisvus ir lygius asmenis; antra, kad jų (leistinos) gėrio sampratos, net būdamos skirtingo turinio ir jį formuojančių religinių bei filosofinių doktrinų, savo įgyvendinimui reikalauja daugmaž tų pačių pirminių gėrybių, t.y. tų pačių pamatinių teisių, laisvių, lygių galimybių, taip pat universalių priemonių, tokių kaip pajamos ar turtas, kurios teikia socialinį pagrindą savigarbai. Teigiame, kad šios gėrybės piliečiams yra būtinos kaip laisviems ir lygiems asmenims ir kad tokių gėrybių reikalavimai laikytini pagrįstais.[8]

kuri gėrį interpretuoja hedonistiškai, arba norų bei interesų tenkinimo terminais, tai šis teksto teiginys, manau, teisingas. Tačiau kaip pažymi T. M. Scanlonas, kita naudingumo idėja, kurią dažnai aptinkame gerovės ekonomikos teorijose, turi visiškai kitokią paskirtį: ji neaiškina, kaip individai turi suprasti savo gėrį. Veikiau ji teikia bendrąją individų gėrio charakteristiką, kuri abstrahuojasi nuo to, kaip jie konkrečiau jį suvokia, tad, būdama šiuo požiūriu nešališka, ji gali būti naudojama moralinėje argumentacijoje bei normatyvinėje ekonominėje teorijoje svarstant viešosios politikos klausimus. Žr. Scanlono „The Moral Basis of Interpersonal Comparisons", *Interpersonal Comparisons of Well-Being*, ed. by J. Elster and J. Roemer (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), p. 22–30. Gali būti, kad tekste dėstomas požiūris turi būti koreguojamas atsižvelgiant į šią naudingumo idėjos interpretaciją.

8 Formuluojant tai gėrio, kaip racionalumo, terminais mes tariame, kad visi piliečiai turi racionalų savo gyvenimo planą, kurio įgyvendinimui reikia daugmaž tos pačios pirminės gėrybės. (Kaip buvo užsiminta §2, tai teigdami remiamės įvairiais svei-

Pagrindinis pirminių gėrybių sąrašas (kurį esant būtinybei galime pratęsti) turi penkis skirsnius:

a) pamatinės teisės ir laisvės, pateikiamos sąrašu;
b) judėjimo ir užsiėmimo pasirinkimo laisvė galimybių įvairovės sąlygomis;
c) galios ir prerogatyvos, kurias teikia atsakingos pareigybės pamatinės struktūros politinėse bei ekonominėse institucijose;
d) pajamos ir turtas;
e) socialiniai savigarbos pagrindai.

Šiame sąraše figūruoja daugiausia institucijų bruožai, t.y. pamatinės teisės ir laisvės, institucinės galimybės, pareigybių prerogatyvos, taip pat pajamos ir turtas. Socialiniai savigarbos pagrindai aiškinami nurodant teisingų institucijų struktūrą bei turinį, taip pat tokius viešosios politinės kultūros bruožus, kaip viešas teisingumo principų supratimas ir pripažinimas.

4. Įvedant pirminių gėrybių idėją siekiama atrasti viešąjį tarpasmeninių palyginimų pagrindą, kuris nusako piliečių aplinkybių objektyvius bei stebimus bruožus ir kartu atsižvelgia į protingo pliuralizmo faktą. Galime, esant reikalui, atsargiai plėsti šį sąrašą – įtraukti į jį kitų gėrybių, pavyzdžiui, laisvalaikį[9] ar net tam tikrų psichologinių bū-

ko proto psichologijos duomenimis apie žmogaus poreikius, jo gyvenimo fazes ir t.t. Žr. Teoriją, 7 sk., p. 433 irtoliau, 447.) Ši prielaida yra labai svarbi, nes ji esmingai supaprastina pirminių gėrybių sąrašo identifikavimo problemą. Be šio pobūdžio ribojančių prielaidų ši problema yra įrodomai neišsprendžiama. Šiuos klausimus įtaigiai aiškina Senas rašinyje „On Indexing Primary Goods and Capabilities" (1991, neskelbtas). Kartu šios ribojančios prielaidos išryškina faktą, jog čia susiduriame su tuo, ką laikau pamatiniu politinio teisingumo klausimu: kokios yra laisvų ir lygių piliečių, kaip visiškai kooperatyvių ir normalių visuomenės narių, sąžiningo bendradarbiavimo sąlygos (I:3.4)?

9 Klausimą, kaip traktuoti laisvalaikį, kelia R. Musgrave, „Maximin, Uncertainty, and the Leisure Trade-Off", *Quarterly Journal of Economics* 88 (November 1974). Čia tik pabrėšiu, jog iš 24 valandų minusuodami standartinę darbo dienos trukmę gauname tai, ką galime įtraukti į sąrašą kaip laisvalaikį. Tie, kurie nenorėtų dirbti sąlygomis, reikalaujančiomis daug darbo (tariu, kad darbo vietos nėra trūkstamos ar racionuojamos), turėtų teisę į papildomą laisvalaikį, kaip esantys nepalankiausioje padėtyje. Tad tie, kurie dienų dienas praleidžia ant burlenčių Malibu įlankoje, turi susirasti pragyvenimo šaltinių ir negali pretenduoti į viešąsias lėšas. Akivaizdu, kad ši pastaba nieko nesako apie tai, kokia specifinė socialinė politika turėtų būti vykdoma šiuo klausimu. Tam prireiktų nuodugnios konkrečių aplinkybių analizės. Paprasčiausiai noriu parodyti, jog reikalui esant pirminių gėrybių sąrašas gali būti pailgintas.

senų, tokių kaip laisvė nuo fizinio skausmo.[10] Šių galimybių čia nenagrinėsiu. Sarbiausia – visada pripažinti politinių ir praktinių galimybių ribas:

pirma, visada turime išlikti politinės teisingumo koncepcijos, kuri gali būti susikertančio sutarimo centru, ribose;
antra, turime atsižvelgti į paprastumo reikalavimus ir informacijos ribotumą, kurį visada pajaučia bet kuri praktiškai orientuota politinė koncepcija (kitaip, nei visuminė moralinė doktrina).[11]

Keletą aktualių praktinių problemų iškėlė Arrowas ir Senas.[12] Jie atkreipia dėmesį į svarbius asmenų skirtumus jų gebėjimų – moralinių, intelektinių bei fizinių – taip pat jų gėrio sampratų, preferencijų bei skonių požiūriu. Jų manymu, šie skirtumai kartais yra tokie dideli, kad vargu ar teisinga kiekvienam paprasčiausiai garantuoti tą patį pirminių gėrybių indeksą tenkinant jo, kaip piliečio, poreikius. Arrowas kalba apie žmonių medicininių poreikių nevienodumą ir apie tai, kokiais nevienodais kaštais jie gali tenkinti savo preferencijas bei skonius. Senas pabrėžia žmonių gebėjimų nevienodumą ir nevienodas jų galimybes pasiekti savo tikslus naudojantis pirminėmis gėrybėmis. Arrowas ir Senas, žinoma, yra teisūs sakydami, kad tokiais atvejais būtų neteisinga kiekvienam suteikti vienodą pirminių gėrybių indeksą.

Prieš atsakydamas turiu pabrėžti, jog čia nemėginu aptarti Seno pateiktos nuodugnios gebėjimų analizės. Jo požiūriu, gebėjimai nusako visumines laisves renkantis iš funkcionavimų (tiksliau, n-narinių *(n-tuples)* funkcionavimų) kombinacijų; šiuo pagrindu jis kalba apie gerovės *(well-being)* laisvę ir veiksmo *(agency)* laisvę, kaip skirtingas laisvės for-

[10] Žr. T. M. Scanlon, „Moral Basis of Interpersonal Comparisons", p. 41.

[11] Šių ribų nepaisymo pavyzdžiu gali būti Richard Arneson, „Equality and Equal Opportunity for Welfare", *Philosophical Studies* 54 (1988): 79–95. Realiame politiniame gyvenime piliečiai negalėtų vadovautis jo idėja. Žr. Danielso komentarą „Equality of What: Welfare, Resources, or Capabilities?", *Philosophy and Phenomenological Research I* (supplement) (Fall 1990): 20 ir toliau.

[12] Žr. K.J. Arrow, „Some Ordinalist Notes on Rawls's 'Theory of Justice'", *Journal of Philosophy* (1973), ypač p. 253 ir toliau; Amartya Sen, „Equality of What?" (1979), perspausdinta kn. *Choice, Welfare and Measurement* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1982); „Well-Being, Agency and Freedom", *Journal of Philosophy* 82 (April 1985), ypač p. 195–202; „Justice: Means versus Freedoms", *Philosophy and Public Affairs* 19 (Spring 1990):111–21.

mas; jų skirtumas apibrėžia dvi skirtingas vertybinių sprendinių rūšis.[13] Tačiau čia nebūtina gilintis į šią problematiką.

Tad atsakydamas noriu atkreipti dėmesį į šiuos dalykus: visada vadovaujuosi prielaida, kad nors piliečiai nėra lygūs savo gebėjimais, jie turi bent jau tų minimalių moralinių, intelektinių bei fizinių galių, kurios jiems leidžia būti kooperatyviais visuomenės nariais visą jų gyvenimą. Prisiminkime, jog mums pamatinis politinės filosofijos klausimas yra taip suvokiamų asmenų sąžiningo bendradarbiavimo sąlygų apibrėžimas (I:3.4). Sutinku su Senu, kad pamatiniai gebėjimai turi esminės reikšmės ir kad naudojimasis pirminėmis gėrybėmis turi būti vertinamas atsižvelgiant į tai, kaip suvokiami šie gebėjimai (II:5.2-3).

5. Dar lieka klausimas: „Ką turime daryti su šiais skirtumais arba gebėjimų variacijomis?" Negaliu čia jo išsamiai aptarti, tačiau būtina padaryti keletą pastabų. Išskirkime keturias pagrindines šių variacijų rūšis ir tada paklauskime, ar tam tikra variacija nukelia žmones aukščiau, ar žemiau šios linijos: būtent – ar ji duoda jiems daugiau, ar mažiau už tą gebėjimų minimumą, kuris būtinas normaliam kooperatyviam visuomenės nariui.

Išvardykime tas keturias variacijų rūšis: a) moralinių ir intelektinių galių bei gebėjimų variacijos; b) fizinių galių ir gebėjimų variacijos, tarp jų ligų ar nelaimių daromas poveikis įgimtiems gebėjimams; c) gėrio sampratų variacijos (protingo pliuralizmo faktas); d) skonių ir preferencijų variacijos (nors pastarosios yra nelabai ryškios).

Vadovaudamiesi prielaida, kad kiekvienas turi gebėjimų minimumą, būtiną jam kaip normaliam kooperatyviam visuomenės nariui, teigiame: jeigu tenkinami teisingumo principai (ir aprūpinimo pirminėmis gėrybėmis reikalavimas), tai nė viena iš šių variacijų nereiškia nesąžiningumo ir neveda į neteisingumą. Tiesą sakant, tai yra viena pagrindinių teisingumo kaip sąžiningumo tezių.

Norėdami tuo įsitikinti, pasvarstykime dalyką konkrečiau. Atveju (a) visos moralinių, intelektinių ir fizinių galių variacijos yra aukščiau linijos. Kaip matėme II:6.3–4 skirsnyje, su šiomis variacijomis dorojamės pripažindami tokias socialines praktikas, kaip atranka pareigybėms pagal kvalifikaciją bei laisvoji konkurencija, ir kartu nustatome tokias sąlygas, kaip sąžininga galimybių lygybė ir pajamų bei turto nelygybės reguliavimas pagal skirtumo principą. Atveju (b) su tomis variaci-

[13] Šiais klausimais žr. Seno „Well-Being, Agency, and Freedom".

jomis, kurios nukelia kai kuriuos piliečius žemiau linijos, tarkime, dėl ligos ar nelaimės, mano manymu, galime dorotis įstatymų priėmimo stadijoje, kai tokių negandų pobūdis bei paplitimas jau žinomas, tad dorojimosi su jomis kaštai gali būti nustatyti visų valstybės išlaidų kontekste. Sveikatos apsaugos priemonėmis siekiama žmones atstatyti taip, kad jie vėl galėtų būti normalūs visuomenės nariai.[14]

Atveju (c) gėrio sampratų variacijos kelia platesnių klausimų, ir kai kuriuos jų aptariu toliau (§6). Ten teigiu, jog teisingumas kaip sąžiningumas nešališkai *(fairly)* traktuoja įvairias gėrio sampratas, arba tiksliau, žmones, kurie tomis sampratomis vadovaujasi, net jeigu kai kurias iš jų laiko neleistinomis ir net jeigu ne visos jos turi vienodus savo įgyvendinimo šansus. Galiausiai (d) atveju preferencijų ir skonių variacijos laikomos mūsų pačių asmeninės atsakomybės dalyku. Kaip matėme I:5.4 skirsnyje, mūsų gebėjimas prisiimti atsakomybę už savo pačių tikslus yra tai, ko laisvi piliečiai tikisi vienas kito atžvilgiu. Atsakomybės prisiėmimas už mūsų pačių skonius ar preferencijas, net jeigu jos kilo ne iš mūsų pačių pasirinkimo, yra specifinis tos atsakomybės atvejis. Su ja privalome išmokti dorotis kaip piliečiai, disponuojantys moralinėmis galiomis. Vis dėlto čia išlieka specifinė problema, susijusi su tokiomis preferencijomis, kurios asmenį daro nepajėgų būti normaliu visuomenės nariu. Tokiais atvejais iškyla medicinos arba psichiatrijos problema, tad atitinkamai turime su ja dorotis.[15]

14 Žr. glaustas pastabas straipsnyje „Social Unity and Primary Goods", p. 168. Čia vadovaučiausi bendrąja idėja, kurią dėsto Normanas Danielsas straipsnyje „Health Care Needs and Distributive Justice", *Philosophy and Public Affairs* 10 (Spring 1981) ir nuodugniau kn. *Just Health Care* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 1–3 sk.

15 Kalbėdamas apie psichiatrinį tokių atvejų traktavimą remiuosi Normano Danielso straipsniu „Equality of What: Welfare, Resources, or Capabilities?", p. 288–292, kur jis aptaria Arnesono pažiūras (žr. išn. 10 aukščiau) ir G. A. Coheno „On the Currency of Egalitarian Justice", *Ethics* 99 (July 1989). Pasinaudokime Arrowo teikiamu pavyzdžiu: tarkime, kad buvome įpratinti prie dietos, kurią sudaro paukščių sėjikų kiaušiniai ir ikifilokserinis klaretas (užaugome turtingoje šeimoje), bet vėliau netekome savo turtų ir dabar reikalaujame finansinės paramos, kad galėtume jų nusipirkti. Pasak Danielso, tokiu atveju sutrinka mūsų, kaip normalių visuomenės narių, gebėjimas prisiimti atsakomybę už savo tikslus. Tokį sutrikimą reikia gydyti. Nesakome, kad dėl to, jog mūsų preferencijos buvo suformuotos auklėjimo, o ne mūsų pačių pasirinktos, visuomenė privalo suteikti mums kompensaciją. Veikiau laikome, kad esame pajėgūs dorotis su preferencijomis, kurios buvo suformuotos mūsų auklėjimo.

Taigi išskyrus keturias pagrindines variacijų rūšis, kurios žmones nukelia aukščiau ar žemiau mūsų linijos, pirminių gėrybių koncepcija atrodo adekvati visais atvejais, išskyrus nebent atvejį (b), kur kalbama apie ligas ar nelaimes, nukeliančias žmones žemiau tos linijos. Šiuo atveju Senas įtaigiai kelia klausimą, ar pirminių gėrybių paskirstymas gali būti pakankamai lankstus, kad būtų teisingas arba sąžiningas. Čia negaliu gilintis į šį klausimą, todėl paprasčiausiai spėju, jog įstatymų priėmimo stadijoje, kai tampa prieinama reikiama informacija, gali būti sukurtas pakankamai lankstus pirminių gėrybių indeksas, ir tada jo pagrindu priimami sprendimai būtų ne mažiau teisingi ar sąžiningi, nei bet kurios kitos galimos politinės koncepcijos siūlomi sprendimai. Kaip pažymi Senas, bet kuris toks indeksas turi apibrėžti pamatines galias, o jo tikslas turi būti šių galių atkūrimas ir žmonių grąžinimas į normalių kooperatyvių piliečių visuomenę.

6. Taigi naudojimosi pirminėmis gėrybėmis idėja suponuoja, kad piliečiai, turėdami savo moralines galias, iš dalies patys formuoja ir kultivuoja savo galutinius tikslus bei preferencijas. Todėl pirminių gėrybių idėja negali būti kritikuojama dėl to, kad pirminių gėrybių indeksas netenkina tų asmenų, kurių preferencijos yra neįprastos arba brangios. Kritikas turėtų įrodyti, kad neprotinga ar net neteisinga tokius asmenis laikyti atsakingais už savo preferencijas ir reikalauti, kad jie patys rūpintųsi savimi. Pripažindami piliečių galią prisiimti atsakomybę už savo tikslus, jų nelaikome pasyviais savo norų tenkintojais. Ši galia yra jų moralinės galios formuoti, koreguoti ir racionaliai realizuoti savąją gėrio sampratą dalis; politinė koncepcija tik išreiškia viešąjį įsitikinimą, kad piliečiai laikytini atsakingais asmenimis. Tariama, kad visą savo gyvenimą jie derina savo norus ir nenorus, kad ir kokie jie būtų, prie savo tikėtinų pajamų, savo turtinės ir socialinės padėties visuomenėje. Laikoma, jog būtų nesąžininga atimti dalį jų išteklių, kad kitus apsaugotume nuo jų netoliaregiškumo ar nedisciplinuotumo padarinių.

Vis dėlto idėja, kad piliečiai laikytini atsakingais už savo tikslus, remiasi tam tikromis prielaidomis. Pirma, turime tarti, kad piliečiai gali reguliuoti ir koreguoti savo tikslus bei preferencijas pirminių gėrybių įsigijimo lūkesčių pagrindu. Šią prielaidą, kaip sakiau, implikuoja jiems priskiriamos moralinės galios. Tačiau vien šios prielaidos nepakanka. Turime atrasti ir efektyvių tarpasmeninio palyginimo kriterijų, kurie galėtų būti viešai ir, jeigu įmanoma, paprastai taikomi. Todėl, antra,

mėginame parodyti pirminių gėrybių ryšį su aukštesnio lygmens interesais, siejamais su moralinėmis galiomis, kartu parodydami, kad mūsų pirminių gėrybių idėja išties teikia priimtiną viešąjį kriterijų sprendžiant politinio teisingumo klausimus. Galiausiai, veiksmingas naudojimasis pirminėmis gėrybės taip pat suponuoja, jog asmens koncepcija, kuria grindžiamos šios dvi prielaidos, yra bent implicitiškai pripažįstama kaip idealas, kuriuo remiasi viešoji teisingumo samprata. Priešingu atveju piliečiai mažiau būtų linkę prisiimti šią atsakomybę.[16]

§ 4. Pirminės gėrybės kaip piliečių poreikiai

1. Turėdami šią pirminių gėrybių koncepciją turime atsakymą į mūsų pagrindinį klausimą (iškeltą §3.2 antrosios pastraipos pradžioje), būtent: „Pripažinus protingo pliuralizmo faktą, kaip galimas viešasis supratimas dėl to, kas laikytina naudingumu *(advantageous)* sprendžiant politinio teisingumo klausimus?“ Aiškindami, kaip galimas toks supratimas, pabrėžėme praktinį pirminių gėrybių pobūdį. Tuo noriu pasakyti, jog galime pateikti pamatinių laisvių ir lygių galimybių schemą, kurią įgyvendinus pamatinėje struktūroje visiems piliečiams būtų garantuojama jų dviejų moralinių galių realizacija ir parūpinama universalių priemonių, būtinų jiems realizuojant konkrečią (leistiną) gėrio sampratą. Žinoma, neįmanoma ir neteisinga leisti realizuoti visas gėrio sampratas (nes kai kurios jų implikuoja pamatinių teisių ir laisvių neigimą). Vis dėlto galime sakyti: „Jeigu pamatinės institucijos tenkina politinę teisingumo koncepciją, pripažįstamą piliečių, kurių visumines doktrinas vienija protingas susikertantis sutarimas, tai šios institucijos palieka pakankamai erdvės įvairiems gyvenimo būdams, vertiems piliečių pasišventimo. Tik tada jas galėtume laikyti teisingos ir geros visuomenės institucijomis.“[17]

[16] Dviejų paskutiniųjų pastraipų tekstas įneša pataisų į mano ankstesnę atsakomybės už tikslus ir pirminių gėrybių koncepciją straipsnyje „Kantian Equality“, *Cambridge Review* (February 1975); už kritines pastabas reiškiu padėką Scanlonui ir Samueliui Sheffleriui. Manau, kad dabar mano koncepcija yra suderinama su Scanlono pozicija, kurią jis dėsto straipsnyje „Preference and Urgency“, *Journal of Philosophy* 82 (November 1975):655–669.

[17] Tai nereiškia, kaip matysime vėliau, §6, jog jos sukuria socialinį pasaulį be tam tikrų praradimų kainos.

Prisimindami, ką sakėme anksčiau, §3, pastebėkime, jog sąžiningas pirminių gėrybių paskirstymas nėra, kaip sakytų ekonomistai, laukiamo piliečių visuminio psichologinio pasitenkinimo, arba naudingumo, matas. Teisingumas kaip sąžiningumas atmeta naudingumų palyginimo ir visuminio naudingumo maksimizavimo idėjos taikymą sprendžiant politinio teisingumo klausimus. Jis taip pat nemėgina vertinti, kokiu mastu individams pavyksta realizuoti savo gyvenimo planus ar spręsti, kokios vertės (perfekcionistiniu požiūriu) jų galutiniai tikslai. Pirminės gėrybės, traktuojamos kaip teisės, laisvės bei galimybės ir kaip tam tikros universalios priemonės, akivaizdžiai nėra tai, ką kuris nors iš mūsų laiko pamatinėmis žmogiškojo gyvenimo vertybėmis, ir jos neturi būti taip traktuojamos, kad ir kaip svarbu mums jas turėti.

2. Vietoje to mes sakome, jog politinėje piliečių koncepcijoje pirminės gėrybės nusako tai, kas yra jų, kaip piliečių, poreikiai iškilus teisingumo klausimams. Būtent ši politinė koncepcija (papildyta gėrio kaip racionalumo idėja) mums leidžia išsiaiškinti, kokių pirminių gėrybių jiems reikia. Nors šių gėrybių indeksas gali būti konkretizuojamas konstitucinėje ir įstatymų leidybos stadijoje ir dar konkrečiau interpretuojamas teisminių sprendimų stadijoje,[18] tas indeksas nesiekia prilygti kurios nors nepolitinės (visuminės) doktrinos racionalios naudos ar gėrio idėjai. Veikiau konkretesnis indeksas konkretesniais atvejais nusako, kas, atsižvelgiant į §3.5 skirsnyje aptartas variacijas, laikytina piliečių poreikiais.

Kitaip sakant, šių poreikių apibrėžimas yra konstruktas, kildintinas iš politinės koncepcijos, o ne iš visuminės doktrinos. Tai reiškia, jog šis konstruktas protingo pliuralizmo sąlygomis teikia geriausią įmanomą konkuruojančių reikalavimų pagrindimo standartą, kurį visi piliečiai gali priimti tarpusavio sutarimu.[19] Net jeigu dauguma atvejų in-

[18] Apie šias stadijas žr. *Teoriją*, §32.

[19] Ši idėja, interpretuojanti piliečių poreikius kaip konstruktą, daugeliu požiūrių primena tai, ką Scanlonas vadina „konvencionalistine" jo primygtinumo *(urgency)* sąvokos interpretacija. Priešpaskutinėje straipsnio „Preference and Urgency" pastraipoje, p. 668, Scanlonas išskiria dvi primygtinumo interpretacijas – natūralistinę ir konvencionalistinę. Pirminių gėrybių indeksas primena Scanlono konvencionalistinę primygtinumo interpretaciją, kur primygtinumas yra „konstruktas, sukurtas moralinės [sakyčiau: politinės] argumentacijos tikslams ... jis naudingas ... todėl, kad tam tikromis sąlygomis [pavyzdžiui, protingo pliuralizmo sąlygomis] jis yra geriausias teisingumo standartas iš visų tų, kuriuos tarpusavio sutarimu galėtų pripažinti asmenys su skirtingomis preferencijomis."

deksas neprilygsta tam, ko daugelis žmonių labiausiai nori ir vertina vadovaudamiesi savo visuminėmis idėjomis, vis dėlto pirminės gėrybės visų arba beveik visų bus laikomos labai vertingomis jiems siekiant jas realizuoti. Todėl jie gali pripažinti politinę koncepciją ir vadovautis idėja, jog sprendžiant teisingumo klausimus svarbiausia, kad pamatinės struktūros institucijos tenkintų piliečių poreikius tais būdais, kuriuos teisingumo principai, pripažinti susikertančio sutarimo, apibrėžia kaip sąžiningus.[20]

3. Pateiktas pirminių gėrybių paaiškinimas implikuoja tai, ką galime pavadinti „visuomeniniu atsakomybės paskirstymu": visuomenė, arba piliečiai kaip kolektyvas, prisiima atsakomybę už lygių teisių ir laisvių, lygių galimybių, sąžiningo pirminių gėrybių paskirstymo garantijas; tuo tarpu piliečiai kaip individai ir kaip individų asociacijos prisiima atsakomybę už tai, kad savo tikslus ir siekius koreguos priklausomai nuo to, kokiomis universaliomis priemonėmis jie tikisi disponuoti būdami savo dabartinėje ir numatomoje būsimoje situacijoje. Šis atsakomybės padalijimas remiasi idėja, kad piliečiai yra pajėgūs prisiimti atsakomybę už savo tikslus ir atitinkamai riboti savo pretenzijas socialinėms institucijoms.

Tad pasiekiame idėją, kad piliečiai kaip laisvi ir lygūs asmenys kiekvienas prisiima atsakomybę už savo gyvenimą ir kad kiekvienas tikisi, jog visi kiti, siekdami savo gėrio, įneš sąžiningą indėlį į pirminių gėrybių aruodą. Vienintelis apribojimas asmens gyvenimo planams yra tai, kad jie būtų suderinami su viešaisiais teisingumo principais; ir visos pretenzijos gali būti keliamos tik dėl tam tikrų dalykų (pirminių gėrybių) ir tik tais būdais, kuriuos apibrėžia šie principai. Vadinasi, nei

[20] Galėčiau čia pridurti, jog poreikio idėja, kuria naudojamasi tekste, poreikius traktuoja kaip dalyką, priklausantį nuo politinės asmens, jo vaidmens ir jo statuso koncepcijos. Piliečių, kaip laisvų ir lygių asmenų, reikalavimai arba poreikiai skiriasi, pavyzdžiui, nuo pacientų ar studentų reikalavimų. Be to, poreikiai skiriasi nuo norų ir pageidavimų. Piliečių poreikiai, kitaip nei jų norai, yra objektyvūs: jie išreiškia asmenų su aukštesniojo lygmens interesais, atliekančių tam tikrą vaidmenį arba užimančių tam tikrą statusą, teisėtus reikalavimus. Jeigu šie jų reikalavimai nėra tenkinami, jie negali išlaikyti savo vaidmens ir statuso arba pasiekti savo esminių tikslų. Piliečių pretenzijos, kurios netenkina šių sąlygų, gali būti atmetamos. Taigi politinė asmens koncepcija ir pirminių gėrybių idėja apibrėžia gana specifinę poreikio sąvoką politinei teisingumo koncepcijai. Poreikiai bet kuria kita prasme, kaip ir norai bei geismai, joje neatlieka jokio vaidmens. Žr. „Social Unity and Primary Goods", p. 172 ir toliau.

stiprūs jausmai, nei pasišventimas tam tikram tikslui žmonėms nesuteikia teisės reikalauti viešųjų išteklių ar viešosios institucijos, kuri siektų šio tikslo. Pageidavimai ir norai, kad ir kokie intensyvūs būtų, patys savaime nėra argumentai sprendžiant esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus.[21] Faktas, jog tokiais atvejais mus veikia stiprūs jausmai, nėra argumentas, kad jie turi būti tenkinami, panašiai kaip įsitikinimo tvirtumas nėra jo tiesos įrodymas. Teisingumo principai, derinyje su pirminių gėrybių sąrašu, atskiria teisingumo argumentus ne tik nuo pageidavimų bei norų kaitos, bet ir nuo tokių jausmų kaip prisirišimas arba pasišventimas. Tai iliustruoja religinės tolerancijos principas, kuris neteikia jokios reikšmės tam, ar tvirtai esame įsitikinę savo tikėjimo teisingumu ir kitų tikėjimų klaidingumu.

§ 5. Leistinos gėrio sampratos ir politinės dorybės

1. Istoriškai viena bendra liberalizmo tema yra tai, kad valstybė neturi teikti pirmenybės jokiai atskirai visuminei doktrinai ir jos gėrio sampratai. Tačiau lygiai tokia pat bendra liberalizmo kritikų tema yra tai, kad pats liberalizmas nesilaiko šio principo ir faktiškai teikia pirmenybę vienokiai ar kitokiai individualizmo atmainai. Kaip minėjau pradžioje, atrodo, jog panašios kritikos gali sulaukti ir teisumo prioriteto idėja, kurią kelia teisingumas kaip sąžiningumas (politinio liberalizmo atmaina).

Todėl aptardamas dvi naujas idėjas – leistinų gėrio sampratų ir politinių dorybių sąvokas – pasinaudosiu žinoma neutralumo idėja, padedančia atskleisti svarbiausias problemas. Tiesa, mano požiūriu, pats *neutralumo* terminas yra nevykęs: kai kurios iš jo konotacijų klaidina, kitos sugestijuoja visiškai nepraktiškus principus. Todėl anksčiau šiose paskaitose juo nesinaudojau. Vis dėlto naudojant jį atsargiai ir tik kaip pagalbinę priemonę galima lengviau suprasti, kaip teisumo prioritetas siejasi su šiomis dviem gėrio idėjomis.

2. Neutralumas gali būti apibrėžiamas įvairiais būdais.[22] Vienas yra procedūrinis, kai nurodoma procedūra, kuri gali būti pagrįsta arba

[21] Tuo neneigiama, kad sprendžiant kitus klausimus ir priklausomai nuo visuminės doktrinos jie puikiausiai gali būti argumentais.

[22] Kai kurios iš jų aptariu toliau tekste. Neliečiu Williamo Galstono požiūrio, pagal kurį kai kurios liberalizmo atmainos yra neutralios ta prasme, kad jos apskritai ne-

pateisinta neapeliuojant į kokias nors moralines vertybes. Jeigu tai pasirodo neįmanoma, jeigu atrodo, kad toks pateisinimas vis dėlto apeliuoja į tam tikras vertybes, tada galima sakyti, jog neutrali procedūra yra toji, kuri apeliuoja į neutralias vertybes, tokias kaip nešališkumas, nuoseklumas taikant bendruosius principus konkrečiais atvejais (reikalavimas: panašūs atvejai turi būti traktuojami panašiai)[23] arba lygios ginčo pusių galimybės pateikti savo argumentus.

Tai yra vertybės, kurios reguliuoja sąžiningas teisėjavimo, arba tarpininkavimo, procedūras sprendžiant nesutariančių pusių konfliktus. Neutralios procedūros apibrėžimas taip pat gali remtis tomis vertybėmis, kuriomis grindžiama laisva racionali diskusija tarp protingų asmenų, siekiančių atrasti tiesą arba pasiekti protingą susitarimą, grindžiamą geriausia turima informacija.[24]

3. Teisingumas kaip sąžiningumas nėra procedūriškai neutralus. Jo principai yra substanciniai ir išreiškia kur kas daugiau nei procedūrinės vertybės; tokios pat substancinės yra jo asmens bei visuomenės koncepcijos, kaip jos pateikiamos pirminėje pozicijoje (II:4–6). Būdamas politine koncepcija jis siekia būti susikertančio sutarimo centru. Kitaip sakant, pradėdamas nuo esminių intuityvių idėjų, glūdinčių viešojoje politinėje kultūroje ir abstrahuodamasis nuo visuminių religinių, filosofinių bei moralinių doktrinų, jis siekia artikuliuoti viešąjį konstitucinio režimo pamatinės struktūros pagrindimo pamatą. Jis siekia rasti bendrą, arba, jeigu norite, neutralų atramos tašką pliuralizmo sąlygomis. Tas bendras atramos taškas yra pati politinė koncepcija kaip

sinaudoja gėrio sąvokomis, nebent grynai instrumentinėmis (tarsi neutraliomis priemonėmis). Žr. jo „Defending Liberalism", *American Political Science Review* 72 (September 1982):622. Paaiškės, jeigu dar nėra aišku, kad teisingumas kaip sąžiningumas nėra neutralus jo siūloma neutralumo prasme.

[23] Antai Herbertas Wechsleris savo gerai žinomoje principinių teisminių sprendimų studijoje (jį domina pirmiausia Aukščiausiojo Teismo sprendimai) neutraliais laiko tuos bendrus principus, kuriuos taikome ne tik šiuo konkrečiu atveju, bet ir visais galimais panašiais atvejais.

[24] Šį požiūrį įtaigiai dėsto Charles Larmore, *Patterns of Moral Complexity*, p. 53–59. Jis kalba apie „neutralų politinio neutralumo pateisinimą, grindžiamą universalia racionalaus dialogo norma" (p. 53); jis remiasi (tiesa, jas modifikuodamas) svarbiomis Jürgeno Habermaso idėjomis; žr. pastarojo *Legitimation Crisis*, trans. by Thomas McCarthy (Boston: Beacon Press, 1976), III dalį; taip pat „Diskursethik – Notizen zu einem Begründungsprogramm", *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln* (Frankfurt: Suhrkamp, 1983), p. 53–125.

susikertančio sutarimo centras. Tačiau taip apibrėžtas atramos taškas nėra procedūriškai neutralus.

Visai kitokia neutralumo samprata yra toji, kuri apibrėžiama pagal pamatinių institucijų tikslus ir viešąją politiką, vykdomą visuminių doktrinų bei atitinkamų gėrio sampratų atžvilgiu. Čia tikslo neutralumas, kitaip nei procedūros neutralumas, reiškia, kad tos institucijos ir toji viešoji politika yra neutralios ta prasme, kad visi piliečiai jas gali pripažinti kaip suderinamas su viešąja politine koncepcija. Tad neutralumas, pavyzdžiui, gali reikšti:

a) kad valstybė turi garantuoti visiems piliečiams lygias galimybes realizuoti bet kurią jų išpažįstamą gėrio sampratą;
b) kad valstybė turi susilaikyti nuo veiksmų, kuriais siekiama privilegijuoti kurią nors atskirą visuminę doktriną ar teikti didesnę paramą tiems, kurie ją išpažįsta;[25]
c) kad valstybė turi susilaikyti nuo veiksmų, kurie didintų tikimybę, jog individai priims tam tikrą, o ne bet kurią kitą doktriną, nebent tokiais veiksmais siekiama ištaisyti politiką, kurios padariniai turi tokį poveikį.[26]

Teisumo prioritetas reikalauja atmesti neutralumą pirmąja prasme, nes jis leidžia realizuoti tik tas gėrio sampratas, kurios pripažįsta teisingumo principus. Neutralumo pirmąja prasme formuluotė gali būti pakoreguota atsižvelgiant į šį reikalavimą, ir tada ji sako, jog valstybė turi garantuoti lygias galimybes visoms leistinoms gėrio koncepcijoms realizuoti. Šiuo atveju, priklausomai nuo to, kokia prasmė teikiama galimybių lygybei, teisingumo kaip sąžiningumo gali būti neutralus tikslas. Neutralumas antrąja prasme yra priimtinas dėl tų politinės koncepcijos bruožų, kurie išreiškia teisumo prioritetą: jeigu pamatinę struktūrą reguliuoja tokia idėja, tai jos institucijos netarnauja jokiai atskirai visuminei doktrinai. Tačiau kalbant apie neutralumą trečiąja prasme (plačiau jį aptarsime §6), tai, žinoma, tenka pripažinti, jog teisingo konstitucinio režimo pamatinė struktūra visada daro aiškų poveikį tam, kad visuminės

[25] Šią prasmę neutralumui teikia Ronaldas Dworkinas straipsnyje „Liberalism"; žr. *A Matter of Principle* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985), p. 191 ir toliau.

[26] Ši trijų neutralumo atmainų klasifikacija remiasi Josepho Razo formuluotėmis jo kn. *Morality of Freedom* (Oxford: Clarendon Press, 1986), p. 114 ir toliau.

doktrinos išliktų ir ilgainiui įgytų daugiau sekėjų; bergždžias dalykas mėginti ištaisyti šį poveikį ar net išsiaiškinti (politiniais tikslais) šio poveikio galią. Turime pripažinti sveiko proto politinės sociologijos faktus.

Apibendrinkime: galime skirti procedūros neutralumą nuo tikslo neutralumo, tačiau pastarojo nereikėtų painioti su poveikio ar įtakos neutralumu. Būdamas politine pamatinės struktūros koncepcija, teisingumas kaip sąžiningumas mėgina rasti bendrąjį atramos tašką kaip susikertančio sutarimo centrą. Jis taip pat siekia patenkinti tikslo neutralumo reikalavimą ta prasme, kad, jo požiūriu, pamatinės institucijos ir viešoji politika turi būti konstruojamos taip, kad neteiktų kokių nors privilegijų atskiroms visuminėms doktrinoms.[27] Padarinių ar įtakos neutralumą politinis liberalizmas atmeta kaip praktiškai neįgyvendinamą siekį, o kadangi pats neutralumo terminas sugestijuoja šią idėją, geriausia jo išvis vengti.[28]

4. Nors politinis liberalizmas siekia rasti bendrą atramos tašką ir išlikti neutralus savo tikslu, svarbu pabrėžti, kad jis vis dėlto teigia tam tikrų moralinio charakterio formų pranašumą ir skatina tam tikras moralines dorybes. Antai teisingumas kaip sąžiningumas pabrėžia tam tikras politines dorybes – tokias sąžiningo socialinio bendradarbiavimo dorybes, kaip pilietiškumas *(civility)* ir tolerancija, protingumas ir teisingumo jausmas (IV:5–7). Tačiau svarbiausia yra tai, kad, pripažindama šias dorybes, politinė koncepcija nebūtinai turi pripažinti perfekcionistinę valstybę, kuri vadovaujasi specifine visumine doktrina.

Tai pamatome išsiaiškinę politinės teisingumo koncepcijos idėją. Kaip jau sakiau (§1), galima įtraukti įvairių gėrio idėjų, jeigu to reikia politinei teisingumo koncepcijai papildyti, su sąlyga, kad jos yra politinės idėjos, t.y. priklauso protingai politinei teisingumo koncepcijai, kuri teikiama konstituciniam režimui. Tai leidžia mums tarti, jog jas priima visi piliečiai ir jos nepriklauso nuo kurios nors atskiros visuminės doktrinos. Kadangi idealai, kuriuos išreiškia politinės dory-

[27] Šį procedūros neutralumo ir rezultato neutralumo kontrastą nubrėžiame pagal Larmore, *Patterns of Moral Complexity*, p. 42–47.

[28] Kai kam gali atrodyti, jog atmesdami padarinių neutralumo idėją kaip praktiškai neįgyvendinamą, faktiškai teikiame pirmenybę sekuliarizuotam viešajam gyvenimui ir jo kultūrai. Klausimą, ar toks priekaištas pagrįstas, derėtų svarstyti atsižvelgiant į tai, kas bus pasakyta kitame skirsnyje, ypač §6:3–4, apie religines sektas, kurios priešinasi moderniojo pasaulio kultūrai, ir apie tai, kaip galėtų būti sprendžiama vaikų švietimo problema, laikantis politinės koncepcijos ribų.

bės, yra susiję su politinio teisingumo principais ir tomis mąstysenos bei elgsenos formomis, kurios būtinos tvariam sąžiningam socialiniam bendradarbiavimui palaikyti, šios vertybės yra suderinamos su politiniu liberalizmu. Jos nusako gero demokratinės valstybės piliečio idealą – tam tikrą vaidmenį, kurį apibrėžia jos politinės institucijos. Tokiu būdu politinės dorybės turi būti skiriamos nuo dorybių, nusakančių gyvenimo būdus, siejamus su visuminėmis religinėmis ir filosofinėmis doktrinomis, taip pat nuo dorybių, siejamų su įvairiais asociaciniais idealais (bažnyčių, universitetų, profesijų, klubų ar komandų idealais), su šeimyniniais bei tarpasmeniniais santykiais.

Jeigu konstitucinis režimas imasi tam tikrų žingsnių stiprinti tolerancijos ir tarpusavio pasitikėjimo dorybes, pavyzdžiui, draudžia įvairias religinės bei rasinės diskriminacijos atmainas (būdais, suderinamais su sąžinės ir žodžio laisve), tai jis dėl to netampa perfekcionistine valstybe, kaip ją įsivaizdavo Platonas ar Aristotelis ir nepaverčia jokios religijos valstybine, kaip tai darė katalikiškos ir protestantiškos valstybės naujųjų laikų pradžioje. Veikiau jis imasi protingų priemonių stiprinti tas mąstysenos bei elgsenos formas, kurios palaiko sąžiningą socialinį laisvų ir lygių piliečių bendradarbiavimą. Tai, žinoma, labai skiriasi nuo padėties, kai valstybė savo vardu skelbia ir palaiko konkrečią visuminę doktriną.[29]

§ 6. Ar teisingumas kaip sąžiningumas yra sąžiningas gėrio sampratų atžvilgiu?

1. Bet kurios protingos politinės koncepcijos principai turi nustatyti tam tikrus apribojimus leistinoms visuminėms doktrinoms, o pamatinės institucijos, kurios tuos principus įkūnija, neišvengiamai yra palankesnės vieniems ir nepalankesnės kitiems gyvenimo būdams arba net apskritai juos draudžia. Todėl kyla klausimas, palankiai ar nepalankiai pamatinė struktūra (realizuojanti tam tikrą politinę koncepciją) traktuoja skirtingas visumines doktrinas bei su jomis susijusius gyvenimo būdus

[29] Čia turėkime omenyje, kad politinės vertybės nusako tam tikrų piliečių charakterio bruožų poreikį teisingame ir stabiliame konstituciniame režime. Tuo neneigiama, jog tos pačios ar panašios dorybės gali būti ir nepolitinės dorybės, kurios dėl įvairių kitų priežasčių gali būti vertinamos įvairiose visuminėse doktrinose.

ir ar tai daro teisingai. Sprendžiant šį klausimą turi paaiškėti, kokia prasme valstybė turi susilaikyti nuo veiksmų, kuriais siekiama privilegijuoti kurią nors atskirą visuminę doktriną.[30] Šioje vietoje politinio ir visuminio liberalizmo kontrastas tampa aiškus ir esminis.[31]

Visuminės doktrinos gali būti slopinamos bent dėl dviejų priežasčių: su jomis susiję gyvenimo būdai gali tiesiogiai prieštarauti teisingumo principams; arba jos gali būti priimtinos, tačiau politinėmis ir socialinėmis teisingo konstitucinio režimo sąlygomis jos nepajėgia įgyti bent kiek daugiau sekėjų. Pirmąjį atvejį iliustruoja gėrio samprata, dėl kurios tam tikri žmonės turi būti prievartaujami arba pažeminami dėl, tarkime, rasinių, etninių ar perfekcionistinių motyvų; pavyzdžiu gali būti vergovė senovės Atėnuose arba prieškario Pietuose. Antrąjį atvejį gali pailiustruoti tam tikros religijos formos. Tarkime, kad tam tikra religija su atitinkama gėrio samprata gali išlikti tik kontroliuodama valstybės aparatą ir vykdydama aktyvią netolerancijos politiką. Tokia religija negalėtų išlikti gerai tvarkomoje politinio liberalizmo visuomenėje. Tarkime, kad tokių atvejų esama, ir kad kai kurios tokios visuminės doktrinos gali išlikti, tačiau visada tik palyginti mažuose visuomenės segmentuose.

[30] Tai yra antroji tikslo neutralumo prasmė, kurią nurodėme ankstesniame skirsnyje; politinė koncepcija tenkina šį neutralumo reikalavimą.

[31] Tolesnėse keliose pastraipose remiuosiu savo rašiniu „Fairness to Goodness", *Philosophical Review* 82 (April 1975):548–551, kuriame atsakau į Thomaso Nagelio kritiką jo recenzijoje, išspausdintoje tame pačiame žurnale, 82 (April 1973):226–229. Įžvalgioje analizėje, kurios čia nemėginsiu reziumuoti, Nagelis argumentuoja, jog *Teorijos* pirminės pozicijos konstrukcija, nors ji teikiama kaip neutrali įvairių gėrio sampratų atžvilgiu, iš tikrųjų nėra neutrali. Jo nuomone, taip yra todėl, kad informaciniai apribojimai (nežinojimo uždanga), kurių reikia vienbalsiškumui garantuoti, nėra vienodai sąžiningi visų susitarimo dalyvių atžvilgiu. Reikalas tas, kad pirminės gėrybės, į kurias atsižvelgdami dalyviai renkasi teisingumo principus, nėra vienodai vertingos visose gėrio sampratose. Be to, jo požiūriu, gerai tvarkoma teisingumo kaip sąžiningumo visuomenė pasižymi ryškiais individualistiniais bruožais, o tai esąs savavališkas postulatas, nes nepasiūloma objektyvaus gėrio sampratų vertinimo kriterijaus. Tekste pateikiamas atsakymas į šią kritiką dvejopai papildo atsakymą rašinyje „Fairness to Goodness". Pirma, jis išaiškina, jog asmens koncepcija, kuria naudojamasi sudarant pirminių gėrybių sąrašą, yra politinė koncepcija ir antra, kad pats teisingumas kaip sąžiningumas yra politinė teisingumo koncepcija. Teisingumą kaip sąžiningumą suvokdami šiuo būdu galime pateikti įtaigesnį atsakymą į Nagelio kritiką, žinoma, jeigu tariame, kad poveikio neutralumas praktiškai nepasiekiamas.

2. Tad kyla klausimas: „Jeigu esant teisingam konstituciniam režimui kai kurios doktrinos išnyks, o kai kurios kitos išliks tik vos gyvos, ar tai nereiškia, kad jo politinė teisingumo koncepcija jų atžvilgiu yra nesąžininga? Ar politinė koncepcija nėra tendencingai nukreipta prieš tokias pažiūras arba, tiksliau, prieš asmenis, kurie jų laikosi arba galėtų laikytis?" Bent jau iš pirmo žvilgsnio taip nėra, nes jokia politinio teisingumo koncepcija negali užkirsti kelio socialinėms įtakoms, kurios kai kurias doktrinas veikia palankiau. Jokia visuomenė negali savyje sutalpinti visų gyvenimo formų. Galime apgailestauti dėl to, kad socialinis pasaulis ir konkrečiai – mūsų socialinis pasaulis teikia tik ribotą erdvę gyvenimo formoms; galime sielotis dėl tam tikrų neišvengiamų mūsų kultūros ir socialinės struktūros padarinių. Tačiau kaip seniai pastebėjo Berlinas (ir tai yra viena svarbiausių jo temų), nėra socialinio pasaulio be praradimų, t.y. nėra tokio socialinio pasaulio, kuris neatmestų tam tikrų gyvenimo formų, specifiniu būdu realizuojančių tam tikras pamatines vertybes. Savo kultūra bei institucijomis jis gali būti joms per daug svetimas.[32] Tačiau šio pobūdžio socialinė neišvengiamybė nelaikytina tendencingumu ar neteisingumu.

Tad kritikas turi siekti giliau ir teigti, kad gerai tvarkoma politinio liberalizmo visuomenė nėra pajėgi sukurti, atsižvelgiant į esamas sąlygas – tarp jų ir į pliuralizmo faktą – teisingos pamatinės struktūros, kuri teiktų lygias galimybes skirtingiems leistiniems gyvenimo būdams

[32] Berlino požiūris yra aiškiai išdėstytas straipsnyje „The Pursuit of the Ideal", jo kn. *The Crooked Timber of Humanity* (New York: Knopf, 1991), ypač p. 11–19. Antai p. 12 jis sako: „Kai kurie iš Didžiųjų Dievų negali gyventi kartu. Tai yra sąvokinė tiesa. Mes esame pasmerkti rinktis, ir kiekvienas pasirinkimas reiškia nepataisomą praradimą." Žr. taip pat „Two Concepts of Liberty" (1958) kn. *Four Essays on Liberty* (New York: Oxford University Press, 1969), p. 167 ir toliau. Berlinui vertybių pasaulis yra objektyvus, tačiau tos vertybės konfliktuoja tarpusavyje ir jų visumos negali aprėpti joks vienas socialinis pasaulis; jos yra ne tik nesuderinamos ir kelia konfliktuojančius reikalavimus institucijoms – nėra jokios veiksmingų institucijų šeimos, kuri galėtų joms visoms suteikti reikiamą erdvę. Kad nėra jokio socialinio pasaulio be vienokių ar kitokių praradimų, yra nulemta vertybių ir pasaulio prigimties, ir tai atspindi žmogiškosios padėties tragizmas. Teisinga liberali visuomenė palieka daugiau erdvės skirtingoms vertybėms, tačiau ir ji negali išvengti praradimų. Daroma esminė klaida manant, jog kadangi vertybės yra objektyvios, tad iš tiesų jos yra vertybės ir turi būti suderinamos tarpusavyje. Tačiau vertybių pasaulyje, kitaip nei faktų pasaulyje, ne visos tiesos gali sutilpti į vieną pasaulį.

išlikti ir plėsti savo gretas. Jeigu tam tikra visuminė gėrio samprata nėra pajėgi išlikti visuomenėje, kuri garantuoja lygias pamatines laisves ir tarpusavio toleranciją, tai ji apskritai negali išlikti tuo būdu, kuris suderinamas su demokratinėmis vertybėmis ir su visuomenės, kaip laisvų ir lygių piliečių, sąžiningo bendradarbiavimo sistemos idėja. Tai kelia klausimą, ar toks gyvenimo būdas būtų gyvybingas esant kitokioms istorinėms sąlygoms ir ar dėl jo išnykimo verta apgailestauti.[33]

Istorinė patirtis liudija, jog demokratinėje visuomenėje išlieka ir plečia savo gretas labai įvairūs gyvenimo būdai; net jeigu šalininkų gausa nėra sėkmės matas (ir kodėl ji turėtų tokiu matu būti?), įvairūs gyvenimo būdai išlieka ta prasme, kad skirtingos grupės su savo skirtingomis tradicijomis laiko vertomis pripažinimo skirtingas visumines doktrinas. Tad klausimas, ar politinis liberalizmas yra tendencingai palankus vienoms ir nepalankus kitoms doktrinoms, priklauso nuo klausimo, ar, atsižvelgiant į protingo pliuralizmo faktą ir į kitas istorines šiuolaikinio pasaulio sąlygas, jo principų įkūnijimas institucijose nustato sąžiningas sąlygas skirtingoms ir net antagonistinėms gėrio sampratoms išpažinti ir realizuoti. Politinis liberalizmas būtų tendencingai nusistatęs prieš tam tikras visumines doktrinas tik tuo atveju, jeigu, pavyzdžiui, tik individualistinės doktrinos galėtų išlikti liberalioje visuomenėje arba jeigu jos taip vyrautų, kad asociacijos, išpažįstančios religijos ar bendruomenės vertybes, negalėtų joje klestėti, ir, be to, jeigu sąlygos, dėl kurių klostytųsi toks rezultatas, būtų pačios neteisingos žvelgiant iš dabartinių ir numatomų būsimų sąlygų perspektyvos.

[33] Straipsnio „Fairness to Goodness" ištraukoje, kurią kritikuoja Galstonas (p. 627), man derėjo paminėti čia minimą Berlino požiūrį ir jį pripažinti. Išties mums dažnai norisi reikšti apgailestavimą dėl tam tikrų gyvenimo būdų išnykimo. Kas sakoma toje ištraukoje, manau, nėra nesuderinama su politiniu liberalizmu, tačiau joje būtinai reikėjo pabrėžti Berlino požiūrį. Po to reikėjo eksplicitiškai atmesti idėją, kurią teisingai atmeta Galstonas, kad tik beverčiai gyvenimo būdai išnyksta teisingo konstitucinio režimo sąlygomis. Toks optimistinis požiūris yra klaidingas. Tie, kurių gyvenimo būdui politinis liberalizmas nėra palankus, vis dar gali skųstis, kad jiems nepaliekama pakankamos erdvės. Tačiau nėra kito erdvės pakankamumo kriterijaus, išskyrus tą, kurį teikia vienokia ar kitokia protinga ir pagrindžiama politinė koncepcija. Pakankamos erdvės idėja tėra metafora ir ji neturi kitokios prasmės nei toji aibė visuminių doktrinų, kurias toleruoja tokios koncepcijos principai ir kurios galėtų pelnyti visišką piliečių pripažinimą. Vis dar gali būti priekaištaujama, kad politinė koncepcija neteisingai apibrėžia tą erdvę, tačiau tai tėra klausimas, kuri iš esamų politinių koncepcijų yra geriausiai pagrįsta.

3. Šią mintį gali paaiškinti pavyzdys: įvairios religinės sektos priešinasi šiuolaikinio pasaulio kultūrai ir siekia savo gyvenimą atriboti nuo negeidžiamų jo įtakų. Čia kyla problema dėl vaikų švietimo ir dėl to, kokius reikalavimus šiuo požiūriu gali kelti valstybė. Kanto ir Millio liberalizmas asmens autonomijos ir individualybės puoselėjimo reikalavimus keltų visose ar beveik visose gyvenimo srityse. Tačiau politinis liberalizmas siekia kitokio tikslo ir jo reikalavimai yra kur kas nuosaikesni. Jis reikalaus tik to, kad vaikų švietimas aprėptų tokius dalykus, kaip konstitucinių bei pilietinių teisių pažinimas, kad jie, pavyzdžiui, žinotų, jog jų visuomenėje pripažįstama sąžinės laisvė ir kad apostazė teisiškai nėra nusikaltimas. Tuo siekiama garantuoti, kad jiems suaugus jų priklausymas tam tikrai bendruomenei nebūtų grindžiamas vien savo pamatinių teisių nežinojimu ir baime dėl bausmės už nusikaltimus, kurie neegzistuoja. Be to, švietimas turi juos paruošti būti kooperatyviais visuomenės nariais ir išmokyti juos savarankiškumo; jis taip pat turi skatinti politines dorybes, kad jie norėtų gerbti sąžiningo socialinio bendradarbiavimo taisykles bendraujant su kitais visuomenės nariais.

Čia gali būti paprieštarauta, kad reikalavimas vaikus mokyti politinės koncepcijos, faktiškai, jeigu ne pačia savo intencija, reikš tai, kad jie bus mokomi liberalios visuminės doktrinos. Viena gali vesti į kitą vien todėl, kad, pažinę vieną, patys galime pereiti prie kitos. Reikia pripažinti, jog taip gali atsitikti kai kuriems žmonėms. Ir, žinoma, yra panašumų, kurie politinį liberalizmą sieja su Kanto ar Millio[34] visuminio liberalizmo vertybėmis. Vienintelis būdas atremti šį priekaištą – parodyti (kaip tai daroma §1.1) esminius politinio liberalizmo skirtumus nuo visuminio liberalizmo aprėpties ir bendrumo požiūriu. Su tam tikrais neišvengiamais vaikų švietimo reikalavimo padariniais norom ar nenorom mums gali tekti susitaikyti. Tikiuosi, kad šiose paskaitose pateikto politinio liberalizmo išdėstymo pakanka atsakymui į šį priekaištą.

4. Teisingumas kaip sąžiningumas kelia tik šiuos reikalavimus ir nesiekia kultivuoti visuminio liberalizmo aukštinamų autonomijos bei individualumo dorybių ar kurios nors kitos visuminės doktrinos vertybių. Juk tada jis negalėtų būti laikomas politinio liberalizmo atmaina. Teisingumas kaip sąžiningumas pripažįsta reikalavimus tų, kurie, ve-

[34] Iš dabartinių jo atstovų galima paminėti Razo liberalizmą kn. *The Morality of Freedom*, ypač 14 ir 15 sk.

dami savo religinių įsitikinimų, nori atsiriboti nuo šiuolaikinio pasaulio, su sąlyga, kad jie pripažįsta politinės teisingumo koncepcijos principus bei jos politinius asmens ir visuomenės idealus.

Pastebėkime, jog vaikų švietimo problemos nesiūloma spręsti vien šios politinės koncepcijos ribose. Visuomenei rūpi jų švietimas tik tiek, kiek jis liečia jų kaip būsimųjų piliečių vaidmenį, taigi tik tokie esminiai dalykai, kaip jų gebėjimas suprasti viešąją kultūrą ir joje dalyvauti, jų pajėgumas būti ekonomiškai savarankiškais visuomenės nariais visą savo gyvenimą ir gebėjimas vadovautis politinėmis dorybėmis.

§ 7. Politinės visuomenės gėris

1. Penktoji gėrio idėja, kurią pripažįsta teisingumas kaip sąžiningumas, tai politinės visuomenės gėrio idėja, konkrečiau – gėrio, kurį piliečiai realizuoja individualiai ir kolektyviai palaikydami teisingą konstitucinį režimą ir tvarkydami jo reikalus. Kaip ir anksčiau, šį gėrį mėginsime paaiškinti išlikdami politinės koncepcijos ribose.

Pradėkime nuo prieštaravimo, kad nesiremdamas jokia visumine religine, filosofine ar moraline doktrina teisingumas kaip sąžiningumas išsižada politinės bendruomenės idealo ir žvelgia į visuomenę kaip į aibę atskirų individų ar atskirų asociacijų, bendradarbiaujančių vien dėl savo asmeninės ar asociacinės naudos ir neturinčių jokių bendrų galutinių tikslų. (Čia galutinis tikslas suprantamas kaip tikslas, kuris vertinamas arba geidžiamas pats savaime, o ne vien kaip priemonė kitam tikslui.) Būdamas politinio liberalizmo atmaina, teisingumas kaip sąžiningumas politines institucijas esą traktuoja tik kaip priemones, tarnaujančias individų ar asociacijų tikslams arba kaip „privačios visuomenės“ institucijas. Tokia politinė visuomenė nėra joks gėris savaime, o geriausiu atveju tik priemonė, padedanti individams arba asociacijoms siekti savo tikslų.

Atsakant į šį prieštaravimą reikia pripažinti, jog teisingumas kaip sąžiningumas išties išsižada politinės bendruomenės idealo, jeigu kalbama apie politinę bendruomenę, vienijamą visuminės religinės, filosofinės ar moralinės doktrinos. Ši socialinės vienybės samprata nesuderinama su protingo pliuralizmo faktu; ji nebėra politinė galimybė tiems, kurie pripažįsta demokratinių institucijų laisvės ir tolerancijos reikala-

vimus. Kaip jau matėme, politinis liberalizmas socialinę vienybę suvokia kitaip: būtent kaip kylančią iš susikertančio sutarimo dėl politinės teisingumo koncepcijos, tinkančios konstituciniam režimui.

2. Prisiminkime (iš I:6.1), jog sakyti, kad visuomenę gerai tvarko politinė teisingumo koncepcija, vadinasi, sakyti, kad a) tokioje visuomenėje kiekvienas pripažįsta ir žino, kad visi kiti pripažįsta ir viešai palaiko tuos pačius teisingumo principus; b) kad viešai žinoma arba tikima, jog jos pamatinė struktūra – jos pagrindinės politinės ir socialinės institucijos, sudarančios vieningą bendradarbiavimo sistemą – tenkina šiuos principus; c) kad jos piliečiai turi normalų teisingumo jausmą, kuris jiems leidžia suprasti ir taikyti teisingumo principus ir jais praktiškai vadovautis konkrečiose aplinkybėse. Manau, kad taip suprantama socialinė vienybė yra mums tinkamiausia iš visų turimų vienybės sąvokų; praktiniu požiūriu, ji yra geriausia iš galimų.

Taip apibūdinta gerai tvarkoma visuomenė nėra privati, nes gerai tvarkomoje teisingumo kaip sąžiningumo visuomenėje piliečiai turi bendrų galutinių tikslų. Nors jie neišpažįsta kurios nors vienos visuminės doktrinos, jie pripažįsta vieną ir tą pačią politinę teisingumo koncepciją; o tai reiškia, kad jie vadovaujasi vienu bendru esminiu politiniu tikslu, kuriam teikiamas aukštas prioritetas, būtent – teisingų institucijų ir atitinkamų tarpusavio santykių palaikymo tikslu, neminint įvairių kitų bendrų tikslų, kuriais jie taip pat turi vadovautis veikdami savo politinėje sistemoje. Be to, politinio teisingumo tikslas gali būti vienas svarbiausių piliečių tikslų, kurio atžvilgiu jie formuluoja tai, kokiomis asmenybėmis labiausiai norėtų būti.

3. Kartu su kitomis priimtomis prielaidomis šie bendri galutiniai tikslai teikia pagrindą gerai tvarkomos visuomenės gėriui. Matėme, kad piliečiai traktuojami kaip turintys dvi moralines galias, o pamatinės konstitucinio režimo teisės ir laisvės kiekvienam garantuoja galimybę ugdyti šias galias ir jomis naudotis visą gyvenimą. Tokia visuomenė savo piliečiams taip pat teikia pakankamai universalių priemonių (pavyzdžiui, pajamų ir turto pavidalu), kad jie galėtų tomis laisvėmis naudotis. Tad normaliomis sąlygomis galime tarti, jog šios moralinės galios bus ugdomos ir jomis bus naudojamasi funkcionuojant politinės ir sąžinės laisvės institucijoms, palaikančioms piliečių savigarbą ir tarpusavio pagarbos santykius.

Visa tai tarus, gerai tvarkoma teisingumo kaip sąžiningumo visuomenė yra gera dviem prasmėmis. Pirma, asmenims kaip individams ji yra

gera dėl dviejų priežasčių. Pirmiausia, naudojimasis dviem moralinėmis galiomis suvokiamas kaip gėris. Tai išplaukia iš tos moralinės psichologijos, kuria remiasi teisingumas kaip sąžiningumas.[35] Kad naudojimasis jomis bus svarbus gėris daugeliui žmonių, matyti iš to, jog šios galios atlieka esminį vaidmenį politinėje piliečių kaip asmenų koncepcijoje. Formuluodami politinio teisingumo koncepciją piliečius traktuojame kaip normalius ir visiškai kooperatyvius visuomenės narius visą savo gyvenimą ir todėl jiems priskiriame atitinkamų moralinių galių. Šiame kontekste galime sakyti: piliečio esminei prigimčiai priklauso (politinės koncepcijos požiūriu) dvi moralinės galios, kuriomis remiasi jo gebėjimas dalyvauti sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sistemoje.

Antra, politinė visuomenė yra gėris piliečiams ta prasme, kad ji teikia jiems teisingumo gėrybę ir socialinį tarpusavio pagarbos pagrindą. Garantuodama lygias pamatines teises bei laisves, galimybių lygybę ir panašius dalykus, politinė visuomenė asmenims garantuoja jų, kaip laisvų ir lygių piliečių, viešąjį pripažinimą. Garantuodama šiuos dalykus, politinė visuomenė tenkina jų pamatinius poreikius.

Gėris, kuris siejamas su naudojimusi moralinėmis galiomis ir viešuoju asmenų kaip piliečių pripažinimu, yra politinis gerai tvarkomos visuomenės gėris, o ne visuminės religinės, filosofinės ar moralinės doktrinos gėris. Turime pakartotinai pabrėžti šį skirtumą, net jeigu tam tikra visuminė doktrina šį gėrį pripažįsta iš savo pačios perspektyvos. Priešingu atveju išklystume iš kelio, kuriuo turi žengti teisingumas kaip sąžiningumas, kad sulauktų susikertančio sutarimo paramos. Kaip nuolat pabrėžiu, teisumo prioritetas nereiškia, kad turime vengti gėrio idėjų. Veikiau jis reiškia, kad tos idėjos turi būti politinės: jos turi būti konstruojamos taip, kad atitiktų politinės teisingumo koncepcijos reikalavimus ir tilptų į joms paliktą erdvę.

4. Gerai tvarkoma politinė visuomenė yra gėris ir antrąja prasme. Juk kur yra bendras galutinis tikslas, kuriam realizuoti reikia kolektyvinių pastangų, ten kuriamas socialinis gėris: jis realizuojamas jungtinėmis piliečių pastangomis jiems tarpusavyje kliaunantis, kad kiekvienas įneš savo indėlį. Taigi daugmaž teisingų (nors, žinoma, visada netobulų) demokratinių institucijų sukūrimas ir jų palaikymas, galbūt

[35] *Teorijoje*, §65, ši psichologija naudojasi vadinamuoju aristoteliškuoju principu; kitos koncepcijos gali, naudodamosi kitokiais principais, prieiti daugmaž prie panašios išvados.

laipsniškai jas reformuojant ir, žinoma, darant klaidų, yra svarbus socialinis gėris ir tokiu pripažįstamas. Tai liudija faktas, jog tautos apie jį kalba kaip apie vieną didžiausių savo istorijos laimėjimų.

Kad egzituoja toks politinis ir socialinis gėris, nėra labiau mįslinga nei tai, kad orkestro muzikantai ar komandos nariai ar net abi komandos žaidime gali mėgautis ir didžiuotis įsimenamu kūrinio atlikimu ar geru žaidimu. Žinoma, reikiamas sąlygas sunkiau sudaryti visuomenėms plečiantis ir socialiniam atstumui tarp piliečių didėjant, tačiau šie skirtumai, kad ir kokie dideli jie būtų, neturi įtakos tam pačiam psichologiniam principui, veikiančiam realizuojant teisingumo gėrį gerai tvarkomoje politinėje visuomenėje. Be to, šis gėris gali būti labai svarbus, net jeigu jo realizavimo sąlygos labai netobulos; ne mažiau svarbus gali būti jo praradimo pojūtis. Tai rodo, kaip demokratinės šalys periodizuoja savo istoriją ir tai, kad jos su pasididžiavimu save atskiria nuo nedemokratinių šalių. Tačiau šių temų čia neplėtosiu. Mums pakanka išsiaiškinti, jog politinėje teisingumo koncepcijoje gerai tvarkomos visuomenės gėris yra svarbus gėris. Tuo baigiame penkių gėrio idėjų dėstymą.[36]

5. Kontrastui su šia politinės visuomenės gėrio samprata pateiksiu keletą pastabų apie klasikinį respublikanizmą ir pilietinį *(civic)* humanizmą. Klasikinis respublikanizmas, mano supratimu, yra toji pažiūra, pagal kurią demokratinės visuomenės piliečiai, siekdami išsaugoti savo pamatines teises ir laisves, tarp jų ir tas pilietines teises, kurios garantuoja privataus gyvenimo laisvę, privalo turėti tam tikrų „politinių dorybių" (taip aš jas vadinu) ir norą dalyvauti viešajame gyvenime.[37] Idėja yra tai, kad be aktyvaus ir sąmoningo didžiosios piliečių daugumos dalyvavimo politiniame gyvenime, kai kiekvienas pasineria į savo privatų gyvenimą,

[36] Tačiau gali būti iškeltas klausimas, ar politinės visuomenės gėris yra griežtąja prasme politinis. Esą galima pripažinti, kad politinės institucijos skatina dviejų moralinių galių plėtojimą ir teikia erdvės naudojimuisi jomis. Tačiau šiomis galiomis naudojamasi daugelyje kitų gyvenimo sričių ir labai įvairiais tikslais, ir, žinoma, šis platesnis naudojimasis nėra politinis gėris; politinės institucijos veikiau tik gina jį. Atsakydami turime pabrėžti, kad, kalbėdami apie politinį gėrį griežtąja prasme, turime omeny, jog moralinės galios naudojamos politiniame gyvenime – piliečiams palaikant jo pamatines institucijas ir jomis naudojantis tvarkant viešuosius reikalus. Be abejo, moralinėmis galiomis naudojamasi daug plačiau, ir norisi tikėti, jog politiniai ir nepolitiniai gyvenimo aspektai palaiko vienas kitą. Visa tai galima pripažinti neatsisakant minties, kad egzistuoja specifiškai apibrėžiamas politinis gėris.

net geriausiai sukonstruotos politinės institucijos tampa vien įrankiu tiems, kurie, geisdami valdžios ar karinės šlovės, vedami klasinių ar ekonominių interesų, ir tie, kuriuos stumia į priekį religinis ekspansionizmas ar nacionalistinis fanatizmas, per valstybės aparatą primeta visiems kitiems savo valią. Demokratinių laisvių išlikimas negalimas be aktyvaus piliečių, pasižyminčių politinėmis dorybėmis, kurios yra būtinos konstituciniam režimui palaikyti, dalyvavimo politiniame procese.

Teisingumas kaip sąžiningumas, kaip politinio liberalizmo atmaina, iš esmės sutaria su klasikiniu respublikanizmu. Gali būti tik tam tikrų nesutarimų dėl konstitucinės sandaros ir demokratinių režimų politinės sociologijos detalių. Šie nesutarimai, jeigu jų esama, nėra trivialūs; jie gali būti labai svarbūs. Tačiau nėra esminio nesutarimo, nes klasikinis respublikanizmas nesiremia kokia nors visumine religine, filosofine ar moraline doktrina. Klasikinis respublikanizmas, kaip jį čia apibūdinu, yra visiškai suderinamas su politiniu liberalizmu.

Tačiau kalbant apie pilietinį humanizmą, kaip aš jį suprantu, čia esama esminių nesutarimų. Pilietinis humanizmas kaip aristotelizmo atmaina kartais teigiamas kaip požiūris, jog žmogus yra socialinis, netgi politinis gyvūnas, kurio esminė prigimtis galiausiai realizuojama politiniame demokratinės visuomenės gyvenime. Dalyvavimas politiniame gyvenime skatinamas ne tik kaip priemonė, padedanti apginti pamatines demokratinio pilietiškumo laisves, ir jis vertinamas ne tik kaip viena iš gėrio formų, lygia greta su kitomis formomis. Dalyvavimas demokratinėje politikoje veikiau laikomas gero gyvenimo kvintesencija.[38] O tai yra grįžimas prie Constanto „antikinių laisvių" su visais jų trūkumais.

[37] Dažnai teigiama, jog Machiavellis savo *Samprotavimuose* iliustruoja klasikinį respublikanizmą. Žr. Quentin Skinner, *Machiavelli* (New York: Hill and Wang, 1981), ypač 3 sk. Mūsų požiūriu, tinkamesnis pavyzdys būtų Tocqueville'io *Demokratija Amerikoje*.

[38] Šią pilietinio humanizmo interpretaciją perimu iš Charleso Tayloro, *Philosophical Papers* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), vol. 2, p. 334 ir toliau. Nagrinėdamas Kantą Tayloras priskiria šį požiūrį Rousseau, tačiau pabrėžia, jog Kantas jį atmeta. Įtaigiai, nors ir pesimistiškai, pilietinio humanizmo atmainą skelbia Hannah Arendt (ir, pasak jos, antikiniai graikai), kurios įsitikinimu, laisvė ir pasaulietiškumas, kurie geriausiai realizuojami politikoje, yra vienintelės vertybės, išvaduojančios žmogiškąjį gyvenimą iš begalinio gamtos rato ir suteikiančios jam prasmę. Žr. jos *The Human Condition* (Chicago: University of Chicago Press, 1958). Čia remiuosi subtilia George Katebo studija *Hannah Arendt: Politics, Conscience, Evil* (Towanda: Rowman and Allanheld, 1984), kurios 1 sk. pateikiama Arendt požiūrio į politikos pirmenybę analizė.

Politinio liberalizmo požiūriu, šios visuminės doktrinos trūkumai nesiskiria nuo kitų tokių doktrinų trūkumų, tad man nebūtina į juos gilintis. Reikia tik pasakyti, jog teisingumas kaip sąžiningumas, žinoma, neneigia, kad kai kurie žmonės savo aukščiausią gėrį susiranda politiniame gyvenime ir todėl jis užima pagrindinę vietą jų visuminėje gėrio sampratoje. Tiesą sakant, gerai tvarkomoje valstybėje tokia padėtis paprastai naudinga visai visuomenei panašiai, kaip visuomenei naudinga, jog žmonės ugdo savo skirtingus ir vienas kitą papildančius talentus bei sugebėjimus užsiimdami abipusiai naudingu bendradarbiavimu. O tai veda prie dar vienos gėrio idėjos: būtent – visuomenės kaip socialinių sąjungų sąjungos *(union of unions)* idėjos. Tačiau ši idėja yra per daug sudėtinga, kad galėtume ją glaustai nusakyti, be to, čia jos mums ir nereikia.[39]

§ 8. Teisingumas kaip sąžiningumas: koncepcijos išsamumas

1. Baigdamas šį skirsnį aptarsiu teisingumo kaip sąžiningumo išsamumo klausimą. Pirma, koncepcija yra išsami ta prasme, kad gėrio idėjos, kuriomis ji naudojasi, yra politinės, kildinamos iš jos pačios ir būtent joje atliekančios savo funkcijas. Kalbant apie jų kilmę reikia pabrėžti, jog tos idėjos konstruojamos tam tikra seka, pradedant nuo gėrio kaip racionalumo.[40] Dėstymą pradėjome nuo šios idėjos. Ji buvo panaudota aiškinant pirmines gėrybes kaip tuos dalykus, kurių reikia piliečiams kaip asmenims, turintiems aukštesnio lygmens interesų ir racionalių gyvenimo planų. Turėdami pirminių gėrybių idėją ir pasinaudodami pirmines

[39] Žr. *Teoriją*, §79, kur aptariama visuomenės kaip socialinių sąjungų sąjungos idėja. Straipsnio „The Basic Liberties and Their Priority", *The Tanner Lectures on Human Values* (Salt Lake City: University of Utah Press, 1982). VI skirsnyje vėl kėliau šią idėją argumentuodamas, jog teisingumo kaip sąžinigumo principai ypač tinka visuomenei, traktuojamai kaip socialinių sąjungų sąjungai. Nesu visiškai patenkintas ta argumentacija, tačiau vis dėlto manau, kad ji pasiekia kai kuriuos iš savo tikslų. Žr. VIII:6.

[40] Ši gėrio idėjų konstravimo seka turi panašumų su tuo, kaip Kantas savo moralinėje koncepcijoje konstruoja šešias gėrio idėjas. Šią Kanto konstrukciją mėginau paaiškinti straipsnyje „Themes in Kant's Moral Philosophy", §2, kn. *Kant's Transcendental Deductions*, ed. by Eckhart Förster (Stanford: Stanford University Press, 1989).

pozicijos argumentu galime gauti du teisingumo principus. Po to, naudodamiesi šiais principais, apibrėžėme priimtinas (visumines) gėrio sampratas ir apibūdinome politines piliečių dorybes, kurios yra būtinos pamatinės struktūros teisingumui palaikyti. Galiausiai, remdamiesi aristoteliškuoju principu bei kitais teisingumo kaip sąžiningumo sąvokiniais elementais aiškinamės, kodėl gerai tvarkoma politinė teisingumo kaip sąžiningumo visuomenė yra savaiminis gėris.

Pastarasis žingsnis yra ypač svarbus, nes rodo, kad politinė koncepcija išreiškia būdą, kuriuo politinė visuomenė gali būti savaiminis gėris piliečiams ir kaip individams, ir kaip kolektyvinei visumai. (Prisiminkime kontrastą su „privačia visuomene" [§7.1].) Disponuodama gėrio idėjomis (tarp jų ir politinės visuomenės savaiminio gėrio idėja) teisingumo kaip sąžiningumo koncepcija yra išsami ta prasme, kad ji iš savęs generuoja visas reikiamas idėjas, tad jos visos joje atlieka specifines funkcijas.

2. Vienas šio koncepcijos išsamumo vedinys yra tai, kad ji parodo būdu, kurio negalėjome išreikšti anksčiau, kodėl susikertantis sutarimas nėra tik *modus vivendi*. Visuomenėje, kuri yra tvarkoma pagal susikertančio sutarimo principus, piliečius vienija daug bendrų galutinių tikslų, ir vienas iš jų – tarpusavio santykiuose laikytis politinio teisingumo. Remdamiesi visomis penkiomis gėrio sampratomis galime kalbėti apie tarpusavio gėrį, teikiamą tarpusavio teisingumo. Juk gėris kaip racionalumas leidžia mums teigti, kad tam tikras objektas yra geras (politinės koncepcijos požiūriu), jeigu jis turi savybių, kurių mes, kaip laisvi ir lygūs piliečiai, su savo racionaliais gyvenimo planais galime racionaliai geisti. Pirminės pozicijos susitarimo dalyvių (atstovaujančių mūsų pamatiniams interesams) požiūriu tarpusavio teisingumas tenkina šią sąlygą. Kaip visuomenės nariai mes paprastai norime, kad visi kiti santykiuose su mumis vadovautųsi teisingumu. Tas pat pasakytina apie politines dorybes.[41] Tai pagilina mūsų idėją, jog susikertančio sutarimo palaikoma politinė koncepcija yra moralinė, grindžiama moraliniais argumentais (IV:3.4).

Antras koncepcijos išsamumo vedinys yra tai, kad ji patvirtina mūsų ankstesnį samprotavimą apie tai, kaip liberalaus turinio teisingumo samprata iš *modus vivendi* ilgainiui gali išsirutulioti į susikertantį

[41] Žinoma, norint tai įtikinamai parodyti, prireiktų ilgesnio aiškinimo. Mėginau jį pateikti *Teorijoje*, §66, remdamasis išsamia gėrio teorija.

sutarimą (IV:6–7). Ten daug kas priklausė nuo fakto, jog daugumos žmonių politinės pažiūros paprastai tik iš dalies yra visuminės. Mūsų religinės, filosofinės arba moralinės pažiūros paprastai yra gana fragmentiškos; mes retai mėginame analizuoti kitas visuomenėje egzistuojančias pažiūras ar sisteminti savas. Todėl faktas, jog pats politinis gyvenimas mums teikia svarbių savaiminių gėrybių, reiškia, jog politinė koncepcija gali būti patraukli nepriklausomai nuo mūsų visuminių pažiūrų, ir dar iki konfliktų su šiomis pažiūromis. Tokiems konfliktams kylant politinė koncepcija daugiau turi šansų išsilaikyti modifikuodama mūsų pažiūras taip, kad jos įtilptų į jos nubrėžiamus rėmus.

Anksčiau sakėme, jog politinio liberalizmo požiūriu esant toms palankioms sąlygoms, kurios daro galimą konstitucinį režimą, politinės institucijos, tenkinančios liberalios teisingumo koncepcijos principus, realizuoja tokias politines vertybes ir tokius politinius idealus, kurie paprastai nusveria visas su jais konfliktuojančias vertybes. Čia suminėti koncepcijos išsamumo vediniai stiprina jo stabilumą: ištikimybė režimui, kuri grindžiama šiomis politinėmis vertybėmis, yra stipresnė, tad ir tikimybė, kad jos nusvers galimas priešingas vertybes, yra daug didesnė.

3. Dabar panagrinėsiu kitą teisingumo kaip sąžiningumo kaip išsamios koncepcijos aspektą – grįšiu prie klausimo, kuris buvo keliamas nuo pradžių: „Kaip politinis liberalizmas išvis gali naudotis gėrio idėjomis, jeigu nepripažįsta vienokios ar kitokios visuminės doktrinos ir kartu nenusižengia savo principams?“ Atsakymą į šį klausimą galime pateikti reziumuodami tai, ką jau sakėme.

Pirma, teisumo prioritetas (bendrąja prasme) reiškia, kad naudojamos gėrio idėjos turi būti politinės (§1.2) – tam, kad mums nereikėtų remtis visuminėmis gėrio sampratomis, o tik tomis idėjomis, kurios telpa į politinės koncepcijos rėmus. Antra, teisumo prioritetas (konkrečia prasme) reiškia, kad teisingumo principai nubrėžia leistinų gyvenimo būdų ribas (§1.2): jokie piliečių reikalavimai jiems siekiant tikslų, peržengiančių šias ribas, neturi jokio svorio kaip argumentai. Tad teisingumo principai turi griežtą prioritetą piliečių svarstymuose ir riboja jų laisvę pasirenkant gyvenimo būdą. Teisumo prioritetas apibrėžia teisingumo kaip sąžiningumo struktūrą ir turinį, taip pat tai, kas laikytina svariais argumentais piliečių samprotavimuose.

4. Dabar panagrinėkime antrąjį klausimą, kuris buvo iškeltas skirsnio pradžioje. Sakėme, kad teisingos institucijos ir politinės dorybės, kurių tikimasi iš piliečių, nebūtų teisingos ir geros visuomenės institucijos bei dorybės, jeigu jos tik leistų, bet nepalaikytų gyvenimo būdų, vertų piliečių ištikimybės. Politinio teisingumo koncepcija turi turėti savyje, taip sakant, pakankamai erdvės tokiems gyvenimo būdams. Čia kyla klausimas: „Jeigu neapeliuojame į tam tikrą požiūrį, peržengiantį politinės koncepcijos ribas, tai kaip galime teigti, jog tam tikras gyvenimo būdas yra vertas mūsų ištikimybės ir kaip galime žinoti, ar visuomenė jam teikia pakankamai erdvės? Jau sakėme, kad teisingumas kaip sąžiningumas negali, remdamasis kokia nors platesne perspektyva, teigti, kad įvairios visuminės doktrinos, kurias jis toleruoja, yra vertos ištikimybės. Tad kaip čia turėtume elgtis?“

Šioje vietoje remiamės susikertančio sutarimo idėja ir sakome: jeigu politinę teisingumo koncepciją pripažįsta protingi ir racionalūs piliečiai, išpažįstantys protingas visumines doktrinas (kaip šios idėjos aiškinamos II:1–3 skirsnyje), tai pats šis faktas patvirtina, jog jos pamatinės institucijos pakankamai erdvės palieka gyvenimo būdams, vertiems piliečių ištikimybės. Žinoma, darau prielaidą, kad politinė teisingumo koncepcija, kurią palaiko šis protingas sutarimas, tenkina kritinės refleksijos keliamus reikalavimus. Derama piliečių refleksija, kaip ją išreiškia šis sutarimas, tai patvirtina. Tai yra patikimiausia politinio liberalizmo leidžiama garantija (ir faktiškai patikimiausia iš galimų garantijų), kad mūsų politinės institucijos pakankamai erdvės teikia vertiems gyvenimo būdams ir kad šia prasme mūsų politinė visuomenė yra teisinga ir gera.

Paskutinė pastaba: nors teisingumas kaip sąžiningumas negali šių klausimų spręsti remdamasis kokia nors platesne perspektyva, tai jam netrukdo nustatyti tam tikrų apribojimų ir reikalavimų visuminėms doktrinoms, kaip tai daro kiekviena protinga politinė koncepcija, pavyzdžiui, kaip matėme II:3 skirsnyje, keldamas joms protingumo reikalavimą. Šis reikalavimas nėra specifinis politinės koncepcijos reikalavimas, ir jis yra taikytinas visoms doktrinoms, kurias galime pagrįstai priskirti susikertančiam sutarimui. Tai yra arba bendrieji teorinio bei praktinio proto reikalavimai, arba politinės teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijos reikalavimai. Jie remiasi protingumo ir racio-

nalumo idėjomis, kaip jos taikomos piliečiams ir kaip jos pasireiškia jiems naudojant savo moralines galias. Šie apribojimai ir reikalavimai nekalba apie visuminių gėrio sampratų turinį, nors jie jį riboja.[42]

[42] Vienas palyginimas gali padėti suprasti, ką čia turiu omeny: pažvelkime į Ronaldo Dworkino koncepciją, kurią jis dėsto rašinyje „Foundations of Liberal Equality", *Tanner Lectures on Human Values* (Salt Lake City: University of Utah Press, 1990), vol. 11. Jis siekia parodyti, kaip liberalaus teisingumo principams (jo formuluotėje) gali būti suteiktas etinis pagrindas. Tai reiškia, kad šie principai gali būti dedukuoti kaip tokie politiniai visuomenės pamatinės struktūros principai, kurie sudaro palankiausias sąlygas geram žmonių gyvenimui, atveria jiems galimybę nugyventi etiškai gerą gyvenimą. Šiam tikslui jis rutulioja gero gyvenimo etinės vertės koncepciją, vadinamąjį iššūkio modelį. Modelis laikomas formaliu tariant, kad jis neatmeta substancinių gėrio sampratų, nes dauguma ar net visos tokios sampratos gali būti interpretuojamos šio modelio terminais. Jo požiūriu, turint šį modelį pirminėje pozicijoje, kur kiekvienas yra sąmoningas etinis liberalas ir todėl tą modelį pripažįsta, bus priimti liberalaus teisingumo principai. Tokiu būdu bendroji gero gyvenimo koncepcija – koncepcija, priklausanti filosofinei etikai – suteikia geidžiamą filosofinį politinių liberalizmo principų pagrindimą. Palyginus su mūsų koncepcija, skirtumas yra toks: apribojimai, kuriuos Dworkinas uždeda substancinėms gėrio sampratoms, kyla iš etinės vertės koncepcijos (iš iššūkio modelio). Tuo tarpu teisingumo kaip sąžiningumo apribojimai, kuriuos jis uždeda visuminėms doktrinoms, yra arba bendrieji teorinio ir praktinio proto reikalavimai, arba kildinami iš idėjų (pvz., iš piliečių, kaip laisvų ir lygių asmenų, disponuojančių dviem moralinėmis galiomis, idėjos), kurios priklauso politinio teisingumo koncepcijai. Aš nė kiek nepriekaištauju Dworkino pozicijai: kaip ir Kanto arba Millio visuminis liberalizmas, ši pozicija turi savo deramą vietą visuomenės kultūroje ir iš ten remia politinį liberalizmą.

VI PASKAITA

Viešojo proto idėja[1]

Politinė visuomenė ir, tiesą sakant, kiekvienas protingas bei racionalus agentas – individas, šeima, asociacija ar net politinių visuomenių konfederacija – turi vienokį ar kitokį savo planų formulavimo, tikslų rikiavimo ir sprendimų priėmimo būdą. Būdas, kuriuo politinė visuomenė tai daro, yra jos protas *(reason);* jos gebėjimas atlikti šiuos dalykus taip pat yra jos protas, tiesa, kita prasme: tai yra intelektinė ir moralinė jos narių galia.

Ne visi proto pagrindai *(reasons)* yra viešieji, nes esama neviešų pagrindų,

[1] Dvi paskaitos šia tema iš pradžių buvo perskaitytos Kalifornijos universitete 1990 m. vasario pabaigoje ir kovo pradžioje kaip inauguracinės A. I. Meldeno vardo paskaitos. Paskaita yra gerokai pataisyta; ją tobulinant man daug padėjo tuometinės diskusijos su Sharon Lloyd, Gerasimosu Santasu, Lawrence'u Solumu, Gary Watsonu ir Paulu Weithmanu. Vėliau daug naudos man davė pokalbiai su Samuelu Freemanu, Peteriu de Marneffe ir Davidu Estlundu.

kuriais remiasi bažnyčios, universitetai ir įvairios kitos pilietinės visuomenės asociacijos. Aristokratiniuose ir autokratiniuose režimuose visuomenės gėrio klausimą svarsto ne visuomenė, jeigu tokia ten apskritai egzistuoja, bet valdovai, kad ir kas jie būtų. Apeliavimas į viešąjį protą būdingas demokratinei visuomenei, ir tai yra apeliavimas į protą jos piliečių, turinčių vienodą pilietybės statusą. Jų proto taikymo objektas yra visuomenės gerovė: tai, ko politinė teisingumo koncepcija reikalauja iš visuomenės pamatinės struktūros, kai nustato tikslus, kuriems turi tarnauti jos institucijos. Tad viešasis protas yra viešas trimis prasmėmis: kaip piliečių protas jis yra visuomenės protas; jo objektas yra visuomenės gerovė ir pamatinio teisingumo klausimai; savo prigimtimi ir turiniu jis yra viešas, nes jį nusako idealai bei principai, kuriuos išreiškia visuomenės pripažįstama ir viešai taikoma teisingumo samprata.

Tai, kad viešasis protas turi būti taip suprantamas ir gerbiamas piliečių, nėra, žinoma, vien teisės dalykas. Kaip ideali pilietiškumo koncepcija konstituciniame demokratiniame režime ji vaizduoja galimą dalykų padėtį žmones suvokdama pagal tai, kokiais juos skatintų būti teisinga ir gerai tvarkoma visuomenė. Ji aprašo tai, ką galima ir kas gali būti realizuota; ir net jeigu ji niekada nebus realizuota, tai nemenkina jos fundamentalios reikšmės.

§1. Viešojo proto klausimai ir forumai

1. Viešojo proto idėja dažnai diskutuojama, ji turi ilgą istoriją ir vienokia ar kitokia savo forma yra plačiai pripažįstama.[2] Mano tikslas čia – pamėginti ją išreikšti priimtinu būdu kaip sudedamąją dalį politinės teisingumo koncepcijos, kuri teikiama kaip liberali plačiąja prasme.[3]

[2] Patį šios paskaitos pavadinimą sugestijavo Kanto nubrėžtas viešojo ir privataus proto skirtumas rašinyje „Kas yra švietimas?“ (1784), nors jis skiriasi nuo to, kaip mes apibrėžiame šį skirtumą. Šiuo klausimu ir kituose Kanto darbuose galima rasti svarbių pastebėjimų, žr., pavyzdžiui, *Grynojo proto kritiką*, B767-797. Vertingą analizę šiuo požiūriu teikia Onora O'Neil, *Constructions of Reason* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), ch. 2, „The Public Use of Reason“. Žr. taip pat jos naujesnį rašinį „Vindicating Reason“, *The Cambridge Companion to Kant*, ed. by Paul Guyer (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

[3] Dabartinėms daugiau ar mažiau liberalioms, tačiau gana skirtingoms pažiūroms atstovauja: David Lyons, *Ethics and the Rule of Law* (Cambridge: Cambridge Univer-

Pradėkime nuo to, kad demokratinėje visuomenėje viešasis protas yra lygių piliečių protas, tokių piliečių, kurie kaip kolektyvinė visuma disponuoja galutine politine ir prievartine galia vienas kito atžvilgiu priimdami įstatymus ar keisdami savo konstituciją. Pirmiausia pabrėžtina, jog apribojimai, kuriuos nustato viešasis protas, susiję ne su visais politiniais klausimais, o tik su tais, kuriuos galime pavadinti esminiais konstituciniais bei pamatinio teisingumo klausimais. (Juos apibrėžiame §5.) Tai reiškia, kad tik politinės vertybės turi lemti atsakymą į tokius klausimus: kas turi teisę balsuoti, kokios religijos toleruotinos, kam turi būti garantuojama galimybių lygybė arba kas gali disponuoti nuosavybės teisėmis? Šie ir panašūs klausimai yra specifinis viešojo proto objektas.

Daugelis ar net dauguma politinių klausimų nesusiję su šiais pamatiniais dalykais, pavyzdžiui su mokesčių įstatymais ir daugeliu nuosavybę reguliuojančių įstatymų; aplinkosaugos ir taršos kontrolės įstatymais; nacionalinių parkų ar draustinių steigimo arba muziejų ir menų finansavimo. Žinoma, kartais ir čia paliečiami pamatiniai dalykai. Sisteminė viešojo proto koncepcija nuodugniau turėtų paaiškinti, kuo šie klausimai skiriasi nuo tų klausimų, kurie susiję su esminiais konstituciniais bei pamatinio teisingumo klausimais ir kodėl apribojimai, kuriuos uždeda viešasis protas, jiems netaikomi arba jeigu ir taikomi, tai kita prasme ar ne taip griežtai.

Mūsų galima paklausti: argi ne visi klausimai, kurių atžvilgiu piliečiai disponuoja galutine ir prievartine politine galia, laikytini viešojo proto taikymo objektu? Ar jam neleistina išeiti už politinių vertybių ribų? Atsakau: man svarbu pirmiausia išsiaiškinti centrinį atvejį, kur politiniai

sity Press, 1984), kur koncepcijos esmė pateikiama p. 190 ir toliau; Ronald Dworkin, „The Forum of Principle“, kn. *A Matter of Principle*, p. 33–71; Charles Larmore, *Patterns of Moral Complexity* ir „Political Liberalism“, *Political Theory* 18 (August 1990); Thomas Nagel, *Equality and Partiality* (New York: Oxford University Press, 1991). Apie svarstančiosios (*deliberative*) demokratijos idėją žr. Joshua Cohen, „Deliberation and Democratic Legitimacy“, kn. *The Good Polity*, ed. by Alan Hamlin (Oxford: Basil Blackwell, 1989). Apie religijos poveikį viešajam protui žr. Kent Greenwalt, *Religious Conviction and Political Choice*, ypač 8 ir 12 sk.; Robert Audi, „The Separation of Church and State and the Obligations of Citizenship“, *Philosophy and Public Affairs* 18 (Summer 1989); Paul Weithman, „The Separation of Church and State: Some Questions for Professor Audi“, *Philosophy and Public Affairs* 20 (Winter 1991) su Audi atsakymu tame pačiame numeryje; Lawrence Solum, „Faith and Justice“, *DePaul Law Review* 39 (Summer 1990).

klausimai susiję su pamatiniais dalykais. Jeigu galėtume nepaisyti viešojo proto reikalavimų šioje vietoje, tai jų galėtume nepaisyti ir bet kurioje kitoje. O jeigu jie galioja šiuo atveju, tai vėliau galėsime pereiti prie kitų atvejų. Sutinku, kad itin pageidautina politinius klausimus spręsti apeliuojant į viešojo proto vertybes. Tačiau ne visada tai gali būti įmanoma.

2. Kitas viešojo proto bruožas yra tai, kad jo reikalavimai netaikytini mūsų asmeniniams samprotavimams politiniais klausimais ar diskusijoms šiais klausimais įvairiose asociacijose, tokiose kaip bažnyčios bei universitetai, kurios sudaro svarbią bendrosios kultūros dalį. Akivaizdu, kad įvairūs religiniai, filosofiniai bei moraliniai argumentai čia užima jiems deramą vietą. Tačiau piliečiams galioja viešojo proto idealas, kai jie gina politines idėjas viešajame forume, taigi jis galioja politinių partijų nariams, jų kandidatams rinkimų kampanijose ir juos palaikančioms grupėms. Lygiai taip pat jis galioja tam, kaip piliečiai balsuoja rinkimuose, kai sprendžiami esminiai konstituciniai bei pamatinio teisingumo klausimai. Tad viešojo proto idealas valdo ne tik viešąjį rinkimų diskursą, kiek jis susijęs su šiais pamatiniais dalykais, bet ir tai, kaip piliečiai turi balsuoti šiais klausimais (§2.4). Priešingu atveju viešajam diskursui gresia veidmainystės pavojus: piliečiai kalba vienaip, o balsuoja kitaip.

Tačiau turime skirti tai, kaip viešojo proto idealas galioja piliečiams ir tai, kaip jis galioja įvairiems valdžios pareigūnams. Jis galioja oficialiuose forumuose, tad yra taikytinas įstatymų leidėjams, kai jie kalba parlamente, ir vykdomosios valdžios aktams bei pareiškimams. Jis taip pat specifiškai taikytinas teismams ir ypač aukščiausiajam teismui konstitucinėje demokratijoje su teismine priežiūra. Taip yra todėl, kad teisėjai savo sprendimus privalo paaiškinti ir pateisinti remdamiesi konstitucija ir atitinkamais įstatymais bei precedentais. Kadangi įstatymų leidėjų ir vykdomosios valdžios aktai neprivalo būti grindžiami tokiu būdu, teismo specifinis vaidmuo jam suteikia paradigminį viešojo proto raiškos statusą (§6).

§ 2. Viešasis protas ir demokratinio pilietiškumo idealas

1. Dabar žengiu prie to, ką daugelis laiko esmine viešojo proto idėjos problema ir kuri daro ją, kaip atrodo, paradoksalų. Jie klausia: kodėl svarstydami pamatinius politinius klausimus ir dėl jų balsuodami pilie-

čiai turi gerbti viešojo proto nustatomas ribas? Ar piliečiai elgtųsi protingai ir racionaliai, jeigu, spręsdami esmingiausius politinius klausimus, apeliuotų tik į viešąją teisingumo koncepciją, o ne į visą tiesą, kaip jie ją supranta? Juk esmingiausi klausimai turi būti sprendžiami apeliuojant į svarbiausias tiesas, o jos, žinoma, toli gali peržengti viešąjį protą!

Mėginsiu šį paradoksą spręsti pirmiausia primindamas liberalaus teisėtumo principą, kaip jis buvo paaiškintas IV:1.2–3 skirsnyje. Prisiminkime, kad šis principas siejamas su dviem specifiniais demokratinių politinių santykių bruožais:

Pirma, tai yra asmenų santykis tam tikros pamatinės struktūros visuomenėje, kurioje jie gimsta ir kurioje paprastai praleidžia visą savo gyvenimą.

Antra, demokratijoje politinė galia, kuri yra visada prievartinė, yra respublikos galia, t.y. laisvų ir lygių piliečių kaip kolektyvinės visumos galia.

Kaip visada tariame, jog religinių, filosofinių ir moralinių doktrinų įvairovė yra nuolatinis demokratinių visuomenių viešosios kultūros bruožas, o ne vien istoriškai laikinas reiškinys.

Tarus visa tai klausiame: kada piliečiams leistina balsuojant pasinaudoti savo prievartine politine galia vienas kito atžvilgiu, jeigu sprendžiami esmingiausi klausimai? Arba kokiais principais bei idealais vadovaudamiesi turime naudotis šia galia, kad ja naudodamiesi galėtume pasiteisinti prieš kitus laisvus ir lygius asmenis? Į šį klausimą politinis liberalizmas atsako: naudojimasis politine galia yra deramas ir pateisinamas tik tuo atveju, jeigu ja naudojamasi pagal konstituciją, kurios pagrindines nuostatas, kaip galima pagrįstai tikėtis, pripažintų visi piliečiai vadovaudamiesi principais bei idealais, kuriuos jie laiko protingais ir racionaliais. Tai yra liberalus legitimacijos principas. Ir kadangi naudojimasis politine galia turi būti pateisinamas, pilietiškumo idealas uždeda ne teisinę, o moralinę pareigą – pilietiškumo pareigą *(duty of civility)* – gebėti paaiškinti vienas kitam, kaip principai arba politika, už kurią jie pasisako ir balsuoja, gali būti paremta politinėmis viešojo proto vertybėmis. Ši pareiga reikalauja pasirengimo išklausyti kitus, taip pat mąstymo atvirumo ir gebėjimo protingai atsižvelgti į jų nuomones.[4]

[4] Šiuo klausimu žr. pamokančią Amy Gutmann ir Denniso Thompsono diskusiją jų straipsnyje „Moral Conflict and Political Consensus", *Ethics* 101 (October 1990):76–86.

2. Kai kas gali sakyti, jog viešojo proto reikalavimai galioja tik oficialiuose forumuose ir todėl taikytini, pavyzdžiui, tik įstatymų leidėjams, kai šie pasisako parlamente, arba vykdomosios ir teisminės valdžios viešiesiems aktams bei sprendimams. Jeigu jie gerbia viešąjį protą, tai piliečiams iš tiesų bus pateikiamas jiems privalomų įstatymų bei vykdomos politikos viešas pagrindimas. Vis dėlto to dar nepakanka.

Kaip sakiau, demokratijos sąvoka nusako tam tikrą politinį piliečių santykį tam tikros pamatinės struktūros visuomenėje, kurioje jie gimsta ir kurioje paprastai praleidžia visą savo gyvenimą; ji taip pat implikuoja, kad kiekvienas yra lygus prievartinės politinės galios dalininkas, tokios galios, kuria piliečiai, balsuodami bei kitais būdais, disponuoja vienas kito atžvilgiu. Kaip protingi ir racionalūs asmenys, žinantys, kad išpažįsta skirtingas religines ir filosofines doktrinas, jie turi būti pasirengę pagrįsti savo veiksmus vienas prieš kitą taip, kad kiekvienas galėtų tikėtis, jog kiti pripažins tą pagrindimą kaip suderinamą su jų laisve ir lygybe. Reikalavimas patenkinti šią sąlygą yra viena iš užduočių, kurias mums kelia šis demokratinės politikos idealas. Suprasti, kaip turi elgtis demokratinis pilietis, reiškia suprasti ir šį viešojo proto idealą.

Be to, politinės vertybės, kurias realizuoja gerai tvarkomas konstitucinis režimas, yra išties labai svarbios, ir jas nelengvai nusveria kitos vertybės, o idealų, kuriuos jos išreiškia, nelengvai išsižadama. Taigi kai politinę koncepciją palaiko protingų visuminių doktrinų susikertantis sutarimas, viešojo proto paradoksas išnyksta. Pilietiškumo pareigos junginys su didžiosiomis politinėmis vertybėmis apibrėžia pilietiškumo idealą, kai piliečiai save valdo būdais, kuriuos, kaip kiekvienas tikisi, gali pripažinti visi kiti; šį idealą paprastai palaiko protingų asmenų išpažįstamos visuminės doktrinos. Piliečiai viešojo proto idealą pripažįsta ne kaip politinio kompromiso rezultatą, ne kaip *modus vivendi*, bet kaip grindžiamą jų pačių protingomis doktrinomis.

3. Kodėl tariamasis viešojo proto paradoksas iš tikrųjų nėra paradoksas, paaiškėja prisiminus kitus mums žinomus atvejus, kai pripažįstame, jog nedera apeliuoti į visą tiesą, kaip ją suvokiame, jeigu ją apskritai suvokiame. Pasvarstykime, kaip baudžiamojoje byloje įrodymo taisyklės riboja leistinus parodymus, kad kaltinamajam būtų garantuota pamatinė – nešališko teismo – teisė. Atmetami, pavyzdžiui, ne tik gandais grindžiami parodymai, bet ir liudijimai, išgauti per ne-

teisėtą kratą ir poėmį arba gauti įtariamojo sulaikymo metu jo neinformavus apie jo teises. Kaltinamasis negali būti verčiamas liudyti prieš save. Arba imkime pavyzdį iš kitos srities: iš sutuoktinių negali būti reikalaujama, kad jie liudytų vienas prieš kitą – taip siekiama apginti didžiąją šeimyninio gyvenimo vertybę ir parodyti viešąją pagarbą simpatiniams ryšiams.

Gali būti paprieštarauta, kad šie pavyzdžiai pernelyg tolimi tiems reikalavimams bei apribojimams, kuriuos numato rėmimasis vien viešuoju protu. Galbūt jie išties tolimi, tačiau pačios idėjos yra panašios. Visi šie pavyzdžiai yra tokie atvejai, kai pripažįstame pareigą neapeliuoti į visą tiesą – gerbdami teisę ar pareigą arba gindami idealią vertybę, arba ir viena, ir kita. Šie pavyzdžiai, kaip ir daugelis kitų, rodo, jog dažnai elgiamės visiškai protingai, kai nesiekiame visos tiesos, ir tai turi analogijų su tuo, kaip sprendžiamas tariamas viešojo proto paradoksas. Turime parodyti, jog piliečiai turi gerbti viešojo proto reikalavimus todėl, kad to reikalauja tam tikros pamatinės teisės bei laisvės ir atitinkamos pareigos, arba todėl, kad taip ginamos tam tikros didelės vertybės, arba ir viena, ir kita. Politinis liberalizmas remiasi hipoteze, jog pamatinės teisės bei pareigos ir tokios vertybės turi pakankamą svorį, kad viešojo proto reikalavimai bei apribojimai būtų pripažinti protingų visuminių doktrinų, kai tik šios doktrinos prisitaiko prie pačios teisingumo koncepcijos.[5]

4. Jeigu kalbame apie pamatinius politinius klausimus, tai viešojo proto idėja atmeta įprastus požiūrius į balsavimą kaip į privatų ar net asmeninį reikalą. Vienas toks požiūris yra tai, kad žmonės gali deramai balsuoti vadovaudamiesi savo preferencijomis ir socialiniais bei ekonominiais interesais arba net vadovaudamiesi savo simpatijomis ar antipatijomis. Sakoma, kad demokratija yra daugumos valdžia, o dauguma gali daryti, ką nori. Kitas požiūris, iš pirmo žvilgsnio visiškai skirtingas, yra tai, kad žmonės gali balsuoti taip, kaip jiems liepia jų visuminiai įsitikinimai, nepaisydami viešojo proto reikalavimų.

Tačiau abu požiūriai panašūs tuo, kad nė vienas nepripažįsta pilietiškumo pareigos ir nė vienas negerbia viešojo proto reikalavimų bei apribojimų balsuojant esminiais konstituciniais ir pamatinio teisingumo klausimais. Pirmasis požiūris orientuojasi į mūsų preferencijas bei

[5] Šis prisitaikymo procesas buvo aprašytas IV:6–7 skirsnyje.

interesus, antrasis – į tai, ką laikome visa tiesa. Tuo tarpu viešasis protas su jo pilietiškumo pareiga balsavimą pamatiniais klausimais suvokia taip, kas primena Rousseau *Visuomeninę sutartį*. Rousseau požiūriu, idealiu atveju balsavimas išreiškia mūsų nuomonę dėl to, kuri iš tam tikrų alternatyvų geriausiai pasitarnautų bendram labui.[6]

§ 3. Neviešas pagrindimas

1. Viešojo proto prigimtis gali tapti aiškesnė, jeigu pasvarstysime viešojo ir neviešojo pagrindimo skirtumą. Yra daug neviešųjų proto pagrindų *(reasons)*, tačiau tik vienas – viešojo proto pagrindas. Neviešieji proto pagrindai yra tie, kuriais vadovaujasi įvairios asociacijos: bažnyčios ir universitetai, mokslinės draugijos ir profesinės grupės. Kaip jau sakėme, siekdami veikti protingai ir atsakingai, korporaciniai dariniai, kaip ir individai, turi rasti savo veiksmų pagrindimo, arba argumentavimo, būdą. Toks pagrindimas, arba argumentavimas, yra viešas korporacijos narių atžvilgiu, tačiau neviešas politinės visuomenės ir piliečių apskritai atžvilgiu. Neviešieji argumentai aprėpia labai įvairius pilietinėje visuomenėje naudojamus pagrindimo argumentus ir priklauso tam, ką vadinu „bendrąja kultūra“, atskirdamas ją nuo viešosios politinės kultūros. Šie argumentai yra socialiniai, ir jie nėra tik privatūs.[7]

Bet koks argumentavimas, vykstantis individų, asociacijų ar politinių santykių lygiu, turi naudotis tam tikrais bendrais elementais: sprendinio sąvoka, dedukcijos principais, patvirtinimo taisyklėmis ir kitais šio pobūdžio dalykais, nes priešingu atveju jis būtų ne argumentavimo, bet galbūt retorikos arba įtaigojimo atmaina. Mums rūpi argumentai, o ne vien kalbos. Tad argumentavimas turi remtis tam tikromis pamatinėmis sąvokomis ir protavimo principais, taip pat tam tikromis

6 *The Social Contract*, IV kn., II sk., 8 skirsnis.

7 Viešumo/neviešumo skirtumas nėra tapatus viešumo/privatumo skirtumui. Į pastarąjį nekreipiu dėmesio: nėra tokio dalyko kaip privatus argumentas. Tačiau yra socialiniai argumentai – įvairių visuomenės asociacijų argumentai, priklausantys bendrajai kultūrai; yra taip pat (pavadinkime juos taip) šeimyniniai argumentai, kuriais vadovaujasi šeimos ir kitos mažos visuomenės grupės; – jie skiriasi tiek nuo viešojo, tiek ir nuo socialinio proto argumentų. Kaip piliečiai mes naudojamės visų šių rūšių argumentais išlaikydami visas savo kaip lygių piliečių teises.

pagrindimo taisyklėmis bei kriterijais. Gebėjimas suprasti šias idėjas yra viena iš bendrųjų žmogiškojo proto galių. Tačiau skirtinga individų ir korporacinių darinių savivoka, priklausanti nuo jų skirtingų aplinkybių bei nuo skirtingų reikalavimų, keliamų jų argumentavimui, gali lemti argumentavimo procedūrų bei metodų skirtingumą. Šie reikalavimai gali būti keliami dėl būtinybės apginti tam tikras teises arba dėl siekio įtvirtinti tam tikras vertybes.

Mėginkime tai pailiustruoti: teismo įrodymų taisyklės, draudžiančios, pavyzdžiui, naudoti gandais paremtus parodymus arba reikalaujančios, kad atsakovo kaltė būtų įrodyta nepaliekant vietos pagrįstai abejonei, atitinka specifinę teismų paskirtį ir yra būtinos, kad kaltinamajam būtų garantuota teisė į nešališką teismą. Kitokiomis įrodymo taisyklėmis vadovaujasi mokslinė draugija. Skirtingos korporacijos pripažįsta skirtingus autoritetus, kuriuos reikia pripažinti arba kuriems privalu paklusti. Pagalvokime apie labai skirtingus autoritetus, į kuriuos apeliuojama: bažnyčios susirinkime svarstomas teologinės doktrinos klausimas, universiteto fakulteto taryboje diskutuojama dėl dėstymo programos, mokslo draugijos susirinkime mėginama įvertinti branduolinio incidento padarytą žalą visuomenei. Šios neviešos argumentacijos kriterijai bei metodai iš dalies priklauso nuo to, kaip suvokiama kiekvienos tokios asociacijos prigimtis (jos paskirtis ir tikslas) ir nuo aplinkybių, kuriomis ji realizuoja savo tikslus.

2. Demokratinėje visuomenėje neviešoji valdžia, kuria disponuoja, pavyzdžiui, bažnyčios savo narių atžvilgiu, yra laisvo pripažinimo dalykas. Kadangi apostazė ir erezija čia nėra teisiniai nusižengimai, nenorintys pripažinti tam tikros Bažnyčios valdžios gali nutraukti joje savo narystę ir dėl to neužsitraukti valstybinės valdžios sankcijų.[8] Visuminių religinių, filosofinių ar moralinių pažiūrų pasirinkimas taip pat

[8] Šiuo atveju sąžinės laisvė gina individą nuo Bažnyčios. Tai yra pavyzdys, kaip pamatinės teisės bei laisvės apskritai gina individą. Tačiau sąžinės laisvė ir kitos laisvės, tokios kaip asociacijų laisvė, lygiai taip pat gina Bažnyčią nuo valstybinės valdžios ir kitų galingų asociacijų kišimosi. Apsauga reikalinga ir asociacijoms, ir individams, ji taip pat reikalinga šeimoms apginti nuo asociacijų bei valstybinės valdžios, kaip ir individualiems šeimos nariams apginti nuo kitų šeimos narių (žmonas nuo vyrų, vaikus nuo tėvų). Neteisinga sakyti, kad liberalizmui rūpi vien individų teisės; veikiau liberalizmo pripažįstamos laisvės turi ginti ir asociacijas, ir mažesnes grupes, ir individus deramai subalansuotu būdu, kurį nusako jo teisingumo principai.

yra laisvo (politine prasme) pasirinkimo dalykas, nes sąžinės ir minties laisvės sąlygomis patys pasirenkame savo doktrinas. Tuo nenoriu pasakyti, jog tai darome laisvo pasirinkimo aktu, kuris visiškai nepriklauso nuo jokių išankstinių ištikimybės saitų ar simpatinių ryšių. Noriu tik pasakyti, jog šių doktrinų pasirinkimas priklauso mūsų kaip laisvų ir lygių piliečių politinei kompetencijai, kaip ją apibrėžia pamatinės konstitucinės teisės ir laisvės.

Tuo tarpu pavaldumo valstybinei valdžiai negalima išvengti, nebent pasitraukus iš jos valdomos teritorijos, bet ir tai ne visada įmanoma. Šio fakto nekeičia tai, kad valstybinės valdžios autoritetas grindžiamas viešuoju protu. Juk pasitraukimas iš savo šalies paprastai yra labai skausmingas žingsnis: jis reiškia pasitraukimą iš tos visuomenės ir kultūros, kurioje užaugome, kurios kalba naudojamės reikšdami savo mintis, bendraudami su kitais, formuluodami savo tikslus, siekius bei vertybes, kurios istorija, tradicijos ir papročiai mums padeda susirasti savo vietą socialiniame pasaulyje. Savo visuomenę ir kultūrą pažįstame intymiu ir neišreiškiamu būdu, ir ją iš esmės pripažįstame net jeigu ginčijame arba atmetame kai kuriuos jos elementus.

Tad valstybinės valdžios pripažinimas negali būti laisvo pasirinkimo dalykas ta prasme, kad visuomenės ir kultūros, istorijos ir socialinės kilmės saitai taip anksti pradeda formuoti mūsų gyvenimą ir paprastai yra tokie stiprūs, jog net emigracijos teisės nepakanka, kad jos pripažinimą padarytų laisvo pasirinkimo dalyku ta pačia prasme, kuria sąžinės laisvės pakanka tam, kad bažnytinės valdžios pripažinimas būtų laisvas politiniu požiūriu. Vis dėlto gyvenimui bėgant, refleksyviai mąstydami galime laisvai pradėti pripažinti idealus, principus bei standartus, kurie apibrėžia mūsų pamatines teises ir laisves, taip pat veiksmingai orientuoja bei kontroliuoja politinę valdžią, kuriai esame pavaldūs.[9]

[9] Čia priimu kantiškąjį (ne Kanto) požiūrį, kad tai, ką pripažįstame laisvo ir informuoto protavimo būdu, yra pripažįstama laisvai; o kiek mūsų veiksmai atspindi tai, ką laisvai pripažįstame, tiek ir jie yra laisvi. Laisvė giliausia prasme yra proto – teorinio ir praktinio – laisvė, pasireiškianti tuo, ką sakome ir darome. Laisvės apribojimai galiausiai yra mūsų proto apribojimai – jo raidos bei lavėjimo, jo žinių bei informacijos, taip pat veiksmų, kuriais jis gali reikštis, diapazono apribojimai, todėl laisvė priklauso nuo mus supančios institucinės bei socialinės aplinkos pobūdžio.

§ 4. Viešojo proto turinys

1. Aptaręs viešojo proto prigimtį ir parodęs, kaip gali būti sprendžiamas tariamas jo taikymo paradoksalumas, dabar pasvarstysiu jo turinį. Šį turinį formuluoja tai, ką vadinu „politine teisingumo koncepcija", kurią tariu esant liberalia plačiąja prasme. Ji aprėpia tris dalykus: pirma, ji apibrėžia tam tikras pamatines teises, laisves ir galimybes (kaip jas žinome iš konstitucinių demokratinių režimų); antra, ji suteikia ypatingą prioritetą šioms teisėms, laisvėms ir galimybėms, ypač „bendrojo gėrio" pretenzijų bei perfekcionistinių vertybių atžvilgiu; trečia, visiems piliečiams ji garantuoja pakankamą kiekį universalių priemonių, leidžiančių jiems veiksmingai naudotis savo pamatinėmis laisvėmis bei galimybėmis. Du principai, kuriuos išdėstėme I:1.1–2 skirsnyje, atitinka šį bendrą apibūdinimą. Tačiau kiekvienas iš šio apibūdinimo elementų gali būti skirtingai interpretuojamas, ir todėl yra įvairių liberalizmo atmainų.

Apibūdindamas šią teisingumo koncepciją kaip politinę, pabrėžiu tris jos bruožus (I:2): kad ji taikytina tik pamatinei visuomenės struktūrai – pagrindinėms politinėms, socialinėms ir ekonominėms institucijoms, sudarančioms vieningą socialinio bendradarbiavimo schemą; kad ji teikiama nepriklausomai nuo visų bendresnių visuminių religinių ar filosofinių doktrinų; ir kad ji yra plėtojama remiantis pamatinėmis politinėmis idėjomis, implicitiškai glūdinčiomis viešojoje politinėje demokratinės visuomenės kultūroje.

2. Labai svarbu, kad liberalioji politinė koncepcija teiktų ne tik teisingumo principus, bet ir tam tikrus intelektinius orientyrus, nustatančius samprotavimo būdus bei informacijos, turinčios reikšmės politiniams klausimams, atrankos kriterijus. Nesant tokių orientyrų substanciniai principai negalėtų būti taikomi, todėl politinė koncepcija liktų neišsami ir fragmentiška. Todėl koncepciją sudaro dvi dalys:

a) substanciniai pamatinės struktūros teisingumo principai;
b) intelektiniai orientyrai: samprotavimo principai ir duomenų atrankos taisyklės, kuriomis remdamiesi piliečiai turėtų spręsti, ar deramai taikomi substanciniai principai priimant įstatymus ir vykdant vienokią ar kitokią politiką.

Tad ir liberalios politinės vertybės yra dviejų rūšių:

a) politinio teisingumo vertybės – jas nusako pamatinės struktūros teisingumo principai: lygių politinių ir pilietinių laisvių vertybė; galimybių lygybė; socialinės lygybės ir ekonominio savitarpiškumo vertybės; pridurkime taip pat bendrojo gėrio vertybę bei įvairias būtinas šių vertybių realizavimo sąlygas;
b) viešojo proto vertybės – jas nusako intelektiniai viešojo samprotavimo orientyrai, kurie jį daro laisvą ir viešą. Joms taip pat priklauso tokios politinės dorybės, kaip protingumas ir noras gerbti (moralinę) pilietiškumo pareigą – visos tos piliečių dorybės, kurios daro galimą protingą viešąjį politinių klausimų svarstymą.

3. Kaip sakėme, sprendžiant esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus, pamatinė struktūra ir jos viešoji politika turi būti pateisinama prieš visus piliečius, kaip to reikalauja politinės legitimacijos principas. Prie to pridūriame, kad tokio pateisinimo procedūroje galime apeliuoti tik į tuos įsitikinimus, kurie plačiai pripažįstami visuomenėje, tik į tas samprotavimo formas, kuriomis vadovaujasi sveikas protas ir tik į tuos mokslo metodus bei rezultatus, kurie nėra ginčytini. Liberalaus legitimacijos principo požiūriu, tai yra tinkamiausias arba net vienintelis būdas viešojo svarstymo gairėms nustatyti. Juk kokių kitų orientyrų ir kriterijų turime šiam atvejui?

Tai reiškia, kad svarstant esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus negalima apeliuoti į visumines religines ir filosofines doktrinas – į tai, ką mes kaip individai arba kaip asociacijų nariai laikome visa tiesa – arba, tarkime, į sudėtingas ekonomines bendrosios pusiausvyros teorijas, jeigu jos tebėra ginčytinos. Žinios bei samprotavimo būdai, kuriais grindžiami teisingumo principai ir jų taikymas sprendžiant esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus, turi remtis, kiek tai apskritai įmanoma, tomis paprastomis tiesomis, kurias pripažįsta arba kurios yra prieinamos visiems piliečiams. Priešingu atveju politinė koncepcija negalėtų būti viešojo pagrindimo pamatu.

Kaip tai aptarsime vėliau (§5), mes norime, kad politinės koncepcijos substancinis turinys ir svarstymo orientyrai sudarytų išsamią visumą. Tai reiškia, kad tos koncepcijos pripažįstamos vertybės gali būti reikiamai subalansuotos, suderintos arba kitaip suvienytos, kad tik šių vertybių pagrindu būtų teikiami vieši atsakymai į visus arba beveik visus esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus. Koncepcija, paremta viešojo proto idėja, turi teikti arba gebėti ilgainiui atrasti argumentuotą

viešąjį atsakymą į visus arba beveik visus šio pobūdžio klausimus. Jeigu politinė koncepcija tenkina šį reikalavimą, ją vadinsiu išsamia.

4. Teisingumas kaip sąžiningumas ir, manau, dauguma kitų liberalių koncepcijų viešojo proto orientyrus ir savo legitimacijos principą grindžia tuo pačiu pagrindu, kuriuo grindžia substancinius teisingumo principus. Teisingumo kaip sąžiningumo atveju tai reiškia, jog pirminėje pozicijoje rinkdamiesi pamatinės struktūros teisingumo principus susitarimo dalyviai turi pasirinkti ir viešojo proto orientyrus bei kriterijus, naudojamus tuos principus taikant. Argumentas, kuriuo remiantis pasirenkami šie orientyrai ir legitimacijos principas, iš esmės yra tas pats ir toks pat stiprus, kaip ir tas, kuriuo remiantis pasirenkami patys teisingumo principai. Gindami savo atstovaujamų asmenų interesus susitarimo dalyviai reikalauja, kad taikant substancinius principus būtų vadovaujamasi tokiais protavimo ir sprendimų pagrindimo kriterijais, kuriuos galėtų priimti jiems atstovaujantys asmenys. Nekeldami tokio reikalavimo susitarimo dalyviai neatliktų savo kaip patikėtinių pareigos. Tad turime legitimacijos principą.

Taigi teisingumas kaip sąžiningumas viešojo proto orientyrus ir teisingumo principus kildina iš tų pačių pagrindų. Jie yra dvi viena kitą papildančios to paties susitarimo dalys. Joks pilietis ar piliečių asociacija negali turėti pagrįstos teisės naudojantis valstybės jėga spręsti esminius konstitucinius klausimus taip, kaip to reikalauja piliečio ar asociacijos visuminė doktrina. Lygaus atstovavimo sąlygomis joks pilietis kitam piliečiui ar piliečių asociacijai negalėtų suteikti tokios politinės galios. Taigi tokia galia nepagrindžiama viešojo proto argumentais, ir tai pripažįsta protingos visuminės doktrinos.

5. Nepamirškime, kad politinis liberalizmas yra pažiūrų rūšis. Jai priklauso skirtingos pažiūrų atmainos, priklausomai nuo to, kokiais substanciniais principais jose naudojamasi ir kaip apibrėžiami viešojo proto orientyrai. Visas šias atmainas vienija bendri liberalūs substanciniai teisingumo principai ir vienokia ar kitokia viešojo proto idėja. Principų turinys ir idėjos pobūdis šiose ribose gali įvairuoti.

Reikia pabrėžti, jog viešojo proto idėjos ir atitinkamo legitimacijos principo pripažinimas nereiškia, kad pripažįstama kuri nors konkreti liberalioji teisingumo koncepcija su visiškai konkrečiu jos principų turiniu. Galime nesutarti dėl šių principų, bet sutarti dėl bendresnių koncepcijos bruožų. Sutariame, kad, būdami laisvi ir lygūs, piliečiai disponuoja vie-

noda politine galia ir kad, būdami protingi ir racionalūs, jie privalo apeliuoti į viešąjį protą, tačiau galime nesutarti dėl to, kurie principai teikia protingiausią viešojo pagrindimo pamatą. Pažiūra, kurią vadinu „teisingumu kaip sąžiningumu“, tėra viena iš daugelio liberalių politinių koncepcijų; jos specifinis turinys neapibrėžia paties politinio liberalizmo.

Viešojo proto idealo prasmė yra ta, kad, svarstydami pamatinius klausimus, piliečiai turi išlikti rėmuose to, ką kiekvienas laiko politine teisingumo koncepcija, grindžiama tokiomis vertybėmis, kurias, kaip galima pagrįstai tikėtis, gali pripažinti visi kiti, ir kiekvienas yra nuoširdžiai pasirengęs ginti taip suprantamą koncepciją. Tai reiškia, kad kiekvienas iš mūsų turi vadovautis tam tikru kriterijumi (ir būti pasirengęs jį paaiškinti), kuris apibrėžia, kokius mūsų siūlomus principus ir orientyrus, mūsų manymu, galėtų pripažinti ir kiti (tokie pat laisvi ir lygūs) piliečiai. Privalome turėti tam tikrą testą (ir gebėti jį paaiškinti), kuris leistų nustatyti, ar ši sąlyga yra patenkinta. Kitur esu siūlęs kriterijumi laikyti tas vertybes, kurias išreiškia tie principai bei orientyrai, dėl kurių būtų susitarta pirminėje pozicijoje. Kitiems gali būti labiau priimtini kitokie kriterijai.

Žinoma, gali paaiškėti, kad kiti nepripažįsta tų principų ir orientyrų, kuriuos atrenka mūsų kriterijus. Tai yra visiškai natūralu. Tačiau vis dėlto kiekvienas privalome turėti tokį kriterijų, ir jau vien tai viešuosius svarstymus gana griežtai disciplinuoja. Toli gražu ne kiekviena vertybė gali patenkinti šį kriterijų, įveikti šį testą arba būti politine vertybe; ir ne kiekvienas politinių vertybių rinkinys gali būti grindžiamas vadovaujantis šiuo kriterijumi. Neišvengiama ir dažnai net sveikintina, kad piliečiai bus skirtingų nuomonių apie tai, kas laikytina tinkamiausia politine koncepcija, nes viešojoje politinėje kultūroje neišvengiamai bus skirtingų pamatinių idėjų, kurios gali būti plėtojamos skirtingais būdais. Deramai reguliuojama ilgalaikė jų tarpusavio konkurencija yra patikimiausias būdas išsiaiškinti, kuri iš jų yra protingiausia.

§ 5. Esminiai konstituciniai klausimai

1. Anksčiau (§4.5) sakėme, jog, siekdami atrasti išsamią politinę koncepciją, turime apibrėžti tam tikrą klasę pamatinių klausimų, į kuriuos tokia koncepcija su savo vertybėmis teiktų įtikinamus atsakymus. To-

kiais laikau tuos klausimus, kurie susiję su esminiais konstituciniais ir pamatiniais teisingumo dalykais. Paaiškinu: piliečiams labiausiai rūpi pasiekti praktinį sprendimų sutarimą dėl esminių konstitucinių dalykų *(constitutional essentials)*. Juos galima suskirstyti į dvi grupes:

a) esminiai principai, nusakantys bendrąją valdymo ir politinio proceso struktūrą: galias, kuriomis disponuoja įstatymų leidėjai, vykdomoji ir teisminė valdžia; daugumos principo taikymo ribos;
b) lygios piliečių pamatinės teisės ir laisvės, kurias turi gerbti bet kuri įstatymų leidėjų dauguma, pavyzdžiui, balsavimo ir dalyvavimo politikoje teisė; sąžinės laisvė; minties ir asociacijų laisvė; taip pat sauga, kurią teikia teisės viršenybė.

Nors visa tai reikia paaiškinti plačiau, čia apsiribosiu tik užuominomis apie tai, ką turiu omeny. Tačiau esama esminių skirtumų tarp konstitucinių dalykų, kurie (a) apibrėžia bendrąją valdymo ir politinio proceso struktūrą ir tų, kurie (b) apibrėžia lygias pamatines piliečių teises bei laisves.

2. Pirmosios grupės esminiai dalykai gali būti apibrėžiami įvairiai. Pavyzdžiui, šalies valdymas gali būti prezidentinis arba kabinetinis. Tačiau kartą priėmus tam tikrą valdymo formą gyvybiškai svarbu, kad valdymo struktūra būtų keičiama tik tais atvejais, kai patirtis parodo, jog to reikalauja politinis teisingumas ir bendrosios gerovės sumetimai, o ne tenkinant valdžioje atsidūrusios tam tikros partijos ar grupės interesus. Dažni ginčai dėl valdymo struktūros, kai to nereikalauja politinis teisingumas ir kai siūlomi pakeitimai teikia privilegijų atskiroms grupėms, per daug sureikšmina politiką ir gali kelti tarpusavio nepasitikėjimą bei sumaištį, o tokia padėtis griauna konstitucinį valdymą.

Tuo tarpu antrosios grupės esminiai dalykai liečia pamatines teises ir laisves ir gali būti apibrėžiami tik vienu būdu su palyginti menkomis variacijomis. Sąžinės ir asociacijų laisvė, žodžio laisvė, politinės balsavimo ir renkamumo viešosioms pareigoms teisės visuose laisvuose režimuose apibrėžiamos daugmaž vienodai.

3. Pastebėkime ir svarbų skirtumą tarp teisingumo principų, apibrėžiančių pamatines teises bei laisves, ir principų, reguliuojančių svarbiausius paskirstomojo teisingumo dalykus, tokius kaip judėjimo laisvė ir galimybių lygybė, socialinė ir ekonominė nelygybė bei socialiniai savigarbos pagrindai.

Principas, apibrėžiantis pamatines teises ir laisves, aprėpia antrosios grupės esminius konstitucinius dalykus. Nors kai kurie galimybių lygybės principai neabejotinai priklauso šiai grupei, pavyzdžiui, principas, reikalaujantis bent judėjimo laisvės ir užsiėmimo pasirinkimo laisvės, sąžiningų galimybių lygybės principas (kaip aš jį suprantu) peržengia šios grupės ribas ir nėra esminis konstitucinis dalykas. Panašiai, nors tam tikras socialinis minimumas, tenkinantis pamatinius piliečių poreikius, yra ir esminis konstitucinis reikalavimas, o mano siūlomas „skirtumo principas“ yra reiklesnis ir todėl nepriklauso šiai grupei.[10]

4. Principai, aprėpiantys pamatines laisves, ir principai, pagal kuriuos reguliuojama socialinė bei ekonominė nelygybė, skiriasi ne tuo, kad pirmieji išreiškia politines vertybes, o pastarieji – jų neišreiškia. Abu išreiškia politines vertybes. Veikiau reikėtų sakyti, jog pamatinė visuomenės struktūra atlieka du lygiagrečius vaidmenis: principai, nusakantys pamatines laisves, apibrėžia pirmąjį vaidmenį, o principai, pagal kuriuos reguliuojama socialinė bei ekonominė nelygybė, apibrėžia antrąjį. Savo pirmajame vaidmenyje toji struktūra nustato ir garantuoja lygias pamatines piliečių teises bei laisves ir apibrėžia teisingas politines procedūras. Antrajame vaidmenyje ji steigia socialinio ir ekonominio teisingumo institucijas, deramas piliečiams, kaip laisviems ir lygiems asmenims. Pirmajame vaidmenyje ji apibrėžia politinės galios įgijimo būdus ir nustato naudojimosi ja ribas. Bent jau šiuos klausimus tikimės išspręsti apeliuodami į politines vertybes, kurios teikia viešojo pagrindimo pamatą.

Ar esminės konstitucinės nuostatos, susijusios su pamatinėmis laisvėmis, yra realizuotos, matyti beveik tiesiogiai iš pačios konstitucinės sandaros ir to, kaip ji praktiškai funkcionuoja. Kur kas sunkiau nustatyti, ar pasiekiami tikslai tų principų, kurie reguliuoja socialinę ir ekonominę nelygybę. Šiais klausimais visada gali būti ryškių nuomonių nesutarimų; juk čia tenka remtis sudėtinga argumentacija bei intuityviais sprendimais, kad įvertintume painią socialinę bei ekonominę informaciją apie dalykus, kuriuos dar menkai suprantame. Tad nors abiejų rūšių klausimai turi būti svarstomi politinių vertybių pagrindu, dau-

[10] Apie sąžiningą galimybių lygybę žr. *Teoriją*, p. 72 ir toliau. Apie skirtumo principą, ibid., §13. Politinė argumentacija už ir prieš galimybių lygybės principą arba skirtumo principą, nors jie nėra esminiai konstituciniai klausimai, yra pamatinio teisingumo klausimai ir todėl turi būti sprendžiami vadovaujantis viešojo proto politinėmis vertybėmis.

giau sutarimo galime tikėtis spręsdami klausimą, ar yra realizuoti pamatines teises bei laisves ginantys principai, o ne sprendžiant klausimą, ar yra realizuoti socialinio bei ekonominio teisingumo principai. Tai nėra nesutarimas dėl principų, bet nesutarimas, kylantis dėl sunkumų nustatant, ar tie principai yra realizuoti.

Apibendrinkime: esminiai konstituciniai dalykai, kuriuos nusako pamatinės laisvės, skiriasi nuo principų, pagal kuriuos reguliuojama socialinė ir ekonominė nelygybė, šiais keturiais aspektais:

a) šių dviejų rūšių principai nusako skirtingus pamatinės struktūros vaidmenis;
b) esminių konstitucinių klausimų, liečiančių pamatines laisves, sprendimas yra pirmaeilės svarbos uždavinys;
c) daug lengviau nustatyti, ar šie esminiai konstituciniai uždaviniai yra įvykdyti;
d) daug lengviau pasiekti sutarimą – bendrais jo bruožais – dėl pamatinių teisių ir laisvių.

Šie skirtumai paaiškina, kodėl judėjimo laisvė ir užsiėmimo pasirinkimo laisvė, taip pat socialinis minimumas, tenkinantis pamatinius piliečių poreikius, laikomi esminiais konstituciniais dalykais, o sąžiningos galimybių lygybės ir skirtumo principai tokiais nelaikomi.

Čia noriu pabrėžti, kad jeigu politinė teisingumo koncepcija aprėpia tik esminius konstitucinius ir pamatinio teisingumo dalykus, o mes dabar tuo ir apsiribojame, ji jau turi didžiulės reikšmės, net jeigu ji nedaug ką pasako apie įvairias ekonomines bei socialines problemas, su kuriomis turi nuolat dorotis įstatymų leidėjai. Sprendžiant šias konkretesnes problemas, paprastai protingiausia yra išeiti už politinės koncepcijos ir jos vertybių ribų ir apeliuoti į nepolitines vertybes. Tačiau kol išlieka tvirtas sutarimas dėl esminių konstitucinių dalykų, o nustatytos politinės procedūros laikomos daugmaž teisingomis, paprastai gali būti išlaikomas laisvų ir lygių piliečių savanoriškas politinis bei socialinis bendradarbiavimas.

§ 6. Aukščiausiasis Teismas kaip viešojo proto įvaizdis

1. Pradžioje (§1.2) pabrėžiau, kad konstituciniame režime su teisminės priežiūros institucija viešasis protas yra jo aukščiausiojo teismo pro-

tas.[11] Dabar šiuo klausimu iškelsiu dvi mintis: pirma, viešąjį protą dera priskirti teismui kaip aukščiausiajam teisiniam, tačiau ne galutiniam aukštesniojo įstatymo *(higher law)* interpretatoriui;[12] antra, aukščiausiasis teismas yra toji valdžios šaka, kuri yra viešojo proto įvaizdis *(exemplar)*. Aiškindamas šias mintis glaustai aptarsiu penkis konstitucionalizmo principus.[13]

Pirmasis principas yra Locke'o *Dviejuose traktatuose* nubrėžtas skirtumas tarp tautos *(people)* konstitucinės galios steigti naują režimą ir įprastosios valdžios pareigūnų bei elektorato galios, kuria naudojamasi kasdienėje politikoje. Toji konstitucinė tautos galia (II:134, 141) nustato taisykles, reguliuojančias valdžios galią; ji pasireiškia tik tada, kai žlunga esamas režimas.

Antrasis principas – tai aukštesniojo ir įprastojo įstatymo skirtumas. Aukštesnysis įstatymas yra tautos konstitucinės galios išraiška ir yra grindžiamas aukščiausiu tautos valios autoritetu, o įprastoji įstatymų leidyba tėra įprastosios parlamento ir elektorato galios išraiška ir grindžiama jų autoritetu. Aukštesnysis įstatymas riboja ir orientuoja šią įprastąją politinę galią.

Trečiąjį principą nusako tai, kad demokratinė konstitucija yra principinė tam tikro politinio idealo – tautos savivaldos – išraiška. Viešojo proto paskirtis – artikuliuoti šį idealą. Kai kurie politinės visuomenės tikslai – teisingumo įtvirtinimas ir rūpinimasis bendra gerove – gali būti formuluojami konstitucijos preambulėje; kai kurių valdžios apribojimų galima atrasti teisių bilyje arba jie yra implikuojami taisyklių, reguliuojančių valdžios veiklą – tinkamas teisinis procesas *(due process*

[11] Tai nėra apibrėžimas. Tariu, kad gerai tvarkomoje visuomenėje šiedu dalykai daugmaž sutampa. Esu dėkingas Jamesui Flemingui už vertingą pagalbą formuluojant daugelį šio skirsnio idėjų.

[12] Šiuo klausimu man buvo ypač naudingi Bruce'o Ackermano darbai: „Constitutional Politics/Constitutional Law", *Yale Law Journal* 99 (December 1989) ir vėlesni *We The People: Foundations* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991), vol. 1.

[13] Čia remiuosi šiais darbais: John Agresto, *The Supreme Court and Constitutional Democracy* (Ithaca: Cornell University Press, 1984), ypač p. 45–55; Stephen Holmes, „Gag Rules or the Politics of Omission", „Precommitment and the Paradox of Democracy", kn. *Constitutionalism and Democracy*, ed. by Jon Elster and Rune Slagstad (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); Jon Elster, *Ulysses and the Sirens* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), p. 81–86, 88–103. Nieko naujo aš čia nepasakysiu.

of law) ir lygi visų sauga teisės viršenybės sąlygomis. Šių tikslų visuma išreiškia visuomenės politines vertybes ir jos viešąjį protą. Ši principinė aukštesniojo įstatymo išraiška turi būti pripažįstama kuo plačiau; tad dėl šios priežasties ir kai kurių kitų priežasčių ji neturėtų būti apsunkinama detalėmis bei išlygomis. Šie esminiai jos principai akivaizdžiai turėtų atsispindėti ir jos pamatinėse institucijose.[14]

Ketvirtasis principas yra tai, kad demokratiškai ratifikuodami tam tikrą konstituciją, kartu su teisių biliu piliečiai, kaip kolektyvinė visuma, kartą ir visiems laikams nustato tam tikrus esminius konstitucinius principus, pavyzdžiui, lygias politines teises ir laisves, žodžio ir asociacijų laisvę ir tas teises bei laisves, kurios garantuoja piliečių saugumą ir nepriklausomybę, pavyzdžiui, judėjimo ir užsiėmimo pasirinkimo laisvė ir teisės viršenybės teikiama sauga. Tai garantuoja, kad įprasti įstatymai bus priimami specifiniu būdu, nes jie bus priimami laisvų ir nepriklausomų piliečių. Būtent per šias nekintamas demokratines procedūras tauta gali išreikšti savo apmąstytą demokratinę valią, net jeigu ji to nedaro; tiesą sakant, be tokių procedūrų ji apskritai negali turėti tokios valios.

Penkta, konstitucinėje santvarkoje aukščiausioji galia negali būti palikta įstatymų leidėjui ar net aukščiausiajam teismui, kuris tėra aukščiausiasis teisinis konstitucijos aiškintojas. Aukščiausiąja galia disponuoja trys valdžios šakos, kurias sieja deramai apibrėžti santykiai ir kurių kiekviena yra atsakinga tautai.[15] Tačiau reikia pripažinti, jog stipri elektorato dauguma ilgainiui gali palenkti konstituciją savo politinei valiai. Čia paprasčiausiai konstatuojame faktą apie politinės galios prigimtį. Šio fakto negali paneigti jokios konstitucinės nuostatos, visiems

[14] Manau, kad dėl šių ir kai kurių kitų priežasčių galimybių lygybės ir skirtumo principas nėra esminiai konstituciniai dalykai, nors, kaip sakiau, teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijoje jie yra pamatinio teisingumo dalykai (§5.3).

[15] Čia vadovaujuosi tuo, ką laikau Lincolno pažiūra, kaip ją išreiškia jo pastabos apie Dredą Scottą (1857), jo kalbos ir debatai su Douglasu kn. *Lincoln: Speeches and Writings*, ed. by Don Fehrenbacher (New York: Library of America, 1989), vol. 1, p. 392 ir toliau, 450 ir toliau, 524 ir toliau, 714–717, 740 ir toliau; *First Inaugural* (1861), ibid., vol. 2, p. 220 ir toliau. Apie šias Lincolno pažiūras žr.: Alexander Bickel, *The Last Dangerous Branch* (New York: Bobbs-Merrill, 1962), p. 65–69, 259–269; Agresto, *The Supreme Court*, ypač p. 86–95, 105, 128; Don Fehrenbacher, *Lincoln: In Text and Context* (Stanford: Stanford University Press, 1987), ypač p. 20–23, 125, 293.

laikams mėginančios įtvirtinti pamatines demokratines garantijas. Nėra tokios institucinės procedūros, kuria negalėtų būti piktnaudžiaujama arba kuri negalėtų būti iškreipiama priimant įstatymus, pažeidžiančius pamatinius konstitucinius demokratijos principus.[16] Teisingumo, teisingos konstitucijos ir pamatinių įstatymų idėjas visada teikia protingiausia politinė teisingumo koncepcija, o ne faktinis politinis procesas. Prie šio klausimo dar grįšiu vėliau (§6.4).

2. Tad konstitucinė demokratija yra dualistinė: konstitucinę galią ji skiria nuo įprastosios politinės galios ir aukštesnįjį tautos įstatymą skiria nuo įprastųjų įstatymų leidėjo priimamų įstatymų. Atmetama parlamento viršenybės idėja.

Šioje dualistinėje konstitucinės demokratijos schemoje aukščiausiasis teismas yra viena iš institucinių priemonių, ginančių aukštesnįjį įstatymą.[17] Teismas, apeliuodamas į viešąjį protą, turi užkirsti kelią to įstatymo erozijai, vykstančiai dėl įstatymų leidybos trumpalaikių daugumų, o dar labiau dėl organizuotų, strateginę padėtį užimančių siaurų interesų gebėjimo pasiekti savo tikslus. Jeigu teismas prisiima šį vaidmenį ir jį sėkmingai vykdo,[18] tai negalima sakyti, jog jis yra paprasčiausiai antidemokratinis. Tiesa, jis laikosi antimažoritarizmo nuostatos įprastųjų įstatymų atžvilgiu, nes, turėdamas teisminės priežiūros galią, jis gali juos skelbti nekonstituciniais. Tai neprieštarauja aukščiausiajam tautos autoritetui. Teismas nėra antimažoritarinis aukštesniojo įstatymo atžvilgiu, kai jo sprendimai atitinka pačią konstituciją su jos pataisomis ir remiasi politiškai pagrįstomis interpretacijomis.

Sutikime, kad trys labiausiai novatoriški mūsų konstitucinės istorijos periodai buvo Steigiamasis, Pertvarkos *(Reconstruction)* ir Nau-

[16] Panašiai ir jokia tyrimų procedūra, net mokslinė, negali garantuoti, kad ilgainiui bus atrasta tiesa. Kaip sakėme III:8 skirsnio pabaigoje, tiesos negalime apibrėžti kaip tų įsitikinimų, kurie išliktų net idealizuoto sutarimo, kad ir kokio ilgalaikio, sąlygomis.

[17] Žr. Ackerman, „Constitutional Politics/Constitutional Law", p. 464 ir toliau; *We the People*, p. 6–10.

[18] Reikia pabrėžti, jog praeityje mūsų Aukščiausiajam Teismui paprastai nepavykdavo atlikti šio vaidmens. Jis palaikė 1798 m. Svetimšalių ir maišto įstatymus, jau nekalbant apie Dredo Scotto (1857) bylą. Teismas numarino Pertvarkos laikų konstitucines pataisas interpretuodamas jas kaip kapitalistinės laisvės, o ne kaip išlaisvintų vergų laisvės chartiją; panašiai jis elgėsi nuo Lochnerio bylos (1905) laikų iki Naujojo kurso pirmųjų metų.

jojo kurso.[19] Mums čia svarbu pastebėti, jog visais šiais periodais buvo remiamasi, kaip atrodo, vien politinėmis viešojo proto vertybėmis. Konstitucijos priėmimo ir jos taisymo procesas, Pertvarkos pataisos, kuriomis buvo siekiama pašalinti vergovės gėdą, ir šiuolaikinė aktyvistinė Naujojo kurso „gerovės valstybė“ – visi šie projektai atitinka šį apibūdinimą, nors prireiktų šiek tiek laiko norint tai parodyti. Tardami, kad taip yra iš tikrųjų, ir Teismą traktuodami kaip aukščiausiąjį teisinį, tačiau ne galutinį šio aukštesniojo įstatymo interpretatorių, pabrėžiame, kad būtent politinės viešojo proto vertybės Teismui suteikia interpretacijos pagrindą. Politinė teisingumo koncepcija aprėpia pamatinius klausimus, kuriuos liečia aukštesnysis įstatymas, ir nustato politines vertybes, kuriomis remiantis jie gali būti sprendžiami.[20]

Kai kas, žinoma, sakys, kad parlamentinio suverenumo režimas, nepripažįstantis jokio teisių bilio, yra pranašesnis už mūsų dualistinį režimą. Esą jis teikia tvirtesnę paramą toms vertybėms, kurias siekia apginti aukštesnysis įstatymas dualistinėje schemoje. Kita vertus, kai kas gali teigti, kad geriau į konstituciją įtraukti pamatinių teisių sąrašą, kaip tai daro Vokietijos konstitucija. Ji suteikia šioms teisėms tokį statusą, kuris negali būti keičiamas net tautos ar Vokietijos aukščiausiojo teismo, ir todėl kai kam toks teisių įtvirtinimas gali atrodyti nedemokratinis. Politinės teisingumo koncepcijos vertybių atžvilgiu tokie režimai gali būti pranašesni už dualistinį režimą, kur šie pamatiniai klausimai sprendžiami pasitelkus aukštesnį „mūsų, tautos“ įstatymą.[21]

19 Čia remiuosi Ackermano interpretacija, žr. jo „Constitutional Politics/Constitutional Law“, ypač p. 486–515 ir *We the People*, 3–6 sk., *passim*.

20 Žr. Samuel Freeman, „Original Meaning, Democratic Interpretation, and the Constitution“, *Philosophy and Public Affairs* 21 (Winter 1992), p. 26 ir toliau, 36 ir toliau.

21 Robertas Dahlas savo kn. *Democracy and Its Critics* (New Haven: Yale University Press, 1989) aptaria šių demokratinių institucijų santykinius privalumus. Jis kritiškai vertina kai kuriuos britų parlamentinės sistemos („Vestminsterio modelio“) aspektus (p. 156–157), ir nors jis taip pat kritiškai vertina teisminės priežiūros instituciją (p. 187–191), jis mano, kad nėra visuotinai geriausio būdo, kaip išspręsti pamatinių teisių bei interesų apsaugos problemą. Jis sako: „Nesant universaliai geriausio sprendimo specifiniai sprendimai turi būti derinami prie istorinių sąlygų ir istorinės patirties, politinės kultūros ir konkrečios šalies specifinių institucijų“ (p. 192). Esu linkęs su tuo sutikti; dėkoju Dennisui Thompsonui, atkreipusiam dėmesį į mano klaidingą ankstesnę Dahlo pažiūrų interpretaciją.

Reikia pabrėžti, jog politinis liberalizmas nei teigia, nei neigia kurią nors iš šių tezių, tad nebūtina jų ir svarstyti. Mums svarbu tik pabrėžti, jog kad ir kaip šie klausimai būtų sprendžiami, politinė teisingumo koncepcija nusako tas viešojo proto vertybes, į kurias atsižvelgiant turi būti vertinami šių trijų režimo rūšių privalumai ir trūkumai.

3. Dabar grįžtu prie antrosios minties: teismo vaidmuo nėra vien gynybinis, jis turi daryti ir nuolatinį poveikį viešajam protui funkcionuodamas kaip jo institucinis įvaizdis.[22] Tai reiškia, pirma, kad viešasis protas yra vienintelis protas, į kurį apeliuoja teismas. Teismas yra vienintelė valdžios šaka, kuri yra akivaizdus viešojo proto, tik to proto kūrinys. Piliečiai ir įstatymų leidėjai balsuodami gali remtis savo visuminėmis doktrinomis, kai nėra sprendžiami esminiai konstituciniai bei pamatinio teisingumo klausimai; jiems nebūtina apeliuoti į viešąjį protą pateisinant tai, kaip jie balsuoja; jiems taip pat nebūtina laikytis savo argumentų nuoseklumo ar juos derinti tarpusavyje, kad susikurtų nuoseklų konstitucinį visų savo sprendimų vaizdą. Tačiau tik taip būtina veikti teisėjams, ir taip veikdami jie gali remtis tik politiniais argumentais bei politinėmis vertybėmis, apeliuoti į tai, ką jie laiko konstituciniais precedentais, konstitucinėmis praktikomis bei tradicijomis, taip pat konstituciškai svarbiais istoriniais tekstais.

Teiginys, kad teismas yra viešojo proto įvaizdis, reiškia ir tai, kad, reikšdami savo pasvertą nuomonę, teisėjai privalo teikti geriausią konstitucijos interpretaciją tam naudodami savo žinias apie tai, ko reikalauja ji ir konstituciniai precedentai. Geriausia interpretacija čia yra toji, kuri yra labiausiai suderinama su visa šia konstitucine medžiaga ir ją pagrindžia apeliuodama į vienokią ar kitokią politinę teisingumo koncepciją. Iš teisėjų tikimasi, kad šioje interpretacijoje jie remsis politinėmis viešosios koncepcijos vertybėmis tais atvejais, kai pati konstitucija eksplicitiškai ar implicitiškai apeliuoja į šias vertybes, pavyzdžiui, jeigu jai priklauso teisių bilis, garantuojantis religi-

[22] Teisminė valdžia su jos aukščiausiuoju teismu nėra vienintelė institucija, atliekanti šią funkciją. Svarbu, kad ir kitos socialinės institucijos atliktų panašią funkciją; pavyzdžiu gali būti reglamentuojamas viešasis rinkimų išlaidų finansavimas ir apribojimai, taikomi privačiam finansavimui – priemonės, padedančios garantuoti lygią politinių laisvių vertę ar bent jau stumiančios politinį procesą šia linkme. Žr. *Teoriją*, p. 224–227; taip pat VIII:7, 12.

jos laisvę ar lygybę prieš įstatymą. Teismo vaidmuo čia yra proto viešumo apraiška ir viešojo proto platesniojo, arba šviečiamojo, vaidmens aspektas.

Teisėjai, žinoma, negali apeliuoti į savo pačių asmeninę moralę ar į moralės apskritai idealus bei dorybes. Tokius dalykus jie turi laikyti neesminiais. Lygiai taip pat jie negali apeliuoti į savo pačių ar kitų žmonių religinius bei filosofinius įsitikinimus. Ir jie negali apeliuoti į bet kurias politines vertybes. Jie turi apeliuoti tik į tas iš jų, kurias laiko priklausančiomis labiausiai pagrįstai viešosios koncepcijos ir jos politinių teisingumo bei viešojo proto vertybių sampratai. Tai yra tos vertybės, kurias, jų nuoširdžiu įsitikinimu, gali pripažinti visi piliečiai kaip protingi ir racionalūs asmenys.[23]

Tačiau kaip jau sakiau (§4.5), viešojo proto idėja nereikalauja, kad teisėjai ar piliečiai sutartų dėl visų konstitucijos interpretavimo detalių. Vis dėlto jie turi interpretuoti (ar bent atrodyti, kad interpretuoja) tą pačią konstituciją atsižvelgdami į tai, ką jie laiko svarbiomis politinės koncepcijos dalimis ir kas jų nuoširdžiu įsitikinimu gali būti apginta kaip tokios dalys. Teismo kaip aukščiausiojo teisinio konstituci-

[23] Man regis, ši teisėjų vaidmens interpretacija atitinka Ronaldo Dworkino požiūrį, kaip jis dėstomas rašinyje „Hard Cases" kn. *Taking Rights Seriously* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978) arba kn. *Law's Empire* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986), 7 sk., tik galbūt su viena išlyga. Sakiau, kad teisėjai, interpretuodami konstituciją, turi apeliuoti į viešosios politinės teisingumo koncepcijos politines vertybes. Tai turi būti tos vertybės, kurias pripažįsta toji koncepcija arba jos variantai, o ne kokia nors moralės apskritai ar net politinės moralės koncepcija. Pastaroji, mano požiūriu, yra pernelyg plati. Tad nors gali būti apeliuojama į pamatinių poreikių apibrėžiamą socialinį minimumą (pripažįstant Franko Michelmano požiūrį jo rašinyje „Welfare Rights and Constitutional Democracy", *Washington University Law Quarterly* 1979 (Summer 1979)), negalima apeliuoti į skirtumo principą, nebent jis pasirodo kaip įstatymo nuostata (§5.3). Atrodo, jog Dworkinas mano, kad jo keliamas atitikimo reikalavimas veda prie tos pačios išvados, nes, jo požiūriu, šis atitikimo reikalavimas interpretaciją padeda atskirti nuo konstrukcijos (*invention*), ir kad protingos interpretacijos pakanka norint atskleisti tai, kas implicitiškai glūdi teisėje, kaip ji artikuliuojama politinės koncepcijos ar kurio nors jos pripažinto varianto. Šiuo klausimu jis gali būti teisus, tačiau aš nesu tuo tikras. Kad teismo sprendimai būtų išties teisiniai, be šio atitikimo reikalavimo, esu linkęs kelti reikalavimą, kad interpretacija priklausytų viešajai politinei teisingumo koncepcijai ar pripažintam jos variantui. Nemanau, kad šis požiūris iš esmės skiriasi nuo Dworkino požiūrio.

jos interpretatoriaus vaidmuo suponuoja, kad politinės koncepcijos, kuriomis teisėjai vadovaujasi, ir jų požiūriai į esminius konstitucinius dalykus pamatinėms laisvėms teikia daugmaž tą pačią vietą. Bent jau tokiais atvejais teismo sprendimai teikia pagrįstus atsakymus į pamatinius politinius klausimus.

4. Galiausiai teismo kaip viešojo proto įvaizdžio paskirtis turi dar trečią aspektą – akivaizdžiai iliustruoti viešojo proto galią ir gyvybingumą viešajame forume; jis tai daro savo autoritetingais sprendimais, susijusiais su pamatiniais politiniais klausimais. Teismas vykdo šią savo paskirtį aiškiai ir įtikinamai interpretuodamas konstituciją; kai jis to nedaro, kaip kartais mūsų Aukščiausiasis Teismas, jis atsiduria politinio ginčo centre, tokio ginčo, kuris gali būti sprendžiamas tik remiantis viešosiomis vertybėmis.

Konstitucija nėra paprasčiausiai tai, ką Teismas skelbia esant konstitucija. Veikiau ji yra tai, ką tauta, konstituciškai veikdama ir per kitas valdžios šakas, leidžia Teismui skelbti ja esant. Konstitucinė pataisa arba plati ir tvari politinė dauguma iš Teismo gali pareikalauti specifinės konstitucijos interpretacijos, kaip tai buvo Naujojo kurso atveju.[24] Tai kelia klausimą, ar pataisą, anuliuojančią, pavyzdžiui, Pirmąją pataisą ir paskelbiančią tam tikrą religiją valstybine, arba pataisą, anuliuojančią Keturioliktąją pataisą su jos lygios įstatyminės saugos reikalavimu, Teismas turėtų pripažinti kaip galiojančias.[25] Pasakyti, kad jeigu tauta veikia konstitucijos nustatytu būdu, tai tokia pataisa galioja, reiškia pasakyti trivialią tiesą. Tačiau ar tam, kad pataisa galiotų, pakanka to, kad ji būtų priimta pagal V Straipsnio nustatytą procedūrą?[26] Kokiais argumentais galėtų disponuoti Teismas arba vykdomoji valdžia

[24] Žr. Ackerman, „Constitutional Politics/Constitutional Law", p. 510–515 ir *We the People*, 3 sk.

[25] Ackermanas mano, kad dualistinės demokratijos modelis implikuoja, jog Teismas turi pripažinti tokią pataisą galiojančia, tačiau aš norėčiau tai neigti. Nors Ackermanas sako, kad jis didžiuotųsi priklausomybe tai žmonių kartai, kuri konstituciškai įtvirtino Teisių bilį, nes tai sukūrė sąlygas idealesniam režimui, toks besąlygiškas teisių įtvirtinimas, jo požiūriu, prieštarauja mūsų dualistinės demokratijos idėjai. *We the People*, p. 319–322.

[26] Esu dėkingas Stephanui Macedo už vertingą diskusiją šia tema, kuri atkreipė mano dėmesį į šią problemą. Žr. jo *Liberal Virtues* (Oxford: Clarendon Press, 1990), p. 182 ir toliau. Tai, ką čia sakau, labai panašu į tai, ką jis sako nurodytoje jo knygos vietoje.

(tarus, kad pataisa būtų priimta nepaisant jos *veto*) skelbdami negaliojančiu įstatyminį aktą, tenkinantį šią sąlygą?

Pasvarstykime kai kuriuos iš tokių argumentų. Pataisa nėra tik paprastas pakeitimas. Viena iš pataisos idėjų yra ta, kad konstitucinės vertybės turi būti derinamos prie kintančių politinių ir socialinių aplinkybių arba turi įnešti į konstituciją bendresnę ir platesnę šių vertybių interpretaciją. Trys pataisos, susijusios su Pilietiniu karu, tenkina šiuos reikalavimus, kaip ir XIX pataisa, suteikianti moterims balsavimo teisę; ir Lygių teisių pataisa mėgino tenkinti šiuos reikalavimus. Steigiamuoju periodu akį rėžė akivaizdus prieštaravimas tarp Nepriklausomybės deklaracijoje bei Konstitucijoje skelbiamos lygybės idėjos ir pavergtosios rasės egzistavimo fakto; be to, buvo nustatytas turtinis balsavimo cenzas, o moterims apskritai nepripažįstama balsavimo teisė. Žvelgiant istoriškai, šios pataisos konstituciją priartino prie jos pirminių pažadų.[27] Kita konstitucinės pataisos idėja yra tai, kad pamatinės institucijos turi būti taisomos šalinant silpnąsias jų vietas, kurios gali atsiskleisti konstituciją taikant praktikoje. Antai išskyrus XVIII pataisą, kitos pataisos susijusios arba su institucine valdymo sandara (pavyzdžiui, XXIII pataisa, kuri leidžia prezidentui eiti pareigas tik dvi kadencijas), arba su tam tikrais pamatiniais politikos klausimais (pavyzdžiui, XVI pataisa, suteikianti Kongresui teisę uždėti pajamų mokesčius). Toks buvo pataisų vaidmuo.

Taigi Teismas galėtų pasakyti, jog pataisa, anuliuojanti Pirmąją pataisą ir pakeičianti ją priešinga nuostata, iš esmės prieštarauja pasaulyje seniausio demokratinio režimo konstitucinei tradicijai, ir todėl negalioja. Ar tai reiškia, kad Teisių bilis ir kitos pataisos yra nepajudinamai įtvirtintos (*entrenched*)? Taip, jos yra įtvirtintos ta prasme, kad jų galiojimas remiasi ilga istorine praktika. Jos gali būti taisomos aukščiau minėtais būdais, bet negali būti paprasčiausiai anuliuojamos ar apverčiamos. Jeigu taip atsitiktų, o tai nėra neįmanomas politinis posūkis, tai reikštų konstitucijos žlugimą[28] arba revoliuciją griežtąja šio žodžio prasme, bet ne galiojančios konstitucijos pataisą. Sėkminga jos

[27] Žr. velionės Judith Shklar glaustą ir aiškią šios istorijos aptartį jos kn. *American Citizenship: The Quest for Inclusion* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991).

[28] Šį terminą vartoja Samuelis Freemanas straipsnyje „Original Meaning, Democratic Interpretation, and the Constitution", p. 41 ir toliau, kur jis oponuoja Ackermano požiūriui. Čia remiuosi jo analize.

idealų ir principų dviejų šimtmečių trukmės praktika nubrėžia ribas tam, kas dabar galėtų būti traktuojama kaip pataisa, net jeigu pradžioje tokių ribų galėjo ir nebūti.

Taigi vykstant bet kuriai rimtai – teisėtai ar neteisėtai – konstitucinei kaitai Teismas neišvengiamai atsiduria polemikos centre. Dėl savo vaidmens specifikos jis dažnai politinę diskusiją priverčia įgyti principinės diskusijos pavidalą ir tada konstitucinis klausimas svarstomas atsižvelgiant į politines teisingumo vertybes bei viešąjį protą. Viešasis svarstymas tada tampa ne vien kova dėl valdžios ir postų. Telkdamas piliečių dėmesį į esminius konstitucinius klausimus jis lavina piliečius ir pratina juos naudotis viešuoju protu bei jo politinėmis teisingumo vertybėmis.

Baigdamas šiuos pastebėjimus apie Aukščiausiojo Teismo vaidmenį konstituciniame režime su teisminės priežiūros institucija, pabrėžiu, kad čia nesiekiau apginti šios institucijos, nors ji veikiausiai gali būti apginta tam tikromis istorinėmis aplinkybėmis ir politinės kultūros sąlygomis. Veikiau mano tikslas buvo viešojo proto idėjos rutuliojimas, ir, norėdamas ją labiau konkretizuoti, pažvelgiau į Teismą kaip į jos įvaizdį. Ir nors Teismas šiuo požiūriu užima specifinę padėtį, kitos valdžios šakos, žinoma, taip pat galėtų, jeigu to norėtų, būti principiniais konstitucinių klausimų svarstymo forumais.[29]

§ 7. Tariamos viešojo proto problemos

1. Prisiminkime iš §4.3, kad ieškome tokios politinės koncepcijos, kurios teikiamas teisingumo ir viešojo proto vertybių derinys leistų gauti pagrįstus atsakymus į visus arba beveik visus pamatinius politinius klausimus, – į tuos, kurie susiję su esminiais konstituciniais bei pamatinio teisingumo dalykais. Aptarsiu keletą problemų, kurias tariamai kelia ši idėja.

Viena problema yra tai, kad viešasis protas paprastai teikia daugiau nei vieną pagrįstą atsakymą į bet kurį atskirą klausimą. Taip yra todėl, kad esama daug politinių vertybių ir daug įvairių jų charakterizavimo būdų. Tad tarkime, kad konkrečiu pamatiniu atveju vyrauja

[29] Šiuo klausimu žr. Dworkin, „The Forum of the Principle", in A Matter of Principle (Cambridge: Harvard University Press, 1985), p. 70 ir toliau.

skirtingų vertybių junginys arba tos pačios, tačiau skirtingai rikiuojamos vertybės. Kiekvienas apeliuoja į politines vertybes, tačiau sutarimo nepasiekiama arba išlieka rimtų nesutarimų. Tokiu atveju kai kas gali sakyti, jog viešasis protas nepadeda išspręsti klausimo ir todėl, mėginant rasti patenkinamą atsakymą, piliečiams leistina naudotis principais, kurie apeliuoja į nepolitines vertybes.[30] Ne kiekvienas apeliuotų į tas pačias nepolitines vertybes, bet kiekvienas turėtų bent jį patį tenkinantį atsakymą.

Viešojo proto idealas mus ragina to nedaryti tais atvejais, kai nagrinėjami esminiai konstituciniai ir pamatinio teisingumo klausimai. Visiško sutarimo retai pasiekiama, tad viešojo proto išsižadėjimas kiekvienu nesutarimo dėl vertybių atveju praktiškai reikštų viešojo proto apskritai išsižadėjimą. Be to, kaip sakėme §4.5, viešasis protas nereikalauja, kad pripažintume tuos pačius teisingumo principus, veikiau jis reikalauja, kad, svarstydami pamatinius klausimus, išliktume politinės koncepcijos ribose. Privalome būti nuoširdžiai įsitikinę, kad mūsų požiūris į klausimus remiasi tomis politinėmis vertybėmis, kurias pagrįstai galėtų pripažinti kiekvienas. Elektorato vadovavimasis tokia nuostata pats savaime yra aukštas idealas, realizuojantis pamatines demokratines vertybes, ir jo nedera išsižadėti vien todėl, kad nepasiekiama visiško sutarimo. Dėl pamatinių klausimų, kaip ir dėl kitų, gali būti balsuojama; ir jeigu klausimas svarstomas apeliuojant į politines vertybes, o piliečiai balsuodami išreiškia savo nuoširdžius įsitikinimus, tai šis idealas išlieka nepažeistas.

2. Antroji problema susijusi su klausimu, kas turima omeny kalbant apie balsavimą, išreiškiantį nuoširdžius įsitikinimus. Tarkime, kad viešąjį protą ir jo teikiamą legitimacijos principą gerbiame tada, kai tenkinamos trys sąlygos: a) teikiame labai didelę ir paprastai kitus sumetimus nusveriančią reikšmę tam idealui, kurį jis išreiškia; b) tikime, kad viešasis protas yra reikiamais aspektais išsamus, t.y. kad visais arba beveik visais pamatiniais klausimais vienoks ar kitoks politinių vertybių derinys ir balansas pats savaime parodo atsakymą; c) tikime, kad mūsų siūlomas konkretus sprendimas ir juo grindžiamas įstatymas ar politinis kursas išreiškia protingai subalansuotą tų vertybių derinį.

[30] Atrodo, jog šį požiūrį yra linkęs pripažinti Kentas Greenwaltas; žr. išsamią jo analizę kn. *Religious Convictions and Political Choice* (New York: Oxford University Press, 1988), 6–7 sk.

Tačiau čia kyla kitas klausimas: visą laiką tariau, kad piliečiai išpažįsta įvairias visumines religines ir filosofines doktrinas, ir daugelis jų mano, kad nepolitinės ir transcendentinės vertybės yra tikrasis politinių vertybių pagrindas. Ar esant tokiems mūsų įsitikinimams mūsų apeliavimas į politines vertybes netampa nenuoširdžiu? Ne, netampa. Šie visuminiai įsitikinimai yra visiškai suderinami su trimis aukščiau nurodytomis sąlygomis. Tai, kad manome, jog politinės vertybės yra grindžiamos gilesnėmis tiesomis, nereiškia, kad nepripažįstame tų vertybių ar negerbiame viešojo proto pripažinimo sąlygų; panašiai tai, kad pripažįstame geometrijos aksiomas, nereiškia, kad nepripažįstame jos teoremų. Tiesą sakant, aksiomas galime pripažinti dėl teoremų, kurias jos implikuoja, ir atvirkščiai.[31]

Esant patenkintoms trims aukščiau minėtoms sąlygoms, pareigą remtis politinėmis vertybėmis pripažįstame kaip pareigą pripažinti tam tikrą viešojo diskurso formą. Kadangi institucijos ir įstatymai niekada nėra tobuli, šį diskursą taip pat galime laikyti netobulu, ir bet kuriuo atveju neprilygstančiu visai tiesai, į kurią pretenduoja mūsų pačių pažiūros. Be to, tas diskursas gali atrodyti lėkštas, nes jis nesiremia tomis esminėmis tiesomis, kuriomis, kaip mums atrodo, remiasi mūsų pačių pasaulėžiūra. Vis dėlto manome, jog gana pagrįstai galime jį pri-

[31] Tai yra svarbus momentas: turime skirti dedukcinę seką nuo palaikymo sekos. Dedukcinis argumentas išdėsto nuoseklią teiginių sąryšio tvarką; aksiomos, arba pamatiniai principai, įneša šviesos, nes padeda atskleisti šiuos ryšius aiškiai ir skaidriai. Panašiai įneša šviesos pirminės pozicijos idėja, kuri mums leidžia teisingumą kaip sąžiningumą pateikti sisteminiu būdu. Tačiau teiginiai, kurie pateisina tam tikrą normatyvinę koncepciją ir mums leidžia ją laikyti protinga, nebūtinai turi būti dedukcinės grandinės viršuje. Jeigu principus ir įsitikinimus surikiuojame pagal tai, kaip stipriai jie palaiko doktriną, kuri į juos veda, tai principai ir įsitikinimai, esantys aukštai šioje palaikymo grandinėje, gali būti žemai dedukcijos grandinėje. Refleksyvios pusiausvyros idėja leidžia sakyti, kad bet kurio bendrumo lygmens įsitikinimai gali teikti paremiančių argumentų. Tad gerai pateikiamoje doktrinoje dedukcinių priklausomybių tvarka, jei tokios esama, gali būti aiški; tačiau ją paremiančių argumentų tvarka yra visiškai kitas dalykas, ir apie ją turi būti sprendžiama pasitelkiant refleksiją. Nubrėžus šį skirtumą nėra pagrindo sakyti, jog žmonės, išpažįstantys religines ar filosofines doktrinas, negali būti nuoširdūs ir kartu pripažinti ir viešojo proto argumentus. Gali atrodyti, kad religingiems žmonėms bus nepriimtinas dedukcinių priklausomybių ir palaikymo priklausomybių atskyrimas. Tačiau iš tikrųjų taip nėra, nes jų doktrinos požiūriu, pradedant nuo Dievo egzistavimo postulato, dedukcinių argumentų tvarka sutampa su palaikymo argumentų tvarka. Sąvokinis šių dviejų tvarkų atskyrimas nereiškia, kad jos negali būti izomorfiškos.

pažinti atsižvelgdami į pilietiškumo pareigą kitų piliečių atžvilgiu. Juk galiausiai jie taip pat suvokia šio diskurso netobulumą, tiesa, remdamiesi kitokiais argumentais, nes jie laikosi kitokių visuminių doktrinų ir todėl jame įžvelgia kitokių spragų. Tačiau tik taip, tik pripažindami, kad politika demokratinėje visuomenėje niekada negali vadovautis tuo, kas mums atrodo visa tiesa, galime realizuoti idealą, kurį išreiškia legitimacijos principas: gyventi politiškai su kitais pagal tuos proto reikalavimus, kuriuos pagrįstai gali pripažinti visi.

Viešasis protas reikalauja, kad piliečiai gebėtų savo politinį pasirinkimą – balsavimą – vienas kitam paaiškinti apeliuodami į tam tikrą viešųjų politinių vertybių derinį kiekvienam, žinoma, suvokiant, jog egzistuoja piliečių išpažįstamų visuminių doktrinų įvairovė, teikianti toms vertybėms papildomos ir dažnai transcendentinės paramos. Kokią doktriną pilietis išpažįsta, yra jo sąžinės reikalas. Tiesa, piliečio išpažįstamų politinių vertybių derinys turi būti protingas ir kaip protingas suvokiamas kitų piliečių; tačiau ne visi protingi vertybių deriniai yra tapatūs. Viešasis protas atmeta tik tas visumines doktrinas, kurios negali palaikyti jokio protingo politinių vertybių derinio.[32] Jeigu faktiškai

[32] Panagrinėkime, pavyzdžiui, painią aborto problemą. Panagrinėkime gerai tvarkomoje visuomenėje normalios subrendusios suaugusios moters atvejį. Geriausia pirma išsiaiškinti šį idealizuotą atvejį, nes išsiaiškinę problemą šiuo atveju galime turėti orientyrą, kaip galvoti apie kitokius, išskirtinius atvejus. Taip pat tarkime, kad problemą svarstome šių trijų svarbių politinių vertybių aspektu: pagarba žmogiškajai gyvybei; politinės visuomenės ir šeimos reprodukcija vienokia ar kitokia jos forma; ir moterų, kaip piliečių, lygybė. (Be abejo, čia gali būti paliečiamos ir kitokios svarbios politinės vertybės.) Mano įsitikinimu, bet koks protingas šių vertybių derinys suteiks moteriai deramai apibrėžtą teisę pačiai spręsti, ar nutraukti nėštumą per pirmus tris mėnesius. Tai galima pagrįsti tuo, kad šioje ankstyvoje nėštumo fazėje kitas vertybes nusveria politinė moterų lygybės vertybė, kuri be šios teisės negali būti deramai realizuota. Manau, kad šios išvados nepakeistų ir apeliavimas į kitas politines vertybes. Protingas vertybių derinys gali jai suteikti ir platesnę teisę, bent jau tam tikromis aplinkybėmis. Tačiau čia nenoriu plačiau svarstyti šio klausimo, nes man svarbu tik pailiustruoti teksto mintį, kad jeigu tam tikros visuminės doktrinos politinių vertybių derinys atmeta minėtąją deramai apibrėžtą teisę, tai šiuo požiūriu ji laikytina neprotinga; o priklausomai nuo to, kaip ji formuluojama, ji taip pat gali būti žiauri ir engėjiška: pavyzdžiui, jeigu ji apskritai neigia tokią teisę, išskyrus išprievartavimo ar incesto atvejus. Tad tarus, kad šis klausimas yra esminis konstitucinis arba pamatinio teisingumo dalykas, mes nusižengiame viešojo proto idealui, jeigu balsuodami remiamės doktrina, neigiančia šią teisę (žr. §2.4). Tačiau visuminė doktrina, vedanti prie neprotingų išvadų vienu ar kitu atveju, nebūtinai pati yra neprotinga. Apskritai imant ji vis dar gali būti protinga.

išpažįstamos doktrinos palaiko tokį protingą derinį, tai kaip galėtų kas nors skųstis? Kaip galima būtų prieštarauti?[33]

3. Trečioji problema – kaip nustatyti, kada tam tikrą klausimą sėkmingai išsprendė viešasis protas? Kai kam atrodo, jog į daugelį klausimų jis neduoda atsakymų. Tačiau mes norime turėti išsamią politinę teisingumo koncepciją: jos politinių vertybių deriniai turi teikti pagrįstus atsakymus į visus arba beveik visus pamatinius klausimus (§4.3). Aptardamas šį klausimą paminėsiu kelias koncepcijos „plėtotės problemas" (taip jas vadinau I:3.4 skirsnyje), nes gali atrodyti, kad jos neišsprendžiamos išliekant politinės koncepcijos ribose.

Kadangi čia negaliu plačiau svarstyti šių klausimų, priminsiu, kad anksčiau (I:3.4) sakėme, jog yra bent keturios tokios problemos. Pirma, kaip teisingumo koncepcija gali būti išplėsta, kad aprėptų mūsų pareigas ateities kartoms (čia priklauso ir taupymo teisingumo problema)? Antra, kaip ji gali būti išplėsta, kad aprėptų tas sąvokas bei principus, kurie taikomi tarptautinėje teisėje ir tautų politinių santykių – tradicinėje *jus gentium* – srityje. Trečioji išplėtimo problema – kaip apibrėžti normalios sveikatos apsaugos principus? Galiausiai, ketvirta, ar teisingumo koncepcija gali būti išplėsta taip, kad aprėptų mūsų santykius su gyvūnija ir gamtos pasauliu? Kaip sakiau (I:3.4), mano manymu, ji gali būti išplėsta pirmųjų trijų problemų atvejais, nors čia negaliu jų išsamiai aptarti.

Pasitenkinsiu tuo, kad paprasčiausiai išdėstysiu savo spėjimą, jog šios trys problemos gali būti išspręstos panašiai. Teisingumas kaip sąžiningumas, kaip ir kai kurios kitos koncepcijos, besiremiančios visuo-

[33] Manau, kad viešojo proto idėja, kurią aiškinu čia ir kitur tekste, yra suderinama su Greenawalto koncepcija jo kn. *Religious Convictions and Political Choice*. Jo priešingas įsitikinimas, manau, paaiškinamas tuo, kad jo interpretacijoje filosofinis liberalizmas ir liberaliosios demokratijos idealai kelia daug didesnių reikalavimų nei tai, ką aš vadinu „politiniu liberalizmu". Viena vertus, viešojo proto reikalavimai priklauso demokratinio pilietiškumo idealui ir liečia tik mūsų elgesį viešajame politiniame forume – tai, kaip turėtume balsuoti spręsdami esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus. Be to, kaip matyti iš mano teksto, viešasis protas iš piliečių nereikalauja „išrauti savo religinius įsitikinimus" ir apie šiuos klausimus pradėti mąstyti „nuo nulio, atmetant tai, ką jie dabar laiko pamatinėmis moralinės minties prielaidomis" (Greenawalt, p. 155). Faktiškai toks reikalavimas yra visiškai priešingas susikertančio sutarimo idėjai. Manau, kad mano tekstas suderinamas su tuo, ką Greenawaltas kalba p. 153–156, pagrindiniame savo knygos skyriuje ir III dalyje, kur jis aptaria tokius dalykus kaip politinės diskusijos pobūdis liberalioje visuomenėje.

meninės sutarties tradicija, pradeda nuo to, kad suteikia visuomenės nariams visavertį suaugusių asmenų statusą ir po to juda: į priekį, t.y. į ateities kartas, į šoną, t.y. į kitas visuomenes, ir į vidų, t.y. prie tų, kuriems reikia normalios sveikatos apsaugos. Kiekvienu atveju pradedame nuo suaugusių piliečių statuso ir, laikydamiesi tam tikrų apribojimų, siekiame atrasti protingą įstatymą. Tą patį galime padaryti su hipotetinėmis gyvūnijos ir gamtos pasaulio teisėmis; toks buvo tradicinis krikščioniškųjų amžių požiūris. Gyvūnai ir gamta buvo laikomi pavaldūs mūsų reikmėms ir įpročiams.[34] Tokia traktuotė yra ganėtinai aiški ir teikia tam tikros rūšies atsakymą. Čia galima remtis labai įvairiomis politinėmis vertybėmis: mūsų pačių ir ateities kartų gerovė, kuri priklauso nuo gamtos pasaulio ir jo gyvybę palaikančių savybių išlikimo; gyvūnijos ir augalijos rūšių išsaugojimas biologinio ir medicinio pažinimo tikslams turint omeny potencialų tokio pažinimo pritaikymą žmogaus sveikatos priežiūrai; gamtos grožybių apsauga rekreacijos ir gilesnio pasaulio suvokimo tikslais. Apeliavimas į šios rūšies vertybes daugeliui teikia priimtiną pagrindą sprendžiant gyvūnų ir gamtos pasaulio statuso problemą.

Žinoma, kai kas šių vertybių nelaikys pakankamomis. Antai tarkime, kad į pasaulį žvelgiame gamtos sudvasinimo doktrinos požiūriu: tada manome, jog labai klaidinga nustatant mūsų santykį su gamtos pasauliu apeliuoti į šias ir panašias vertybes. Juk tokiu atveju į gamtos pasaulį žvelgiame siaurai antropocentriškai, tačiau žmogiškųjų būtybių požiūris į gamtą turėtų būti veikiau globėjiškas, tad pagrindinį svorį turi turėti visiškai kitokia vertybių šeima. Šiuo atveju mūsų nuostata gali būti panaši į nuostatą tų, kurie abortą atmeta remdamiesi teologiniais pagrindais. Tačiau čia yra ir esminis skirtumas: gamtos pasaulio statusas ir mūsų deramas santykis su juo nėra esminis konstitucinis ar pamatinio teisingumo klausimas, kaip mes apibrėžiame šiuos klausimus (§5).[35] Tai yra klausimas, dėl kurio balsuodami piliečiai gali remtis savo nepolitinėmis vertybėmis ir atitinkamai mėginti įtikinti kitus piliečius. Viešojo proto reikalavimai čia netaikomi.

[34] Apie krikščioniškųjų amžių požiūrį žr. Keith Thomas, *Man and the Natural World* (New York: Pantheon, 1983), 1-ąjį skyrių; tolesniuose skyriuose dėstoma moderniųjų laikų sampratos raida nuo XVIII amžiaus.

[35] Žinoma, šie klausimai gali tapti esminiais konstituciniais ir pamatinio teisingumo klausimais, jeigu į mūsų pareigas įtraukiamos pareigos ateities kartoms ir kitoms visuomenėms.

4. Reziumuodami pamėginkime apibrėžti, kada tam tikras pamatinis klausimas laikytinas išspręstu viešojo proto priemonėmis. Kad viešasis protas teiktų protingą atsakymą konkrečiu atveju, žinoma, nebūtina, kad jis teiktų tą patį atsakymą, kurį teiktų bet kuri visuminė doktrina, jeigu būtų vadovaujamasi vien jos vertybėmis. Tad kuria prasme viešojo proto atsakymas pats turi būti protingas?

Atsakau: atsakymas turi būti bent protingas, jeigu ne protingiausias, jį vertinant vien viešojo proto požiūriu. Tačiau mes taip pat tikimės, mąstydami apie idealų gerai tvarkomos visuomenės atvejį, jog tas atsakymas bus priimtinas kiekvienai iš tų protingų visuminių doktrinų, kurios sudaro susikertantį sutarimą. Kalbėdamas apie priimtinumo ribas turiu omeny diapazoną galimų viešojo proto atsakymų, kuriuos doktrina gali, kad ir nenoriai, pripažinti bendruoju arba konkrečiu atveju. Protinga ir veiksminga politinė koncepcija visumines doktrinas geba palenkti savo pusėn ir taip neprotingas doktrinas transformuoti į protingas. Tačiau net pripažinus šią tendenciją politinis liberalizmas negali teigti, kad kiekviena iš šių visuminių doktrinų viešojo proto atsakymus beveik visada ras tose priimtinumo ribose, kurias ji nustato. Toks teiginys peržengia viešojo proto ribas.

Vis dėlto galime teigti, kad politinė koncepcija yra protinga viešojo proto politinių vertybių ir piliečių, kaip laisvų ir lygių asmenų, santykių teisingumo išraiška. Šių vertybių vardu politinė koncepcija kelia tam tikrų reikalavimų visuminėms doktrinoms, ir todėl tie, kurie ją atmeta, rizikuoja būti neteisūs politine prasme. Prisiminkime, ką sakėme II:3.3 skirsnyje: būtent, kad kitų visumines pažiūras pripažindami kaip protingas, piliečiai taip pat pripažįsta, kad nesant viešojo jų įsitikinimų tiesos kriterijaus bet koks mėginimas primesti visuomenei savo visuminius įsitikinimus kitų bus suvokiamas būtent kaip mėginimas primesti įsitikinimus. Kiti tokiems mūsų neprotingiems mėginimams gali pasipriešinti neprotinga jėga.

§ 8. Viešojo proto ribos

1. Galiausiai aptarkime viešojo proto ribų klausimą.[36] Apie šias ribas jau ne kartą užsiminiau turėdamas omeny tai, kad sprendžiant pamatinius

[36] Esu labai dėkingas Amy Gutmann ir Lawrence'ui Solumui už pokalbius ir susirašinėjimą šiuo klausimu. Iš pradžių buvau linkęs į tai, ką vadinu „ekskliuzyvine pažiūra“,

klausimus argumentai, kurie eskplicitiškai teikiami visuminių doktrinų pagrindu, niekada neturi būti laikomi viešojo proto argumentais. Žinoma, gali būti teikiama viešųjų argumentų, kuriuos tokia doktrina palaiko, tačiau ne pati juos palaikanti doktrina. Pavadinkime šią viešojo proto sampratą „ekskliuzyvine pažiūra". Tačiau šiai ekskliuzyvinei pažiūrai galima priešpriešinti kitą pažiūrą, kuri tam tikrose situacijose piliečiams leidžia teikti kaip argumentą tai, ką jie laiko politinių vertybių pagrindu savo pačių visuminėje doktrinoje – su sąlyga, kad jie tai daro tokiais būdais, kurie stiprina patį viešojo proto idealą. Šią viešojo proto sampratą galime pavadinti „inkliuzyvine pažiūra".

Tad kyla klausimas, kuria iš šių pažiūrų turėtume vadovautis aiškindami viešojo proto idealą. Atsakymas priklauso nuo to, kuri pažiūra piliečius labiau skatina gerbti viešojo proto idealą ir patikimiau garantuoja ilgalaikes socialines jo sąlygas gerai tvarkomoje visuomenėje. Pagal šį kriterijų, priimtinesne laikytina inkliuzyvinė pažiūra. Juk skirtingomis politinėmis ir socialinėmis sąlygomis, skirtingų doktrinų bei praktikų kontekste šis idealas neišvengiamai bus realizuojamas skirtingais būdais, kuriuos kartais tiksliau apibūdins ekskliuzyvinė, o kartais – inkliuzyvinė pažiūra. Tad būtent šios sąlygos lemia, kokiais būdais tas idealas geriausiai realizuojamas ilgalaikėje arba trumpalaikėje perspektyvoje. Inkliuzyvinė pažiūra toleruoja šią įvairovę ir yra lankstesnė, o tai leidžia lengviau realizuoti viešojo proto idealą.

2. Pailiustruokime šią mintį. Pirmiausia imkime idealų daugmaž gerai tvarkomos visuomenės atvejį. Joje egzistuoja tvirtas protingų doktrinų susikertantis sutarimas, neskaidomas jokių gilių nesutarimų. Šiuo atveju politinės koncepcijos vertybės yra gerai žinomos ir piliečiai, apeliuodami į tas vertybes, akivaizdžiai gerbia viešojo proto idealą. Be įprastosios politikos paskatų jų neskatina kitokie motyvai: jų pamatinės teisės jau yra garantuotos ir jie nepatiria jokio esminio neteisingumo, dėl kurio jaustųsi privalą protestuoti. Viešąjį protą šioje gerai tvarkomoje visuomenėje, matyt, geriausiai apibūdina ekskliuzyvinė pažiūra. Apeliavimas tik į politines vertybes yra akivaizdžiausias ir tiesioginis būdas, kuriuo piliečiai realizuoja viešojo proto idealą ir vykdo pilietiškumo pareigą.

tačiau jie mane įtikino, jog ji yra per siaura, kaip tai liudija abolicionistų ir Martino Lutherio Kingo pavyzdžiai. Čia neliečiu visų jų iškeltų šio klausimo subtilybių.

Antrasis atvejis yra tas, kai daugmaž gerai tvarkomoje visuomenėje esama rimtų nesutarimų dėl kurio nors teisingumo principo taikymo. Tarkime, kad tas nesutarimas susijęs su galimybių lygybės principo taikymu švietimo srityje. Skirtingos religinės grupės konfliktuoja tarpusavyje: viena iš jų reikalauja, kad valstybės lėšomis būtų remiamas tik viešasis švietimas, o kita – kad lygiai taip pat būtų remiamos bažnytinės mokyklos. Pirmoji grupė pastarąją politiką laiko nesuderinama su bažnyčios ir valstybės atskyrimo principu, o antroji tai neigia. Šioje situacijoje skirtingų religinių įsitikinimų grupės gali imti abejoti viena kitos nuoširdumu, kai jos abi deklaruoja ištikimybę pamatinėms politinėms vertybėms.

Vienas iš būdų tokiai abejonei išsklaidyti galėtų būti nesutariančių grupių lyderių viešas paaiškinimas, kaip jų visuminės doktrinos vis dėlto palaiko šias vertybes. Žinoma, aiškinimas, kaip įvairios doktrinos palaiko ar nepalaiko politinės koncepcijos, jau yra bendrosios kultūros dalis. Tačiau šio tipo atvejais toks viešas pripažintų lyderių paaiškinimas galbūt leistų parodyti, jog susikertantis sutarimas nėra vien *modus vivendi* (IV:3). Tai neabejotinai sustiprintų tarpusavio pasitikėjimą visuomenėje; ir tai gali būti esminis sociologinis veiksnys, skatinantis piliečius gerbti viešojo proto idealą.[37] Tad galbūt geriausias būdas šiam idealui tokiose situacijose stiprinti yra aiškinimas viešajame forume, kaip mūsų išpažįstama visuminė doktrina palaiko politines vertybes.

3. Visai kitoks atvejis yra tas, kai esama gilių nesutarimų esminiais konstituciniais klausimais visuomenėje, kuri nėra gerai tvarkoma. Prisiminkime abolicionistus, kurie aiškino, jog prieškario Pietų vergovės institucija prieštarauja Dievo tvarkai. Abolicionistai agitavo, remdamiesi religiniais argumentais, už neatidėliotiną, nekompensuojamą ir visuotinį vergų išlaisvinimą jau ketvirtąjį XIX a. dešimtmetį.[38] Šiuo atveju

[37] Esu dėkingas Lawrence'ui Solumui ir Seanai Shiffrin, atkreipusiems mano dėmesį į šio dalyko svarbą.

[38] Apie abolicionistus žr. James McPherson, *The Struggle for Equality* (Princeton: Princeton University Press, 1964), p. 1–8 ir *passim*. Įvairių abolicionistų rašinių pateikia kn. *The Antislavery Argument*, ed. by William Pease and Jane Pease (New York: Bobbs-Merrill, 1965). Štai būdinga ištrauka iš Williamo Ellery Channingo *Slavery*, 3rd ed. (1836): „Dabar pereinu, mano įsitikinimu, prie svarbiausio argumento prieš žmogaus pavergimą ir naudojimąsi juo kaip nuosavybe. Dievo ir teisingumo akyse žmogus negali būti nuosavybė, nes jis yra protinga, morali, nemarios sielos būtybė, kuri yra sukurta pagal Dievo įvaizdį ir todėl aukščiausiąja prasme yra Dievo

neviešas kai kurių krikščioniškųjų bažnyčių protas aiškiai palaikė viešojo proto išvadas. Tas pat pasakytina apie Martino Lutherio Kingo vadovaujamą pilietinių teisių sąjūdį, nors Kingas, kitaip nei abolicionistai, galėjo apeliuoti į politines teisingai interpretuojamos konstitucijos vertybes.[39]

Ar abolicionistai nepaisė viešojo proto idealo? Pažvelkime į šį klausimą sąvokiniu, o ne istoriniu aspektu, ir tarkime, kad jų politinė agitacija buvo tas politinis veiksnys, kuris sukėlė Pilietinį karą, panaiki-

kūdikis, ji sukurta tam, kad atskleistų savo dieviškąsias galias ir kad vadovautųsi Dievo Įstatymu, įrašytu jos širdyje ir paskelbtu Dievo žodyje. Iš pačios žmogaus prigimties išplaukia, kad jo pavergimas yra Kūrėjo įžeidimas ir baisi visuomeninė neteisybė. Kiekvieną žmogiškąją būtybę Dievas apdovanojo nemaria dvasia, nepalyginamai brangesne už išorinę kūriniją ... Ar Dievas sukūrė tokią būtybę tam, kad ji taptų, kaip medis ar gyvulys, kieno nors nuosavybe?" (*The Antislavery Argument*, p. 115.) Nors abolicionistai dažnai argumentavo įprastu būdu, apeliuodami į politines vertybes ir politinius sumetimus, religinis jų pažiūrų pagrindas visada buvo akivaizdus.

39 Antai Kingas galėjo apeliuoti ir dažnai apeliavo į Aukščiausiojo Teismo sprendimą *Brown v. Board of Education* byloje (1954), kuris segregaciją paskelbė nekonstitucine. Kingui „teisingas įstatymas yra žmogaus sukurta taisyklė, kuri atitinka moralės arba Dievo įstatymą. Neteisingas įstatymas yra taisyklė, kuri nėra suderinama su moralės įstatymu. Kalbant šv. Tomo Akviniečio terminais, neteisingas įstatymas yra toks žmonių įstatymas, kuris nesiremia amžinuoju ir prigimtiniu įstatymu. Teisingas bet kuris įstatymas, kuris aukština žmogaus asmenybę, o neteisingas – kuris žemina žmogaus asmenybę. Visi segregacijos įstatymai yra neteisingi, nes segregacija iškreipia sielą ir žeidžia asmenybę." Kitoje pastraipoje pateikiamas konkretesnis apibrėžimas: „Neteisingas įstatymas yra tas, kurį dauguma primeta mažumai pati jam nepaklusdama. Taip įteisinama nelygybė. ... Teisingas įstatymas yra tas, kuriam paklusti dauguma priverčia mažumą pati jam paklusdama. Taip įteisinama lygybė." Ir toliau: „Neteisingas įstatymas yra taisyklė, kuri primetama mažumai, kai mažuma neturi jokio vaidmens kuriant ir priimant įstatymus, nes jai nesuteikiama visavertė balsavimo teisė." (Letter from Birmingham City Jail (April 1963), kn. *A Testament of Hope: The Essential Writings of Martin Luther King*, ed. by J.M. Washington (San Francisco: Harper and Row, 1986, p. 293 ir toliau). Ta pati mintis dėstoma kituose Kingo rašiniuose ir kalbose, pavyzdžiui: „Give us the Ballot" (*ibid.*, p. 197–200), jo kalboje 1957 m. gegužę minint sprendimo *Brown v. Board of Education* byloje trejų metų sukaktį, ir garsioje kalboje „I Have a Dream" (ibid., p. 217–223), pasakytoje 1963 m. rugpjūtį pilietinių teisių žygio į Vašingtoną metu. Kingo pažiūros akivaizdžiai grindžiamos religinėmis doktrinomis, tačiau jos reiškiamos bendromis sąvokomis: jos visiškai palaiko konstitucines vertybes ir yra suderinamos su viešojo proto reikalavimais.

nusį didžiąją vergovės blogybę. Be abejo, jie tikėjosi tokio galutinio rezultato ir savo veiksmus galėjo suvokti kaip kelią į gerai tvarkomą ir teisingą visuomenę, kurioje būtų gerbiamas viešojo proto idealas. Panašių klausimų galima kelti kalbant apie pilietinių teisių sąjūdžio lyderius. Abolicionistų ir Kingo įsitikinimai nelaikytini neprotingais, jeigu politinės jėgos, kurioms jie vadovavo, buvo būtinieji istoriniai politinio teisingumo įtvirtinimo veiksniai, kaip jie išties pagrįstai galėjo tarti savo situacijoje.

Šiuo požiūriu nei abolicionistai, nei pilietinių teisių sajūdžio lyderiai neneigė viešojo proto idealo; arba tiksliau, jie jo neneigė, jeigu manė arba refleksyviai tai apmąstę būtų manę (kaip, žinoma, jie galėjo manyti), jog argumentai visuminių doktrinų, į kurias jie apeliavo, buvo būtini, kad suteiktų pakankamos jėgos politinei koncepcijai, kuri vėliau buvo realizuota. Žinoma, žmonės paprastai neskiria doktrininių ir viešųjų argumentų; paprastai jie neteigia ir viešojo proto idealo, kaip mes jį formulavome. Tačiau konkrečiais atvejais žmones galima įtikinti pripažinti šiuos skirtumus. Antai abolicionistai galėjo, pavyzdžiui, sakyti, jog jie gina politines laisvės ir lygybės vertybes, bet atsižvelgiant į tai, kokias doktrinas jie išpažino ir kokios doktrinos vyravo jų laikais, jiems neišvengiamai teko apeliuoti į tuos visuminių doktrinų argumentus, kuriais, vyraujančiu įsitikinimu, jos buvo grindžiamos.[40] Atsižvelgiant į šias istorines sąlygas negalima sakyti, jog jie veikė neprotingai, veikdami viešojo proto idealo labui.[41] Šiuo atveju viešojo proto idealą gali nusakyti inkliuzyvinė pažiūra.

4. Šis glaustas problemos aptarimas rodo, jog deramos viešojo proto ribos kinta priklausomai nuo istorinių ir socialinių sąlygų. Kad šį teiginį padarytume įtikinamą, reikėtų pasakyti kur kas daugiau, tačiau

[40] Kaip matyti iš 31 išn., Channingas nesunkiai galėjo taip sakyti. Esu dėkingas Johnui Cooperiui už naudingas diskusijas šios pastraipos tema.

[41] Tai leidžia tarti, jog gerai tvarkoma visuomenė, kur viešoji diskusija paprastai remiasi politinėmis vertybėmis, tam tikromis istorinėmis sąlygomis kartais gali atsirasti remiama visuminių doktrinų, palaikančių šias vertybes. Tokia galimybė atrodo labiau tikėtina ten, kur vyrauja tik keletas įtakingų ir tam tikrais aspektais panašių visuminių doktrinų ir kur dar nėra atsiradusi naujiesiems laikams būdingoji pažiūrų įvairovė. Pridurkime prie šių sąlygų dar vieną, būtent: viešojo proto idėja kartu su jos pilietiškumo idėja dar nėra įsitvirtinusi viešojoje kultūroje ir lieka nežinoma.

svarbiausia pabrėžti, kad nors piliečiams dera gerbti patį idealą dabar, kai aplinkybės tai leidžia, dažnai galime būti priversti į dalyką pažvelgti iš labiau ilgalaikės perspektyvos. Skirtingomis aplinkybėmis, vyraujant skirtingoms doktrinoms ir praktikoms, šį idealą galima pasiekti skirtingais būdais – gerais laikais vadovaujantis tuo, kas iš pirmo žvilgsnio atrodo ekskliuzyvinė pažiūra, o ne tokiais gerais laikais – vadovaujantis tuo, kas iš pirmo žvilgsnio atrodo kaip inkliuzyvinė pažiūra.

Čia remiuosi prielaida, kad politinė teisingumo koncepcija ir pagarbos viešajam protui idealas palaiko vienas kitą. Gerai tvarkoma visuomenė, viešai ir veiksmingai reguliuojama visų pripažįstamos politinės koncepcijos, formuoja tą klimatą, kuriame jos piliečiai įgyja teisingumo jausmą, skatinantį juos atlikti savo pilietiškumo pareigą nesukeliant didelio pasipriešinimo. Savo ruožtu gerai tvarkomos visuomenės institucijas palaiko tai, kad viešojo proto idealas įsitvirtina jos piliečių elgsenoje. Tačiau ar šios prielaidos yra teisingos ir ar jos gali būti pagrįstos moraline psichologija, apie ką kalbėjau II:7 skirsnyje, – visa tai yra labai platūs klausimai, kurių čia nesiimu nagrinėti. Žinoma, jeigu šios prielaidos pasirodytų esančios klaidingos, atsirastų rimtų problemų teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijai, bent jau tuo pavidalu, kuriuo aš ją pateikiu. Tenka viltis, kaip nuolat viliuosi, jog politinė koncepcija ir jos viešojo proto idealas palaiko vienas kitą ir šia prasme yra stabilūs.

5. Žvelgdamas atgal pabrėšiu keletą svarbiausių momentų. Viešojo proto idealas yra deramas konstitucinės demokratijos papildinys, tokios demokratijos, kurios kultūra neišvengiamai pasižymi protingų visuminių doktrinų įvairove. Taip dažnai sakoma ir kažkuria prasme tai, žinoma, yra tiesa. Ir vis dėlto tą idealą sunku patenkinamai apibrėžti. Mėgindamas tai padaryti nurodžiau, kokios rūšies politiniai klausimai spręstini pasitelkiant viešojo proto argumentus: būtent esminiai konstituciniai bei pamatinio teisingumo klausimai (§1.1). Mes aiškinomės ir šių klausimų pobūdį (§5). Sakėme, jog viešojo proto reikalavimai taikytini piliečiams, kai šie imasi politinės agitacijos viešajame forume, pavyzdžiui, politinėse kampanijose, ir kai balsuoja šiais pamatiniais klausimais. Jie visada taikytini viešiesiems pareigūnams oficialiuose forumuose, jų debatams bei balsavimui parlamente (§1.1). Ypač viešojo proto reikalavimai taikytini teismo institucijų – institucinių viešojo proto įvaizdžių – sprendimams (§6). Viešojo proto turinį nusako po-

litinė teisingumo koncepcija, kurią sudaro dvi dalys: substanciniai teisingumo principai pamatinei struktūrai (politinės teisingumo vertybės); intelektiniai orientyrai ir dorybių koncepcijos, kurios viešąjį protą daro galimą (politinės viešojo proto vertybės; §4.1–3).

Pabrėžiu, jog viešojo proto ribos nėra, žinoma, įstatymo ar statuto ribos, bet ribos, kurias gerbiame gerbdami tam tikrą idealą – idealą, kurį nusako padėtis, kai demokratiniai piliečiai savo politinius reikalus mėgina tvarkyti pagal politinėmis vertybėmis grindžiamus principus, kurie, kaip pagrįstai tikimasi, yra pripažįstami kiekvieno. Šis idealas išreiškia ir pasirengimą išklausyti kitų nuomonę bei gebėjimą pagrįstai modifikuoti ar keisti savo paties nuomonę. Viešasis protas iš mūsų taip pat reikalauja, jog jeigu konkrečiu atveju laikome pagrįstu tam tikrą vertybių derinį, kad kartu nuoširdžiai manytume, jog ir kiti pripažįsta to derinio pagrįstumą. Arba bent jau turime manyti, kad tas derinys nėra nepagrindžiamas ta prasme, kad tie, kurie jam oponuoja, vis dėlto gali suprasti, kaip protingas asmuo gali jį ginti. Tai leidžia išlaikyti pilietinio draugiškumo ryšius ir yra suderinama su pilietiškumo pareiga. Sprendžiant kai kuriuos klausimus tai gali būti geriausia, ką galima pasiekti.[12]

Visi tokie reikalavimai keliami su tam tikra neapibrėžtumo išlyga, nes ne visi protingi deriniai yra tapatūs. Tik tos visuminės doktrinos konkrečiu klausimu yra nesuderinamos su viešuoju protu, kurios negali palaikyti jokio protingo politinių vertybių derinio sprendžiant problemas, kurias jis kelia (§7.2). Atskirais atvejais taip nutinka kai kurioms protingoms visuminėms doktrinoms, tačiau turime tikėtis, jog nė viena iš tų doktrinų, kurios tvariai išlieka gerai tvarkomoje visuomenėje, nebus nuolat ar net dažnai nesuderinamos su viešojo proto reikalavimais.

Jeigu mano pateiktoji viešojo proto koncepcija duoda ką nors nauja, tai tos naujovės galbūt yra šios: pirmoji yra tai, kad pagrindinis vaidmuo skiriamas pilietiškumo pareigai, kaip demokratijos idealui (§2.1–3); antroji yra tai, kad viešojo proto turinį nusako politinės vertybės ir politinės teisingumo koncepcijos orientyrai (§4.1–4). Viešojo proto turinį nusako ne politinė moralė, o tik konstituciniam režimui tinkama politinė koncepcija. Norėdami pasitikrinti, ar vado-

[12] Esu dėkingas Robertui Adamsui už vertingą diskusiją šiuo klausimu.

vaujamės viešuoju protu, galime savęs paklausti: kaip mums atrodytų mūsų argumentacija, jeigu ji būtų pateikta kaip Aukščiausiojo Teismo nuomonė?[13] Ar ji atrodytų protinga? Ar ji nekeltų pasipiktinimo?

Galiausiai klausimas, ar tam tikra viešojo proto samprata priimtina, gali būti sprendžiamas tik analizuojant atsakymus, į kuriuos ji veda įvairiais tikėtinais atvejais. Taip pat turime atsižvelgti į kitus būdus, kuriais religiniai įsitikinimai bei teiginiai gali atlikti tam tikrą vaidmenį politiniame gyvenime. Galime kelti klausimą, ar Lincolnas 1861 m. rugpjūtį skelbdamas Pasninko dieną *(National Fast Day)*, o 1863 ir 1864 m. savo Padėkos dienos deklaracijas *(Proclamations of Thanksgiving)* nenusižengė viešojo proto idėjai. O ką galime pasakyti apie jo antrąją inauguracinę kalbą, kur apeliuojama į Senąjį testamentą interpretuojant Pilietinį karą kaip Šiaurei ir Pietums vienodai skirtą Dievo bausmę už vergovės nuodėmę? Esu linkęs manyti, kad Lincolnas nenusižengė viešajam protui, kaip aš jį apibrėžiau ir kaip jis galėjo būti taikomas tais laikais (kitas klausimas, ar jis galėtų būti taip taikomas mūsų laikais), nes tai, ką jis sako, neturi jokių implikacijų esminiams konstituciniams ar pamatinio teisingumo dalykams. Arba kad ir kokias implikacijas tai galėjo turėti, jos neabejotinai galėjo būti tvirtai pagrįstos viešojo proto vertybėmis. Keldamas šiuos klausimus tik noriu parodyti, jog lieka daug neaptartų problemų. Ir, žinoma, ne visoms liberalioms pažiūroms gali būti priimtina viešojo proto idėja, kaip aš ją formuluoju. Tas iš šių pažiūrų, kurios pripažįsta vienokią ar kitokią šios idėjos versiją, galime laikyti politinio liberalizmo atmainomis.

[13] Galvokime ne apie realų teismą, o apie idealiai suvokiamą teismą kaip konstitucinio režimo dalį. Tai sakau todėl, kad kai kas gali abejoti, ar iš realaus Aukščiausiojo Teismo visada galima laukti protingų sprendimų. Be to, teismai, kitaip nei viešasis protas, yra saistomi precedentų, turi laukti jiems pateikiamų klausimų ir t.t.

TREČIOJI DALIS

Institucinė sandara

Pamatinė struktūra kaip subjektas[1]

§ 1. Pirmasis teisingumo subjektas

Esminis kontraktarinės teisingumo koncepcijos bruožas yra tai, kad pirmuoju teisingumo subjektu ji laiko visuomenės pamatinę struktūrą. Koncepcija pradedama nuo to, kad mėginama sukurti teisingumo teoriją šiam atskiram, tačiau akivaizdžiai labai svarbiam atvejui; ir sukurtoji teisingumo teorija

[1] Čia pateikiamas tekstas yra smarkiai pakeistas variantas to paties pavadinimo paskaitos, kurią skaičiau 1977 m. kovo mėn. Amerikos filosofų asociacijos konferencijoje Portlende, Oregono valst., ir kuri išspausdinta žurnale *American Philosophical Quarterly* 14 (April 1977). Šiame tekste 2-asis ir 3-asis skirsniai yra nauji. Reiškiu padėką Joshua Cohenui, Joshua Rabinowitzui, T. M. Scanlonui ir Quentinui Skinneriui už vertingas diskusijas šios paskaitos tema. Burtonui Drebenui esu dėkingas už daugelį pastabų, kurios leido patobulinti tekstą; taip pat Thomasui Hillui ir Hugo Bedau už jų vertingus komentarus.

turi tam tikrą reguliatyvinį prioritetą atžvilgiu tų principų bei standartų, kurie taikytini visais kitais atvejais. Pamatinė struktūra suvokiama kaip būdas, kuriuo pagrindinės socialinės institucijos jungiamos į vientisą sistemą ir kaip jos nustato pamatines teises bei pareigas paskirstydamos tą naudą, kurią sukuria socialinis bendradarbiavimas. Taigi tokie dalykai, kaip politinė konstitucija, teisiškai pripažįstamos nuosavybės formos, ekonominės tvarkos pobūdis, šeimos apibrėžimas – visi jie priklauso pamatinei struktūrai. Pirminis teorijos tikslas – atrasti koncepciją, kurios pirmieji principai teiktų protingus orientyrus sprendžiant klasikinius ir žinomus socialinio teisingumo klausimus, susijusius su šia institucine sandara. Šie klausimai apibrėžia tuos faktus, kuriuos siekia paaiškinti teorija. Nemėginama formuluoti tokių teisingumo principų, kurie vienodai tiktų visiems subjektams. Teorija veikiau privalo tam tikra nuoseklia tvarka, žingsnis po žingsnio, kurti principus atskiroms sritims.

Šiame skyriuje norėčiau paaiškinti, kodėl pamatinė struktūra laikoma pirmuoju teisingumo subjektu. Žinoma, būtų visiškai teisėta analizę pradėti nuo pamatinės struktūros. Juk nuo kažko vis vien turime pradėti, o šio išeities taško pasirinkimas gali pasitvirtinti, jeigu galiausiai gausime pakankamai sistemišką teoriją. Tačiau įtaigesnis atsakymas nei šis turėtų būti atsakymas, pabrėžiantis ypatingus pamatinės struktūros bruožus, palyginti su kitais socialinės struktūros dariniais ir susiejantis šiuos bruožus su būdingu pačių teisingumo principų vaidmeniu bei turiniu. Tikiuosi pateikti būtent tokį atsakymą.[2]

Visuomeninė sutartis yra hipotetinis a) visų, o ne kai kurių visuomenės narių ir b) jų, kaip visuomenės narių (kaip piliečių), o ne kaip individų, užimančių joje konkrečią padėtį, susitarimas. Toje kantiškoje šios doktrinos formoje, kurią vadinu „teisingumu kaip sąžiningumu“, c) susitarimo dalyviai traktuojami kaip laisvi ir lygūs moraliniai asmenys ir d) jų susitarimo turinys yra tie pamatiniai principai, pagal kuriuos reguliuojama pamatinė struktūra. Pateikiame trumpą teisingumo koncepcijų sąrašą; jas imame iš moralinės filosofijos tradicijos ir po to keliame klausimą, kurią iš šių alternatyvių koncepcijų priimtų susitarimo dalyviai. Tardami, jog turime pakankamai aiškią idėją dėl

[2] *Teorijoje* pamatinė struktūra buvo laikoma pirminiu subjektu ir visas dėmesys buvo telkiamas šiam atvejui. Žr. p. 7 ir toliau. Tačiau paties šio subjekto pasirinkimo motyvai ir padariniai nebuvo reikiamai išaiškinti. Čia noriu pašalinti šią spragą.

to, kokios sąlygos turi būti patenkintos, kad susitarimas būtų sąžiningas, teigiame, jog pamatinės struktūros teisingumo turinį nusakys, bent jau apytiksliai, šioje situacijoje priimti principai. (Žinoma, tokiu būdu remiamės moralinės filosofijos tradicija; tačiau kuo dar galėtume remtis?) Tad grynasis procedūrinis teisingumas taikomas aukščiausiame lygmenyje: pasirinkimo sąlygų sąžiningumas garantuoja pasirinktų principų sąžiningumą.

Iškelsiu keletą idėjų: pirma, jeigu visuomeninės sutarties dalyvius suvokiame kaip laisvus ir lygius (ir racionalius) moralinius asmenis, tai atsiranda svarių argumentų pamatinę struktūrą laikyti pirminiu teisingumo subjektu (4–5). Antra, atsižvelgiant į ypatingus šios struktūros bruožus, šis pirminis susitarimas (ir sąlygos, kurioms esant jis pasiekiamas) turi būti traktuojamas specifiškai, atskiriant jį nuo visų kitų susitarimų (6–7). Trečia, tokia traktuotė kantiškajai koncepcijai leidžia atsižvelgti į esminiai socialinę žmogiškųjų santykių prigimtį. Galiausiai ketvirta, nors daugelis grynojo procedūrinio teisingumo elementų perkeliami į teisingumo principų turinį, šie principai vis dėlto turi įkūnyti tam tikrą idealią pamatinės struktūros formą, į kurią orientuojantis turi būti kontroliuojami vykstantys instituciniai procesai ir nuolat koreguojami sukaupti individualių transakcijų rezultatai (9).

§ 2. Vieningumas per deramą seką

Tačiau prieš tai norėčiau pabrėžti, jog procedūra, pagal kurią pradedama nuo pamatinės struktūros ir paskui nuosekliai rutuliojami kiti principai, suteikia teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijai specifinį pobūdį.[3]

Kontrasto dėlei palyginkime ją su utilitarizmu, kuris paprastai laikomas labai bendra teorija. Tai pasakytina apie klasikinę jo doktriną, kaip ją formuluoja Sidgwickas.[1] Naudingumo principas taikomas tiek visoms socialinėms formoms, tiek individų veiksmams; juo taip pat vadovaujamasi vertinant charakterį bei psichologines nuostatas ir orien-

[3] Esu dėkingas Hugo Bedau, kuris mane įtikino, jog tai būtina pabrėžti. Komentuodamas ankstesnį šio straipsnio variantą jis pabrėžė, jog šiuo požiūriu ypač klaidina Teorijos §2 paskutinioji pastraipa.

[1] Žr. *Methods of Ethics*, 7th ed. (London, 1907).

tuojant socialinę pozityvaus ir negatyvaus skatinimo praktiką. Tiesa, taisyklių utilitarizmas pripažįsta, jog tam tikri subjektų skirtumai gali kelti specifinių problemų. Tačiau labai bendras taisyklių ir aktų skirtumas yra kategorinis arba metafizinis, o ne socialinių formų skirtumas. Dėl to kyla klausimas, kaip naudingumo principas gali būti taikomas visiškai skirtingiems dalykams; ir būdas, kuriuo taisyklių utilitarizmas šį klausimą sprendžia, vis vien liudija kontrastą, palyginti su kontraktarinėmis koncepcijomis.

Žinoma, utilitarizmo teorija pripažįsta skirtingų subjektų ypatumus, tačiau šie ypatumai traktuojami kaip nulemti įvairių priežastinių veiksnių bei santykių. Utilitaristas gali pripažinti, kad pamatinė struktūra, dėl jos gilaus ir plataus socialinio bei psichologinio poveikio, yra svarbus institucijų kompleksas. Jis taip pat gali pripažinti, kad šią struktūrą verta skirti nuo joje veikiančių asociacijų bei nuo ją supančios platesnės tarptautinės sistemos. Toks suskirstymas gali būti parankus sistemiškai taikant naudingumo kriterijų. Tačiau visa tai neturi jokios įtakos pirmajam principui, nors, žinoma, įvairios antrinės normos, dedukuojamos iš naudingumo principo, gali būti pateisinamos atsižvelgiant į skirtingų problemų specifiką. Tad utilitaristo požiūriu, nei individų skaičius, nei jų veiklos ar sprendimų priėmimo institucinės organizacijos formos niekaip neriboja visuotinio naudingumo principo galiojimo: skaičiai ir struktūros turi tik netiesioginės reikšmės, jeigu jie kaip nors daro įtaką būdui, kuriuo efektyviausiai pasiekiama didžiausios grynos visuminės naudos (sumuojant visų individų gaunamą naudą).

Teisingumo kaip sąžiningumo pirmieji principai akivaizdžiai netinka bendrajai teorijai.[5] Šie principai reikalauja (apie tai plačiau kalbėsime

[5] Šį faktą kaip priekaištą šiems principams konstatuoja J.C. Harsanyi straipsnyje „Can the Maximin Principle Serve as a Basis for Morality", *American Political Science Review* 69 (June 1975):594–606. Čia negaliu pateikti deramo atsakymo į Harsanyi kritiką, tačiau atkreipsiu dėmesį į šiuos dalykus: maksimino principas niekada nebuvo siūlomas kaip moralės pagrindas; skirtumo principo pavidalu jis tėra vienas iš principų, ribojamų kitų principų ir taikomų pamatinei struktūrai; suvokus ribotą šio principo vaidmenį pamatinio teisingumo kontekste, jo implikacijos konkrečiais atvejais (žr. išn. 10 toliau), mano nuomone, nėra nepriimtinos. Pagaliau teisingumo principų taikymo apribojimas pamatinės struktūros sritimi neimplikuoja, priešingai Harsanyi teiginiui (žr. p. 605), kad principų pasirinkimą konkrečiu atveju lemia tik jų paliečiamų asmenų skaičius. Apie tai žr. paskutinę šio skirsnio pastraipą.

vėliau, §6 pirmojoje pastraipoje), kad pamatinėje struktūroje būtų nustatytos tam tikros pamatinės lygios visų laisvės, taip pat būtų garantuojama, kad lygių galimybių sąlygomis socialinė ir ekonominė nelygybė padėtų pagerinti blogiausioje padėtyje esančių žmonių padėtį. Daugeliu, jeigu ne dauguma, atvejų šie principai, kaip atrodo, kelia neprotingų reikalavimų. Pavyzdžiui, bažnyčioms ir universitetams akivaizdžiai labiau tinka kitokie principai. Jų nariai paprastai siekia tam tikrų bendrų tikslų, kurių pagrindu ir nustatoma tinkamiausia organizacinė jų struktūra. Atsakydami galime tik pabrėžti, jog bažnyčios ir universitetai yra asociacijos, veikiančios pamatinėje struktūroje, todėl jos turi taikytis prie šios struktūros keliamų bendrojo teisingumo reikalavimų. Tad bažnyčioms ir universitetams gali būti nustatoma įvairių apribojimų ginant, pavyzdžiui, lygias pamatines piliečių laisves (tarp jų sąžinės laisvę) ir lygių galimybių principą.

Iš pirmo žvilgsnio kontraktarinė doktrina gali pasirodyti visiškai nesistemiška: kaip gali būti suvienyti skirtingiems subjektams taikomi principai? Tačiau esama kitokių teorinio vieningumo formų nei tos, kurias nusako labai bendri pirmieji principai. Gali būti atrasta tam tikra subjektų seka tariant, kad susitarimo dalyviai turi nuosekliai laikytis šios sekos ir suvokti, jog kiekvieno vėlesnio susitarimo principai yra subordinuoti pagal visų ankstesnių susitarimų principus arba derinami prie jų pagal tam tikras prioriteto taisykles. Pamatinę vienybę teikia idėja, kad laisvi ir lygūs moraliniai asmenys, atsižvelgdami į tokių organizuojančių principų poreikį bei į vaidmenį, kurį tie principai ir atitinkami jų subjektai turėtų socialiniame gyvenime, turi sukonstruoti protingus ir racionalius orientyrus moralinei refleksijai.

Kad išvengtume nesusipratimo, čia reikia pabrėžti, jog rutuliodami pamatinės struktūros ar bet kurio kito subjekto teisingumo koncepciją nesiremiame prielaida, kad vien skaičių skirtumas lemia skirtingų principų pasirinkimą. Veikiau esminis dalykas yra institucijų struktūra ir socialinis vaidmuo, nors skaičiaus skirtumai kartais taip pat yra būtina sąlyga ir skatina tam tikras institucines formas. Antai konstitucinė demokratija yra didesnė už šeimą: didesnio žmonių skaičiaus reikia tam, kad būtų užpildyta jos institucinė struktūra. Tačiau skirtingų subjektų principų skirtingumą galiausiai paaiškina skirtingi socialinės struktūros dalių tikslai, vaidmenys bei jų tarpusavio derinimo būdai. Tiesą sakant atrodo, jog visiškai natūralu tarti, kad skiria-

mieji įvairių visuomenės elementų bruožai bei jų autonomija reikalauja, kad, išlikdamos tam tikrose ribose, jos veiktų pagal savo pačių principus, atitinkančius jų specifinę prigimtį.

§ 3. Libertarizmas neteikia specifinio vaidmens pamatinei struktūrai

Utilitarizmas nėra vienintelė bendroji teorija, atmetanti idėją, kad pamatinei struktūrai reikia specifinių pamatinių principų. Pasvarstykime, pavyzdžiui, libertarizmo teoriją, kurios požiūriu pateisinama gali būti tik minimali valstybė, apsiribojanti apsaugos nuo prievartos, plėšikavimo ir apgaulės, kontraktų įtvirtinimo ir pan. funkcijomis, ir kad valstybė, kuriai teikiamos didesnės galios, pažeidžia individų teises. Mūsų svarstymo kontekste galima išskirti tokius pagrindinius šios teorijos bruožus.[6]

Teorija siekia parodyti, kaip minimali valstybė galėtų atsirasti iš pradinės tobulai teisingos situacijos, žengiant tam tikrus žingsnius, kurių kiekvienas yra moraliai leistinas ir nepažeidžia nė vieno žmogaus teisių. Jeigu galime suprasti, kaip tai galėtų įvykti ir kodėl negalėtų atsirasti didesnių galių turinti valstybė, tai turime minimalios valstybės pateisinimą – žinoma, su išlyga, kad moralinė teorija, kuri pradinę situaciją apibūdina kaip teisingą ir kuri apibrėžia leistinus nukrypimus nuo šios situacijos, yra pagrįsta. Siekdami šio tikslo tariame, kad egzistavo santykinio pasiturėjimo prigimtinė būklė ir turtinė žmonių diferenciacija nekėlė moralinių problemų. Toji diferenciacija buvo teisinga ir kiekvienas buvo pakankamai apsirūpinęs ištekliais. Ši prigimtinė būklė pasižymi ir tuo, kad joje nėra jokios institucijos (tokios kaip valstybė), kuri prievarta įtvirtintų tam tikras taisykles ir taip teiktų institucinį pagrindą žmonių lūkesčiams apie tai, kaip elgsis kiti.

Po to libertarinė teorija apibrėžia tam tikrus pamatinius teisingumo principus, reguliuojančius tai, kaip įgyjama pirminė nuosavybė (kaip pasisavinami anksčiau niekam nepriklausantys daiktai) ir kaip vieno asmens (asociacijos) nuosavybė perduodama kitam asmeniui (asociacijai). Tada rekursyviai apibrėžiama teisinga nuosavybės pasiskirsty-

[6] Žr. Robert Nozick, *Anarchy, State, and Utopia* (New York: Basic Books, 1974).

mo konfigūracija: asmeniui nuosavybės teise priklauso tai, kas jo yra įgyta pagal pirminio įgijimo ir perdavimo principus, ir niekas neturi teisės ko nors įgyti kitaip nei kartotinai taikant šiuos principus. Jeigu pradedama nuo prigimtinės būklės su teisinga turto pasiskirstymo konfigūracija ir jeigu kiekvienas vėliau elgiasi pagal nuosavybės įgijimo ir perdavimo principus, tai bet kuri tolesnė konfigūracija taip pat laikytina teisinga. Tvirtinama, jog teisingo pirminio įgijimo ir perdavimo principai išsaugo turto pasiskirstymo konfigūracijos teisingumą per visą istorinių transakcijų seką, kad ir kokios trukmės ji būtų. Neteisingumas gali atsirasti tik dėl sąmoningo šių principų pažeidimo arba dėl jų nesupratimo ar klaidingo interpretavimo.

Galiausiai, ir tai svarbiausia mūsų tikslams, tvirtinama, jog gali klostytis didžiulė asociacijų bei bendradarbiavimo būdų įvairovė, priklausomai nuo to, ko individai realiai imasi ir kokių susitarimų pasiekiama. Nereikia jokios specialios šių transakcijų bei jungtinės veiklos būdų teorijos: reikiamą teoriją teikia teisingo pirminio įgijimo ir perdavimo principai, deramai interpretuojami tam tikrų išlygų kontekste. Tad visos teisėto socialinio bendradarbiavimo formos kuriamos individų savanoriško sutikimo pagrindu; nėra jokių galių ar teisių, kuriomis teisėtai disponuotų asociacijos, tarp jų ir valstybė, šalia tų teisių, kuriomis jau disponuoja kiekvienas individas, veikdamas vienas pirminės teisingos prigimtinės būklės sąlygomis.

Vienas išskirtinis šios doktrinos bruožas yra tai, kad valstybė yra traktuojama lygiai taip pat, kaip traktuojamos privačios asociacijos. Valstybė atsiranda taip pat, kaip ir kitos asociacijos, ir jos atsiradimą idealizuotame tariamai istoriniame procese valdo tie patys teisingumo principai.[7] Žinoma, valstybė atlieka tam tikras specifines funkcijas, tačiau tas pat pasakytina apie visas asociacijas. Individų santykis su vals-

7 Čia ir toliau skiriu tariamai istorinį procesą nuo tariamai neistorinio proceso (procedūros). Abiem atvejais procesas yra hipotetinis ta prasme, kad jis nevyko arba galbūt nevyko. Vis dėlto tariami istoriniai procesai gali įvykti: nelaikoma, kad jų galimybė yra nesuderinama su pamatiniais socialiniais dėsniais ar tikrovės faktais. Tad libertarizmo požiūriu, jeigu kiekvienas vadovautųsi teisingo pirminio nuosavybės įgijimo ir perdavimo principais, o jais gali vadovautis kiekvienas, tai tariamas istorinis procesas, vedantis prie valstybės atsiradimo, būtų realizuotas tikrovėje. Ir, priešingai, tariamas neistorinis procesas, kurio pavyzdžiu gali būti toji procedūra, pagal kurią pasiekiamas susitarimas pirminėje pozicijoje, negalėtų realiai įvykti. Žr. toliau, §6.

tybe (teisėta minimalia) nesiskiria nuo jų santykio su privačia korporacija, su kuria jie sudaro sutartį. Todėl politinė ištikimybė traktuojama kaip privatus sutartinis įsipareigojimas tam tikros didelės ir vyraujančios verslovės monopolininkės atžvilgiu: būtent vietinės vyraujančios saugos agentūros atžvilgiu. Čia nėra bendrų įstatymų, vienodai taikomų visiems piliečiams, yra tik privačių susitarimų tinklas; šis tinklas atspindi procedūras, kuriomis naudojasi (pagal susitarimą su savo „klientūra") vyraujanti saugos agentūra (valstybė), ir šios procedūros skirtingoms klientūroms gali skirtis priklausomai nuo to, kokio pobūdžio sandorį joms pavyko sudaryti su vyraujančia agentūra. Niekas negali būti verčiamas sudaryti tokio sandorio ir kiekvienas visada turi galimybę tapti nepriklausomu: mūsų priklausymas valstybės klientūrai yra toks pat laisvo pasirinkimo dalykas, kaip priklausymas bet kuriai kitai asociacijai. Nors libertarizmas naudojasi sutarties idėja, jis nėra *visuomeninės* sutarties teorija; juk visuomeninės sutarties teorijos požiūriu pirminis susitarimas sukuria vieningą viešosios teisės sistemą, kuri apibrėžia ir reglamentuoja politinę valdžią ir yra taikoma kiekvienam asmeniui kaip piliečiui. Tiek politinė valdžia, tiek pilietybė čia konstruojama visuomeninės sutarties idėjos pagrindu. Traktuodama valstybę kaip privačią organizaciją libertarizmo doktrina atmeta pamatines visuomeninės sutarties teorijos idėjas, ir todėl visiškai natūraliai neteikia jokios specialios teisingumo teorijos pamatinei struktūrai.

Baigdamas šias įvadines pastabas pabrėšiu, jog palyginimas su libertarizmo ir utilitarizmo doktrinomis turi padėti išryškinti specifinius teisingumo kaip sąžiningumo, pabrėžiančio pamatinės struktūros svarbą, bruožus. Panašūs skirtumai išryškėtų lyginant jį su perfekcionizmu, intuicionizmu bei kitomis žinomomis moralinėmis koncepcijomis. Mūsų problema – parodyti, kodėl pamatinei struktūrai teikiamas specifinis vaidmuo ir kodėl turime ieškoti ją reguliuojančių specifinių principų.

§ 4. Pamatinio teisingumo svarba

Pradėsiu nuo kai kurių minčių, kurios gali mus skatinti į pamatinę struktūrą pažvelgti kaip į pirmąjį teisingumo subjektą, bent jau tuo atveju, kai dalyką svarstome kantiškojo tipo visuomeninės sutarties teorijos kontekste.

Pirmoji mintis yra tokia: tarkime, jog pradedame nuo patrauklios idėjos, kad socialinės sąlygos ir žmonių tarpusavio santykiai turi klostytis sąžiningomis sąlygomis sudaromų ir garbingai vykdomų laisvų susitarimų pagrindu. Čia mums iškart prireiktų teorijos, paaiškinančios, kada susitarimai yra laisvi ir kada socialinės sąlygos, kurioms esant jie sudaromi, yra sąžiningos. Be to, net jeigu tos sąlygos nuo pradžių galėjo būti sąžiningos, visuminis daugelio atskirų ir iš pirmo žvilgsnio sąžiningų susitarimų rezultatas, kartu su socialinėmis tendencijomis bei istoriniais atsitiktinumais, ilgainiui gali pakeisti piliečių santykių ir jų veikimo galimybių struktūrą taip, kad pirminės laisvų ir sąžiningų susitarimų sąlygos išnyks. Pamatinės struktūros institucijų vaidmuo – garantuoti, kad pamatinės sąlygos, kuriomis veikia individai ir asociacijos, būtų sąžiningos. Jeigu ši struktūra nėra deramai reguliuojama ir koreguojama, pradinis teisingas socialinis procesas galiausiai nustoja būti teisingas, kad ir kokios laisvos ir teisingos atrodytų atskirų susitarimų, arba transakcijų, sąlygos.

Mes pripažįstame šį faktą sakydami, pavyzdžiui, jog turto pasiskirstymas, kuris klostosi vykstant savanoriškoms rinkos transakcijoms (net jeigu tenkinamos idealiosios konkurencijos sąlygos), paprastai nėra sąžiningas, jeigu nėra sąžiningas pradinis pajamų ir turto pasiskirstymas arba rinkų sistemos struktūra netenkina sąžiningumo reikalavimų. Esamas turtas turėjo būti deramai įgytas ir visiems turėjo būti suteiktos lygios *(fair)* galimybės uždirbti pajamų, išmokti geidžiamų įgūdžių ir t.t. Reikia taip pat pabrėžti, jog būtinos pamatinio teisingumo sąlygos gali išnykti net niekam nesielgiant neteisingai arba niekam nenumačius, kaip atskirų rinkos mainų visuminis rezultatas veikia kai kurių žmonių galimybes. Nėra praktiškai veiksmingų taisyklių, kuriomis vadovaudamiesi savo kasdieninėse transakcijose ekonominiai agentai galėtų užkirsti kelią tokiems nepageidautiniems padariniams. Tie padariniai dažnai yra tokie ilgalaikiai arba tokie netiesioginiai, kad mėginti jiems užkirsti kelią taisyklėmis ribojant individų elgesį, būtų pernelyg sudėtinga ar net apskritai neįmanoma.

Šie žinomi pastebėjimai atkreipia mūsų dėmesį į keturias aplinkybes: pirma, žvelgdami vien į individų bei asociacijų veiklą tiesioginiame (arba lokaliniame) tos veiklos kontekste negalime pasakyti, ar jame priimami susitarimai yra teisingi ir sąžiningi socialiniu požiūriu. Juk toks vertinimas iš esmės priklauso nuo pamatinės struktūros bruo-

žų, nuo to, ar ji padeda palaikyti pamatinį teisingumą. Antai samdos sutarčių teisingumas priklauso nuo darbo rinkos pobūdžio: per didelė ekonominė galia rinkoje turi būti ribojama, o darbdavių ir samdomų darbuotojų derybinė galia turi būti apylygė. Tačiau teisingumas priklauso ir nuo bendrųjų socialinių sąlygų, tokių kaip galimybių lygybė, kurios gali driektis toli į praeitį ir peržengti bet kurios lokalinės perspektyvos suvokimo ribas.

Antra, pamatinės sąlygos gali būti sąžiningos tam tikru metu, tačiau jos gali būti pamažu sugriautos, net jeigu niekas nesielgia nesąžiningai – jeigu žmonių elgesys vertinamas pagal taisykles, transakcijoms taikomas lokalinėse situacijose. Tas faktas, kad kiekvienas pagrįstai mano, jog jis veikia sąžiningai, jeigu skrupulingai laikosi sandorius reguliuojančių taisyklių, nėra pakankamas, kad būtų išlaikytas pamatinis teisingumas. Štai svarbus, nors ir akivaizdus pastebėjimas: kai mūsų socialiniame pasaulyje vyrauja veidmainystė ir apgaulė, mes linkę manyti, kad teisės ir valdžios reikia tik todėl, kad individams būdinga elgtis nesąžiningai. Tačiau tikroji tendencija yra veikiau priešinga, nes pamatinis teisingumas gali būti griaunamas net tada, kai individai elgiasi sąžiningai, bet visuminis atskirų ir nepriklausomų transakcijų rezultatas rodo slinktį tolyn, o ne artyn pamatinio teisingumo. Galime sakyti: tokiu atveju nematoma ranka stumia daiktus klaidinga kryptimi ir reiškia palankumą oligopolistinei turto konfigūracijai, kuri palaiko nepateisinamą nelygybę ir riboja lygių galimybių principą. Taigi mums reikia specifinės institucijos, palaikančios pamatinį teisingumą, taip pat specifinės teisingumo koncepcijos, nusakančios tai, kaip tokios institucijos turi būti kuriamos.

Trečia, šie pastebėjimai remiasi prielaida, kad nėra praktiškai veiksmingų taisyklių, kurias primetę individams galėtume užkirsti kelią pamatinio teisingumo erozijai. Taip yra todėl, kad taisyklės, reguliuojančios individų susitarimus, sandorius bei kitokias transakcijas, negali būti pernelyg sudėtingos ir reikalauti per daug informacijos tam, kad galėtų būti deramai taikomos; jos taip pat negali reikalauti, kad individai derėtųsi su daugybe išskaidytų tarpininkų, nes tai jiems užkrautų nepakeliamus transakcijų kaštus. Juk galiausiai susitarimus reglamentuojančios taisyklės tėra praktinės ir viešosios direktyvos, o ne matematinės funkcijos, kurių sudėtingumas gali būti beribis. Tad bet kuri protinga taisyklių sistema nekels reikalavimų, kurie pranoktų in-

dividų galią jas suprasti ir jomis pakankamai lengvai vadovautis, ji taip pat iš piliečių nereikalaus tokių pažinimo ir numatymo galių, kokių normaliu atveju iš jų negalima tikėtis. Individai bei individų asociacijos negali suvokti visų tų visuminių padarinių, kuriuos sukelia, žvelgiant į juos kaip į visumą, jų konkretūs veiksmai; taip pat negalima kliautis tuo, kad jie numato tas ateities aplinkybes, kurios formuoja ir transformuoja dabarties tendencijas. Visa tai yra gana akivaizdu, jeigu, pavyzdžiui, pagalvojame apie nejudamo turto pirkimo, pardavimo bei paveldėjimo iš kartos į kartą kumuliatyvinius padarinius. Visiškai akivaizdu, kad būtų beprasmiška uždėti tėvams (kaip šeimų galvoms) pareigą savo palikuonims skirti palikimą atsižvelgiant į visuminius tokių transakcijų padarinius ateinančiai kartai, jau nekalbant apie vėlesnes kartas.

Tad galiausiai (ketvirta) pasiekiame idėją, kad tarp dviejų rūšių socialinių taisyklių, kurias atitiktų dvi skirtingos institucinės šių taisyklių realizavimo formos, turi būti darbo pasidalijimas. Pamatinė struktūra pirmiausia aprėpia tas institucijas, kurios apibrėžia pamatines socialines sąlygas ir procedūras, kurių dėka nuolat atitaisomos ir kompensuojamos neišvengiamos nukrypimo nuo pamatinio teisingumo tendencijos; jų pavyzdžiu gali būti tokios operacijos kaip pajamų ir paveldėto turto apmokestinimas, kuriomis siekiama išlyginti per didelę turtinę nelygybę. Ši struktūra per teisinę sistemą įtvirtina ir kitos rūšies taisykles, reguliuojančias individų ir asociacijų transakcijas bei susitarimus (kontraktų teisė ir pan.) Taisyklės, draudžiančios apgaulę, prievartavimą ir pan., priklauso šiai taisyklių kategorijai, ir jos tenkina paprastumo bei praktiškumo reikalavimus. Jos formuluojamos taip, kad, pernelyg nevaržydamos individų bei asociacijų, paliktų jiems laisvę veiksmingai siekti savo tikslų.

Reziumuokime: pradedame nuo pamatinės struktūros ir mėginame suprasti, kaip ši struktūra turėtų būti sudaryta, kad leistų išsaugoti pamatinį teisingumą. Faktiškai mėginame rasti institucinį darbo pasidalijimą tarp pamatinės struktūros ir taisyklių, taikomų tiesiogiai individams bei asociacijoms, kuriomis jie turėtų vadovautis konkrečiose transakcijose. Jeigu toks darbo pasidalijimas būtų įtvirtintas, individai ir asociacijos pamatinės struktūros ribose galėtų veiksmingiau siekti savo tikslų ir būti tikri, kad kitur socialinėje sistemoje bus daromos tos korekcijos, kurių reikia pamatiniam teisingumui išsaugoti.

§ 5. Kaip pamatinė struktūra veikia individus

Yra ir kitokių argumentų, atkreipiančių mūsų dėmesį į specifinį pamatinės struktūros vaidmenį. Matėme, jog tam, kad individų transakcijos būtų sąžiningos, turi būti tenkinamos tam tikros pamatinės sąlygos: šios sąlygos apibūdina objektyvią individų padėtį vienas kito atžvilgiu. Tačiau ką galime pasakyti apie pačių individų charakterį bei interesus? Tai nėra tam tikri nekintantys dalykai. Teisingumo teorija turi atsižvelgti į tai, kaip formuojami žmonių tikslai bei siekiai; ši užduotis priklauso platesniam sąvokiniam kontekstui, kuriame turi būti aiškinama teisingumo koncepcija.

Kiekvienas pripažįsta, kad institucinė visuomenės forma veikia jos narius ir didžia dalimi lemia tai, kokio tipo asmenimis jie nori būti ir kokio tipo asmenys jie yra. Socialinė struktūra įvairiai riboja žmonių ambicijas bei lūkesčius, nes jie visada paiso savo padėties joje ir to, kokiomis priemonėmis bei galimybėmis jie yra pajėgūs realiai disponuoti. Todėl, pavyzdžiui, ekonominis režimas yra ne tik institucinė schema esamiems tikslams bei siekiams realizuoti, bet ir pačių tikslų bei siekių formavimo būdas. Kalbant bendriau, pamatinė struktūra formuoja būdą, kaip socialinė sistema produkuoja ir reprodukuoja tam tikrą kultūros formą, kuri vienija asmenis su tam tikromis gėrio sampratomis.

Individų talentų bei sugebėjimų taip pat negalime laikyti vien prigimties dovanomis. Žinoma, čia esama ir tam tikrų genetinių veiksnių. Tačiau sugebėjimai bei talentai gali būti subrandinti tik tam tikromis socialinėmis sąlygomis, ir visada realizuojami tik viena iš daugelio galimų formų. Išugdyti prigimtiniai sugebėjimai visada yra tam tikra atranka, be to, gana siaura atranka iš daugelio galimybių, kurios galėtų būti realizuotos. Apskritai sugebėjimas nėra savotiškas išmatuojamų pajėgumų kompiuteris žmogaus galvoje ir neveikiamas socialinių aplinkybių. Tarp veiksnių, darančių įtaką prigimtinių sugebėjimų realizavimuisi, yra socialinės jų skatinimo nuostatos ir jų ugdymo bei panaudojimo institucijos. Tad bet kurį potencialų sugebėjimą visada veikia egzistuojančios socialinės formos ir konkrečios ankstesnės asmens gyvenimo aplinkybės. Todėl ne tik mūsų galutiniai tikslai ar viltys, bet ir mūsų realizuoti sugebėjimai bei talentai daugeliu požiūrių atspindi mūsų asmeninę istoriją, mūsų socialinę padėtį bei jos teikiamas galimybes. Neįmanoma pažinti to, kuo būtume, jeigu šios sąlygos būtų kitokios.

Galiausiai šiuose samprotavimuose reikia atsižvelgti į faktą, jog pamatinė struktūra paprastai toleruoja ryškią socialinę bei ekonominę piliečių gyvenimiškųjų perspektyvų nelygybę, kurią lemia jų socialinė kilmė, realizuoti prigimtiniai sugebėjimai ir tie likimo vingiai, kurie formavo jų asmeninę istoriją. Tariame, jog tokia nelygybė neišvengiama arba net būtina ir pageidautina palaikant efektyvią socialinio bendradarbiavimo sistemą. Ją galima teisinti įvairiais argumentais, iš kurių vienas yra paskatų poreikio argumentas.

Gyvenimiškųjų perspektyvų nelygybės esmę geriau galima suprasti ją lyginant su kitomis nelygybės formomis. Įsivaizduokime universitetą, kuriame veikia trijų rangų sistema; kiekvienas dėstytojas kiekviename iš tų rangų išbūna vienodą laiką ir gauna vienodą atlyginimą. Tad nors kiekvienu momentu esama rangų ir atlyginimų nelygybės, čia nėra dėstytojų gyvenimiškųjų perspektyvų nelygybės. Tas pat pasakytina apie asociacijos narius, kurie naudojasi rotacijos mechanizmu skiriant asmenis į labiau privilegijuotus arba geriau atlyginamus ir galbūt didesnę atsakomybę užkraunančius postus. Jeigu mechanizmas taikomas taip, kad, išskyrus nelaimingo atsitiktinumo, mirties ir pan. atvejus, kiekvienas išbūna vienodą laiką tokiuose postuose, tai čia nesama jokios gyvenimiškųjų perspektyvų nelygybės.

Teisingumo teorija turi reguliuoti tą piliečių gyvenimiškųjų perspektyvų nelygybę, kuri kyla iš socialinių starto pozicijų, prigimtinių sugebėjimų ir istorinių aplinkybių nelygybės. Net jeigu atskirais atvejais ši nelygybė nėra labai ryški, jos poveikis gali būti pakankamai ryškus, nes ilgainiui ji gali turėti rimtų kumuliatyvių padarinių. Kantiškoji visuomeninės sutarties teorija savo dėmesį telkia į šią pamatinėje struktūroje glūdinčią nelygybę ir laiko ją pamatine problema: atradus tinkamų šios nelygybės reguliavimo principų ir įsteigus atitinkamų institucijų klausimas, kaip reguliuoti kitokias nelygybės formas, gali būti sprendžiamas daug lengviau.

§ 6. Pirminis susitarimas: hipotetinis, ne istorinis

Teisingumo kaip sąžiningumo požiūriu, pamatinės struktūros institucijos yra teisingos, jeigu tenkina tuos jos reguliavimo principus, kuriuos, esant sąžiningo pasirinkimo situacijai, pasirinktų laisvi ir lygūs

moraliniai asmenys. Du pagrindiniai principai skelbia: a) kiekvienas asmuo turi vienodą teisę į plačiausią lygių pamatinių laisvių schemą, suderinamą su panašia kiekvieno kito laisvių schema; b) socialinė ir ekonominė nelygybė yra priimtina, jeigu ji pasitarnauja i) gerinant blogiausioje padėtyje esančių asmenų padėtį ir ii) yra siejama su padėtimis bei pareigybėmis, kurios yra atviros visiems sąžiningos galimybių lygybės sąlygomis.[8]

Pasvarstykime, kaip specifinis vaidmuo, kurį suteikiame pamatinei struktūrai, veikia pirminio susitarimo sąlygas ir reikalauja, kad tas susitarimas būtų traktuojamas kaip hipotetinis, o ne istorinis. Tariame, kad pamatinė struktūra yra visa apimanti socialinė sistema, apibrėžianti pamatinį teisingumą. (Primenu, kad čia neliečiu tarptautinių santykių teisingumo problemos.[9]) Tad pirmiausia bet kuri sąžiningo individų, kaip laisvų ir lygių moralinių asmenų, susitarimo situacija turi būti tokia, kurioje deramai išlyginami atsitiktiniai asmenų padėties šioje sistemoje skirtumai. Faktiniai susitarimai tarp žmonių, žinančių savo dabartinę padėtį esamoje visuomenėje, yra veikiami įvairių atsitiktinių socialinių ir prigimtinių veiksnių. Principai, kurie čia galėtų būti priimti, priklausytų nuo šioje struktūroje vykstančios faktinės įvykių raidos. Vadovaudamiesi vien faktiniais susitarimais negalėtume pakilti virš atsitiktinių faktinių aplinkybių ir apibrėžti reikiamai nepriklausomą standartą.

Taip pat aišku, kodėl, susitarimo dalyvius traktuodami kaip laisvus ir lygius moralinius asmenis, jų svarstymuose jiems leidžiame vadovautis tik labai ribota informacija apie save pačius (turiu omeny apri-

[8] Šie principai aptariami *Teorijoje*, §11–13 ir kitur. Glausta jų formuluotė, taip pat pateikianti teisingo kaupimo principą bei prioriteto taisykles, pateikiama p. [302 ir toliau].

[9] Tai paaiškinama tuo, kad socialinio teisingumo problemą pirmiausia mėginu spręsti pamatinės struktūros, kaip tam tikros uždaros pamatinės sistemos, atveju. Pradėdamas nuo tautų bendrijos tik atidėčiau ateičiai pamatinio teisingumo teorijos sukūrimo užduotį. Kažkuriame iš šių lygmenų turi egzistuoti uždara pamatinė sistema, kurią norime teoriškai paaiškinti. Su šia problema mums yra lengviau dorotis atskiros visuomenės atveju (kurį iliustruoja tautinė visuomenė), visuomenės, kurią suvokiame kaip daugmaž autonominę socialinio bendradarbiavimo schemą, vienijamą daugmaž vienodos kultūros. Sukūrę teoriją tokiai visuomenei vėliau galime mėginti šią teoriją plėsti atitinkamai ją modifikuodami, kaip to gali reikalauti tolesni tyrimai.

bojimus, kuriuos uždeda nežinojimo uždanga). Juk priešingu atveju būtų leidžiama įvairiems atsitiktiniams veiksniams daryti įtaką pasirinkimui tų principų, kurie ateityje reguliuotų tokių asmenų socialinius santykius. Todėl tariame, kad susitarimo dalyviai nežino savo vietos visuomenėje, savo klasinio ar socialinio statuso, savo prigimtinių sugebėjimų bei talentų normalioje skalėje.[10] Susitarimo dalyviai nežino ir savo galutinių tikslų ar interesų, ir savo psichologinių nuostatų.

Galiausiai, kad būtų garantuotas teisingumas tarp kartų (pavyzdžiui, susitariant dėl taupymo teisingumo principo), susitarimo dalyviai, kuriuos laikome savo bendraamžiais, nežino dabartinės visuomenės padėties. Jie neturi jokios informacijos apie jos gamtinių išteklių atsargas, gamybinius pajėgumus ar tecnologijos lygį, išskyrus tą informaciją, kurią jie gali dedukuoti iš prielaidos, jog joje yra sąlygų teisingumui. Jie nežino savo kartos likimo. Kai amžininkai, tardamiesi dėl tarpusavio santykių ir savo santykių su ateinančiomis kartomis, yra veikiami informacijos apie dabartinę padėtį visuomenėje, jie dar neabstrahuojasi nuo istorinio bei socialinio atsitiktinumo faktų pamatinėje struktūroje. Taigi juos turi dengti veikiau „storesnė", o ne „plonesnė" nežinojimo uždanga: susitarimo dalyviai turi būti traktuojami, kiek tai įmanoma, vien kaip moraliniai asmenys abstrahuojantis nuo visų atsitiktinių faktų. Tenkinant sąžiningumo reikalavimą, pirminėje pozicijoje susitarimo dalyviai traktuojami simetriškai, nes kaip moraliniai asmenys jie yra lygūs: kiekvieną jų šiuo požiūriu kvalifikuoja tos pačios esminės savybės. Pradedame nuo informacinio bado padėties ir įsileidžiame tik tiek informacijos, kad susitarimas būtų racionalus, nors vis dar nepriklausomas nuo istorinio, gamtinio bei socialinio atsitiktinumo veiksnių. Net kur kas išsamesnė informacija būtų suderinama su nešališkumu, tačiau kantiškoji koncepcija siekia daugiau nei nešališkumo.[11]

[10] Normali skalė apibūdinama taip: kadangi pamatinės teisingumo problemos susijusios su visaverčių ir aktyvių visuomenės narių, tiesiogiai ar netiesiogiai susietų visam gyvenimui, tarpusavio santykiais, galima pagrįstai tarti, jog kiekvieno asmens fiziniai poreikiai ir psichologinės galios išlieka tam tikros normos ribose. Tad paliekame nuošalėje klausimą, kaip reikėtų spręsti išskirtines medicininės rūpybos ar psichinio neįgalumo problemas. Jeigu atrastume teoriją, paaiškinančią problemas normalioje skalėje, su visais kitais atvejais galėtume mėginti doroti vėliau.

[11] Už šį storesnės ir plonesnės nežinojimo uždangos išskyrimo būdą esu dėkingas Joshua Rabinowitzui.

Tad suprantama, kodėl visuomeninė sutartis turi būti traktuojama kaip hipotetinė ir neistorinė. Juk susitarimas pirminėje pozicijoje atspindi racionalaus svarstymo idealiomis ir neistorinėmis sąlygomis rezultatą, tokiomis sąlygomis, kurios išreiškia tam tikrus protingumo reikalavimus. Nėra jokių galimybių praktiškai realizuoti šį svarstymo procesą taip, kad jis tenkintų jam keliamus reikalavimus. Todėl jo rezultatas negali būti gautas tomis grynojo procedūrinio teisingumo priemonėmis, kuriomis naudojamasi derybose realiais atvejais. Tas rezultatas veikiau turi būti nustatomas mąstant analitiškai, t.y. pirminė pozicija turi būti apibūdinama gana griežtai, kad iš susitarimo dalyvių prigimties bei situacijos, su kuria jie susiduria, pobūdžio būtų galima dedukuoti, kokią teisingumo koncepciją jiems būtų geriausia priimti. Teisingumo turinys turi būti atrastas proto priemonėmis, t.y. išsprendžiant susitarimo problemą, iškylančią pirminėje pozicijoje.

Kad būtų išlaikytas esamasis interpretacijos laikas, visi teisingumo klausimai sprendžiami nustačius apribojimus, taikomus amžininkams. Pažvelkime į taupymo teisingumo problemą: kadangi visuomenė yra daugelio žmonių kartų bendradarbiavimo sistema, jai reikia taupymo teisingumo principo. Užuot įsivaizduodami (hipotetinį ir neistorinį) tiesioginį susitarimą tarp visų kartų, galime pareikalauti, kad susitarimo dalyviai susitartų dėl taupymo principo ir apribotų susitarimą šia papildoma sąlyga: jie turi norėti, kad visos *ankstesnės* kartos būtų juo vadovavusios. Tad tinkamas principas yra tas, kurį bet kurios kartos nariai (taigi visos kartos) priimtų kaip principą, kuriuo turėtų vadovautis jų karta ir kuriuo (taip jis norėtų) būtų vadovavusios visos ankstesnės (ir vadovautųsi visos vėlesnės) kartos, kad ir kaip toli jos būtų nutolusios į praeitį arba ateitį.[12]

[12] Ši susitarimo dėl taupymo sąlygų formuluotė skiriasi nuo pateikiamos *Teorijoje*, p. 128 ir toliau, p. 291 ir toliau. Ten nekeliamas reikalavimas, kad susitarimo dalyviai privalo norėti, kad ankstesnės kartos būtų laikiusios tų principų, kuriuos jie priima kaip amžininkai. Todėl tarus, kad kartos nesirūpina viena kita, jokie sumetimai jų neverčia rūpintis taupymu ateities kartoms. Dorojantis su šia problema ten buvo postuluojama, jog susitarimo dalyviai rūpinasi bent savo pačių palikuonimis. Nors toks postulatas nėra nepamatuotas, čia keliamo reikalavimo privalumas yra tai, kad jis pašalina problemą nekeisdamas motyvacinės prielaidos. Jis taip pat išsaugo pirminės pozicijos esamąjį laiką ir yra suderinamas su teorijos idealumo reikalavimu. Už šią pataisą esu dėkingas Thomasui Nageliui ir Derekui Parfitui; ją taip pat siūlė Jane English, pabrėždama sąsają su idealiąja teorija. Žr. jos „Justice Between Generations", p. 98.

Tai, kad pirminė situacija yra hipotetinė ir neistorinė, nekelia jokių problemų, jeigu deramai suvokiame jos teorinę paskirtį. Esamojo laiko interpretacijoje mes tarsi patys galime bet kada realizuoti šią situaciją paprasčiausiai svarstydami pirmuosius principus pagal nustatytus procedūrinius tokio svarstymo apribojimus. Mes vadovaujamės įvairių bendrumo laipsnių apmąstytais vertinimais *(considered judgments)* – pradedame nuo konkretesnių ir baigiame abstrakčiausiais. Tad jeigu pripažįstame vertinimus, kuriuos išreiškia tie procedūriniai reikalavimai ir atitinkamai pripažįstame vertybes, kurias įkūnija idėja, kad lygūs moraliniai asmenys būtų sąžiningoje padėtyje vienas kito atžvilgiu, kai pasirenkami pirmieji pamatinės struktūros principai, tai turime pripažinti apribojimus, kurie uždedami galimoms teisingumo koncepcijoms (procedūros rezultatui). Pirminės pozicijos idėja išreiškia pastangą atvaizduoti ir suvienyti formalius ir bendrus mūsų moralinio mąstymo elementus ir pateikti patogią bei vaizdžią konstrukciją, padedančią nustatyti, kurie iš galimų pirmųjų teisingumo principų būtų protingiausi.

Pabaigai dar viena pastaba: jeigu pamatinei struktūrai suteikiame ypatingą vaidmenį ir abstrahuojamės nuo įvairių atsitiktinių šios struktūros elementų, kad atrastume ją reguliuojančią deramą teisingumo koncepciją, tai, atrodo, neišvengiamai turime vadovautis vienokia ar kitokia pirminės pozicijos idėja. Ji yra visiškai natūralus visuomeninės sutarties idėjos vedinys, jeigu pamatinę struktūrą laikome pirmuoju teisingumo subjektu.

§ 7. Specifiniai pirminio susitarimo bruožai

Dabar mėginsiu paaiškinti, kodėl pirminis susitarimas pasižymi bruožais, kurie jį išskiria iš visų kitų susitarimų. Ir vėl paaiškinimo pagrindas bus ypatingas pamatinės struktūros vaidmuo: turime skirti konkrečius atskirus susitarimus, kurie sudaromi (ir atskiras asociacijas, kurios formuojamos) šios struktūros viduje, nuo pirminio susitarimo ir asmens, kaip piliečio, priklausomybės visuomenei. Pirmiausia pažvelkime į tuos atskirus susitarimus: paprastai jie sudaromi susitarimo šalims abipus žinant (arba pagrįstai spėjant), kokiais ištekliais, sugebėjimais bei galimybėmis disponuoja ir kokiais interesais vadovaujasi (kaip šie dalykai buvo realizuoti visuomenės pamatinių ins-

titucijų kontekste) kita šalis. Galime tarti, kad bet kuris tokių susitarimų dalyvis, individas ar asociacija, turi galimybę rinktis iš tam tikros alternatyvų aibės, gali pasverti kiekvieno pasirinkimo privalumus bei trūkumus ir priimti atitinkamą sprendimą. Tam tikromis sąlygomis individo indėlis į verslo korporaciją ar į asociaciją gali būti įvertintas: paprasčiausiai įsivaizduojama, kaip korporacija ar asociacija gyvuotų be to individo dalyvavimo, ir gautas skirtumas išreiškia jo naudą korporacijai ar asociacijai. Pačiam individui dalyvavimo jose patrauklumas priklauso nuo to, kokiomis alternatyviomis galimybėmis jis pats disponuoja. Taigi konkretūs sandoriai ir susitarimai sudaromi pamatinės struktūros apibrėžiamame esamų ir numatomų santykių konfigūracijų kontekste, ir būtent šių konfigūracijų pagrindu vyksta derybiniai išskaičiavimai.

Visuomeninės sutarties kontekstas yra visiškai kitoks, ir jį nusako bent trys faktai: mūsų priklausomybė visuomenei mums yra duota; mes nežinome, kuo būtume, jeigu jai nepriklausytume (net pati ši mintis galbūt yra beprasmiška); visuomenė, kaip visuma, neturi jokių tikslų ar tikslų hierarchijos ta prasme, kuria juos turi asociacijos ir individai. Šių faktų reikšmė aiškiai atsiskleidžia tada, kai visuomeninę sutartį mėginame traktuoti kaip įprastą susitarimą ir keliame klausimą, kaip tokiu atveju vyktų jos svarstymas. Kadangi susitarimo dalyviams narystė jų visuomenėje yra duota, būtų neįmanoma įvertinti kitų visuomenių patrauklumo laipsnio. Toliau, nėra būdo įvertinti asmens, dar nesančio visuomenės nariu, potencialaus indėlio visuomenei, nes šis indėlis negali būti žinomas ir bet kuriuo atveju neturi įtakos jo esamai situacijai. Dar daugiau, visuomenės kaip visumos *vis-a-vis* atskirų jos narių atžvilgiu nėra jokių sutartų tikslų, į kuriuos orientuojantis galima būtų įvertinti potencialų atskiro individo socialinį indėlį. Tokius tikslus turi asociacijos ir individai, tačiau jų neturi gerai tvarkoma visuomenė; ir nors ji siekia garantuoti teisingumą visiems savo piliečiams, tai nėra toks tikslas, pagal kurį galima būtų pasverti jų tikėtiną socialinį indėlį ir taip nustatyti jų socialinius vaidmenis ar jų socialinę vertę. Individo socialinio indėlio idėja (visuomenę traktuojant kaip asociaciją, turinčią teisę kelti įsiliejimo į ją sąlygas, kildinamas iš jos jau esamų narių tikslų) yra visiškai nepriimtina kantiškajai koncepcijai. Taigi visuomeninę sutartį būtina konstruoti specifiniu būdu, kuris ją atskirtų nuo visų kitų susitarimų.

Teisingumas kaip sąžiningumas atlieka šią užduotį konstruodamas pirminės pozicijos idėją. Ši konstrukcija turi atspindėti minėtus esminius skirtumus ir pridurti trūkstamus susitarimo elementus, kad pasiektas susitarimas būtų racionalus. Panagrinėkime paeiliui tris ankstesnėje pastraipoje minėtus faktus. Kalbėdami apie pirmąjį faktą tariame, jog pirminės pozicijos susitarimo dalyviai savo narystę visuomenėje laiko tam tikru fiksuotu dalyku. Ši prielaida atspindi faktą, jog gimstame tam tikroje visuomenėje ir joje realizuojame vieną iš galimų savo asmenybės formų; mūsų įsiliejimo į kitą visuomenę klausimo apskritai nekyla. Tad susitarimo dalyvių užduotis – susitarti dėl visuomenės, kurioje jiems teks praleisti visą savo gyvenimą, pamatinės struktūros principų. Nors priimti principai neabejotinai numatys (deramai apribotą) emigracijos laisvę, jie netoleruos tokių institucinių darinių, kurie gali būti teisingi tik toleruojant emigraciją. Prieraišumo saitai, vienus žmones siejantys su kitais, su vietovėmis, su asociacijomis bei bendrijomis, taip pat kultūriniai ryšiai paprastai yra pernelyg stiprūs, kad jų galima būtų atsisakyti; ir tai nėra apgailėtinas gyvenimo faktas. Tad emigracijos teisė neturi įtakos tam, kas laikytina teisinga pamatine struktūra, nes ši struktūra turi būti traktuojama kaip schema, į kurią žmonės ateina gimdami ir kurioje praleidžia visą savo gyvenimą.

Eidami prie antrojo aukščiau minėto fakto pastebėkime, jog nežinojimo uždanga ne tik garantuoja lygių moralinių asmenų tarpusavio padėties sąžiningumą, bet ir, pašalindama informaciją apie susitarimo dalyvių interesus bei sugebėjimus, parodo, jog žvelgiant į mus atsietai nuo mūsų vietos ir mūsų istorijos visuomenėje net mūsų potencialūs sugebėjimai negali būti pažinti, o mūsų interesai ir charakteriai dar turi susiformuoti. Tad pirminė pozicija deramai atspindi faktą, jog mūsų kaip protingų ir atsakingų būtybių prigimtis, atsiejus ją nuo visuomenės, tėra labai įvairių galimybių potencialas. Galiausiai, trečia, nėra jokių socialinių tikslų, išskyrus tuos, kuriuos nustato patys teisingumo principai arba kuriuos jie įgalina; tačiau šie principai dar turi būti priimti.

Nors tie racionalūs išskaičiavimai, kurie paprastai veikia susitarimus visuomenėje, neveikia pirminėje pozicijoje, vis dėlto kai kurie šios pirminės situacijos aspektai teikia galimybių racionaliems svarstymams. Antai pasirinkimo alternatyvos yra ne įsitraukimo į kitas visuomenes galimybės, bet alternatyvių teisingumo koncepcijų, reguliuojančių pamatinę visuomenės struktūrą, sąrašas. Susitarimo dalyvių interesus bei

preferencijas nusako pirminių gėrybių poreikis.[13] Tiesą sakant, jų galutiniai tikslai ir siekiai jau yra susiformavę, tik nėra jiems žinomi; ir būtent siekdami apginti šiuos jau susiformavusius interesus, taip pat išsaugoti būtinas moralinės asmenybės išlikimo sąlygas, jie alternatyvias teisingumo koncepcijas vertina remdamiesi savo preferencijomis (pirminėje pozicijoje) pirminių gėrybių atžvilgiu. Galiausiai jiems prieinamos bendros socialinės teorijos žinios teikia pakankamai duomenų, kad jie įvertintų alternatyvių teisingumo koncepcijų praktiškumą ir padarinius. Dėl šių pirminės pozicijos bruožų visuomeninę sutartį galima traktuoti kaip racionalų susitarimą, nepaisant jo neįprastumo.

§ 8. Socialinė žmogiškųjų santykių prigimtis

Panagrinėkime tris būdus, kai socialinis žmogiškųjų santykių aspektas atsispindi pačių teisingumo principų turinyje. Pirma, skirtumo principas (kuris reguliuoja ekonominę ir socialinę nelygybę) neskiria to, ką individai įgyja kaip visuomenės nariai, nuo to, ką jie įgytų, jeigu nebūtų jos nariais.[14] Tiesą sakant, neįmanoma suprasti, ką reiškia toji individo socialinių įgijimų dalis, kuri pranoksta įgijimus, kuriuos jis turėtų kitoje visuomenėje ar prigimtinėje būklėje. Galime, jeigu norime, konstruodami pirminės pozicijos argumentą, įvesti prigimtinės būklės sąvoką ir ją apibrėžti kaip būklę susitarimo nesant. Ją apibūdina bendrasis egoizmas su visais jo padariniais.[15] Tačiau šis apibrėžimas nenurodo

[13] Šios gėrybės apibrėžiamos kaip tie dalykai, kurių, žvelgiant iš pirminės pozicijos, kiekvienam racionalu norėti, kad ir kokie būtų jo galutiniai tikslai (kurie jam nėra žinomi). Jos yra, taip sakant, universalios priemonės realizuojant visas arba beveik visas racionalias tikslų sistemas. Žr. *Teoriją*, p. 92–95, 396, 433 ir toliau.

[14] Vienas iš §7–8 tikslų – iš dalies atsakyti į Davido Gauthier pateiktą skirtumo principo kritiką jo straipsnyje „Justice and Natural Endowment“, *Social Theory and Practice* 3 (1974):3–26. Atkreipiu dėmesį į šią kritiką, nes jo argumentacija remiasi prielaida, jog galima atskirti tai, ką individai įgyja kaip visuomenės nariai, nuo to, ką jie įgytų prigimtinės būklės sąlygomis. Manau, kad jeigu šis skirtumas neturi jokios realios prasmės, tai Gauthier kritika gali būti atremta. Žinoma, tam reikėtų platesnio paaiškinimo. Bet kuriuo atveju visiškai sutinku su jo pastabomis p. 25 ir toliau, ir stengiuosi parodyti, kaip kantiškoji visuomeninės sutarties teorija gali būti formuluojama atsižvelgiant į jas.

[15] Žr. *Teoriją*, p. 136, 147.

jokios konkrečios būklės. Pirminėje pozicijoje žinoma tik tai, kad bet kuri iš teisingumo koncepcijų, kurias svarsto susitarimo dalyviai, savo padariniais yra pranašesnė už bendrąjį egoizmą. Nekeliama klausimo, kaip nustatyti bet kurio asmens socialinį indėlį ar kiek kiekvienas laimi priklausydamas visuomenei, palyginti su jo padėtimi, jeigu jis nepriklausytų visuomenei, tad ir nemėginame tokių vertinimų pagrindu piliečiams paskirstyti socialinio bendradarbiavimo naudos. Nors tokie vertinimai gali būti daromi visuomenėje veikiančiose asociacijose, analogiški vertinimai, priimant pamatinės struktūros principus, neturi jokio pagrindo. Įsivaizduojama padėtis kitose visuomenėse ar prigimtinėje būklėje nevaidina jokio vaidmens pasirenkant teisingumo koncepciją ir juo labiau taikant du mūsų teisingumo principus.

Antra, du teisingumo principai reguliuoja tai, kaip asociacijose bei kitokiose bendradarbiavimo formose, veikiančiose pamatinės struktūros rėmuose, įgyjamos teisės į atlygį mainais už indėlį. Kaip matėme, šis indėlis vertinamas pagal konkrečius individų bei asociacijų tikslus; tą indėlį iš dalies lemia žmonių pastangos bei rezultatai, ir socialinės aplinkybės bei grynas atsitiktinumas. Indėlis gali būti apibrėžiamas tik kaip indėlis į vienokią ar kitokią asociaciją vienokioje ar kitokioje konkrečioje situacijoje. Toks indėlis atspindi individo ribinę vertę konkrečiai grupei. Šio pobūdžio indėlis neturi būti painiojamas su indėliu į pačią visuomenę ar su piliečių kaip visuomenės narių vertingumu visuomenei. Individo atlygių visuma ar net neatlyginami jų indėliai į įvairias visuomenės asociacijas nelaikytini indėlio į visuomenę matu. Kantiškoji koncepcija atmeta individo indėlio į visuomenę idėją, keliamą pagal analogiją su individo indėliu į visuomenėje veikiančias asociacijas. Jeigu apskritai kalbame apie piliečių vertę, tai jų vertė teisingoje ir gerai tvarkomoje visuomenėje visada yra lygi;[16] ir šią lygybę atspindi pamatinių laisvių bei galimybių lygybės sistema, taip pat skirtumo principo taikymas.[17]

Trečia, prisiminkime, kad kantiškojoje koncepcijoje susitarimo dalyviai laikomi laisvais ir lygiais asmenimis. Sakydami, kad jie yra

[16] Piliečių vertė gerai tvarkomoje visuomenėje yra visada lygi todėl, kad tariama, jog tokioje visuomenėje kiekvienas pripažįsta teisingas institucijas ir atlieka savo pareigas vedamas stipraus teisingumo jausmo. Nelygybė kyla ne dėl nelygios žmonių moralinės vertės; jos paaiškinimo reikia ieškoti kitur.

[17] Žr. toliau, §9 antrąją pastraipą.

moraliniai asmenys, turime omeny, kad jie turi tam tikrą gėrio sampratą (galutinių tikslų sistemą) ir gebėjimą suprasti teisingumo idėją bei ja vadovautis savo gyvenime (teisingumo jausmas). Moralinių asmenų laisvė gali būti interpretuojama dvejopai: pirma, kaip laisvi asmenys jie sau priskiria aukštesniojo lygmens interesą reguliuoti visus kitus savo interesus, net pačius svarbiausius, pagal proto reikalavimus, t.y. pagal racionalius ir protingus principus, išreiškiančius jų autonomiją. Be to, laisvi asmenys nesusitapatina su kuriuo nors konkrečiu savo galutiniu tikslu ar tokių tikslų šeima ir visada sau priskiria gebėjimą kritiškai vertinti ir revizuoti savo tikslus pagal proto reikalavimus. Antra, tariame, kad laisvi asmenys atsako už savo interesus ir tikslus: jie geba kontroliuoti ir revizuoti savo norus bei troškimus ir, jeigu reikia, prisiimti už juos visą atsakomybę.[18]

Laisvės sąvoka, taikoma socialinėms institucijoms, išreiškia tam tikrą teisių ir laisvių struktūrą; lygi laisvė reiškia, kad tam tikros pamatinės laisvės ir galimybės yra lygios ir kad socialinė bei ekonominė nelygybė yra reguliuojama principų, padedančių išlaikyti apylygę šių laisvių vertę. Iš šių laisvės apibrėžimų, taikomų moraliniams asmenims bei socialinėms formoms, aiškiai matyti, jog laisvi ir lygūs asmenys nėra apibrėžiami kaip tokie, kurių socialiniai santykiai tenkina pirminėje pozicijoje priimtus principus. Toks apibrėžimas paverstų niekais šių principų įrodymą, kuris grindžiamas prielaida, jog jie dar turi būti priimti. Kai tik susitarimo dalyviai apibūdinami terminais, turinčiais institucinę išraišką, tada, žinant pamatinės struktūros vaidmenį, neatsitiktinai pirmieji teisingumo principai tiesiogiai taikomi pamatinei struktūrai. Moralinių asmenų laisvė ir lygybė reikalauja tam tikros viešosios formos, ir dviejų principų turinys tenkina šį reikalavimą. Ši koncepcija visiškai skiriasi, pavyzdžiui, nuo klasikinio utilitarizmo, kuris pradeda nuo gebėjimo patirti malonumą ir skausmą arba nuo tam tikrų savaime vertingų potyrių, apibrėžiamų nepriklausomai nuo kokių nors institucinių raiškos formų, nors ir pripažįsta, kad tam tikros socialinės formos yra pranašesnės už kitas kaip veiksmingesnės priemonės siekti didžiausio grynojo laimės balanso arba didžiausios naudingumo sumos.

[18] Šios pastabos šiek plačiau dėstomos mano straipsnyje „Reply to Alexander and Musgrave", *Quarterly Journal of Economics* 88 (November 1974):639–643.

§ 9. Idealioji pamatinės struktūros forma

Dabar prieiname prie ketvirtosios, paskutinės, idėjos (žr. §1 pabaigą), būtent: nors spręsdama gėrybių paskirstymo klausimą visuomenė daugeliu atvejų gali pagrįstai remtis grynuoju procedūriniu teisingumu, bet kuri teisingumo koncepcija turi vadovautis tam tikra idealia pamatinės struktūros forma, pagal kurią būtų reguliuojami ir koreguojami kumuliatyvūs socialinių procesų rezultatai.[19]

Pripažįstant ypatingą pamatinės struktūros vaidmenį natūraliai kyla klausimas: kokiu principu vadovaudamiesi laisvi ir lygūs moraliniai asmenys galėtų pripažinti faktą, jog socialinę ir ekonominę nelygybę bent iš dalies lemia atsitiktiniai socialiniai, gamtiniai bei istoriniai veiksniai? Kadangi susitarimo dalyviai save laiko laisvais ir lygiais, akivaizdus išeities taškas būtų idėja, kad visos socialinės pirminės gėrybės, tarp jų pajamos ir turtas, turi būti skirstomos po lygiai: kiekvienam turėtų priklausyti vienoda jų dalis. Tačiau jie turi atsižvelgti ir į organizacinius reikalavimus bei ekonominio efektyvumo sumetimus. Tad būtų neprotinga sustoti prie lygaus padalijimo principo. Pamatinė struktūra turi toleruoti organizacinę bei ekonominę nelygybę, jeigu ji gerina kiekvieno, ypač blogiausioje padėtyje esančio, situaciją su sąlyga, kad tokia nelygybė yra suderinama su laisvių ir galimybių lygybe. Pradėjus nuo lygaus paskirstymo, laimėjusieji mažiausiai (atskaitos tašku laikant lygų paskirstymą) turi savotišką *veto* teisę. Taip susitarimo dalyviai pasiekia skirtumo principą. Čia lygus paskirstymas priimamas kaip atskaitos taškas, nes jis atspindi žmonių situaciją, kai jie suvokiami kaip laisvi ir lygūs moraliniai asmenys. Tokių asmenų visuomenėje tie, kurie įgyja daugiau nei kiti, gali taip elgtis su sąlyga, kad taip gerinama situacija tų, kurie įgyja mažiau. Šie intuityvūs pastebėjimai rodo, kodėl skirtumo principas yra tinkamas socialinės ir ekonominės nelygybės reguliavimo kriterijus.

Norint suprasti skirtumo principą būtina atsižvelgti į keletą dalykų. Pirma, du teisingumo principai, veikdami tandemu, jau apima svarbų grynojo procedūrinio teisingumo elementą realaus paskirstymo procese. Jie yra taikomi pamatinei struktūrai ir jos paskirstymo sistemai:

[19] Apie grynąjį procedūrinį teisingumą žr. *Teoriją*, p. 84–89, 310–315; taip pat p. 64, 66, 72 ir toliau, 274-280, 305–310.

jeigu laikomasi tam tikrų apribojimų, bet koks paskirstomasis rezultatas yra sąžiningas. Sąžiningą paskirstymą galima pasiekti tik per tam tikrą ilgą sąžiningą socialinį procesą, kai laikantis tam tikrų viešai paskelbtų taisyklių įgyjamos ir pripažįstamos teisės į gėrybes *(entitlements)*. Šie bruožai apibūdina grynąjį procedūrinį teisingumą. Tad jeigu keliamas abstraktus klausimas, ar tam tikras esamų gėrybių paskirstymas konkretiems individams su jų žinomais norais bei preferencijomis yra teisingesnis už kitokį paskirstymą, tai atsakymo į jį paprasčiausiai nėra.[20]

Taigi teisingumo principai ir pirmiausia – skirtumo principas yra taikomi pagrindiniams viešiesiems principams bei politinėms strategijoms, kurios reguliuoja socialinę bei ekonominę nelygybę. Jų pagrindu koreguojama pati paskirstymo sistema ir joje naudojami standartai bei kriterijai. Skirtumo principas taikytinas, pavyzdžiui, pajamų bei turto apmokestinimo srityje, fiskalinėje bei ekonominėje politikoje. Jis taikomas viešajai teisės sistemai bei įstatymams, tačiau ne konkrečioms transakcijoms ar paskirstymo aktams; jis taikomas ne individų ir asociacijų sprendimams, bet institucinei struktūrai, pagal kurią priimami šie sprendimai ir atliekamos šios transakcijos. Nevykdomas joks neskelbiamas ir nenumatomas kišimasis į piliečių lūkesčius bei įgijimus. Turtinės teisės įgyjamos ir pripažįstamos pagal viešąją taisyklių sistemą. Visi mokesčiai ir apribojimai iš principo yra numatomi, o turtas įgyjamas iš anksto žinant, kad tam tikra jo dalis bus perskirstyta. Priekaištas, kad skirtumo principas reikalauja nuolatinės konkrečių transakcijų peržiūros ir savavališko kišimosi į privačius sandorius, remiasi nesusipratimu.

Mūsų du teisingumo principai nereikalauja, kad faktinis gėrybių paskirstymas kuriuo nors momentu (ar ilgainiui) atitiktų kokią nors atpažįstamą schemą, pavyzdžiui, lygybės schemą, ar kad paskirstymo nelygybės laipsnis neperžengtų tam tikrų ribų, pavyzdžiui, Gini koeficiento reikšmių.[21] Jie tik reikalauja, kad (leistina) nelygybė turėtų funkcinį poveikį blogiausioje padėtyje esančiųjų situacijai gerinti ir šį funkcinį poveikį suvoktų kaip paskirstymo sistemos, įkūnytos viešosiose ins-

[20] Žr. *Teoriją*, p. 80.

[21] Apie šį ir kitus nelygybės matavimo būdus žr. A.K. Sen, *On Economic Inequality* (New York: W. W. Norton, 1973), ch. 2.

titucijose, veikimo rezultatą. Jais nesiekiama iš socialinio gyvenimo pašalinti bet kokio atsitiktinumo, nes tam tikras atsitiktinumo elementas yra neišvengiamas. Net jeigu lygus prigimtinių sugebėjimų pasiskirstymas atrodytų labiau suderinamas su laisvų asmenų lygybe, šių sugebėjimų perskirstymo klausimo (jeigu jis apskritai prasmingas) nekyla, nes jis būtų nesuderinamas su asmens neliečiamumo reikalavimu. Mums taip pat nebūtina remtis specifinėmis prielaidomis apie prigimtinių sugebėjimų variacijų dydį; pakanka tarti, kad, būdami realizuoti vėlesniame gyvenime, jie yra veikiami įvairių atsitiktinių veiksnių. Institucijos socialinį bendradarbiavimą turi organizuoti taip, kad skatintų konstruktyvias pastangas. Turime teisę disponuoti savo įgimtais sugebėjimais ir teisę į visa tai, ką įgyjame dalyvaudami sąžiningame socialiniame procese. Problema, žinoma, yra tai, kaip apibrėžti tokį procesą. Du mūsų principai išreiškia idėją, kad niekas neturi gauti mažiau nei jis gautų pirminių gėrybių lygaus paskirstymo atveju ir kad vykstant socialiniam bendradarbiavimui ir kylant bendrai gerovei esama nelygybė turi duoti naudos tiems, kurių padėtis pagerėjo mažiausiai, atskaitos tašku laikant lygų paskirstymą.

Šie du principai taip pat nusako idealią pamatinės struktūros formą, į kurią orientuojantis turi būti ribojami ir koreguojami instituciniai bei procedūriniai procesai. Tarp šių apribojimų yra apribojimų turto kaupimui (ypač jeigu egzistuoja privati gamybos priemonių nuosavybė), kurie išplaukia iš politinių laisvių vertės ir galimybių lygybės reikalavimų, taip pat apribojimų, grindžiamų stabilumo ir pateisinamo pavydo argumentais, susijusiais su pirmine savigarbos gėrybe.[22] Mums reikia tokio idealo, į kurį galėtume orientuotis atlikdami korekcijas, kurios yra būtinos pamatiniam teisingumui palaikyti. Kaip matėme (§4), net jeigu kiekvienas elgsis sąžiningai pagal protingas taisykles, kurias praktiškai įmanoma primesti individams, daugelio atskirų transakcijų visuminis rezultatas galiausiai sugriaus pamatinį teisingumą. Tai yra ypač akivaizdu, kai į visuomenę pažvelgiame kaip į skirtingų kartų bendradarbiavimo sistemą. Tad net gerai tvarkomoje visuomenėje visada reikia pamatinės struktūros korekcijų. Todėl būtina nustatyti institucinį darbo pasidalijimą tarp pamatinės struktūros ir taisyklių, tiesiogiai taikomų konkrečioms transakcijoms. Individams ir aso-

[22] Žr. *Teoriją*, p. 224–227, 277 ir toliau, 534–537, 543–546.

ciacijoms paliekama laisvė siekti savo tikslų išliekant ribose tų pamatinių institucijų, kuriose atliekamos būtinosios operacijos pamatinės struktūros teisingumui išlaikyti.

Struktūrinio idealo, kurio pagrindu galima apibrėžti apribojimus ir orientuoti koregavimo operacijas, reikia ne vien dėl vykdomo neteisingumo. Net jeigu visuomenėje būtų griežtai laikomasi visų protingų ir praktiškai įgyvendinamų taisyklių, tokio koregavimo būtinybė vis vien išliktų. Faktas, kad realiame politiniame ir socialiniame gyvenime dažnai susiduriame su neteisingumu, tik pabrėžia šią būtinybę. Grynai procedūrinė teorija, neteikianti jokių struktūrinių teisingos socialinės tvarkos principų, būtų mažai naudinga mūsų pasaulyje, kur politinis tikslas – šalinti neteisingumą judant teisingos pamatinės struktūros link. Teisingumo koncepcija turi apibrėžti reikiamus struktūrinius principus ir nurodyti bendrąją politinio veiksmo kryptį. Neturėdami šios idealios pamatinių institucijų formos, neturėtume racionalių orientyrų, parodančių, kaip nuolat koreguodami socialinį procesą galime išlaikyti pamatinį teisingumą ir šalinti esamą neteisingumą. Tad ideali teorija, apibrėžianti tobulai teisingą pamatinę struktūrą, yra būtinasis neidealios teorijos papildinys, be kurio pokyčių siekis būtų betikslis.

§ 10. Atsakymas į Hegelio kritiką

Tuo baigiu keturių idėjų, suformuluotų §1 pradžioje, aptarimą. Vienas iš šio aptarimo rezultatų yra tai, kad galime pateikti atsakymą idealizmui. Mūsų problema yra ta, kad norint rutulioti kantiškąją teisingumo koncepciją pageidautina Kanto doktrinos struktūrą atskirti nuo jos transcendentinių idealistinių ištakų ir suteikti jai procedūrinę interpretaciją pirminės pozicijos konstrukto sąvokomis. (Tokio atskyrimo galimybė mums svarbi vien dėl to, kad tai mums leistų parodyti, jog yra galima Kanto doktrinos procedūrinė interpretacija daugmaž empiriniuose teoriniuose rėmuose.) Tačiau norėdami pasiekti šį tikslą turime parodyti, jog pirminės pozicijos konstruktas, kur naudojamasi visuomeninės sutarties idėja, atlaiko tą taiklią kritiką, kurią idealistai naudojo prieš savo laikų visuomeninės sutarties doktriną.

Pavyzdžiui, Hegelis manė, kad šioje doktrinoje visuomenė ir valstybė painiojama su privačių asmenų asociacija, kad joje pernelyg lais-

vai atsitiktiniams privatiems interesams bei asmeniniams individų rūpesčiams leidžiama daryti įtaką viešosios teisės formai bei turiniui ir kad joje negali būti paaiškintas faktas, jog ne nuo mūsų valios priklauso mūsų gimimas ir priklausomybė konkrečiai visuomenei. Hegeliui visuomeninės sutarties doktrina buvo neteisėtas ir nekritiškas ekstrapoliavimas idėjų, kurių tikroji sritis apsiriboja (tuo, ką jis vadina) „pilietine visuomene". Kitas jo priekaištas yra tai, kad doktrina nesupranta socialinės žmogiškųjų būtybių prigimties ir priskiria joms tam tikrus prigimtinius sugebėjimus bei specifinius norus, nepriklausančius nuo visuomenės ir teoriniu požiūriu ankstesnius už visuomenę.[23]

Mėginau atsakyti į šią kritiką pirmiausia teigdamas, jog pirminis teisingumo subjektas yra pamatinė visuomenės struktūra, kurios esminė paskirtis – garantuoti pamatinį teisingumą (§4–5). Ir nors iš pirmo žvilgsnio šis teiginys gali atrodyti kaip nuolaida, iš tikrųjų jis toks nėra: pirminė pozicija vis dar gali būti apibrėžiama taip, kad išreikštų laisvų ir lygių moralinių asmenų sąžiningas tarimosi sąlygas, kurioms esant jie gali pasiekti racionalų susitarimą. Šis apibrėžimas priklauso nuo specifinės laisvų ir lygių moralinių asmenų traktuotės ir nuo jų norų bei poreikių (turinčių reikšmės pirminės pozicijos argumentui) interpretacijos, grindžiamos pirminių gėrybių idėja. Žinoma, susitarimą dėl teisingumo koncepcijos turime skirti nuo visų kitų susitarimų, tačiau šis reikalavimas neturi stebinti: turime iš anksto suprasti, jog susitarimas, kuriuo grindžiami pamatinės struktūros principai, pasižymės bruožais, išskiriančiais jį iš visų susitarimų, sudaromų tos struktūros ribose (§6-7). Galiausiai parodžiau, kokiu būdu teisingumas kaip sąžiningumas gali būti suderintas su socialine žmogiškųjų būtybių prigimtimi (§8). Be to, kadangi koncepcija remiasi pakankamai individualistiniu pagrindu (pirminėje pozicijoje turime reikalų su laisvais ir lygiais moraliniais asmenimis), ji yra moralinė koncepcija, teikianti deramą vietą socialinėms vertybėms, tačiau joms neaukojanti asmens laisvės ir neliečiamybės.

Gali būti, kad kitos kontraktarinės teorijos neatlaiko idealistinės kritikos. Istorinio proceso doktrinos, kaip jas pateikia Hobbesas ir Locke'as, arba libertarizmas, nepaisant svarbių jų tarpusavio skirtumų, gali

[23] Žr. *The Philosophy of Right*, trans. by T. M. Knox (Oxford: Clarendon Press, 1942), p. 58 ir toliau, 70 ir toliau, 156 ir toliau, 186.

būti šios kritikos pažeidžiamos. Pirma, kadangi visuomeninė sutartis sudaroma prigimtinės būklės sąlygomis (Hobbeso ir Locke'o atveju) arba individai sutinka tapti vyraujančios saugos agentūros klientais (libertarizmo schemoje), tai atrodo neišvengiama, jog šių susitarimų sąlygos arba aplinkybės, kurias jie ratifikuoja, bus veikiamos atsitiktinių tariamai teisingo istorinio proceso veiksnių, tokio proceso, kuris nepasižymi tendencija išlaikyti pamatinio teisingumo arba judėti jo link. Su šia problema akivaizdžiai susiduria Locke'o doktrina. Jis taria, kad sudarius visuomeninę sutartį ne visi visuomenės nariai turi lygias politines teises: tik piliečiams, turintiems nuosavybę, teikiama balsavimo teisė, todėl beturčiai neturi teisės reikšti politinę valią.[24] Reikia manyti, jog vykstant tariamai teisingam istoriniam procesui per daugelį kartų turtas susikaupė kai kurių žmonių rankose, o kai kurie kiti liko beturčiais ne dėl savo pačių kaltės; ir net jeigu visuomeninė sutartis kartu su atitinkamu paklusimu politiniam autoritetui, jų nuomone, yra visiškai racionali ir neprieštarauja jų pareigai prieš Dievą, ji nesuteikia jiems šių pamatinių politinių teisių. Kantiškuoju požiūriu, Locke'o doktrina socialinius moralinių asmenų santykius nepagrįstai padaro priklausomus nuo atsitiktinių istorinių bei socialinių veiksnių, neturinčių nieko bendra su jų laisve ir lygybe ir galiausiai griaunančių jų laisvę ir lygybę. Apribojimai, kuriuos Locke'as uždeda tariamam istoriniam procesui, nėra pakankamai griežti, kad garantuotų tokią pamatinio teisingumo sampratą, kuri būtų priimtina laisviems ir lygiems moraliniams asmenims. Tai galima parodyti tarus, kad visuomeninė sutartis sudaroma iškart po to, kai žmonės sutveriami kaip laisvi ir lygūs prigimtinės būklės asmenys. Tarus, kad jų padėtis vienas kito atžvilgiu deramai atspindi jų laisvę ir lygybę, taip pat tai, kad (Locke'o požiūriu) Dievas nė vienam iš jų nesuteikė teisės disponuoti politine galia, jie veikiausiai priimtų principus, garantuojančius lygias pamatines (tarp jų ir politines) teises visam vėlesniam istoriniam procesui. Ši Locke'o doktrinos interpretacija paverčia ją neistorine doktrina. Tai, kad Locke'as, kaip atrodo, nesvarstė šios alternatyvios galimybės, liudija istorinį jo teorijos pobūdį.[25]

[24] Žr. *Second Treatise of Government*, §140 ir 158.

[25] Kalbėdamas apie šį istorinį Locke'o teorijos aspektą remiuosi Quentinu Skinneriu.

Taip pat sakiau, jog bet kuri visuomeninės sutarties teorija turi pripažinti būtinąjį dardo pasidalijimą tarp pamatinės struktūros operacijų, palaikančių pamatinį teisingumą, ir teisinių taisyklių, taikomų tiesiogiai individams bei asociacijoms ir reguliuojančių jų konkrečias transakcijas. Galiausiai kantiškoji koncepcija nesinaudoja individų padėties prigimtinėje būklėje ir jų padėties visuomenėje priešprieša. Šios rūšies kontrastas taikytinas tik susitarimams, sudaromiems pamatinių institucijų ribose ir nevaidina jokio vaidmens apibrėžiant pamatines visuomenės narių teises. Be to, kiekvienas atskaitos taškas, lyginant santykinius piliečių pranašumus, turi būti grindžiamas jų dabartiniais santykiais ir tuo, kaip dabar funkcionuoja jų socialinės institucijos, o ne tuo, kaip realioji (ar tariamai teisinga) istorinė transakcijų seka, nusidriekianti daugelį kartų į praeitį, pagerino (arba pagerintų) kiekvieno padėtį, palyginti su pradine (ar kuria nors hipotetine) prigimtine būkle.

Čia nemėginu kritikuoti kitų visuomeninės sutarties teorijų. Tam prireiktų atskiros studijos. Veikiau mėginu paaiškinti, kodėl teisingumas kaip sąžiningumas pamatinę struktūrą laiko pirmuoju teisingumo subjektu ir šiam atvejui kuria specialią teoriją. Atsižvelgiant į unikalius šios struktūros bruožus ir į jos vaidmenį susitarimo idėja, kad galėtų būti realizuotas visuomeninės sutarties doktrinos kantiškosios formos tikslas, turi būti atitinkamai transformuojama. Mėginau parodyti, kaip gali būti atlikta ši būtinoji transformacija.

VIII PASKAITA

Pamatinės laisvės ir jų prioritetas[1]

H. L. A. Hartas parodė, jog toji pamatinių laisvių ir jų prioriteto samprata, kurią pateikiau *Teisingumo teori-*

[1] Čia pateikiamas gerokai pataisytas ir ilgesnis 1981 m. balandžio mėnesį Mičigano universitete perskaitytos Tannerio fondo paskaitos variantas. Esu dėkingas Tannerio fondui ir Mičigano universiteto Filosofijos fakultetui už suteiktą galimybę perskaityti šią paskaitą. Naudodamasis proga noriu padėkoti H. L. A. Hartui už kritinę recenziją (žr. išn. 2), į kurią mėginau iš dalies atsakyti. Siekiau bendrais bruožais atsakyti į tai, ką laikau dviem svarbiausiomis jo iškeltomis problemomis. Tai mane privertė keliais svarbiais aspektais pakeisti savo ankstesnį laisvės aiškinimą. Esu dėkingas Joshua Rabinowitzui už daugelį vertingų komentarų ir siūlymų, kaip įveikti Harto keliamas problemas.

Esu dėkingas Samueliui Schoffleriui ir Anthony Kronmanui už paskaitos komentarus bei už vėlesnius pokalbius. Schefflerio komentarai privertė mane visiškai perrašyti ir smarkiai išplėsti pradinį to, kas dabar yra 5 ir 6 skirsniai, variantą. Kronmano komentarai buvo itin naudingi pertvarkant

joje, be daugybės kitų trūkumų turi ir dvi dideles spragas. Šioje paskaitoje mėginsiu glaustai paaiškinti, kaip galima užtaisyti šias spragas. Pirmoji spraga yra tai, kad nėra deramai išaiškinta, kuo remdamiesi susitarimo dalyviai pirminėje pozicijoje pripažįsta pamatines laisves ir susitaria dėl jų prioriteto.[2] Ši spraga susijusi su antrąja, kuri išryškėja taikant teisingumo principus konstitucinėje, įstatymų leidybos ir teismo sprendimų priėmimo stadijose. Nepateikiama jokio patenkinamo kriterijaus, nurodančio, kokiu būdu, gaunant informaciją apie socialines sąlygas, toliau turi būti konkretizuojamos ir tarpusavyje derinamos pamatinės laisvės.[3] Mėginsiu užtaisyti šias dvi spragas užbaigdamas pataisas, kurias jau esu padaręs savo Dewey paskaitose. Bendrais bruožais paaiškinsiu, kaip galima pagrįsti pamatines laisves ir jų prioritetą remiantis piliečių, kaip laisvų ir lygių asmenų, samprata bei patobulintu pirminių gėrybių sąrašu.[4] Šios pataisos atskleidžia, jog pamatinių laisvių ir jų prioriteto pagrindas yra liberalioji asmens koncepcija, o ne vien, kaip manė Hartas, racionalių interesų idėja.[5] Vis dėlto teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijos struktūra ir turinys išlieka beveik nepakitę. Smarkiai pakeistas tik pirmojo teisingumo principo formulavimas, tačiau abu teisingumo principai iš esmės lieka tie patys; išlieka ir pirmojo principo prioritetas prieš antrąjį.

7 skirsnį. Taip pat privalau padėkoti Burtonui Drebenui, kurio pamokomi patarimai ir samprotavimai mane privertė padaryti daugybę pakeitimų ir pataisymų.

Noriu pabrėžti, jog šis pamatinių laisvių ir jų prioriteto aiškinimas turi šiek tiek panašumų į gerai žinomą Alexanderio Meiklejohno požiūrį (žr. išn. 12), kai jis taikomas to, ką vadinu „gerai tvarkoma visuomene", konstitucinei doktrinai. Tačiau yra ir svarbių skirtumų. Pirma, toji pirmenybė, kurią Meiklejohnas teikia politinėms laisvėms ir žodžio laisvei, čia teikiama visai pamatinių laisvių visumai; antra, savivalda, kaip vertybė, kuri Meiklejohnui dažnai atrodo esanti svarbiausia, čia tėra viena iš svarbių vertybių; galiausiai čia pateikiamas visiškai kitoks filosofinis pamatinių laisvių pagrindimas.

[2] H. L. A. Hart, „Rawls on Liberty and Its Priority", *University of Chicago Law Review* 40(3) (Spring 1973), p. 551–555 (toliau – Hart); perspausdinta: *Reading Rawls*, ed. by Norman Daniels, New York: Basic Books, 1975), p. 249–252 (toliau – Daniels).

[3] Hart, p. 542–550; Daniels, p. 239–244.

[4] Žr. „Kantian Constructivism in Moral Theory", *Journal of Philosophy* 77(9) (September 1980), p. 519–530.

[5] Hart, p. 555; Daniels, p. 252.

§ 1. Pradinis teisingumo kaip sąžiningumo tikslas

Prieš pradedant nagrinėti dvi pamatinių laisvių aiškinimo spragas, derėtų padaryti kelias įvadines pastabas. Pirma, du teisingumo principai formuluojami taip:

a) kiekvienas asmuo turi vienodą teisę į visiškai pakankamą lygių pamatinių laisvių schemą, kuri yra suderinama su panašia laisvių schema visiems;
b) socialinė ir ekonominė nelygybė turi tenkinti dvi sąlygas: pirma, ji turi būti siejama su padėtimis ir pareigybėmis, kurios yra atviros visiems sąžiningos galimybių lygybės sąlygomis; antra, ji turi būti naudingiausia blogiausioje padėtyje esantiems visuomenės nariams.

Sakėme, jog pirmasis teisingumo principas yra pakeistas. Žodžiai „visiškai pakankama schema" pakeičia *Teorijoje* vartojamą frazę „plačiausia bendroji sistema".[6] Dėl šio pakeitimo prieš žodį „suderinama" įterpiami žodžiai „kuri yra". Šio pakeitimo priežastis paaiškinsime vėliau, o „visiškai pakankamos pamatinių laisvių schemos" sampratą svarstysime skirsnyje §8. Kol kas šį klausimą palieku nuošalyje.

Kita įvadinė pastaba yra tai, kad lygios pamatinės laisvės pirmajame teisingumo principe yra konkretizuojamos pateikiant tokį jų sąrašą: minties ir sąžinės laisvė; politinės laisvės ir asociacijų laisvė; taip pat laisvės, kurias suponuoja asmens laisvė ir jo neliečiamybė; galiausiai teisės ir laisvės, kurias garantuoja teisės viršenybė *(rule of law)*. Prioritetas skiriamas ne laisvei pačiai savaime, tarsi naudojimasis „laisve" būtų didžiausia vertybė ir tarsi tai būtų pagrindinis ar net vienintelis politinio ir socialinio teisingumo tikslas. Žinoma, galioja prezumpcija, draudžianti be pakankamos priežasties įstatymiškai ar kitaip varžyti žmonių elgesį. Bet ši prezumpcija nesuteikia prioriteto kuriai nors konkrečiai laisvei. Tačiau Hartas pastebi, jog *Teorijoje* aš kartais naudoju argumentus ir frazes, kurios perša mintį, jog turiu omeny laisvės pačios savaime prioritetą; nors jis pats pripažįsta, jog tai nėra teisin-

[6] *Teorijoje* frazė „plačiausia" yra vartojama pagrindinėse teisingumo principų formuluotėse p. 60, 250 ir 302. Frazė „bendroji sistema" vartojama antrojoje ir trečiojoje formuluotėje.

ga koncepcijos interpretacija.[7] Per visą demokratinės minties istoriją daugiausia dėmesio buvo skiriama tam, kaip įgyvendinti tam tikras specifines laisves bei konstitucines garantijas; pavyzdžiu gali būti įvairūs teisių biliai bei žmogaus teisių deklaracijos. Mūsų teikiama pamatinių laisvių koncepcija tęsia šią tradiciją.

Kai kam gali atrodyti, jog pamatinių laisvių išdėstymas sąraše tėra pagalbinė priemonė, kurią turėtų pakeisti filosofinė teisingumo teorija. Esame pripratę prie moralinių doktrinų, pateikiamų abstrakčių apibrėžimų ir bendriausių pirmųjų principų pavidalu. Tačiau įsidėmėkime: jeigu galėtume sudaryti laisvių sąrašą, kuris, tapęs dviejų teisingumo principų dalimi, leistų pirminėje pozicijoje susitarti būtent dėl šių, o ne kitokių teisingumo principų, iš kurių susitarimo dalyviai galėtų rinktis, tai pasiektume tai, ką galime pavadinti teisingumo kaip sąžiningumo „pradiniu tikslu“. Šis tikslas yra parodyti, jog mūsų siūlomi du teisingumo principai leidžia geriau suprasti laisvės ir lygybės reikalavimus demokratinėje visuomenėje, negu tie principai, kurie siejami su tradicinėmis utilitarizmo, perfekcionizmo ar intuicionizmo doktrinomis. Šio tikslo kontekste būtent šie principai, kartu su dviem mūsų siūlomais teisingumo principais, yra tos alternatyvos, iš kurių gali rinktis susitarimo dalyviai pirminėje pozicijoje.

Pamatinių laisvių sąrašas gali būti sudaromas dviem būdais. Vienas yra istorinis: apžvelgiame demokratinių valstybių konstitucijas ir sudarome laisvių, kurios jose paprastai ginamos, sąrašą; taip pat išsiaiškiname, kokį vaidmenį šios laisvės atliko gerai veikusiose santvarkose. Nors šios informacijos negali turėti pirminės pozicijos susitarimo dalyviai, ją galime turėti mes – jūs ir aš, konstruodami teisingumą kaip sąžiningumą, tad šios istorinės žinios gali daryti įtaką turiniui tų teisingumo principų, kuriuos siūlome susitarimo dalyviams kaip alternatyvas.[8] Antrasis būdas yra svarstyti, kurios laisvės laikytinos svarbiausiomis socialinėmis sąlygomis tam, kad per asmens gyvenimo trukmę

[7] Hartas įžvalgiai svarsto, ar pirmojo teisingumo principo formuluotėje „laisvė“ yra tai, ką aš vadinau „laisve pačia savaime“. Klausimas kyla todėl, kad p. 60 ir kitur, pirmą kartą formuluodamas principą, vartojau frazę „pamatinė laisvė“ arba tiesiog „laisvė“, nors derėjo sakyti „pamatinės laisvės“. Apskritai sutinku su Harto samprotavimais; žr. p. 537–541; Daniels, p. 234–237.

[8] Žr. „Kantian Constructivism in Moral Theory“, Lect. I, p. 533–534, Lect. III, p. 567–568.

būtų deramai išugdytos ir visiškai realizuotos dvi moralinės jo galios. Taip pamatinės laisvės yra susiejamos su teisingumo kaip sąžiningumo asmens koncepcija; prie šių svarbių klausimų dar grįšiu (§3–6).

Tarkime, kad atradome sąrašą pamatinių laisvių, leidžiančių pasiekti teisingumo kaip sąžiningumo pradinį tikslą. Šį sąrašą laikome išeities tašku, ir jis gali būti tobulinamas atrandant antrąjį sąrašą – tokį, kad pirminėje pozicijoje dalyviai sutartų dėl dviejų mūsų principų kartu su antruoju, o ne pradiniu sąrašu. Šis procesas gali būti tęsiamas be galo, tačiau analitinė filosofinės refleksijos galia pirminės pozicijos lygmenyje greitai gali išsekti. Kai tai įvyksta, dera apsistoti prie paskutiniojo sąrašo ir po to jį konkretizuoti konstitucinėje, įstatymų leidybos ir teisminių sprendimų stadijose, kai tampa prieinamos bendrosios žinios apie socialines institucijas bei žinios apie konkrečios visuomenės egzistavimo aplinkybes. Pakanka to, kad argumentai, pasitelkiami pirminėje pozicijoje, lemtų bendrąją pamatinių laisvių formą bei turinį ir paaiškintų, kodėl priimami šie du principai, vieninteliai iš visų alternatyvų, pripažįstantys būtent šias laisves ir teikiantys joms prioritetą. Tad metodo požiūriu, nieko neprarandame, kai, sudarinėdami laisvių sąrašą ir jas toliau konkretizuodami, naudojamės „žingsnis po žingsnio" procedūra.

Paskutinė pastaba dėl laisvių sąrašo panaudojimo. Argumentas laisvės prioriteto naudai, kaip ir visi kiti pirminės pozicijos argumentai, visada priklauso nuo to, iš kokių alternatyvų tenka rinktis susitarimo dalyviams. Vieną iš šių alternatyvų, du teisingumo principus, konkretizuoja prioritetinių pamatinių laisvių sąrašas. Alternatyvų šaltinis yra istorinė moralės ir politinės filosofijos tradicija. Pirminę poziciją ir jos dalyvių samprotavimus turime traktuoti kaip priemones, padedančias pasirinkti teisingumo principus iš esamų alternatyvų. Tai reiškia, jog norint nustatyti laisvės prioritetą nebūtina parodyti, kad laisvių sąrašą ir teisingumo principus, kurie teikia joms prioritetą, galima dedukuoti vien iš asmens koncepcijos, papildytos įvairiais kitais pirminės pozicijos aspektais. Taip pat nebūtina parodyti, jog šiedu teisingumo principai (ir laisvės prioritetas) būtų pasirenkami iš bet kurios alternatyvų aibės, kad ir kaip gausiai ji būtų papildyta kitokiais principais.[9] Mane čia domina pradinis teisingumo kaip sąžiningumo tikslas – parodyti

[9] Šiuo klausimu žr. *Teoriją*, p. 581.

tik tai, kad būtų priimti būtent šie du teisingumo principai atsisakant kitų tradicinių alternatyvų. Tai padarę galėtume gilintis į koncepcijos detales.

§ 2. Ypatingas pamatinių laisvių statusas

Po šių įvadinių pastabų pradedu nuo to, kad išskiriu keletą pamatinėms laisvėms ir jų prioritetui būdingų bruožų. Pirma, laisvės prioritetas reiškia tai, kad pirmasis teisingumo principas suteikia ypatingą statusą sąraše išvardytoms laisvėms. Jos turi absoliučią vertę viešojo gėrio ir perfekcionistinių vertybių atžvilgiu.[10] Pavyzdžiui, neleistina iš tam tikrų visuomenės grupių politinių laisvių atimti remiantis tuo, kad turėdamos šias laisves jos gali blokuoti politiką, skatinančią ekonomikos efektyvumą ir augimą; neleistina vykdyti karinio šaukimo diskriminacijos (karo metu) ją teisinant tuo, kad socialiai tai būtų mažiausiai skausmingas būdas surinkti kariuomenę. Remiantis tokiais sumetimais, pamatinės laisvės negali būti neigiamos.

Kadangi įvairios pamatinės laisvės neišvengiamai konfliktuoja tarpusavyje, jas apibrėžiančios institucinės taisyklės turi būti suderintos taip, kad susidarytų nuosekli laisvių schema. Praktikoje laisvės prioritetas implikuoja tai, kad bet kuri pamatinė laisvė gali būti ribojama arba atmetama tik kurios nors kitos pamatinės laisvės išsaugojimo, bet ne viešojo gėrio ar perfekcionistinių vertybių gynimo sumetimais. Šis apribojimas galioja net tada, kai tie, kurie gauna naudos iš didesnio efektyvumo arba kartu dalijasi didesne naudos suma, yra tie patys žmonės, kurių laisvės ribojamos arba atmetamos. Kadangi pamatinės laisvės, jei konfliktuoja tarpusavyje, gali būti ribojamos, nė viena iš šių laisvių nėra absoliuti; taip pat nereikalaujama, kad galutinai suderintoje schemoje būtų vienodai numatytos visos pamatinės laisvės (kad ir ką tai reikštų). Kad ir kokiu būdu šios laisvės būtų suderintos vieningoje nuoseklioje schemoje, ši laisvių schema yra vienodai garantuojama visiems piliečiams.

[10] Frazės „viešasis gėris" ir „perfekcionistinės vertybės" nurodo, atitinkamai, utilitarizmo ir perfekcionizmo moralinių doktrinų gėrio sąvokas. Tad šios sąvokos apibrėžiamos nepriklausomai nuo teisumo *(right)* idėjos; pavyzdžiui, utilitarizmas (dažniausiai ir gerovės ekonomika) gėrį apibrėžia kaip individų norų, interesų arba preferencijų tenkinimą. Žr. taip pat *Teoriją*, p. 24–26.

Aiškindami pamatinių laisvių prioritetą jų ribojimą turime skirti nuo jų reguliavimo.[11] Šių laisvių prioritetas nėra pažeidžiamas, kai jos tik reguliuojamos, o jos turi būti reguliuojamos, jeigu norime sukurti vientisą jų schemą ir pritaikyti prie tam tikrų socialinių sąlygų, kurios laiduoja galimybę jomis naudotis. Kol ginama tai, ką vadinsiu pamatinių laisvių „centriniu taikymo lauku", tol teisingumo principai nėra pažeidžiami. Pavyzdžiui, diskusijų laisvę turi reguliuoti tam tikros taisyklės.[12] Jeigu nėra bendrai pripažįstamų argumentacijos ir diskusijos taisyklių, žodžio laisvė nepasiekia savo tikslo. Ne visi gali kalbėti vienu metu arba vienu metu naudotis ta pačia viešąja tribūna skirtingiems tikslams. Pamatinių laisvių įtvirtinimas, kaip ir įvairių norų tenkinimas, reikalauja tam tikros tvarkos bei socialinės organizacijos. Tačiau ši tvarka neturi būti painiojama su diskusijų turinio varžymu, kai, pavyzdžiui, draudžiama skelbti tam tikras religines, filosofines ar politines doktrinas arba svarstyti klausimus, kurie yra svarbūs vertinant visuomenės pamatinės struktūros teisingumą. Viešasis naudojimasis mūsų protu[13] turi būti reguliuojamas, tačiau laisvės prioritetas reikalauja, kad toks reguliavimas kuo mažiau būtų susijęs su centriniu kiekvienos pamatinės laisvės taikymo lauku.

Manau, jog išmintinga pamatinėmis laisvėmis laikyti tik pačias esmingiausias laisves tikintis, kad laisvėms, kurios nėra pamatinės, pakankamai erdvės paliks bendroji laisvės prioriteto prielaida, kai įrodymo naštos klausimas sprendžiamas atsižvelgiant į kitus dviejų teisingumo principų reikalavimus. Tokį pamatinių laisvių sąrašo apribojimą pateisina ypatingas šių laisvių statusas. Juk plečiant pamatinių laisvių sąrašą kyla pavojus, kad susilpninsime esmingiausių laisvių saugą ir savo laisvių schemoje atkursime neapibrėžiamas ir neišsprendžiamas jų balansavimo problemas, kurių tikėjomės išvengti naudodamiesi deramai apibrėžta prioriteto idėja. Todėl visur remsiuosi prielaida, ne

11 Šis skirtumas yra gerai žinomas ir svarbus konstitucinėje teisėje. Žr., pavyzdžiui, Lawrence Tribe, *American Constitutional Law* (Mineola, N.Y.: The Foundation Press, 1978), 12 sk., §2, kur jis taikomas analizuojant žodžio laisvę, kaip ją gina Pirmoji pataisa. *Teorijoje* aiškindamas pamatines laisves esminėse vietose nenubrėžiau šio skirtumo. Esu dėkingas Joshua Rabinowitzui už paaiškinimus šiuo klausimu.

12 Apie tai, kuo diskusijų tvarkos taisyklės skiriasi nuo taisyklių, ribojančių jų turinį, žr. Alexander Meiklejohn, *Free Speech and Its Relation to Self-Government* (New York: Harper and Row, 1948), 16 sk., §6.

visada ją primindamas, jog į sąrašą įtrauktos pamatinės teisės visada yra prioritetinės, nors tai ir taip bus aišku iš argumentų, pateikiamų jų naudai.

Paskutinė pastaba, kalbant apie laisvės prioritetą, yra tai, kad šio prioriteto reikalaujama ne besąlygiškai. Tariu, kad jo reikalaujama esant „ganėtinai palankioms sąlygoms", t.y. tokioms socialinėms sąlygoms, kurios, esant politinei valiai, leidžia šias laisves veiksmingai įtvirtinti ir visapusiškai jomis naudotis. Šias sąlygas lemia visuomenės kultūra, jos tradicijos bei įgūdžiai tvarkant institucijas, ekonominio išsivystymo lygis (kuris nebūtinai turi būti ypač aukštas) ir, žinoma, įvairūs kitokie veiksniai. Manau, kad pakankamai akivaizdu, jog mūsų šalyje šiandieną egzistuoja tokios sąlygos, ir todėl čia galime kelti pamatinių laisvių prioriteto reikalavimą. Žinoma, visai kitas klausimas – ar egzistuoja reikiama politinė valia. Nors pagal apibrėžimą ši valia visada egzistuoja gerai tvarkomoje visuomenėje, mūsų visuomenėje jos formavimas tebėra vienas iš politinių uždavinių.

Remdamasis ankstesnėmis pastabomis apie laisvės prioritetą apibendrinu kelis pamatinių laisvių schemos bruožus. Pirma, kaip jau sakiau, laikausi prielaidos, jog kiekviena tokia laisvė turi tai, ką vadinu „centriniu taikymo lauku". Institucinė šio taikymo lauko apsauga sudaro sąlygas ugdyti dvi moralines piliečių kaip laisvų ir lygių asmenų galias ir visapusiškai jomis naudotis. Šį teiginį išplėtosiu kituose skirsniuose. Antra, pamatinės laisvės gali būti tarpusavyje suderintos bent jau centriniame jų taikymo lauke. Kitaip sakant, esant ganėtinai palankioms sąlygoms egzistuoja praktiškai įgyvendinama pamatinių laisvių schema, kuri gali būti institucionalizuota ir apsaugoti kiekvienos laisvės centrinį lauką. Tačiau tai, kad tokia schema egzistuoja, negali būti dedukuota vien iš asmens, disponuojančio dviem moralinėmis galiomis, koncepcijos ar vien iš fakto, jog tam tikros laisvės ir kitos pirminės gėrybės yra būtinos, jeigu norime išugdyti šias galias ir jomis naudotis. Abu šie elementai turi būti veiksmingos konstitucinės tvarkos dalis. Istorinė demokratinių institucijų patirtis ir konstitucinės tvarkos principų apmąstymas leidžia tarti, kad įgyvendinamą laisvių schemą išties galima rasti.

Jau esu pabrėžęs, jog pamatinių laisvių schema negali būti visiškai konkretizuota remiantis ta informacija, kuri prieinama pirminėje pozicijoje. Pakanka to, kad gali būti nusakyta bendroji pamatinių laisvių

forma ir bendras turinys, taip pat suprastas jų prioriteto pagrindas. Tolesnis jų konkretizavimas paliekamas konstitucinei, įstatymų leidybos ir teisminių sprendimų stadijoms. Tačiau nusakydami jų formą ir turinį privalome išryškinti ypatingą pamatinių laisvių vaidmenį ir jų taikymo centrinį lauką, kad vėlesnėse stadijose jas konkretizuodami turėtume deramus orientyrus. Antai viena iš pamatinių asmens laisvių yra teisė turėti asmeninę nuosavybę ir ja išimtinai naudotis. Šios laisvės paskirtis – suteikti pakankamą materialų pagrindą asmeninės nepriklausomybės ir savigarbos jausmui, kuris turi esminės reikšmės ugdant moralines galias ir jomis naudojantis. Reikėtų vengti dviejų platesnių nuosavybės teisės, kaip pamatinės laisvės, interpretacijų. Viena jų išplečia šia teisę taip, kad aprėpia kai kurias įgijimo bei paveldėjimo teises, taip pat gamybos priemonių bei gamtinių išteklių nuosavybės teises. Kitoje interpretacijoje nuosavybės teisė implikuoja lygias teises dalyvauti valdant gamybos priemones bei gamtinius išteklius, kurių savininkas turi būti visuomenė. Šiomis platesnėmis interpretacijomis neverta naudotis, nes, mano manymu, taip interpretuojama nuosavybė nėra būtina moralinių galių ugdymo ar naudojimosi jomis sąlyga. Apie šių ir kitų nuosavybės teisės koncepcijų privalumus bei trūkumus sprendžiama vėlesnėse stadijose, kai tampa prieinama daug platesnė informacija apie visuomenės egzistavimo sąlygas ir jos istorines tradicijas.[14]

Galiausiai čia neteigiame, kad pamatinės laisvės yra vienodai svarbios ar kad jos vertinamos dėl tų pačių priežasčių. Antai viena liberaliosios tradicijos srovė politines laisves laiko mažiau vertingomis už minties ir sąžinės laisvę ir apskritai už pilietines laisves. Tai, ką Constantas vadino „šiuolaikinių žmonių laisvėmis", joje vertinamos labiau nei „antikinių žmonių laisvės".[15] Kad ir kaip ten buvo klasikinės anti-

[13] Frazė „viešasis naudojimasis mūsų protu" paimta iš Kanto rašinio „Kas yra Švietimas?" (1784), kur ji imama vartoti 5 paragrafe; akademinis *Gesammelte Schriften* leidimas, t. 8 (1912), p. 36–37. Kantas viešą naudojimąsi protu, kuris esąs laisvas, skiria nuo privataus naudojimosi protu, kuris gali būti nelaisvas. Nekentinu naudotis šia priešprieša.

[14] Plačiau šiuo klausimu žr. *Teoriją*, p. 270–274, 280–282, kur svarstoma privačios nuosavybės ir socializmo priešprieša. Du teisingumo principai patys savaime neišsprendžia šios problemos.

[15] Žr. Constanto esė „De la Liberté des Anciens comparée a celle des modernes" (1819).

kos mieste-valstybėje, laikoma, jog didelėje šiuolaikinėje visuomenėje daugumos žmonių gėrio sampratose politinės laisvės užima kuklesnę vietą. Politinių laisvių vaidmuo esąs veikiau instrumentinis, nes jos tik gina kitas laisves.[16] Tačiau net jeigu šis požiūris ir teisingas, jis nekliudo tam tikrų politinių laisvių laikyti pamatinėmis ir jas ginti suteikiant joms prioritetą. Juk tam, kad šioms laisvėms būtų suteiktas prioritetas, jos turi būti tik pakankamai svarbios kaip esminės institucinės priemonės, garantuojančios kitas pamatines laisves šiuolaikinės valstybės sąlygomis. Ir jeigu, suteikdami joms šį prioritetą, lengviau galime paaiškinti tuos deramai apmąstytus sprendimus dėl prioritetų, kuriuos esame linkę pripažinti, tai to visiškai pakanka.

§ 3. Asmens ir socialinio bendradarbiavimo koncepcijos

Dabar aptarsiu pirmąją spragą mano pateiktoje laisvės koncepcijoje. Priminsiu, jog ši spraga atsirado svarstant argumentus, kuriais remdamiesi susitarimo dalyviai pirminėje pozicijoje priima pirmąjį teisingumo principą ir sutaria dėl pamatinių laisvių prioriteto, kurį išreiškia tai, kad pirmasis teisingumo principas iškeliamas virš antrojo. Mėgindamas užpildyti šią spragą pateiksiu tam tikrą asmens koncepciją su tam tikra socialinio bendradarbiavimo samprata.[17] Pirmiausia aptarkime asmens koncepciją: yra daug įvairių asmens prigimties aspektų, kuriuos galima išskirti kaip ypač svarbius, priklausomai nuo mūsų tikslo ir požiūrio. Šį faktą liudija tai, kad naudojamasi tokiais apibrėžimais kaip *Homo politicus*, *Homo oeconomicus* ir *Homo faber*. Teisingumo kaip sąžiningumo teorijoje siekiame pateikti tokį politinio ir socialinio teisingumo paaiškinimą, kuris savo dvasia būtų artimas labiausiai įsitvirtinusiems įsitikinimams bei tradicijoms, susiklosčiusioms šiuolaikinėje demokratinėje valstybėje. Tai darome norėdami išsiaiškinti, ar galima išsiveržti iš mūsų laikmečio politinės istorijos akligatvio, būtent, kad nesama sutarimo dėl to, kaip turėtų būti tvarkomos pamatinės so-

[16] Svarbią šiuolaikinę šio požiūrio versiją pateikia Isaiah Berlin, *Two Concepts of Liberty*, 1958, perspausdinta jo kn. *Four Essays on Liberty*, Oxford: Oxford University Press, 1969; žr., pavyzdžiui, p. 165–166.

[17] Šiame ir tolesniame skirsnyje remiuosi savo darbu „Kantian Constructivism in Moral Theory", kuriame pateikiu savo argumentacijos kontekstą.

cialinės institucijos, kad jos neprieštarautų piliečių, kaip asmenų, laisvei ir lygybei. Tad asmens koncepcija nuo pat pradžių laikoma politinio ir socialinio teisingumo teorijos dalimi. Ji apibūdina tai, kaip piliečiai turi traktuoti patys save ir vienas kitą tuose politiniuose ir socialiniuose santykiuose, kuriuos apibrėžia pamatinė struktūra. Ši koncepcija nėra teikiama kaip asmeninio gyvenimo (pavyzdžiui, kaip draugystės) ar kaip asociacijos narių idealas, ar juo labiau kaip koks stoiškas išmintingo žmogaus idealas.

Socialinio bendradarbiavimo sąvokos ryšį su pateikiamąja asmens koncepcija galima paaiškinti taip: socialinis bendradarbiavimas nėra vien toji koordinuota socialinė veikla, kuri yra organizuojama ir reguliuojama viešai nustatomų taisyklių, kad įgyvendintų tam tikrą bendrą tikslą. Socialinis bendradarbiavimas visada vyksta tarpusavio naudos sumetimais, o tai reiškia, kad jį sudaro du elementai: pirmasis yra vienodas sąžiningo bendradarbiavimo sąlygų supratimas, kai galima pagrįstai tikėtis, jog kiekvienas jas priims su sąlyga, kad jas priims ir visi kiti. Sąžiningo bendradarbiavimo sąlygos artikuliuoja abipusiškumo ir tarpusavio priklausomybės idėją: visi tie, kurie bendradarbiauja, turi iš to gauti tam tikros naudos arba pakelti tam tikrą bendros naštos krūvį, kurio dydį nustato vienoks ar kitoks visiems priimtinas palyginimo kriterijus. Šį socialinio bendradarbiavimo elementą vadinu „protingumu“ *(the reasonable)*. Kitas jo elementas yra „racionalumas“ *(the rational)*: jis nusako tai, kaip kiekvienas individas suvokia savo naudą ir ko siekia dalyvaudamas bendroje veikloje. Sąžiningo bendradarbiavio sąlygos gali būti suprantamos vienodai, o savo racionalią naudą paprastai individai suvokia skirtingai. Socialinio bendradarbiavimo vienybė grindžiama sutarimu dėl to, kas laikytina sąžiningomis bendradarbiavimo sąlygomis.

Sąžiningų bendradarbiavimo sąlygų pobūdis priklauso nuo bendradarbiavimo veiklos pobūdžio: nuo platesnio jos socialinio konteksto, dalyvių tikslų bei siekių ir nuo to, kaip jie traktuoja patys save ir vienas kitą ir t.t. Tai, kas yra sąžiningos sąlygos korporacijoms ir asociacijoms arba mažoms grupėms ir draugijoms, netinka socialiniam bendradarbiavimui. Juk šiuo atveju pradedame nuo to, kad visą pamatinę visuomenės struktūrą traktuojame kaip bendradarbiavimo formą. Šią struktūrą sudaro pagrindinės socialinės institucijos – konstitucija, ekonominis režimas, teisinė tvarka bei jos apibrėžiamas nuosavybės pobūdis ir t.t., ir tai, kaip šios institucijos buriamos į sistemą. Skiriamasis pamatinės struktūros

bruožas yra tai, kad ji sukuria rėmus autonominei bendradarbiavimo schemai visiems esminiams žmogiškojo gyvenimo tikslams, kuriems tarnauja įvairios visuomenėje veikiančios asociacijos bei grupės. Kadangi tariame, jog ši visuomenė yra uždara, turime tarti, jog į ją galima ateiti tik gimstant ir iš jos išeiti – mirštant; tad gimdami žmonės ateina į visuomenę, kuri suvokiama kaip autonominė bendradarbiavimo schema, ir jie turi būti suvokiami kaip normalūs bei visiškai kooperatyvūs asmenys visą savo gyvenimą. Šios prielaidos implikuoja, jog nors socialinis bendradarbiavimas gali būti sąmoningas bei darnus ir šia prasme savanoriškas, jis nėra savanoriškas ta prasme, kuria yra savanoriškas mūsų priklausymas įvairioms visuomenės asociacijoms ar draugijoms. Socialiniam bendradarbiavimui nėra kitos alternatyvos, išskyrus nepatenkintą ir irzlų klusnumą arba priešinimąsi bei pilietinį karą.

Taigi mūsų dėmesio centre yra asmenys, gebantys visą savo gyvenimą būti normaliais ir visiškai kooperatyviais visuomenės nariais. Socialinio bendradarbiamo galia laikoma pamatiniu dalyku, nes pamatinė visuomenės struktūra traktuojama kaip pirmasis teisingumo subjektas. Sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygos, kurios nustatomos šiuo pamatiniu atveju, apibrėžia politinės ir socialinės teisingumo koncepcijos turinį. Tačiau taip trakduodami asmenis jiems priskiriame dvi moralinės asmenybės galias. Šios galios yra gebėjimas turėti teisingumo jausmą (gebėjimas gerbti sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas ir šia prasme būti protingiems) ir gebėjimas suprasti gėrį (ir šia prasme būti racionaliems). Konkrečiau, turėti teisingumo jausmą – tai gebėti suprasti ir taikyti teisingumo principus kaip sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas ir norėti jais vadovautis (ne vien prie jų taikytis). Gebėjimas suprasti gėrį yra gebėjimas formuoti, koreguoti ir racionaliai įgyvendinti tam tikrą gėrio sampratą, t.y. tai, ką laikome žmogaus vertu gyvenimu. Gėrio sampratą paprastai sudaro tam tikras galutinių tikslų ir užduočių planas, taip pat norai, kad klestėtų tam tikri asmenys ir asociacijos, kuriems esame atsidavę ir ištikimi. Tokia samprata apima ir mūsų santykio su pasauliu – religinio, filosofinio arba moralinio – suvokimą, kuriuo remiantis suprantami šie tikslai ir ištikimybės ryšiai.

Žengdami kitą žingsnį šias dvi moralines galias laikome būtinomis ir pakankamomis sąlygomis, kad asmuo būtų laikomas visaverčiu ir lygiu visuomenės nariu sprendžiant teisingumo klausimus. Tie, kurie gali

visą savo gyvenimą dalyvauti socialinio bendradarbiavimo sistemoje ir kurie gerbia atitinkamas sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas, yra laikomi lygiais piliečiais. Čia tariame, jog jų moralinės galios yra realizuojamos bent minimaliai ir visada esti susietos su konkrečia gėrio samprata. Priėmus šias prielaidas prigimtinių talentų ir sugebėjimų skirtumai yra antraeilis dalykas: jie neturi įtakos asmenų kaip lygių piliečių statusui ir tampa svarbūs tik tada, kai siekiame užimti tam tikras pareigas ar padėtis arba norime priklausyti tam tikroms asociacijoms. Tad politinis teisingumas sietinas su pamatine struktūra kaip visa apimančia institucine sistema, kurioje ugdomi ir realizuojami prigimtiniai individų talentai bei sugebėjimai ir kurioje veikia įvairios asociacijos.

Dar nieko nepasakiau apie sąžiningo bendradarbiavimo sąlygų turinį, arba apie tai, kas čia mums pirmiausia rūpi, – apie pamatines laisves ir jų prioritetą. Pirmiausia apibendrinkime: sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygos yra tos, kuriomis mes, kaip lygūs asmenys, norėtume visą savo gyvenimą bendradarbiauti su visais visuomenės nariais. Pridurkime: bendradarbiauti tarpusavio pagarbos pagrindu. Pridėdami šią nuostatą išryškiname tai, kad sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas kiekvienas gali pripažinti be pykčio ar pažeminimo (todėl nuoširdžiai), jeigu piliečiai patys save ir vienas kitą suvokia kaip turinčius tas dvi moralines galias, kurios suteikia pagrindą piliečių lygybei. Šiame kontekste pamatinių laisvių apibrėžimo ir jų prioriteto pagrindimo problema gali būti suvokta kaip sąžiningo bendradarbiavimo sąlygų, grindžiamų tarpusavio pagarba, nustatymo problema. Iki religinių XVI ir XVII a. karų šios sąlygos buvo apibrėžiamos siaurai: tarpusavio pagarba grindžiamas socialinis bendradarbiavimas su kitatikiais, arba, kalbant mano terminais, su žmonėmis, išpažįstančiais iš esmės kitokią gėrio sampratą, buvo laikomas neįmanomu dalyku. Liberalizmas kaip filosofinė doktrina kilo būtent tais laikais įvairių argumentų, ginančių religinę toleranciją, pavidalu.[18] XIX a. Constantas, Tocqueville'is ir Millis suformulavo pagrindinius liberalizmo doktrinos

[18] Pamokomą šių argumentų apžvalgą pateikia Allen, *A History of Political Thought in the Sixteenth Century*, p. 73–103, 231–246, 302–331, 428–430; taip pat jo *English Political Thought, 1603-1660* (London: Methuen, 1938), p. 199–249. Pažiūros, kurios dėstomos Locke'o *Laiške apie toleranciją* (1689) arba Montesquieu *Įstatymų dvasioje* (1748), turi ilgą priešistorę.

teiginius atsižvelgdami į šiuolaikinės demokratinės valstybės, kurios neišvengiamumu tikėjo, kontekstą. Esminė liberalizmo prielaida yra tai, kad lygūs piliečiai turi skirtingas arba net nebendramates ir nesuderinamas gėrio sampratas.[19] Šiuolaikinėje demokratinėje visuomenėje tokia gyvenimo būdų įvairovė suvokiama kaip normali būsena, kurią panaikinti galima tik autokratiškai panaudojus valstybės galią. Tad liberalizmas pripažįsta gėrio sampratų pliuralizmą kaip šiuolaikinio gyvenimo faktą, žinoma, su sąlyga, kad gerbiami apribojimai, kuriuos nubrėžia derami teisingumo principai. Jis mėgina parodyti, kad gėrio sampratų įvairovė yra sveikintinas dalykas ir kad laisvės režimas leidžia mums išnaudoti didžiulę žmogiškosios įvairovės naudą.

Šioje paskaitoje mėginu parodyti pamatinių laisvių ir jų prioriteto ryšį su lygių asmenų sąžiningo bendradarbiavimo sąlygomis. Asmens koncepciją ir atitinkamą socialinio bendradarbiavimo koncepciją čia dėsčiau tam, kad galėčiau žengti dar vieną žingsnį plėtojant liberalųjį požiūrį – susieti jo prielaidas su dviem filosofinėmis idėjomis, o paskui parodyti, kodėl pamatinės laisvės su jų prioritetu gali būti laikomos sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygomis, jeigu šio bendradarbiavimo pobūdis tenkina reikalavimus, kuriuos kelia minėtosios koncepcijos. Socialinė vienybė jau nėra grindžiama ta gėrio samprata, kurią teikia bendras religinis tikėjimas ar filosofinė doktrina; ji grindžiama visų pripažįstama viešąja teisingumo koncepcija, suderinama su demokratinės valstybės piliečių kaip laisvų ir lygių asmenų samprata.

§ 4. Pirminė pozicija

Mėgindamas paaiškinti, kaip tai galima padaryti, dabar labai glaustai apibendrinsiu, ką kitur kalbėjau apie „pirminės pozicijos" vaidmenį ir būdą, kuriuo ji modeliuoja tam tikrą asmens koncepciją.[20]

[19] Tai yra esminė prielaida tos liberalizmo atmainos, kurią dėsto Berlinas savo darbe *Two Concepts of Liberty*, p. 167–171. Manau, kad ja vadovaujasi ir minėtieji autoriai, nors čia negaliu gilintis į šį klausimą. Naujesnę jo formuluotę pateikia Ronaldas Dworkinas, „Liberalism", kn. *Public and Private Morality*, ed. by Stuart Hampshire (Cambridge: Cambridge University Press, 1978).

[20] Apie pirminę poziciją žr. *Teorijos* rodyklę; apie tai, kaip ji modeliuoja asmens koncepciją žr. taip pat „Kantian Constructivism in Moral Theory."

Pagrindinė idėja yra tai, kad pirminė pozicija asmens ir tam tikrą socialinio bendradarbiavimo koncepciją susieja su specifiniais teisingumo principais. (Šie principai nusako tai, ką anksčiau pavadinau „sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygomis".) Taip pirminė pozicija nustato šių dviejų filosofinių idėjų sąsają su specifiniais teisingumo principais. Šios pozicijos susitarimo dalyviai apibūdinami kaip racionalūs autonomiški visuomenės piliečių atstovai, todėl jie turi daryti viską, ką gali savo atstovaujamųjų labui pirminės pozicijos apribojimų sąlygomis. Susitarimo dalyviai yra simetriškai išsidėstę vienas kito atžvilgiu ir šia prasme yra lygūs; „nežinojimo uždanga" reiškia, kad dalyviai nežino savo atstovaujamųjų socialinės padėties, gėrio sampratos (jų konkrečių tikslų bei ištikimybės ryšių), faktinių sugebėjimų, psichologinių polinkių ir daugelio kitų dalykų. Kaip jau esu sakęs, rinkdamiesi iš gana trumpo alternatyvų sąrašo, kurį teikia moralinės ir politinės filosofijos tradicija, jie turi susitarti dėl tam tikrų teisingumo principų. Jų sutarimas dėl tam tikrų principų susieja šiuos principus su asmens, atstovaujamo pirminėje pozicijoje, koncepcija. Taip nustatomas šitaip suvokiamų asmenų sąžiningo bendradarbiavimo sąlygų turinys.

Būtina rūpestingai skirti dvi pirminės pozicijos dalis. Šios dalys atspindi dvi moralinės asmenybės galias arba tai, ką pavadinau „gebėjimu būti protingam" ir „gebėjimu būti racionaliam". Nors pirminė pozicija kaip visuma atspindi abi moralines galias ir todėl vaizduoja bendrąją asmens koncepciją, susitarimo dalyviai kaip racionalūs autonomiški tam tikros visuomenės asmenų atstovai įkūnija tik racionalumą: dalyviai tariasi dėl tokių principų, kurie, jų manymu, būtų geriausi jų atstovaujamiems asmenims – žvelgiant iš jų gėrio sampratos perspektyvos ir atsižvelgiant į jų gebėjimą formuoti, koreguoti bei racionaliai realizuoti tokią sampratą (kiek susitarimo dalyviai apskritai gali žinoti apie šiuos dalykus). Protingumą, arba asmens galią turėti teisingumo jausmą, kuris čia reiškia gebėjimą gerbti sąžiningo bendradarbiavimo principus, įkūnija įvairūs apribojimai, kuriuos susitarimo dalyviai pajunta pirminėje pozicijoje, bei sąlygos, kurios keliamos jų susitarimui. Kai teisingumo principai, dėl kurių susitariama pirminėje pozicijoje, priimami piliečių ir kai jie vadovaujasi jais savo veikloje, tada jie veikia visiškai autonomiškai. Visiškos autonomijos ir racionalios autonomijos skirtumą galima nusakyti tokiu būdu. Mūsų veiklos racionali au-

tonomija išreiškia tik mūsų racionalumo galią siekiant realizuoti tą gėrio sampratą, kurią turime konkrečiu momentu. Visiška autonomija apima ne tik šią racionalumo galią, bet ir galią realizuoti savąją gėrio sampratą būdais, kurie yra suderinami su sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygomis, kitaip sakant, su teisingumo principais. Gerai tvarkomoje visuomenėje, kurios piliečiai žino, jog gali kliautis vienas kito teisingumo jausmu, galime tarti, jog asmuo paprastai nori elgtis teisingai ir siekia kitų pripažinimo, kad juo galima kliautis kaip visiškai kooperatyviu visuomenės nariu visą jo gyvenimą. Todėl visiškai autonomiški asmenys viešai pripažįsta sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas ir veikia vadovaudamiesi motyvais, kuriuos nurodo visų pripažįstami teisingumo principai. Tačiau pirminio susitarimo dalyviai yra tik racionaliai autonomiški, nes protingumo reikalavimai jiems paprasčiausiai primetami iš šalies. Tiesą sakant, racionali susitarimo dalyvių autonomija tėra dirbtinių agentų autonomija, tokių agentų, kuriais apgyvendiname tą konstrukciją, modeliuojančią bendrąją asmens kaip protingos ir racionalios būtybės koncepciją. Būtent lygūs gerai tvarkomos visuomenės piliečiai yra visiškai autonomiški, nes jie savo noru pripažįsta protingumo reikalavimus, ir todėl jų politiniame gyvenime atsispindi toji asmens samprata, kuri esminiu asmens bruožu laiko gebėjimą socialiai bendradarbiauti. Būtent visiška aktyvių piliečių autonomija išreiškia tą idealą, kuris turėtų būti realizuotas socialiniame pasaulyje.[21]

Tad galime sakyti, jog pirminės pozicijos susitarimo dalyviai kaip racionalūs atstovai yra racionaliai autonomiški dviem aspektais. Pirma, iš jų nereikalaujama, kad savo svarstymuose vadovautųsi kokiais nors išankstiniais ar aprioriniais teisingumo principais. Antra, siekdami sutarimo dėl to, kuriuos iš alternatyvių principų pasirinkti, jie turi vadovautis tik tuo, ką laiko gėriu jų atstovaujamiems asmenims, kiek

[21] Skiriu dvi pirminės pozicijos dalis – atspindinčias protingumą ir racionalumą, kad galėčiau vaizdžiau pateikti idėją, jog ši pozicija modeliuoja asmenį kaip *visumą*. Tikiuosi, jog tai padės išvengti kai kurių klaidingų šios pozicijos aiškinimų, pavyzdžiui, kad ji turi būti moraliai neutrali arba kad ji modeliuoja tik racionalumą ir todėl teisingumas kaip sąžiningumas savo principus siekia pasirinkti vadovaudamasis vien ta racionalaus pasirinkimo samprata, kurią siūlo ekonomikos arba sprendimų teorija. Kantiškosios koncepcijos požiūriu tokie siekiai apskritai negali būti svarstomi, nes jie nesuderinami su jos asmens koncepcija.

jie gali jį pažinti ribotos informacijos sąlygomis. Sutarimas dėl dviejų teisingumo principų pirminėje pozicijoje turi būti pasiektas remiantis šia prasme racionaliais ir autonomiškais argumentais. Taigi naudojamės susitarimo dalyvių racionaliais autonominiais svarstymais, kai jie iš turimų alternatyvų renkasi sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas jų atstovaujamiems asmenims.

Reikėtų pasakyti kur kas daugiau, kad deramai išaiškintume šią glaustą santrauką. Tačiau dabar turiu eiti prie motyvų, kuriais vadovaujasi pirminės pozicijos dalyviai. Žinoma, bendriausias jų tikslas – atlikti savo pareigą darant viską, kas tarnauja jų atstovaujamų asmenų gėriui. Problema yra tai, kad dėl nežinojimo uždangos informacinių apribojimų jie gali nesugebėti išsiaiškinti, kas yra tų asmenų gėris ir todėl būti nepajėgūs pasiekti racionalų susitarimą. Siekdami šią problemą išspręsti įvedame pirminių gėrybių sąvoką ir pateikiame jų sąrašą. Pagrindinė idėja yra ta, kad pirminės gėrybės išsiaiškinamos keliant klausimą, kokie dalykai yra visuotinai būtini kaip socialinės sąlygos bei universalios priemonės, leidžiančios žmonėms realizuoti savo gėrio sampratas, taip pat ugdyti dvi savo moralines galias ir jomis naudotis. Čia turime atsižvelgti į socialinius reikalavimus bei normalias žmogiškojo gyvenimo aplinkybes demokratinėje visuomenėje. Tai, kad pirminės gėrybės yra būtinos sąlygos realizuojant moralines galias ir kartu yra universalios priemonės pakankamai plačiam galutinių tikslų spektrui, suponuoja įvairius bendrojo pobūdžio faktus apie žmonių reikmes ir galias, jų gyvenimo fazes, socialinės priklausomybės ryšius ir daugelį kitų dalykų. Mums reikia bent apytikrio racionalių gyvenimo planų supratimo, kuris parodytų, kodėl jie paprastai turi tam tikrą struktūrą ir kaip jų formavimas, koregavimas bei realizavimas priklauso nuo pirminių gėrybių. Neįmanoma išsiaiškinti, kas laikytina pirminėmis gėrybėmis, keliant klausimą, kokios universalios priemonės yra būtinos siekiant tokių galutinių tikslų, kuriais faktiškai (kaip galėtų parodytų empirinis arba istorinis tyrimas) vadovaujasi visi žmonės. Tokių tikslų gali būti nedaug arba išvis jų nebūti, o tie, kuriuos atrastume, gali netikti teisingumo koncepcijos tikslams. Apibūdindami pirmines gėrybes nesiremiame jokiais istoriniais ar socialiniais faktais. Nors apibrėždami pirmines gėrybes naudojamės bendrojo pobūdžio žiniomis apie socialinio gyvenimo sąlygas ir poreikius, tai darome remdamiesi iš anksto pateikta asmens koncepcija.

Teorijoje pateikiamas šis klasifikuotas jų sąrašas (nurodant ir tai, kam jų reikia):

a) pamatinės laisvės (minties ir sąžinės laisvė, ir t.t.): šios laisvės yra pamatinės institucinės sąlygos, būtinos dviems moralinėms galioms ugdyti ir visapusiškai jomis naudotis (ypač tais atvejais, kuriuos vėliau, § 8, pavadinsiu „dviem pamatiniais atvejais"); šios laisvės taip pat būtinos siekiant apginti plačią konkrečių gėrio sampratų įvairovę (išliekant teisingumo ribose);
b) judėjimo laisvė ir laisvas užsiėmimo pasirinkimas esant pasirinkimo galimybių įvairovei: šios galimybės leidžia siekti įvairių galutinių tikslų ir panorėjus juos peržiūrėti bei keisti;
c) atsakingų pareigų teikiama galia ir prerogatyvos: jos didina asmens savarankiškumą ir didina jo socialines galias;
d) pajamos ir turtas, suprantami kaip universalios priemonės (turinčios mainomąją vertę): jų reikia tiesiogiai ar netiesiogiai siekiant pačių įvairiausių tikslų;
e) socialiniai savigarbos pagrindai: tai yra tie pamatinių institucijų aspektai, kurie būtini tam, kad piliečiai jaustų savo vertę kaip asmenys, galėtų ugdyti savo moralines galias bei jomis naudotis ir pasitikėdami savimi siektų įgyvendinti savo tikslus.[22]

Pabrėžtina, jog du teisingumo principai pamatinę visuomenės struktūrą vertina pagal tai, kaip jos institucijos saugo ir teikia kai kurias iš šių pirminių gėrybių, pavyzdžiui, pamatines laisves, ir kaip jos reguliuoja kitų pirminių gėrybių, tokių kaip pajamos ir turtas, kūrimą bei paskirstymą. Tad kalbant apskritai reikia paaiškinti, kodėl susitarimo dalyviai naudojasi šiuo pirminių gėrybių sąrašu ir kodėl jie mano, jog jiems racionalu pripažinti du teisingumo principus.

Šioje paskaitoje negaliu išsamiai aptarti viso šio bendro klausimo. Tarsiu, kad išskyrus pamatines laisves, kitų pirminių gėrybių įtraukimo į sąrašą pagrindas yra gana akivaizdus. Mano tikslas tolesniuose šios paskaitos skirsniuose – paaiškinti, kodėl, pripažinus tą asmens idėją, kuri apibūdina susitarimo dalyvių atstovaujamus piliečius, pamatinės laisvės išties yra pirminės gėrybės ir kodėl pirmajam principui, ku-

[22] Pirminės gėrybės išsamiau aiškinamos mano darbe „Social Unity and Primary Goods".

ris garantuoja šias laisves, teikiamas prioritetas antrojo principo atžvilgiu. Kai kuriais atvejais šio prioriteto pagrindas atsiskleidžia aiškinant, kodėl tam tikra laisvė, pavyzdžiui, sąžinės laisvė, yra pamatinė (tai aptariame §5–6 skirsniuose). Kitais atvejais šis prioritetas kildinamas iš procedūrinio tam tikrų laisvių vaidmens reguliuojant pamatinę struktūrą kaip visumą, pavyzdžiui, lygių politinių laisvių atveju (tai aptariame §8 skirsnyje). Galiausiai kai kurios pamatinės laisvės yra būtinos institucinės sąlygos, kai yra garantuojamos kitos pamatinės laisvės; pavyzdžiui, minties ir asociacijų laisvė yra būtina tam, kad galėtų būti realizuota sąžinės laisvė ir politinės laisvės. (Ši sąsaja aptariama politinio žodžio laisvės ir politinių laisvių pavyzdžiu §11–12 skirsniuose). Šiuos dalykus aptariu labai glaustai mėgindamas tik pailiustruoti tai, kokio tipo argumentus naudoja susitarimo dalyviai teikdami tam tikras laisves kaip pamatines. Aptardamas skirtingas pamatines laisves, kiekviena iš kurių grindžiama šiek tiek kitaip, tikiuosi paaiškinti, kokią vietą teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijoje užima pamatinės laisvės ir kuo grindžiamas jų prioritetas.

§ 5. Laisvių prioritetas, I: antroji moralinė galia

Dabar esame pasirengę aptarti argumentus, kuriais remdamiesi pirminės pozicijos susitarimo dalyviai pasirenka principus, garantuojančius tam tikras pamatines laisves ir suteikiančius joms prioritetą. Čia negaliu pateikti griežto ir įtikinamo tų principų įrodymo, tad pasitenkinsiu tik nuorodomis, kaip jis galėtų būti atliktas.

Pirmiausia pastebėkime (postuluodami mūsų asmens koncepciją), jog yra trys argumentų rūšys, kurias turi skirti susitarimo dalyviai, samprotaudami apie jų atstovaujamų asmenų gėrį. Pirmosios dvi jų rūšys siejamos su dviejų moralinių galių ugdymu ir panaudojimu, ir kiekviena iš jų teikia specifinių argumentų; trečioji apima argumentus, susijusius su konkrečia asmens gėrio samprata. Šiame skirsnyje aptarsiu argumentus, susijusius su asmens galia turėti gėrio sampratą ir su konkrečia asmens gėrio samprata. Pradėsiu nuo pastarųjų. Prisiminkime: susitarimo dalyviai žino, kad jų atstovaujami asmenys vadovaujasi konkrečiomis gėrio sampratomis, tačiau jie nežino jų turinio, t.y. nežino, kokių konkrečių galutinių tikslų siekia šie asmenys, nežino, kam jie

yra atsidavę ir ištikimi, nežino, koks jų santykis – religinis, filosofinis ar moralinis – su pasauliu, tad nežino konteksto, kuriame gali būti suprasti šie tikslai bei ištikimybės ryšiai. Tačiau jie žino bendrąją racionalių asmenų gyvenimo planų struktūrą (ir bendrus faktus apie žmogiškąją psichologiją bei socialinių institucijų funkcionavimą), tad žino aukščiau minėtus gėrio sampratos elementus. Žinodami šiuos dalykus jie supranta pirminių gėrybių idėją ir ja naudojasi.

Sukonkretindamas šiuos teiginius sutelksiu dėmesį į sąžinės laisvę ir apžvelgsiu argumentus, kuriuos gali pasitelkti susitarimo dalyviai pasirinkdami principus, garantuojančius šią pamatinę laisvę įvairioms religinėms, filosofinėms bei moralinėms pasaulėžiūroms.[23] Nors susitarimo dalyviai negali būti tikri, kad jų atstovaujami asmenys išpažįsta šio pobūdžio pažiūras, aš darau tokią prielaidą, o susitarimo dalyviai bet kuriuo atveju turi pripažinti tokią galimybę. Taip pat tariu, jog šios religinės, filosofinės ir moralinės pažiūros yra susiformavusios ir jų tvirtai laikomasi, tad šia prasme jos yra tokios. Jeigu bent vienas iš susitarimo dalyviams siūlomų alternatyvių principų garantuoja lygią sąžinės laisvę, tai šis principas ir turi būti pasirenkamas. Juk nežinojimo uždanga neleidžia jiems žinoti, ar jų atstovaujamų asmenų pažiūros yra daugumos, ar mažumos pažiūros. Jie negali rizikuoti ribodami sąžinės laisvę, tarkime, mažumų religiniams įsitikinimams, vildamiesi, kad tie, kuriems jie atstovauja, išpažįsta daugumos, arba vyraujančią, religiją ir kad todėl dėl tokio apribojimo turės dar daugiau laisvės. Juk gali būti, kad šie asmenys išpažįsta mažumos religiją ir todėl būtent jie nukentėtų. Taip rizikuodami jie demonstruotų, kad nerimtai žiūri į asmens religinius, filosofinius ar moralinius įsitikinimus ir, tiesą sakant, net nesupranta, kas yra religinis, filosofinis ar moralinis įsitikinimas.

Pastebėkime, jog šis pirmasis argumentas sąžinės laisvės naudai nėra argumentas griežtąja šio žodžio prasme. Čia paprasčiausiai atkreipiamas dėmesys į tai, kaip nežinojimo uždanga, kartu su susitarimo dalyvių pareiga ginti nežinomas, bet faktiškai išpažįstamas religines, filosofines ar moralines pažiūras, teikia jiems stipriausių paskatų garantuoti šią laisvę. Esminis dalykas čia yra tai, kad tokių pažiūrų ir atitinkamų gėrio sampratų išpažinimo laisvė išvis nelaikoma derybų ob-

[23] Šiame ir kituose dviejuose skirsniuose šiek tiek modifikuoju *Teorijos* (§33) argumentą, ginantį sąžinės laisvę.

jektu. Šios pažiūros suvokiamos kaip tokios įsitikinimų bei elgsenos formos, kurių saugumo nedera išsižadėti ir kuriuo neleistina rizikuoti dėl kokių nors sumetimų, priklausančių antrajam teisingumo principui. Žinoma, būna religinių atsivertimų ir žmonės kartais keičia savo filosofines ar moralines pažiūras. Tačiau mes tariame, kad atsivertimas arba pažiūrų kaita yra ne valdžios ir postų ar turto ir statuso siekio padarinys, o įsitikinimo, mąstymo ir refleksijos rezultatas. Net jeigu praktikoje ši prielaida ne visada pasitvirtina, tai neatleidžia susitarimo dalyvių nuo pareigos ginti jų atstovaujamų asmenų gėrio sampratos vientisumą.

Tad aišku, kodėl sąžinės laisvė yra pamatinė laisvė ir kodėl jai teikiamas tokios laisvės prioritetas. Suprantant, kas yra religinės, filosofinės ar moralinės pažiūros, visi tie sumetimai, kurie priklauso antrojo teisingumo principo galiojimo sričiai, negali būti teikiami kaip šios laisvės centrinio lauko ribojimo argumentai. Jeigu kas nors neigia, kad sąžinės laisvė yra pamatinė laisvė, ir mano, kad visi žmonių interesai yra bendramačiai, kad galimi jų tarpusavio mainai racionaliai pasveriant interesus vienas kito atžvilgiu, tada atsiduriame aklavietėje. Vienas iš būdų tęsti diskusiją – mėginti parodyti, jog pamatinių laisvių schema priklauso nuosekliai ir praktiškai įgyvendinamai teisingumo koncepcijai, kuri tinka pamatinei demokratinio režimo struktūrai ir atitinka esminius šiam režimui būdingus žmonių įsitikinimus.

Dabar pereikime prie argumentų, susijusių su gebėjimu turėti gėrio sampratą. Šį gebėjimą anksčiau apibrėžėme kaip gebėjimą formuoti, koreguoti ir racionaliai realizuoti konkrečią gėrio sampratą. Čia turime du tarpusavyje glaudžiai susijusius argumentus, nes šis gebėjimas gali būti suvokiamas dviem aspektais. Pirma, deramai ugdomas ir naudojamas šis gebėjimas laikomas priemone realizuojant asmens gėrio sampratą, ir kaip priemonė jis nėra (pagal apibrėžimą) šio asmens gėrio sampratos dalis. Žmonės naudojasi šiuo gebėjimu, arba galia, racionaliai siekdami savo galutinių tikslų ir artikuliuodami savąją gyvenimo viziją. Kiekvienu momentu ši galia tarnauja išpažįstamai gėrio sampratai, tačiau negalima ignoruoti šios galios vaidmens koreguojant esamas ir formuojant kitas, racionalesnes, gėrio sampratas. Nėra garantijos, kad visi mūsų dabartinio gyvenimo būdo aspektai yra patys racionaliausi ir kad jų nebūtina iš dalies ar net iš esmės keisti. Tad visapusiškas naudojimasis šia galia tarnauja asmens gėriui. Taigi ta-

rus, kad sąžinės laisvė, tad ir laisvė klysti, yra viena iš socialinių sąlygų, būtinų šiai galiai ugdyti bei ja naudotis, susitarimo dalyviai įgyja dar vieną argumentą, skatinantį juos pripažinti principus, garantuojančius šią laisvę. Čia turime pridurti, jog sąžinės laisvės įgyvendinimui reikia asociacijų laisvės; juk jeigu nesame laisvi burtis su kitais panašiai mąstančiais piliečiais, tai negalime naudotis ir sąžinės laisve. Šios dvi pamatinės laisvės sudaro savotišką tandemą.

Žvelgdami į gebėjimą turėti gėrio sampratą kitu aspektu, atrandame papildomą argumentą už sąžinės laisvę. Jis atsiskleidžia suvokus reguliatyviąją šios galios prigimtį bei vidinius jos funkcionavimo principus (racionalaus svarstymo principus). Šie jos bruožai mums leidžia savo gyvenimo būdą suvokti kaip visapusiško, tikslingo ir refleksyvaus naudojimosi savo intelektinėmis bei moralinėmis galiomis rezultatą. Ir šis racionaliai tvirtinamas ryšys tarp mūsų svarstančiojo proto ir mūsų gyvenimo būdo tampa mūsų konkrečios gėrio sampratos dalimi. Šią galimybę implikuoja pati asmens koncepcija. Antai galime siekti ne tik to, kad mūsų įsitikinimai būtų teisingi, o veiksmai derami ir tikslai geri, bet ir siekti suprasti, *kodėl* mūsų įsitikinimai teisingi, veiksmai derami, o tikslai geri ir mums tinkami. Kaip pasakytų Millis, mes galime siekti savo gėrio sampratą padaryti išties „nuosava"; mes nesitenkiname priimdami ją gatavą iš visuomenės ar vyresniųjų.[21] Žinoma, mūsų išpažįstama samprata nebūtinai turi būti unikaliai mūsų, arba samprata, kurią susikūrėme patys. Juk galime ginti religinę, filosofinę ar moralinę tradiciją, pagal kurią buvome užauginti ir išauklėti ir kurią subrendę laikome savo atsidavimo ir ištikimybės objektu. Tokiu atveju giname tradiciją su jos idealais bei dorybėmis, nes ji tenkina mūsų proto reikalavimus ir atitinka mūsų giliausius įsitikinimus bei jausmus. Žinoma, daugelis žmonių net nesusimąsto apie savo perimtus įsitikinimus bei siekius, jie paprasčiausiai jais tiki arba tenkinasi tuo, kad jie kyla iš papročio ir tradicijos. Dėl to jie neturi būti kritikuojami, nes liberalioji nuostata neleidžia politiškai ar socialiai vertinti gėrio sampratų, jeigu jos išlieka teisingumo ribose.

[21] Žr. J. S. Mill, *On Liberty* 3, §5, kur jis sako: „Tam tikru mastu pripažįstama, kad mūsų protas turėtų priklausyti mums patiems, tačiau nesiryžtama pripažinti, kad mums turėtų priklausyti ir mūsų troškimai bei paskatos; arba sakoma, kad turėti stiprias savo paskatas, vadinasi, pasiduoti pavojingoms pagundoms." Apie laisvą individualybės raidą žr. §2–9.

Žvelgiant į gebėjimą turėti gėrio sampratą, šiuo aspektu jis nėra tik priemonė, bet esminė konkrečios gėrio sampratos dalis. Teisingumas kaip sąžiningumas teikia išskirtinę vietą šiai sampratai, nes ji leidžia mums pažvelgti į savo galutinius tikslus bei prieraišumo ryšius taip, kad visiškai atsiskleistų viena iš moralinių galių, kurios sąvokomis šioje politinėje teisingumo koncepcijoje apibūdinami asmenys. Juk tam, kad ši gėrio samprata būtų galima, mums, net akivaizdžiau nei pirmojo argumento atveju, turi būti leidžiama eiti savo keliu, klysti ir mokytis iš savo klaidų (jeigu išliekame teisingumo ribose). Siekdami garantuoti šios gėrio sampratos galimybę, susitarimo dalyviai, kaip mūsų atstovai, pasirenka principus, ginančius sąžinės laisvę.

Šiuos tris argumentus sąžinės laisvės naudai sieja tam tikri ryšiai. Pirmajame argumente gėrio sampratos laikomos tokiomis ir įsitvirtinusiomis; kadangi egzistuoja daugybė tokių sampratų, iš kurių nė viena negali būti derybų objektas, susitarimo dalyviai pripažįsta, kad teisingumo principai, garantuojantys sąžinės laisvę, yra vieninteliai, kuriuos jie gali pasirinkti būdami už nežinojimo uždangos. Antrajame ir trečiajame argumente gėrio sampratos laikomos priklausomomis nuo svarstančiojo proto kritinės refleksijos, kuri traktuojama kaip gebėjimo turėti gėrio sampratą dalis. Kadangi visapusiškas ir informuotas naudojimasis šiuo gebėjimu reikalauja tų socialinių sąlygų, kurias garantuoja sąžinės laisvė, šie argumentai patvirtina pirmojo išvadą.

§ 6. Laisvių prioritetas, II: pirmoji moralinė galia

Galiausiai pasvarstykime argumentus, susijusius su gebėjimu turėti teisingumo jausmą. Čia privalome būti atidūs. Pirminės pozicijos susitarimo dalyviai yra racionalūs autonomiški atstovai, tad juos įtikina tik argumentai, atitinkantys ir palaikantys jų atstovaujamų asmenų gėrio sampratas. Todėl visi argumentai, į kuriuos apeliuojant jie gali būti įtikinėjami priimti principus, garantuojančius gebėjimo turėti teisingumo jausmo ugdymą ir naudojimą, turi atsižvelgti į šį apribojimą. Ankstesniame skirsnyje išsiaiškinome, jog gebėjimas turėti gėrio sampratą gali būti asmens gėrio sampratos dalis ir jos kūrimo priemonė; tad susitarimo dalyviai gali griebtis argumentų, naudojamų abiem šiais atvejais, ir neišsižadėti savo racionalumo bei autonomiškumo. Padėtis

pasikeičia, kai kalbame apie gebėjimą turėti teisingumo jausmą: čia dalyviai negali griebtis argumentų, apeliuojančių į tai, jog šio gebėjimo ugdymas ir naudojimas yra asmens gėrio sampratos dalis. Jie turi apsiriboti argumentais, grindžiamais tuo, jog šis gebėjimas tėra priemonė asmens gėriui siekti.

Be abejo, mes vadovaujamės prielaida (ja vadovaujasi ir susitarimo dalyviai), jog piliečiai turi teisingumo jausmą, tačiau ši prielaida yra grynai formali. Ji reiškia tik tai, jog nepriklausomai nuo to, kokius principus pasirinks pirminės pozicijos dalyviai, jų atstovaujami asmenys kaip visuomenės piliečiai gebės išsiugdyti atitinkamą teisingumo jausmą tuo laipsniu, kurio iš jų galima realiai tikėtis ir kurį rodo svarstymai pirminėje pozicijoje, paremti sveika nuovoka ir žmogiškosios prigimties teorija. Ši prielaida neprieštarauja susitarimo dalyvių racionaliai autonomijai ir nepažeidžia sąlygos, jog susitarimo dalyvių svarstymams nedarytų įtakos (ar juo labiau varžytų) kokie nors išankstiniai teisingumo principai jiems sprendžiant klausimą, kurią iš alternatyvų pasirinkti. Remiantis šia prielaida jie žino, jog jų susitarimas nebus bergždžias ir kad visuomenės piliečiai savo veikloje vadovausis sutartais principais taip veiksmingai ir reguliariai, kiek tai leidžia žmogiškoji prigimtis, kai politinės ir socialinės institucijos atitinka ir yra viešai žinoma, jog jos atitinka šiuos principus. Jeigu pirminės pozicijos dalyviai kaip argumentą tam tikrų teisingumo principų naudai traktuoja faktą, jog visuomenės piliečiai veiksmingai ir reguliariai jais vadovausis, tai jie taip daro tik todėl, kad mano, jog vadovavimasis tokiais principais veiksmingai pasitarnaus jų atstovaujamųjų gėrio sampratų realizacijai. Šie asmenys, kaip piliečiai, vadovaujasi teisingumo sumetimais, tačiau kaip racionalūs autonomiški atstovai jais nesivadovauja pirminės pozicijos susitarimo dalyviai.

Po šių įspėjamųjų pastabų dabar glaustai išdėstysiu tris argumentus, susijusius su teisingumo jausmu, kurie skatina susitarimo dalyvius pripažinti principus, garantuojančius pamatines laisves ir jų prioritetą. Pirmasis argumentas grindžiamas dviem idėjomis: pirma, kad teisinga ir stabili bendradarbiavimo schema padeda kiekvienam realizuoti savąją gėrio sampratą; antra, kad stabiliausia teisingumo koncepcija yra toji, kurią nusako du mūsų teisingumo principai, ir iš dalies galbūt dėl to, kad šie principai nustato pamatines laisves ir jų prioritetą.

Akivaizdu, jog viešas žinojimas, kad kiekvienas vadovaujasi teisingumo jausmu ir kad kiekvienu galima kliautis kaip visiškai kooperatyviu visuomenės nariu, yra didžiulė paspirtis kiekvienam, siekiančiam realizuoti savo gėrio sampratą.[25] Šį viešą žinojimą ir jo objektą – visiems bendrą teisingumo jausmą – formuoja laikas ir ugdymas, ir jį lengviau sugriauti negu sukurti. Susitarimo dalyviai vertina tradicines alternatyvas atsižvelgdami į tai, ar jos generuoja viešai pripažįstamą teisingumo jausmą, kai pamatinė struktūra žinomai tenkina atitinkamus principus. Tokį atsirandantį teisingumo jausmą jie suvokia kaip priemonę, tarnaujančią jų atstovaujamų asmenų gėrio sampratai realizuoti. Kitaip sakant, teisinga socialinio bendradarbiavimo schema piliečiams padeda realizuoti savo konkrečias gėrio sampratas; o schema, kurios stabilumą laiduoja veiksmingas viešasis teisingumo jausmas, yra geresnė priemonė siekiant šio tikslo negu schema, kuriai palaikyti reikia brangiai kainuojančio žiaurių baudžiamųjų sankcijų aparato, ypač jeigu jis pats kelia pavojų pamatinėms laisvėms.

Tradicinių teisingumo principų, iš kurių renkamasi pirminėje pozicijoje, santykinio stabilumo klausimas yra gana sudėtingas. Negaliu čia apibendrinti visų argumentų, kuriais remdamasis kitur ginu tezę, jog mūsų du teisingumo principai yra stabiliausi. Priminsiu tik vieną pagrindinę idėją, būtent, kad stabiliausia teisingumo koncepcija yra toji, kuri yra aiški ir suprantama mūsų protui, suderinama su mūsų gėrio samprata ir besąlygiškai ją palaikanti ir kuri grindžiama ne mūsų asmens neigimu, bet jo teigimu.[26] Argumentuoju, jog du teisingumo principai geriau tenkina šias sąlygas nei jų alternatyvos kaip tik dėl pamatinių laisvių kartu su lygia politinių laisvių verte (tai aptarsime kitame skirsnyje) ir skirtumo principu. Tai, kad šiedu teisingumo principai besąlygiškai palaiko kiekvieno asmens gėrio sampratą, rodo pamatinių laisvių lygybė ir jų prioritetas, taip pat lygi politinių laisvių vertė. Šie principai yra aiškūs ir suprantami mūsų protui, nes jie turi būti vieši ir viešai pripažįstami, be to, jie tiesiogiai reikalauja pamatinių laisvių.[27] Šios laisvės nepriklauso nuo hipotetinių skaičiavimų, ta-

[25] Čia tik performuluoju *Teorijos*, §76, argumentus apie tai, kaip teisingumas kaip sąžiningumas garantuoja didesnį stabilumą.

[26] Žr. *ibid.*, p. 498 ir toliau.

[27] Sakydamas, kad teisingumo principai tiesiogiai reikalauja pamatinių laisvių, turiu omeny įvairius argumentus, paminėtus *ibid.* ir liečiančius tai, ką ten vadinu „įkomponavimu" (*embedding*); žr. p. 160 ir toliau, 261–263, 288–289 ir 326–327.

riamai atskleidžiančių geriausią socialinių interesų (ar socialinių vertybių) balansą. Teisingumas kaip sąžiningumas atmeta tokius skaičiavimus. Pastebėkime, jog pirmajame argumente atsižvelgiame į pirmiausia išdėstytas įspėjamąsias pastabas. Juk priimdami tuos teisingumo principus, kurie patikimiausiai laiduoja teisingumo jausmo atsiradimą, susitarimo dalyviai vadovaujasi ne siekiu realizuoti šią moralinę galią vardan jos pačios, o veikiau ją traktuoja kaip geriausią būdą socialiniam bendradarbiavimui stabilizuoti ir taip padėti jų atstovaujamiems asmenims lengviau realizuoti savo gėrio sampratas.

Antrasis argumentas, turintis sąsajų su pirmuoju, pabrėžia esminę savigarbos reikšmę.[28] Argumentuojama, jog savigarbą veiksmingiausiai skatina ir palaiko du mūsų teisingumo principai, ir vėlgi todėl, kad pabrėžiamos lygios pamatinės laisvės bei jų prioritetas, nors savigarbą palaiko bei stiprina ir lygi politinių laisvių vertė bei skirtumo principas.[29] Tai, kad šalia pamatinių laisvių nuostatos savigarbą stiprina ir kiti šių dviejų principų bruožai, reiškia, jog nė vienas iš šių bruožų neveikia atskirai. Tačiau tai neturi mūsų stebinti. Tarus, kad pamatinės laisvės yra svarbiausia palaikant asmens savigarbą, susitarimo dalyviai, rinkdamiesi teisingumo principus, gali apeliuoti į šias pamatines laisves.

Kalbant labai glaustai jų argumentas atrodytų taip. Savigarba grindžiama mūsų įsitikinimu, jog esame visiškai kooperatyvūs visuomenės nariai, gebantys susikurti gėrio sampratą visam savo gyvenimui. Ši savigarba suponuoja naudojimąsi abiem moralinėmis galiomis, tad ir išugdytą teisingumo jausmą. Savigarba svarbi tuo, kad ji teikia mūsų pačių vertės pojūtį, tvirtą įsitikinimą tuo, kad mūsų konkreti gėrio samprata yra verta jos įgyvendinimo pastangų. Neturint savigarbos mums viskas gali atrodyti beprasmiška, ir net jeigu kai kurie dalykai atrodo vertingi, stokojame valios jų siekti. Todėl susitarimo dalyviai labai svarbiu laiko tai, ar teisingumo principai palaiko asmens savigarbą, nes priešingu atveju tie principai negali padėti jų atstovaujamiems asme-

28 Apie savigarbą žr. *Teoriją*, §67. Apie jos vaidmenį grindžiant teisingumo principus žr. p. 178–183. Apie lygias politines laisves kaip savigarbos pagrindą žr. p. 234, 544–546.

29 Apie politinių laisvių vertę žr. *Teoriją*, p. 224–228, 233–234, 277–279 ir 356. Aptariant lygias politines laisves kaip savigarbos pagrindą, p. 544–546, realioji šių laisvių vertė nėra minima. Bet tai derėjo padaryti. Žr. taip pat toliau, §7 ir §12.

nims realizuoti savo gėrio sampratą. Taip apibūdinę savigarbą teigiame, jog savigarba priklauso nuo tam tikrų viešųjų pamatinių visuomenės institucijų bruožų, nuo to, kaip tie bruožai sąveikauja ir kaip šias institucijas pripažįstantys žmonės traktuoja vienas kitą. Šie pamatinių institucijų bruožai ir elgsenos būdai, kurių visuomenė tikisi (ir paprastai gerbia), yra socialiniai savigarbos pagrindai (anksčiau, §4, nurodyti kaip paskutinioji pirminių gėrybių rūšis).

Iš to, kaip čia apibūdinama savigarba, aiškėja, jog šie socialiniai pagrindai priskirtini prie svarbiausių pirminių gėrybių. Tačiau šiuos pagrindus įtvirtina viešieji teisingumo principai. Kadangi pamatines teises garantuoja tik du mūsų teisingumo principai, jie veiksmingiau nei kitos alternatyvos skatina ir palaiko piliečių kaip lygių asmenų savigarbą. Tokį šių principų, kaip viešųjų pamatinės struktūros principų, poveikį lemia jų turinys. Šis turinys turi du aspektus, susijusius su dviem savigarbos elementais. Kaip jau sakėme, pirmasis yra mūsų, kaip visiškai kooperatyvių visuomenės narių, pasitikėjimas savimi; jis grindžiamas dviem moralinėmis galiomis (tad ir teisingumo jausmu); antrasis yra savo vertės pojūtis, grindžiamas įsitikinimu, jog galime įgyvendinti mūsų pastangų vertą gyvenimo planą. Pirmąjį elementą palaiko pamatinės laisvės, garantuojančios visapusišką ir informuotą naudojimąsi abiem moralinėmis galiomis. Antrąjį elementą palaiko viešasis šios garantijos pobūdis ir visuomenės pritarimas, ir visa tai derinyje su lygia politinių laisvių verte bei skirtumo principu. Juk savo vertės pojūtis ir pasitikėjimas savimi priklauso nuo kitų mums skiriamos pagarbos. Viešai pripažindami pamatines laisves gerai tvarkomoje visuomenėje piliečiai išreiškia pagarbą vieni kitiems kaip protingiems ir pasitikėjimo vertiems asmenims, taip pat pripažįsta tą vertę, kurią kiekvienas teikia savo gyvenimo būdui. Tad pamatinės laisvės garantuoja, jog du teisingumo principai veiksmingiau nei kitos alternatyvos tenkina savigarbos reikalavimus. Dar kartą pabrėžiame, jog jokiame susitarimo dalyvių samprotavimų taške jie nesirūpina tuo, kad teisingumo jausmas būtų ugdomas jo paties labui; nors, žinoma, to negalima pasakyti apie visiškai autonomiškus gerai tvarkomos visuomenės piliečius.

Trečią, paskutinį argumentą, susijusį su teisingumo jausmu, čia galiu tik paminėti. Jis grindžiamas ta gerai tvarkomos visuomenės sam-

prata, kurią vadinau „socialinių sąjungų sąjunga" *(union of unions)*.[30] Idėja yra tai, kad demokratinė visuomenė, kuri yra gerai tvarkoma pagal du teisingumo principus, kiekvienam piliečiui gali būti kur kas visapusiškesnis gėris nei konkretus individų gėris tokiomis sąlygomis, kai individams tenka kliautis tik pačiais savimi arba mažesnėmis asociacijomis. Dalyvavimas kuriant šį visapusiškesnį gėrį esmingai gali išplėsti ir įtvirtinti kiekvieno asmens konkretų gėrį. Socialinės sąjungos gėris geriausiai realizuojamas tada, kai kiekvienas prisideda jį kuriant, nors tai gali daryti tik kai kurie ir galbūt tik nedaugelis.

Idėjos ištakos siekia von Humboldtą. Jis sako:

> „Kiekviena žmogiškoji būtybė ... vienu metu gali panaudoti tik vieną iš savo galių, tiksliau, pati mūsų prigimtis mus verčia vienu metu užsiimti tik viena spontanine veikla. Todėl atrodo, kad žmogui neišvengiamai lemta būti vienpusišku, nes jo energija silpsta, kai išskirstoma daugeliui dalykų. Tačiau žmogus yra pajėgus įveikti šį vienpusiškumą mėgindamas suvienyti skirtingas ir paprastai atskirai naudojamas savo prigimtines galias, kai kiekvienu savo gyvenimo laikotarpiu jis jungia gęstančias vienos spontaninės veiklos kibirkštis su vos tik įsižiebiančiomis, stengiasi didinti ir įvairinti savo galias darniai jas derindamas, užuot ieškojęs tik įvairių objektų, leidžiančių jas naudoti atskirai. Tai, ką individas pasiekia praeitį ir ateitį siedamas su dabartimi, visuomenė pasiekia savo atskirų narių bendradarbiavimu. Juk kiekviename savo gyvenimo tarpsnyje individas gali pasiekti tik vieną iš tų tobulybių, kurios atpindi galimus žmogaus charakterio bruožus. Tad būtent per socialinę sąjungą, grindžiamą vidiniais jos narių norais ir sugebėjimais, kiekvienas žmogus gali tapti visų kitų žmonių kolektyvinės veiklos dalininku."[31]

Iliustruodami šią socialinės sąjungos idėją įsivaizduokime grupę gabių muzikantų, kurie, apdovanoti vienodais įgimtais talentais, galėtų vienodai gerai išmokti groti visais orkestro instrumentais. Ilgai mokę-

[30] Apie šią sąvoką žr. *Teoriją*, §79. Ten jos nesiejau su pamatinėmis laisvėmis ir jų prioritetu, kaip tai mėginu daryti čia.

[31] Ši ištrauka cituojama *Teorijoje*, p. 523–524, išn. Ji paimta iš W. von Humboldt, *The Limits of State Action*, ed. by J. W. Burrow (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), p. 16–17.

si ir treniravęsi jie puikiai įvaldo tik savo pasirinktą instrumentą suprasdami, jog tai lemia žmogaus galių ribotumas; jie negali tobulai įvaldyti daugelio instrumentų, ar juo labiau groti jais visais iš karto. Taigi šiuo specifiniu atveju, kai visų įgimti talentai vienodi, grupė, koordinuodama savo narių veiklą, atskleidžia visumą gebėjimų, kurie latentiškai slypi kiekviename. Net jeigu šie įgimti muzikiniai gabumai nėra vienodi ir kiekvienas išsiskiria savitais gabumais, galima pasiekti panašų rezultatą, jeigu šie gabumai reikiamai papildys vienas kitą ir bus deramai koordinuojami. Kiekvienu atveju žmonės reikalingi vieni kitiems, nes asmuo savo sugebėjimus gali realizuoti tik aktyviai bendradarbiaudamas su kitais, kartu su visų kitų pastangomis. Tik socialinės sąjungos veikloje individas gali save visiškai realizuoti.

Šiame pavyzdyje orkestras yra socialinė bendrija. Tačiau yra tiek socialinės sąjungos atmainų, kiek yra žmogiškosios veiklos atmainų, tenkinančių reikiamas sąlygas. Pamatinė visuomenės struktūra suteikia rėmus, kuriuose gali skleistis šių veiklų įvairovė. Jeigu šios veiklos rūšys papildo viena kitą ir gali būti deramai koordinuojamos, tai gauname visuomenės kaip socialinių sąjungų sąjungos idėją. Socialinių sąjungų sąjungą daro galimą trys mūsų socialinės prigimties aspektai. Pirma, įvairūs žmogiškieji gebėjimai papildo vienas kitą, ir tai atveria galimybę įvairiausioms žmogiškosios veiklos atmainoms bei įvairiausioms jos organizavimo formoms. Antra, tai, kuo galėtume būti ir ką galėtume daryti, smarkiai pranoksta tai, kuo galime būti ir ką nuveikti viename atskirame gyvenime, todėl esame priklausomi nuo kooperatyvių kitų žmonių pastangų ne tik siekdami materialių gyvenimo priemonių, bet ir mėgindami realizuoti tai, kuo galėtume būti ir ką galėtume daryti. Trečia, ją daro galimą mūsų gebėjimas turėti teisingumo jausmą, kurio turinį nusako teisingumo principai bei jiems priklausanti abipusiškumo sąvoka. Kai tokie principai realizuojami socialinėse institucijose, kai juos gerbia visi piliečiai ir kai tai viešai yra žinoma, tada įvairi daugelio socialinių sąjungų veikla sudaro socialinių sąjungų sąjungą.

Tad klausimas būtų toks: „Kurie iš alternatyvių pirminės pozicijos principų yra veiksmingiausi koordinuojant ir vienijant įvairias socialines sąjungas į vieną socialinę sąjungą?“ Čia keliami du reikalavimai: pirma, šie principai turi būti akivaizdžiai susiję su piliečių kaip laisvų ir lygių asmenų koncepcija, jie turi ją aiškiai implikuoti savo turiniu.

Antra, kaip visuomenės pamatinės struktūros principai, jie turi implikuoti abipusiškumo idėją, apibūdinančią piliečių kaip laisvų ir lygių asmenų socialinio bendradarbiavimo pobūdį. Jeigu šie reikalavimai nėra patenkinti, tai negalime tarti, jog visuomenės viešosios kultūros įvairovė yra visų jos narių jungtinių pastangų rezultatas jiems siekiant tarpusavio gėrio; taip pat negalime šios kultūros vertinti kaip veiklos, prie kurios galime prisidėti ir joje dalyvauti. Juk ši viešoji kultūra daugiausia yra kitų kūrinys; ir todėl, norėdami jos atžvilgiu išlaikyti pagarbos ir vertinimo nuostatą, piliečiai turi galėti vadovautis abipusiškumo idėja, kaip derama jų savivokai, ir turi galėti pripažinti bendrą viešąjį tikslą bei bendrą ištikimybės objektą. Šias nuostatas tvirčiausiai palaiko du mūsų teisingumo principai būtent dėl to, kad pripažįstamas viešasis teisingumo tikslas – tarpusavio pagarbos pagrindu kiekvieną pilietį traktuoti kaip laisvą ir lygų asmenį. Šį tikslą akivaizdžiai demonstruoja viešasis lygių pamatinių laisvių pripažinimas, kurį suponuoja du teisingumo principai. Abipusiškumo priklausomybės aprėpia visą visuomenę, ir individų bei grupių laimėjimai jau nelaikomi vien atskirais asmeniniais ar grupiniais laimėjimais.

Galiausiai pastebėkime, jog taip suvokiant socialinės sąjungos gėrį pirminės pozicijos susitarimo dalyviams nebūtina žinoti ir kokiomis konkrečiomis gėrio sampratomis vadovaujasi jų atstovaujami asmenys. Kad ir kokios būtų tos sampratos, jas praplės ir sustiprins visapusiškesnis socialinės sąjungos gėris, tikint, kad tos sampratos išlieka teisingumo ribose. Tad pirminio susitarimo dalyviai gali pasinaudoti šiuo trečiuoju argumentu, nes jis suderinamas su informaciniais jų samprotavimų apribojimais. Siekdami konkretaus jų atstovaujamų asmenų gėrio jie pasirenka principus, kurie garantuoja pamatines laisves. O tai yra geriausias būdas įtvirtinti bendrąjį socialinės sąjungos gėrį, kartu įtvirtinant teisingumo jausmą, kuris jį daro galimą. Prabėgom pabrėžiu, jog visuomenės kaip socialinių sąjungų sąjungos samprata leidžia suprasti, kodėl laisvės režimo sąlygomis ne tik galima suderinti skirtingas gėrio sampratas, bet ir koordinuoti žmogiškosios veiklos įvairovę taip, kad ji kurtų bendresnį gėrį ir prie to galėtų prisidėti kiekvienas. Pastebėkime, jog šis bendresnis gėris negali būti apibrėžtas vien gėrio sampratos terminais, bet jis reikalauja ir specifinės teisingumo sampratos, būtent teisingumo kaip sąžiningumo. Tad tas bendresnis gėris suponuoja šią teisingumo sampratą ir gali būti pasiektas, jeigu

esamos konkrečios gėrio sampratos tenkina mūsų išdėstytas bendrąsias sąlygas. Remiantis prielaida, jog susitarimo dalyviams racionalu tarti, kad šios sąlygos patenkintos, jie šį bendresnį gėrį gali traktuoti kaip paramą jų atstovaujamų asmenų gėriui – kad ir kokios būtų konkrečios šių asmenų gėrio sampratos.

Apžvelgėme argumentus, kuriais remdamiesi pirminės pozijos dalyviai gali priimti du teisingumo principus, garantuojančius lygias pamatines laisves ir teikiančius joms prioritetą. Nemėginau aprėpti visų galimų argumentų, taip pat nemėginau nustatyti aptariamų argumentų santykinio svorio. Mano tikslas buvo pateikti svarbesnių argumentų apžvalgą. Be abejo, argumentai, susiję su gebėjimu turėti gėrio sampratą, yra labiau žinomi galbūt dėl to, kad jie atrodo paprastesni ir iš pirmo žvilgsnio svaresni; nors aš manau, kad ne mažiau svarūs yra tie, kurie apeliuoja į gebėjimą turėti teisingumo jausmą. Nuolat pabrėždavau, jog siekdami pasitarnauti jų atstovaujamų asmenų konkrečioms gėrio sampratoms susitarimo dalyviai renkasi principus, kurie skatina dviejų moralinių galių ugdymą ir visapusišką bei informuotą naudojimąsi jomis. Prieš pradėdamas svarstyti, kaip pamatinės laisvės turėtų būti konkretizuojamos vėlesnėse stadijose (t.y. prieš aptardamas tai, ką anksčiau pavadinau „antrąja spraga“), turiu aptarti svarbų pirmojo teisingumo principo bruožą, kurį keletą kartų minėjau, būtent – lygią politinių laisvių vertę. Aptariant šį bruožą paaiškės, kaip pamatines laisves bei jų prioritetą ginantys argumentai priklauso nuo dviejų teisingumo principų turinio.

§ 7. Pamatinės laisvės nėra tik formalios

Ankstesnių skirsnių išvadas galime reziumuoti taip. Kadangi, pirma, pirminė pozicija sustato jos dalyvius simetriškai vienas kito atžvilgiu bei uždeda apribojimus, atspindinčius protingumo reikalavimus ir antra, kadangi susitarimo dalyviai yra racionalūs autonomiški atstovai, kurių samprotavimai tenkina racionalumo reikalavimus, kiekvienam piliečiui yra deramai atstovaujama renkantis teisingumo principus, kuriais bus reguliuojama pamatinė visuomenės struktūra. Dalyviai, vadovaudamiesi tik savo atstovaujamų asmenų naudos sumetimais, turi rinktis iš alternatyvų. Remdamiesi tik ką aptartais argumentais jie teikia

pirmenybę principams, teikiantiems plačias galimybes įvairioms konkrečioms (bet nežinomoms) gėrio sampratoms ir patikimiausiai garantuojantiems tas politines bei socialines sąlygas, kurios būtinos ugdant dvi moralines galias ir jomis visapusiškai bei informuotai naudojantis. Tarus, kad pamatinės laisvės garantuoja šias sąlygas (esant palankioms aplinkybėms), bus pasirinkti du mūsų teisingumo principai, pirmajam teikiant prioritetą antrojo atžvilgiu. Taip pasiekiama tai, ką anksčiau pavadinau teisingumo kaip sąžiningumo „pradiniu tikslu“. Tačiau čia gali būti pagrįstai iškeltas priekaištas, kad nesu aptaręs to, kokios materialios priemonės garantuojamos asmenims, siekiantiems savo gėrio. Ar principai, ginantys pamatines laisves ir jų prioritetą, bus priimtini, priklauso nuo to, kaip juos papildo kiti principai, kiekvienam garantuojantys deramą šių priemonių dalį.

Čia kyla klausimas: „Kokiu būdu teisingumas kaip sąžiningumas sprendžia senąją problemą, būtent, ar pamatinės laisvės nėra tik 'formalios'“?[32] Daugelis, ypač radikalieji demokratai ir socialistai, įrodinėja, kad nepaisant formalios piliečių lygybės, socialinė ir ekonominė žmonių nelygybė bus per didelė, jeigu pamatinė struktūra remsis vien pamatinių laisvių ir lygių galimybių principais. Disponuojantys didesne galia ar didesniais turtais sugebės kontroliuoti įstatymų leidybą ir palenkti ją savo interesams. Atsakydami į šį klausimą pamatines laisves atskirkime nuo šių laisvių vertės.[33] Pamatines laisves nusako institucinės teisės, įgaliojančios piliečius daryti įvairius dalykus, ir pareigos, draudžiančios kitų kišimąsi. Pamatinės laisvės yra teisiškai ginamų veiklos krypčių bei galimybių visuma. Žinoma, žinių stoka ir skurdas, materialinių išteklių stygius apskritai, kliudo žmonėms pasinaudoti savo teisėmis ir atviromis galimybėmis. Tačiau užuot traktavę šias ir panašias kliūtis kaip asmens laisvės suvaržymus, mes jas laikome veiksniais, kurie turi įtakos laisvės vertei, t.y. tam, kokią naudą asmenims duoda jų laisvės. Teisingumas kaip sąžiningumas šią naudą nusako pirminių gėrybių indekso terminais, kaip juos apibrėžia antrasis teisingumo principas. Ji nusakoma apeliuojant ne į asmens gerovės lygį

[32] Esu dėkingas Normanui Danielsui už tai, kad atkreipė mano dėmesį į klausimą, kurį mėginu spręsti šiame skirsnyje. Žr. jo „Equal Liberty and Unequal Worth of Liberty“, kn. Daniels, p. 253–281. Dėkoju Joshua Rabinowitzui už išsamius komentarus ir diskusiją.

[33] Šioje ir kitoje pastraipoje detalizuoju *Teorijos* pastraipą, prasidedančią p. 204.

(ar jo naudingumo funkciją), bet į tai, kokių pirminių gėrybių poreikis turi būti tenkinamas pirmiausia, atsižvelgiant į politinės teisingumo koncepcijos tikslus. Kai kurios pirminės gėrybės, tokios kaip pajamos ir turtas, yra suvokiamos kaip universalios materialinės priemonės, padedančios piliečiams realizuoti savo tikslus institucinėmis lygių laisvių ir lygių galimybių sąlygomis.

Teisingumo kaip sąžiningumo sąlygomis visi piliečiai turi lygias pamatines laisves, tad klausimas, kaip jiems kompensuoti už mažesnę laisvę, nekyla. Tačiau šios laisvės vertė, arba nauda, nėra visiems vienoda. Antai skirtumo principas toleruoja padėtį, kur kai kurie piliečiai disponuoja didesnėmis pajamomis bei turtais ir todėl turi daugiau galimybių savo tikslus realizuoti. Tačiau kai taikomas šis principas, mažesnė laisvės vertė yra kompensuojama šia prasme: universalios priemonės, prieinamos blogiausioje padėtyje esantiems visuomenės nariams, būtų dar menkesnės, jeigu socialinė ir ekonominė nelygybė, kaip ją atspindi pirminių gėrybių indeksas, būtų kitokia nei ji yra. Pamatinė visuomenės struktūra turi būti tvarkoma taip, kad maksimizuotų pirminių gėrybių kiekį, tenkantį esantiems blogiausioje padėtyje – kad jie galėtų pasinaudoti tomis laisvėmis, kurios vienodai teikiamos visiems. Tai yra vienas svarbiausių politinio ir socialinio teisingumo uždavinių.

Žinoma, šis laisvės ir laisvės vertės skirtumas tėra mūsų apibrėžimo darinys, ir jis neišsprendžia jokių substancinių problemų.[34] Idėja yra tai, kad lygios pamatinės laisvės turi būti derinamos su principu, reguliuojančiu pirminių gėrybių, kaip universalių priemonių visiems mūsų tikslams, paskirstymą. Šis apibrėžimas tėra pirmas žingsnis mėginant rasti neprieštaringą laisvės ir lygybės derinį. Tokio derinio priimtinumas priklauso nuo to, ar jis teikia veiksmingą teisingumo koncepciją, atitinkančią mūsų deramai apmąstytus įsitikinimus. Kad pasiektume šį suderinamumą su mūsų apmąstytais įsitikinimais, turime žengti svarbų tolesnį žingsnį ir pažvelgti į politines laisves specifiniu aspektu. Žengiame iškėlę tezę, kad politinės laisvės, ir tik jos turi būti garantuojamos tuo, ką vadinu jų „lygia *(fair)* verte".[35]

[34] Deja, *Teorijos* skirsnis, kuris prasideda p. 204, gali sukelti priešingą įspūdį.

[35] Nors lygių politinių laisvių vertės idėją atspindi du teisingumo principai, kaip jie dėstomi *Teorijoje*, pati idėja ten nėra reikiamai išaiškinta. Atitinkamos nuorodos pateiktos išn. 29 aukščiau.

Paaiškinu: ši garantija reiškia, jog politinių laisvių vertė turėtų būti vienoda ar bent apylygė visiems piliečiams nepriklausomai nuo jų socialinės ar ekonominės padėties: kiekvienam turėtų būti atvira galimybė užimti viešąsias pareigas ir daryti įtaką politiniams sprendimams. Ši lygių galimybių samprata yra analogiška tai lygių galimybių sampratai, kurią išreiškia antrasis teisingumo principas.[36] Kai susitarimo dalyviai pirminėje pozicijoje priima laisvės prioriteto principą, jie supranta, jog lygios politinės laisvės turi būti traktuojamos šiuo specifiniu būdu. Svarstydami šio laisvės ir lygybės derinio priimtinumą privalome žinoti, jog politinės laisvės užima ypatingą vietą dviejuose teisingumo principuose.

Filosofinėje doktrinoje nebūtina aiškintis, kokios konkrečios institucijos galėtų garantuoti lygią politinių laisvių vertę, lygiai taip pat, kaip joje nebūtina aiškintis, kokie konkretūs įstatymai bei taisyklės garantuotų konkurenciją rinkos ekonomikoje. Vis dėlto turime pripažinti, kad politinių laisvių apylygės vertės garantavimo uždavinys yra toks pat svarbus ar net svarbesnis už konkurencijos įtvirtinimo rinkoje uždavinį. Juk jeigu neišlaikoma bent apylygė šių laisvių vertė, sunku tikėtis, kad būtų įtvirtintos ar išlaikytos teisingos pamatinės institucijos. Tai yra sunkus ir sudėtingas uždavinys; stokodami reikiamo istorinio patyrimo ir teorinio supratimo galime būti priversti žengti bandymų ir klaidų keliu. Tačiau viena iš priemonių, padedančių išlaikyti šią vertės lygybę, – tai pastanga išlaikyti politinių partijų nepriklausomybę nuo privačios ekonominės bei socialinės galios koncentratų privačia nuosavybe grindžiamoje demokratijoje ir nuo valdžios kontrolės bei biurokratijos galios liberalaus socialistinio režimo sąlygomis. Abiem atvejais visuomenė turi prisiimti didelę politinio proceso organizavimo išlaidų dalį; ji turi reguliuoti ir rinkimus. Garantuodamas lygią politinių laisvių vertę teisingumas kaip sąžiningumas mėgina atremti priekaištą, kad pamatinės laisvės tėra formalios.

Ši lygios pamatinių laisvių vertės garantija pasižymi keliais įsidėmėtinais bruožais. Pirma, kiekvienam piliečiui turi būti suteikiamos daugmaž vienodos galimybės naudotis viešaisais instrumentais *(facilities)*, skirtais konkretiems politiniams tikslams, būtent instrumentais, kuriuos apibrėžia konstitucinės taisyklės bei procedūros, reguliuojančios

[36] Apie šią galimybių lygybę žr. *Teoriją*, p. 72–74 ir §14.

politinį procesą ir politinės valdžios postų užėmimo būdus. Kaip parodysime vėliau (§9), šios taisyklės bei procedūros turi garantuoti sąžiningą politinį procesą, kurio rezultatas būtų teisingi ir veiksmingi įstatymai. Reikia pabrėžti, kad lygių piliečių teisėtus reikalavimus varžo tam tikri standartiniai apribojimai, nusakomi dalyvavimo politiniame procese lygių galimybių idėjos. Antra, šis politinis procesas, kaip viešasis instrumentas, yra, taip sakant, ribotos talpos. Jeigu nebūtų bent apylygės politinių laisvių vertės garantijos, tai tie, kurie disponuoja palyginti dideliais ištekliais, susitelkę galėtų iš politinio proceso išstumti tuos, kurie disponuoja mažesniais ištekliais. Negalime būti visiškai tikri tuo, kad nelygybė, kurią toleruoja skirtumo principas, bus tokia nedidelė, kad to neįvyktų. Žinoma, be antrojo teisingumo principo rezultatas būtų iš anksto nulemtas; juk dėl ribotos politinio proceso talpos mūsų politinių laisvių vertė kur kas labiau nei kitų pamatinių laisvių vertė priklauso nuo mūsų socialinės bei turtinės padėties. Jeigu atsižvelgiame ir į išskirtinį politinio proceso vaidmenį determinuojant įstatymus bei politiką, kuriais reguliuojama pamatinė struktūra, tai galime pripažinti, jog tik šioms laisvėms turi būti teikiama ypatinga lygios jų vertės garantija. Tokia garantija yra grynai formalios laisvės ir bet kurios dosnesnės visų pamatinių laisvių garantijos natūralus sankirtos taškas.

Prabilus apie šį sankirtos tašką iškyla klausimas, kodėl pirmasis teisingumo principas nenumato kokios dosnesnės garantijos. Kad ir ką ši dosnesnė lygios vertės garantija reikštų, manau, ji būtų arba iracionali, arba perteklinė, arba kurstanti socialinę nesantaiką. Tad pirmiausia tarkime, kad ji reikalauja lygaus visų pirminių gėrybių paskirstymo, o ne tik pamatinių laisvių lygybės. Manau, kad toks principas būtų atmestas kaip iracionalus, nes jis neleidžia visuomenei patenkinti tam tikrų esminių socialinės organizacijos reikalavimų, neatsižvelgia į efektyvumo skatinimo sumetimus ir į daugelį kitų dalykų. Antra, tarkime, jog ši garantija reikalauja, kad kiekvienam piliečiui būtų parūpinamas tam tikras fiksuotas pirminių gėrybių rinkinys ir taip viešai įtvirtinama lygi kiekvieno laisvės vertė. Kad ir kokie būtų šio siūlymo privalumai, jis yra perteklinis, jeigu turime skirtumo principą. Juk bet kuri pirminių gėrybių indekso dalis, kuria naudojasi blogiausioje padėtyje esantieji, jau atlieka šią funkciją. Trečia, tarkime, jog ši garantija reikalauja, kad pirminės gėrybės būtų paskirstomos

atsižvelgiant į tam tikrus interesus, laikomus ypač svarbiais, pavyzdžiui, į religinius. Antai kai kurie asmenys savo religinėmis pareigomis gali laikyti šventų vietų lankymą tolimose šalyse, didingų bažnyčių statymą ir t.t. Tokiu atveju lygios vertės garantavimas religijos laisvei reikštų, jog tokiems asmenims turi būti parūpinamos priemonės šioms jų pareigoms vykdyti. Šioje interpretacijoje jų religiniai poreikiai yra didesni, negu poreikiai kitų asmenų, kurių religiniai įsitikinimai tenkinami paprasčiau, todėl tik jie turi būti aprūpinami reikiamomis priemonėmis. Akivaizdu, kad tokia garantija kurstytų socialinę nesantaiką, aštrintų religinius nesutarimus ar net keltų pilietinius konfliktus. Manau, jog tokių padarinių neišvengiamai atsiranda tada, kai viešoji teisingumo koncepcija piliečių pretenzijas į viešuosius išteklius vertina pagal tai, kokie galutiniai tikslai ar ištikimybės saitai figūruoja jų gėrio sampratose. Panašiai nesantaiką kurstytų ir proporcingo poreikių tenkinimo principas. Tai yra principas, pagal kurį pirminių gėrybių paskirstymas reguliuojamas pagal diferenciacijos principą taip, kad dalis K (kur $0 < K \leq 1$), kuria matuojamas piliečio gėrio sampratos realizavimo laipsnis, kiekvienam yra vienoda ir idealiu atveju maksimalaus dydžio. Kadangi šį principą esu aptaręs kitur, čia jo nenagrinėsiu.[37] Paminėsiu tik tai, jog vienas svarbiausių motyvų, paaiškinančių, kodėl, sprendžiant politinio teisingumo klausimus, piliečių reikalavimai vertinami remiantis pirminių gėrybių indeksu, yra siekis išvengti nesutaikomų konfliktų, kuriuos kursto tokie principai.[38]

Galiausiai turime aiškiai suvokti, kodėl lygios politinės laisvės yra traktuojamos tuo ypatingu būdu, kai garantuojama jų lygi vertė. Taip daroma ne todėl, kad politinis gyvenimas ir kiekvieno dalyvavimas demokratinėje savivaldoje laikomas aukščiausia visiškai autonomiškų piliečių gėrybe. Priešingai, gėrio samprata, aukštinanti politinį gyvenimą, tėra viena iš daugelio gėrio sampratų. Jau vien dėl šiuolaikinės valstybės dydžio daugumai piliečių naudojimasis politinėmis laisvėmis neišvengiamai bus mažiau svarbus nei naudojimasis kitomis pamatinėmis laisvėmis. Politinių laisvių lygios vertės garantija įtraukiama į pirmąjį teisingumo principą todėl, kad tai yra būtina teisingumu grindžiamai įstatymų leidybai įtvirtinti ir kiekvienam asmeniui suteikti apy-

[37] Žr. „Fairness to Goodness", *Philosophical Review* 84 (October 1975):551–553.
[38] Žr. taip pat „Social Unity and Primary Goods", §4 ir §5.

lyges galimybes dalyvauti politiniame procese. Siekiama, kad į pamatinę visuomenės struktūrą būtų įtraukta veiksminga politinė procedūra, kuri toje struktūroje atspindėtų pirminei pozicijai būdingą sąžiningą asmenų atstovavimą. Būtent šios procedūros sąžiningumas, kurį užtikrina lygios politinių laisvių vertės garantija kartu su antruoju teisingumo (skirtumo) principu, teikia atsakymą į klausimą, ar pamatinės laisvės nėra vien tik formalios.

§ 8. Visiškai pakankama pamatinių laisvių schema

Dabar aptarsiu tai, kaip galima užtaisyti antrąją spragą. Prisiminkime, jog ši spraga atsiranda dėl to, kad vėlesnėse stadijose, konkretizuodami ir derindami tarpusavyje įvairias pripažintas laisves, turime vadovautis kokiu nors bendru kriterijumi. Atsižvelgdami į konkrečias visuomenės aplinkybes turime nustatyti geriausią ar bent jau pakankamą pamatinių laisvių schemą. Vienas iš *Teorijos* kriterijų siūlo pamatines laisves konkretizuoti ir derinti tarpusavyje taip, kad būtų įtvirtinta kuo platesnė šių laisvių schema. Šis kriterijus yra grynai kiekybinis ir neleidžia diferencijuoti svarbių ir mažiau svarbių atvejų; be to, visiems atvejams jis nėra taikomas nuosekliai. Kaip pastebėjo Hartas, patenkinamai jis gali būti taikomas tik paprasčiausiais ir nereikšmingais atvejais.[39] Kitas *Teorijos* kriterijus siūlo, kad idealioje teisingumo principų taikymo procedūroje vadovautumėmės tipinio atstovaujamo piliečio požiūriu ir vėliau, konkretizuodami laisvių schemą, atitinkamai atsižvelgtume į jo racionalius interesus. Tačiau Harto manymu, šių interesų turinys nebuvo atskleistas pakankamai aiškiai, todėl apeliavimas į juos negali būti kriterijumi.[40] Bet kuriuo atveju atrodo, jog šie kriterijai nėra tarpusavyje suderinami; nesakoma, kad plačiausioji laisvių schema yra geriausia.[41]

Privalau paaiškinti šią kriterijaus dviprasmybę. Knieti galvoti, jog siekiamas kriterijus leistų geriausiu, arba optimaliausiu, būdu apibrėžti

[39] Žr. Hart, p. 542–543; Daniels, p. 239–240.

[40] Hart, p. 543–547; Daniels, p. 240–244.

[41] Žr. *Teoriją*, p. 250, kur, formuluodamas prioriteto taisyklę, sakiau, jog „siaurindami laisvės sritį turime stiprinti bendrąją visiems priklausančių laisvių sistemą.“ Čia „laisvių sistema“ nurodo tą pačią „lygių pamatinių laisvių sistemą“, apie kurią kalbama tame pačiame puslapyje formuluojant pirmąjį principą.

ir tarpusavyje suderinti visas pamatines laisves. O tai savo ruožtu reikštų, jog pamatinių laisvių schema kažką maksimizuoja, nes kaip kitaip gali būti nustatoma geriausioji schema? Tačiau iš tikrųjų aiškindami tai, kaip užtaisoma pirmoji spraga, implicitiškai rėmėmės prielaida, jog pamatinių laisvių schema nėra sudaroma, kad ką nors maksimizuotų ir, konkrečiai, ji nėra kuriama siekiant ugdyti ir naudoti moralines galias.[12] Veikiau šios laisvės visiems piliečiams turi vienodai garantuoti tas socialines sąlygas, kurios būtinos jiems visapusiškai naudojantis šiomis galiomis mano vadinamais „dviem pamatiniais atvejais".

Pirmasis iš šių atvejų siejamas su gebėjimu turėti teisingumo jausmą ir yra susijęs su teisingumo principų taikymu visuomenės pamatinei struktūrai bei socialinei politikai. Šiam atvejui priklauso politinės laisvės ir minties laisvė; jas aptarsiu vėliau. Antrasis pamatinis atvejis siejamas su gebėjimu turėti gėrio sampratą ir liečia svarstančiojo *(deliberative)* proto principų taikymą orientuojant mūsų elgseną visą gyvenimą. Jam priklauso sąžinės ir asociacijų laisvė. Šie pamatiniai atvejai skiriasi tuo, kad teisingumo principai ir svarstančiojo proto principai taikomi skirtingos apimties ir skirtingos prigimties dalykams. Pamatinio atvejo sąvoka vėliau mums leis apibrėžti laisvės svarbos sąvoką, kuri parodys, kaip reikėtų užpildyti antrąją spragą.[13]

Matysime, jog kriterijus, kuriuo naudojamasi vėlesnėse stadijose, konkretizuoja ir tarpusavyje derina pamatines laisves taip, kad būtų galima ugdyti ir sąmoningai naudotis abiem moralinėmis galiomis tomis socialinėmis sąlygomis, kuriomis gerai tvarkomoje visuomenėje iškyla du pamatiniai atvejai. Tokią pamatinių laisvių schemą vadinsiu

[12] Manau, jog yra akivaizdu, kad elgdamiesi iš geriausių arba subalansuotų paskatų, kaip jas apibrėžia tam tikra moralinė koncepcija, paprastai nieko nemaksimizuojame. Ar kas nors maksimizuojama, priklauso nuo moralinės koncepcijos pobūdžio. Antai nei Rosso pliuralistinis intuicionizmas (W. D. Ross, *The Right and the Good* (Oxford: Clarendon Press, 1930)), nei Berlino liberalizmas (I. Berlin, *Four Essays on Liberty*) nenurodo ko nors, kas būtų maksimizuojama. Beje, net ekonomistai, kalbėdami apie naudingumo funkciją, paprastai nenurodo, kas turi būti maksimizuojama. Naudingumo funkcija tėra ūkių arba ekonominių agentų preferencijų matematinis atvaizdas, tarus, jog šios preferencijos tenkina tam tikras sąlygas. Grynai formaliu požiūriu net intuicionistas ar pliuralistas gali turėti savo naudingumo funkciją. (Tiesa, kaip gerai yra žinoma, agentas, kurio preferencijoms būdinga leksinė tvarka, neturi naudingumo funkcijos.)

[13] Esu dėkingas Susanai Wolf už pamatinio atvejo sąvokos išaiškinimą.

„visiškai pakankama schema“. Šis kriterijus suderinamas su anksčiau minėtu antruoju kriterijumi, pagal kurį laisvių schema derinama atsižvelgiant į atstovaujamų lygių piliečių racionalius interesus. Juk iš to, kokiais argumentais naudojamasi pirminėje pozicijoje priimant du teisingumo principus, matyti, kad šiems interesams geriausiai tarnauja ši visiškai pakankama schema. Tad antroji spraga užpildoma taip pat, kaip ir pirmoji.

Yra du paaiškinimai, kodėl maksimizavimo idėja netinka konkretizuojant ir derinant pamatinių laisvių schemą. Pirma, neturime nuoseklios sąvokos, kas galėtų būti maksimizuojama. Negalime vienu metu maksimizuoti moralinių galių ugdymo ir naudojimosi jomis. O kaip atskirai galėtume maksimizuoti jų ugdymą ir naudojimąsi jomis? Ar galima maksimizuoti, kitoms sąlygoms esant vienodoms, sąmoningai išpažįstamas gėrio sampratas? Tai būtų absurdiška. Be to, neturime aiškaus supratimo, ką reiškia maksimalus šių galių išugdymas. Turime tik gerai tvarkomos visuomenės – tam tikrų bendrų jos bruožų ir tam tikrų pamatinių jos institucijų – supratimą. Turėdami šį supratimą galime sukurti šių galių ugdymo ir naudojimosi jomis koncepciją, kuri bus visiškai adekvati mūsų dviem pamatiniams atvejams.

Kitas paaiškinimas, kodėl netinka maksimizavimo idėja, yra tai, kad asmuo turi ne tik dvi moralines galias, bet ir konkrečią gėrio sampratą. Prisiminkime, jog tokia samprata apima tam tikrus (specifiniu būdu surikiuotus) galutinius tikslus bei interesus, prieraišumo ir ištikimybės santykius su kitais asmenimis bei asociacijomis, ir tam tikrą pasaulėžiūrą, kurios kontekste galima suprasti šiuos tikslus bei santykius. Jeigu piliečiai neturėtų konkrečių gėrio sampratų, kurias jie siekia realizuoti, tai teisingos gerai tvarkomos visuomenės institucijos neturėtų jokios prasmės. Žinoma, argumentai, apeliuojantys į moralinių galių ugdymo ir naudojimosi jomis tikslą, pirminės pozicijos dalyvius skatina pripažinti pamatines laisves ir jų prioritetą. Tačiau kad ir kokie svarūs būtų šie argumentai susitarimo dalyviams, tai dar nereiškia, jog piliečių naudojimasis savo moralinėmis galiomis visuomenėje yra aukščiausioji ar vienintelė gėrio forma. Veikiau naudojimasis šiomis galiomis (reikiamais atvejais) yra bet kokio gėrio sąlyga. Kitaip sakant, piliečiai turi elgtis teisingai ir racionaliai tomis sąlygomis, kuriose jie atsiduria. Elgdamiesi teisingai ir garbingai (ir visiškai autonomiškai) jie tampa, kaip pasakytų Kantas, verti laimės; jų laimėjimai tada yra ver-

ti susižavėjimo, o jų patiriami malonumai – puikūs.[44] Tačiau būtų beprotybė maksimizuoti teisingus ir racionalius veiksmus maksimizuojant aplinkybes, kurioms esant jų prireiktų.

§ 9. Kaip laisvės suderinamos vienoje nuoseklioje schemoje

Kadangi visiškai pakankamos pamatinių laisvių schemos sąvoka jau buvo paaiškinta, dabar galiu parodyti, kaip ji konkretizuojama vėlesnėse stadijose. Pradėsiu nuo to, kad pamatines laisves išdėstysiu taip, jog jų ryšys su dviem moralinėmis galiomis ir su tais dviem pamatiniais atvejais, kur jos panaudojamos, taps akivaizdus. Lygios politinės laisvės ir minties laisvė turi garantuoti laisvą ir sąmoningą teisingumo principų taikymą pamatinei visuomenės struktūrai, piliečiams vadovaujantis visiškai išugdytu teisingumo jausmu. (Politinės laisvės, sustiprintos jų lygios vertės garantija bei kai kuriais kitais šiuo požiūriu svarbiais bendrais principais, be abejo, gali papildyti teisingumo principus.) Šioms pamatinėms laivėms reikia vienokio ar kitokio atstovaujamosios demokratijos režimo, taip pat garantuotos politinio žodžio, spaudos, susirinkimų laisvės. Sąžinės laisvė ir asociacijų laisvė būtina tam, kad piliečiai galėtų visapusiškai ir sąmoningai naudotis svarstančiojo proto galiomis formuodami, koreguodami ir realizuodami gėrio visam savo gyvenimui sampratą. Likusios (ir palaikančios) pamatinės laisvės – asmens laisvė ir neliečiamybė (kurią žeidžia, pavyzdžiui, vergovė ir baudžiava, judėjimo laisvės arba užsiėmimo pasirinkimo laisvės neigimas), taip pat tos teisės bei laisvės, kurias nusako teisės viršenybė – visos gali būti susietos su dviem pamatiniais atvejais suvokiant, jog jos būtinos tam, kad anksčiau išvardytos pamatinės laisvės būtų deramai garantuotos. Šių pamatinių laisvių visuma apibrėžia įprastąjį ir garantuotą lygių piliečių statusą gerai tvarkomoje demokratinėje visuomenėje.[45]

44 Pagrindinė Kanto doktrinos tema yra tai, kad moralės filosofija sprendžia ne klausimą, kaip būti laimingam, o klausimą, kaip būti vertam laimės. Ši tema keliama visuose pagrindiniuose jo veikaluose, pradedant *Pirmąja kritika*, žr. A806, B834.

45 Toks laisvių išrikiavimas šioje pastraipoje pabrėžia dviejų pamatinių atvejų svarbą ir juos susieja su dviem moralinėmis galiomis. Tad jis remiasi specifine teisingumo koncepcija. Siekiant kitokių tikslų gali būti parankus kitoks jų išrikiavimas. Vincen-

Turėdami šią pamatinių laisvių rikiuotę, atskiros laisvės *reikšmingumo* sąvoką, kurios mums prireiks antrajai spragai užtaisyti, galime paaiškinti taip: tam tikros laisvės reikšmingumas priklauso nuo to, kiek ji yra esminė arba būtina kaip institucinė priemonė garantuojant visapusišką, sąmoningą ir veiksmingą naudojimąsi moralinėmis galiomis vienu ar kitu iš dviejų pamatinių atvejų (arba abiem šiais atvejais). Tad konkrečių laisvių – žodžio, spaudos ar diskusijų laisvės – svarba turi būti vertinama pagal šį kriterijų. Kai kurios žodžio laisvės atmainos nėra specialiai ginamos, o kai kurios iš jų gali būti net nusižengimais, pavyzdžiui, asmens šmeižimas arba juodinimas, vadinamoji karingoji leksika (kai kuriomis aplinkybėmis) ir net politinės kalbos, kai jos akivaizdžiai skatina smurtą. Žinoma, paaiškinimas, kodėl šio pobūdžio kalbos laikytinos nusižengimais, gali reikalauti nuodugnaus apmąstymo, ir jis paprastai skiriasi konkrečiais atvejais. Privačių asmenų (kitaip nei politinių figūrų) šmeižimas ir juodinimas neturi jokios reikšmės viešojo proto panaudojimui vertinant ir reguliuojant pamatinę struktūrą; tai yra nusižengimas privačiam asmeniui. Tuo tarpu kalbos, akivaizdžiai raginančios griebtis smurto, nepaisant kalbančiojo politinių pažiūrų, griauna patį demokratinį procesą ir todėl politinių debatų taisyklės turi jas drausti. Gera konstitucija politinę valdžią priverčia atsižvelgti į teisingumo ir blaivaus proto reikalavimus, todėl protingi žmonės paprastai neragina griebtis smurto ir to niekada rimtai nesvarsto. Jeigu revoliucinių ar net maištingų doktrinų propaganda teisiškai ginama, o taip ir turėtų būti, tai negali būti jokių apribojimų politinio žodžio turiniui, gali būti tik tam tikra jo skelbimo reglamentacija vietos, laiko ir naudojamų priemonių atžvilgiu.

Svarbu prisiminti, kad, užtaisant antrąją spragą, pirmasis teisingumo principas turi būti taikomas konstitucinės konvencijos stadijoje. Tai reiškia, kad politinės laisvės ir minties laisvė turi būti esminė sudedamoji teisingos politinės procedūros dalis. Tokios konvencijos delega-

tas Blasis savo informatyviame darbe „The Checking Value in First Amendment Theory“, *Weaver Constitutional Law Series*, no. 3 (American Bar Foundation, 1977). Pirmosios pataisos vertybes klasifikuoja pagal tris kategorijas: individo autonomija, įvairovė, savivalda ir tai, ką jis vadina „kontroline vertybe“. Ši vertybė nusako tas laisves, kurias gina Pirmoji pataisa kaip priemones, užkertančias kelią piktnaudžiavimui valdžia. Manau, kad mano klasifikacija apima šias vertybes. Kaip rodo šio skirsnio §7 ir toliau §10–12, aš sutariu su Blasiu dėl kontrolinės vertybės svarbos.

tai (vis dar piliečių kaip laisvų ir lygių asmenų atstovai, bet jau atliekantys kitą užduotį) turi pasirinkti iš alternatyvių teisingų ir praktiškai įgyvendinamų konstitucijų tą, kuri, jų manymu, patikimiausiai užtikrintų teisingą ir veiksmingą įstatymų leidybą. (Kokios konstitucijos ir kokios įstatymų leidybos formos yra teisingos, nustato teisingumo principai, jau priimti pirminėje pozicijoje.) Priimant šią konstituciją vadovaujamasi bendromis žiniomis apie tai, kaip funkcionuoja politinės bei socialinės institucijos, ir bendromis žiniomis apie esamas socialines sąlygas. Tad pirmiausia pabrėžiamas konstitucijos kaip teisingos politinės procedūros aspektas, tokios procedūros, kuri suponuoja lygias politines laisves ir kuri siekia garantuoti lygią jų vertę taip, kad politinių sprendimų priėmimo procesas būtų daugmaž vienodai atviras visiems. Konstitucija turi garantuoti ir minties laisvę, kad naudojimasis šiomis laisvėmis būtų laisvas ir sąmoningas. Pirmiausia pabrėžiamas konstitucijos kaip teisingos ir veiksmingos politinės procedūros vaidmuo nenustatant jokių eksplicitinių konstitucinių apribojimų įstatymų leidybos rezultatui. Nors delegatai turi teisingos ir efektyvios įstatymų leidybos sampratą, antrasis teisingumo principas, kuris yra šios sampratos dalis, nėra įtraukiamas į pačią konstituciją. Išties, kaip liudija sėkmingų konstitucijų istorija, principai, reguliuojantys ekonominę bei socialinę nelygybę, ir kitokie paskirstomieji principai paprastai neįtraukiami į konstitucines nuostatas. Teisingumu grindžiamą įstatymų leidybą veikiau garantuoja lygaus atstovavimo garantija ir kitos konstitucinės priemonės.

Taigi nuo pradžių pabrėžiamas konstitucijos vaidmuo apibrėžiant teisingą ir veiksmingą politinę procedūrą ir nekeliant konstitucinių apribojimų įstatymų leidybos rezultatui. Tačiau šis aspektas pabrėžiamas tik nuo pradžių, bet ne galutinai. Pamatinės laisvės, kurios siejamos su gebėjimu turėti gėrio sampratą, taip pat turi būti gerbiamos, o tam reikia papildomų konstitucinių apribojimų, draudžiančių pažeisti sąžinės ir asociacijų laisvę (kaip ir kitas palaikančiąsias laisves). Žinoma, šie konstituciniai apribojimai tėra pirmojo teisingumo principo taikymo konstitucinės konvencijos stadijoje rezultatas. Tačiau jeigu grįšime prie idėjos, jog pradedame nuo tos asmens koncepcijos, kuri asmenis traktuoja kaip gebančius būti normaliais ir visiškai kooperatyviais visuomenės nariais visą savo gyvenimą, ir gebančiais gerbti sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas, tai šie apribojimai atrodys kitaip. Jeigu ribojamos arba nei-

giamos kai kurių asmenų pamatinės laisvės, socialinis bendradarbiavimas tarpusavio pagarbos pagrindu tampa neįmanomas. Juk matėme, kad sąžiningo bendradarbiavimo sąlygos yra tos, kurioms esant galime kaip lygūs su lygiais bendradarbiauti su visais visuomenės nariais visą savo gyvenimą. Kai sąžiningo bendradarbiavimo sąlygos nėra gerbiamos, dėl to nukentėjusieji jaus pyktį arba nuoskaudą, o dėl to išlošusieji turės arba pripažinti savo kaltę ir jaustis nepatogiai, arba pirmuosius laikyti nukentėjus pelnytai. Iš abiejų pusių bus griaunamos tarpusavio pagarbos sąlygos. Tad sąžinės ir asociacijų laisvė, kaip pamatinės laisvės, turi būti ginamos konstitucijos nuostatomis. Šios nuostatos viešai ir aiškiai išreiškia socialinio bendradarbiavimo sampratą, kuria vadovaujasi lygūs gerai tvarkomos visuomenės piliečiai.

Tiek trumpai apie tai, kaip užtaisoma antroji spraga, bent jau konstitucinėje stadijoje. Kitame skirsnyje glaustai aptarsiu žodžio laisvę ir parodysiu, kaip ši spraga užtaisoma konkrečios pamatinės laisvės atveju. Tačiau prieš tai noriu dar pabrėžti, jog visos juridinės teisės ir laisvės, išskyrus pamatines laisves, ginamas konstitucinėmis nuostatomis (įskaitant politinių laisvių lygios vertės garantiją), turi būti apibrėžiamos įstatyminėje stadijoje pagal du teisingumo ir kitus reikiamus principus. O tai reiškia, kad, pavyzdžiui, gamybos priemonių privačios ar visuomeninės nuosavybės klausimas ir kiti panašūs klausimai nesprendžiami pirmųjų teisingumo principų lygmenyje; jų sprendimas veikiau priklauso nuo šalies tradicijų ir socialinių institucijų, jos konkrečių problemų ir istorinių aplinkybių.[46] Be to, net jeigu atrastume įtikinamą, įtikinamą mums ar panašiai galvojantiems argumentą, privačios arba visuomeninės nuosavybės teisę kildinantį iš pirmųjų principų arba iš pamatinių laisvių, vis vien derėtų vadovautis teisingumo koncepcija, kuri nesiremia tokiais argumentais. Juk kaip matėme anksčiau, politinės teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijos tikslas – ištrūkti iš demokratinės tradicijos akligatvio sprendžiant klausimą, kaip turėtų veikti socialinės institucijos, kad jos atitiktų piliečių kaip laisvų ir lygių moralinių asmenų koncepciją. Vien filosofiniai argumentai kažin ar gali kurią nors ginčo pusę įtikinti, jog oponentai teisūs gindami privačią ar visuomeninę gamybos priemonių nuosavybę. Atrodo, jog produktyvesnis kelias – ieškoti sutarimo pagrindų, glūdinčių viešojoje demokratinės visuomenės kultūroje, tad ir jos išpažįstamose asmens

[46] Nuorodas į *Teoriją* šiuo klausimu pateikia išn. 14, aukščiau.

bei socialinio bendradarbiavimo koncepcijose. Žinoma, šios koncepcijos nėra akivaizdžios ir galbūt gali būti skirtingai formuluojamos. Tuo dar reikia įsitikinti. Tačiau aš mėginau parodyti, kaip jas galima interpretuoti ir susieti, pasinaudojus pirminės pozicijos idėja, su tam tikrais teisingumo principais, kurių randame moralinės filosofijos tradicijoje. Šie principai leidžia paaiškinti daugelį, jeigu ne daugumą mūsų pamatinių konstitucinių teisių ir laisvių, ir nurodo būdą, kaip likusieji teisingumo klausimai gali būti sprendžiami įstatymų leidybos stadijoje. Turėdami du teisingumo principus, turime bendrą apeliacinę instituciją nuosavybės klausimui spręsti, kai jie iškyla esamų ir numatomų socialinių aplinkybių šviesoje.

Tad reziumuojant galima sakyti, jog konstitucija apibrėžia teisingą politinę procedūrą ir nustato tam tikrus apribojimus, ginančius pamatines laisves ir garantuojančius jų prioritetą. Visa kita lieka įstatymų leidybai. Tokia konstitucija atitinka tradicinį demokratinio valdymo idealą ir kartu palieka vietos teisminės priežiūros *(judicial review)* institucijai.[17] Ši konstitucijos samprata galiausiai grindžiama ne teisingumo principais ir ne pamatinėmis (ar prigimtinėmis) teisėmis. Veikiau ji grindžiama tomis asmens ir socialinio bendradarbiavimo idėjomis, kurios atrodo labiausiai priimtinos šiuolaikinės demokratinės visuomenės viešajai kultūrai.[18] Turiu pasakyti, jog ta pati idėja naudojama kiekvienoje iš mano aptariamų stadijų. Kitaip sakant, kiekvienoje stadijoje protingumas nubrėžia ribas racionalumui; kinta tik racionalių agentų uždaviniai ir jiems uždedami apribojimai. Antai pirminės pozicijos susitarimo dalyviai yra racionaliai autonomiški atstovai, ribojami tik protingumo reikalavimų, įkūnytų pirminės pozicijos konstrukcijoje; o jų sprendžiamas uždavinys – susitarti dėl teisingumo principų, galiojančių pamatinei struktūrai. Konstitucinės konvencijos delegatai jau turi mažesnę veiksmų laisvę, nes rinkdamiesi konstituciją jie turi taikyti teisingumo principus, priimtus pirminėje pozicijoje. Įstatymų leidėjai parlamente turi dar mažesnę veiksmų laisvę, nes visi jų priimami įstatymai turi atitikti ir konstituciją, ir du teisingumo principus. Žengiant

[17] Vertingą teisminės priežiūros interpretaciją teisingumo kaip sąžiningumo kontekste pateikia Frank I. Michelman, „In Pursuit of Constitutional Welfare Rights: One View of Rawls' Theory of Justice", *University of Pennsylvania Law Review* 121(5) (May 1973):991–1019.

[18] Žr. „Kantian Constructivism in Moral Theory", p. 518–519.

nuo vienos stadijos prie kitos ir uždaviniams tampant konkretesniems protingumo reikalavimai griežtėja, o nežinojimo uždanga plonėja. Tad kiekvienoje stadijoje racionalumą saisto vis kitokie protingumo reikalavimai. Protingumo reikalavimai yra silpniausi, o nežinojimo uždanga storiausia pirminėje pozicijoje, tuo tarpu teisminėse stadijose šie reikalavimai yra stipriausi, o nežinojimo uždanga ploniausia. Visa ši seka yra teisingumo koncepcijos rutuliojimo schema jos principus taikant deramiems objektams derama tvarka. Žinoma, ši schema nėra realaus politinio proceso aprašymas ar juo labiau – kurio nors konstitucinio režimo funkcionavimo apibūdinimas. Ji priklauso teisingumo koncepcijai, ir, nors turi sąsajų su aiškinamąja demokratijos funkcionavimo teorija, ji pati nėra tokia aiškinamoji teorija.

§ 10. Politinio žodžio laisvė

Aukščiau pateiktas paaiškinimas, kaip užtaisoma antroji spraga, yra labai abstraktus. Norėdamas jį konkretizuoti, šiame ir tolesniame skirsnyje aptarsiu politinio žodžio laisvę, priklausančią pamatinei minties laisvei ir pirmajam pamatiniam atvejui. Taip parodysiu, kaip pamatinės laisvės konkretizuojamos ir derinamos vėlesnėse stadijose ir kaip konkrečios laisvės reikšmingumą apibrėžia jos vieta visiškai adekvačioje schemoje. (Apie šią reikšmingumo sąvoką žr. §9 antrąją pastraipą.)

Pradėsiu nuo pastabos, jog pamatinės laisvės riboja ne tik viena kitą, bet ir pačios save.[19] Reikšmingumo idėja parodo, kodėl taip yra. Paaiškinu: reikalavimas, kad pamatinės laisvės būtų visiems vienodos, reiškia, kad didesnę laisvę galime įsigyti tik tuo atveju, jeigu didesnė laisvė suteikiama kitiems. Pavyzdžiui, galime norėti, kad mūsų (politinio) žodžio laisvei priklausytų teisė nevaržomai naudotis viešomis tribūnomis arba mūsų politinėms pažiūroms skleisti – viešomis lėšomis, tačiau tokia didesnė mūsų laisvė (jeigu ji būtų suteikta ir visiems kitiems) būtų tokia neveiksminga ir taip sukiršintų visuomenę, jog realiai žodžio laisvės ribos labai susiaurėtų. Šiuos padarinius suvokia konstitucinės konvencijos

[19] Pasak Harto, grynai kiekybinis pamatinių laisvių apibrėžimo ir derinimo kriterijus negali paaiškinti šio fakto, jeigu teisingai suprantu jo argumentaciją p. 550–551; Daniels, p. 247–248. Sutinku, kad reikia kokybinio kriterijaus, ir būtent šį vaidmenį turi atlikti reikšmingumo idėja.

delegatai, kurie vadovaujasi racionaliais savo atstovaujamų piliečių interesais visiškai pakankamoje pamatinių laisvių schemoje. Todėl jie nustato protingą lygybės principu grindžiamą tos laisvės reglamentavimą, pavyzdžiui, nusakantį viešųjų tribūnų prieinamumo vietą ir laiką. Reikšmingiausių laisvių išsaugojimo labui jie atmeta bet kokias pretenzijas į teisę laisvai naudotis viešosiomis lėšomis. Tai leidžia jiems nustatyti taisykles, kurios būtinos pamatiniu atveju garantuoti pakankamai erdvės laisvam politiniam žodžiui. Panašiai galima parodyti, jog pamatinė sąžinės laisvė riboja ir pati save. Čia taip pat būtų priimtas protingas reglamentavimas, garantuojantis centrinio šios laisvės lauko neliečiamumą: tarp jų religinių asociacijų laisvę bei jų vidaus gyvenimo neliečiamumą ir asmens laisvę pasirinkti savo religinę bendruomenę.

Dabar į politinio žodžio laisvę pažvelkime kaip į pamatinę laisvę ir pasvarstykime, kaip ją galima padalyti į konkretesnes laisves, kad būtų apsaugotas centrinis jos laukas. Prisiminkime, kad dabar turime reikalų su pamatinių teisingumo principų (ir kitų reikiamų bendrųjų principų) taikymo atveju – su jų taikymu pamatinei visuomenės struktūrai ir jos socialinei politikai. Tariame, jog šiuos principus taiko laisvi ir lygūs demokratinio režimo piliečiai, vadovaudamiesi savo teisingumo jausmu. Klausimas būtų toks: „Kokių konkretesnių laisvių, arba teisės taisyklių, reikia tam, kad būtų garantuotas laisvas, visapusiškas ir sąmoningas naudojimasis šia moraline galia?"

Čia kaip ir anksčiau pradėsiu ne nuo bendro apibrėžimo, kuris leistų nurodyti šias laisves, bet nuo konstitucinės doktrinos istorijos, kuri liudija, jog esama tam tikrų nejudamų, arba pastovių, taškų politinio žodžio laisvės centriniame lauke. Tarp jų yra šie trys: nėra tokio nusikaltimo kaip maištininkiškas šmeižtas *(seditious libel)*; nėra jokių išankstinių apribojimų spaudos laisvei, išskyrus specialius atvejus; revoliucinių ir ardomųjų doktrinų propagavimo laisvė visiškai ginama. Šie trys pastovūs taškai nužymi ir pagal analogiją aprėpia politinio žodžio laisvės centrinio lauko didžiąją dalį. Apmąstę šias konstitucines taisykles suprasime, kodėl taip yra.

Taigi, kaip sakė Kalvenas, laisva visuomenė yra toji, kur neįmanoma apšmeižti valdžios, nes joje apskritai nėra tokio nusikaltimo:

> Tikrasis pragmatinis testas, ar egzistuoja žodžio laisvė – tai tokio nusikaltimo kaip maištininkiškas šmeižtas nebuvimas. Tvirtinu, jog būtent tai ir yra žodžio laisvė. Visuomenė, kurioje maiš-

tininkiškas šmeižtas yra nusikaltimas, nėra laisva visuomenė, kad ir kokiais kitais bruožais ji pasižymėtų. Visuomenė, pavyzdžiui, gali drausti arba nedrausti nešvankybių nepakeisdama savo esminės prigimties. Tačiau mano įsitikinimu, ji negali taip laisvai traktuoti maištininkišką šmeižtą. Čia jos reakcija į šį nusižengimą apibrėžia pačią visuomenę.[50]

Kalvenas, žinoma, nenori pasakyti, jog maištininkiško šmeižto nebuvimas ir yra politinio žodžio laisvė; veikiau tai yra būtinoji jos sąlyga, be to, tokia būtinoji sąlyga, kurią kartą įtvirtinus daug lengviau nustatyti kitus esminius pastovius taškus. Istorija teikia daugybę pavyzdžių, kaip, naudodamosi maištininkiško šmeižto sąvoka, vyriausybės, kad išsilaikytų valdžioje, slopino kritiką ir kitamanybę, ir tai rodo šios konkrečios laisvės svarbą pamatinių laisvių schemoje.[51] Kol šis nusikaltimas egzistuoja, tol spauda ir viešosios diskusijos negali atlikti rinkėjų informavimo vaidmens. Akivaizdu, kad tokio nusikaltimo pripažinimas sugriautų pačios demokratinės savivaldos pagrindus ir kitas laisves, garantuojančias jos galimybę. Todėl labai svarbi *New York Times vs. Sullivan* byla, kurioje Aukščiausiasis Teismas ne tik atmetė kaltinimą dėl maištininkiško šmeižto, bet ir paskelbė 1798 m. Maištavimo įstatymą *(Sedition Act)* nekonstituciniu dabar, nepriklausomai nuo to, ar jis buvo nekonstitucinis jį priimant. Taigi maištininkiškas šmeižtas buvo teisiamas istorijos teismo ir išteisintas.[52]

Maištininkiško šmeižto kaip nusikaltimo neigimas glaudžiai siejasi su kitais dviem aukščiau minėtais pastoviais taškais. Jeigu šis nusikaltimas egzistuoja, jis gali būti panaudojamas kaip išankstinis žodžio laisvės ribojimas ir nesunkiai nukreipiamas prieš ardomųjų doktrinų propagandą. Tačiau Maištavimo įstatymas sukėlė tokį pasipiktinimą, kad nuo 1801 m., pasibaigus jo galiojimui, kaltinimai dėl maištininkiško šmeižto niekada nebebuvo keliami. Mūsų tradicijoje vyrauja sutarimas,

[50] Žr. *The Negro and the First Amendment* (Chicago: University of Chicago Press, 1966), p. 16.

[51] Žr. Blasi, „The Checking Value in the First Amendment Theory", p. 529–544, kur jis aptaria maištininkiško šmeižto, kaip nusikaltimo sąvokos, istoriją ryšium su Pirmosios pataisos garantuojamų laisvių svarba.

[52] *New York Times v. Sullivan*, 376 U.S. 254 (1964) at 276. Žr. Kalveno samprotavimus apie šią bylą, *The Negro and the First Amendment*, p. 56–64.

jog bendrųjų politinių, religinių ir filosofinių doktrinų svarstymai niekada negali būti cenzūruojami. Todėl pagrindinė politinės kalbos laisvės problematika sukosi apie ardomąją propagandą, t.y. propagavimą tokių politinių doktrinų, kurių esmė yra revoliucijos neišvengiamumo idėja arba neteisėtos jėgos naudojimo būtinybė siekiant pakeisti politinę tvarką. Ištisa serija Aukščiausiojo Teismo bylų, nuo *Schenko* iki *Brandenburgo*, dorojosi su šia problema; būtent *Schenko* byloje Holmesas suformulavo gerai žinomą „akivaizdžios ir realios grėsmės taisyklę", nors ji faktiškai buvo neutralizuota tos interpretacijos, kuri jai buvo suteikta *Denniso* byloje. Tad glaustai aptarsiu ardomosios propagandos problemą, kad pailiustruočiau, kaip konkretizuojama politinio žodžio laisvė.

Pirmiausia išsiaiškinkime, kodėl ardomoji propaganda tampa centrine problema, jeigu sutariama, jog visų doktrininių svarstymų, taip pat pamatinės struktūros teisingumo klausimų svarstymo laisvė turi būti ginama konstitucijos. Kalvenas taikliai pabrėžia, kad būtent tokios propagandos argumentai už politinio žodžio laisvės suvaržymą atrodo įtaigiausiai, ir vis dėlto tokie argumentai prieštarauja pamatinėms demokratinės visuomenės vertybėms.[53] Politinio žodžio laisvės reikia ne tik tam, kad piliečiai galėtų naudotis savo moralinėmis galiomis pirmuoju pamatiniu atveju, bet ir tam, kad kartu su konstitucijos apibrėžta teisinga procedūra ji teikia alternatyvą revoliucijai ir smurtui, kurie gali sugriauti pamatines laisves. Turi būti tam tikra riba, kurią peržengus politinis žodis susijungia su smurto naudojimu, todėl jį galima teisėtai riboti. Tačiau kur yra toji riba?

Gitlow byloje Aukščiausiasis Teismas laikėsi nuomonės, kad ardomoji propaganda nėra ginama Pirmosios pataisos, jeigu įstatymų leidėjas nustato, kad prievartinio valdžios nušalinimo propagavimas kelia rimtų blogybių grėsmę, kurioms valstija gali užkirsti kelią panaudodama policijos pajėgas. Teismas vadovavosi prielaida, kad įstatymo leidėjas teisingai suvokia grėsmę, nebent esama labai rimto pagrindo manyti priešingai. Šiuo metu galioja sprendimas *Brandenburgo* byloje, pakeitęs *Gitlow* precedentą (implikacija su anksčiau pakeistu sprendi-

[53] Šiame ir kitame skirsnyje remiuosi Kalveno pateikta ardomosios propagandos analize jo kn. *A Worthy Tradition: Freedom of Speech in America* (New York: Harper and Row, 1987). Dėkoju Jamesui Kalvenui už suteiktą galimybę perskaityti šiam klausimui skirtą šio labai svarbaus veikalo rankraščio dalį.

mo *Whitney* byloje precedentu). Čia Teismas laikosi principo, kad „konstitucinės žodžio ir spaudos laisvės garantijos neleidžia Valstijai drausti jėgos naudojimo ar neklusnumo įstatymams propagandos, išskyrus atvejus, kai tokia propaganda tiesiogiai siekiama sukurstyti neteisėtus veiksmus ir kai tikėtina, jog ji tokius veiksmus sukurstys.“[51] Pastebėkime, jog draudžiamoji propaganda turi sąmoningai ir tiesiogiai kurstyti neteisėtus veiksmus, be to, tokiomis aplinkybėmis, kurios šį rezultatą daro tikėtiną.

Nors *Brandenburgo* precedentas palieka nemažai neatsakytų svarbių klausimų, kaip konstitucinė doktrina jis yra daug geresnis už tai, kas buvo anksčiau, ypač jeigu jis interpretuojamas kartu su sprendimais *New York Times v. Sullivan* ir vėliau *New York Times v. United States* bylose.[55] (Šios trys bylos atitinkamai ženklina anksčiau minėtus tris nejudamus taškus.) Taip yra todėl, kad ginamos žodžio laisvės ribas jis nubrėžia taip, kad galima pripažinti ardomosios propagandos teisėtumą konstitucinėje demokratijoje. Gali kilti pagunda revoliucinę propagandą traktuoti kaip kurstymą įvykdyti įprastą nusikaltimą, tokį kaip užpuolimas, padegimas ar net panikos kėlimas, kaip Holmeso trivialiame pavyzdyje, kai pilnoje žiūrovų teatro salėje kažkas sušunka „Gaisras!“, kad sukeltų paniką. (Šis pavyzdys trivialus todėl, kad gali būti panaudotas tik prieš tą požiūrį, kurio niekas negina, būtent, kad konstituciškai ginama bet kokia kalba, galbūt manant, kad kalbėjimas nėra veiksmas, ir kad tik veiksmas gali būti baudžiamas.[56]) Tačiau revoliucija yra labai specifinis nusikaltimas; nors konstitucinis režimas privalo turėti teisinę galią bausti įstatymų pažeidėjus, tie įstatymai, net

[51] *Brandenburg v. Ohio*, 395 U.S. 444 (1969) at 447.

[55] *New York Times v. United States*, 403 U.S. 713. Žr. taip pat *Near v. Minnesota*, 283 U.S. 697, svarbią ankstesnę bylą dėl išankstinių apribojimų.

[56] Panašią Holmeso pavyzdžio kritiką pateikia Kalvenas, žr. *A Worthy Tradition*. Thomas Emersonas savo kn. *The System of Freedom of Expression* (New York: Random House, 1970) mėgina pateikti žodžio laisvės aiškinimą, grindžiamą kalbos ir veiksmo skirtumu, iš kurių tik pirmosios laisvė konstituciškai ginama. Tačiau kaip pastebi T. Scanlonas savo komentare „A Theory of Freedom of Expression“, *Philosophy and Public Affairs* 1(2)(Winter 1972):207–208, toks aiškinimas labai priklauso nuo to, kaip apibrėžiamas šis skirtumas, o pats apibrėžimas neišvengiamai skirsis nuo įprastojo žodžių „kalba“ ir „veiksmas“ vartojimo. Palankiai vertindamas tokį aiškinimą jį plėtoja Alan Fuchs, „Further Steps toward a General Theory of Freedom of Expression“, *William and Mary Law Review* 18 (Winter 1976).

jeigu jie priimami deramai laikantis nustatytos procedūros, gali būti daugiau ar mažiau neteisingi, arba gali atrodyti tokie didelėms visuomenės grupėms. Klausimas, kada pasipriešinimas ir revoliucija yra pateisinami, istoriškai yra vienas esmingiausių politinių klausimų. Naujausių laikų pilietinio neklusnumo ir viešojo atsisakymo eiti karo tarnybą problemos, sukeltos to, kas plačiai buvo laikoma neteisingu karu, lieka neišspręstos. Tad nors sutariama, jog padegimas, nužudymas ar linčiavimas yra nusikaltimai, tokio sutarimo nėra kalbant apie pasipriešinimo ir revoliucijos problemas, kai jos tampa aktualios net palyginti gerai tvarkomame demokratiniame režime (kitaip nei gerai tvarkomoje visuomenėje, kur jų, pagal apibrėžimą, neiškyla). Arba, kalbant tiksliau, sutariama, jog tai yra nusikaltimai tik teisine prieštaravimo įstatymui prasme, tačiau tokiam įstatymui, kuris daugelio požiūriu yra praradęs savo teisėtumą. Kai ardomoji propaganda plinta taip greitai, jog tampa rimta politine problema, ji rodo artėjančią krizę, kylančią dėl to, kad įtakingos visuomenės grupės pamatinę struktūrą pradeda suvokti kaip neteisingą, kaip priespaudos įrankį. Tai yra įspėjimas, jog jos yra pasiryžusios imtis drastiškų žygių, nes kitokie būdai taisyti padėtį joms pasirodė neveiksmingi.

Visa tai yra žinomi dalykai. Kalbu apie juos tik todėl, kad noriu priminti akivaizdžią tiesą: kad ardomoji propaganda visada yra platesnių politinių pažiūrų dalis ir kad, pavyzdžiui, vadinamojo nusikalstamo sindikalizmo (kuris daugeliu istorinių atvejų buvo skelbiamas už įstatymo ribų) politinė pasaulėžiūra buvo socializmas, viena iš sistemačiausių iš visų kada nors suformuluotų doktrinų. Kaip pastebi Kalvenas, revoliucionieriai nėra paprasčiausiai tie, kurie šaukia: „Sukilkite! Sukilkite!“ Jie pateikia argumentų.[57] Slopinti ardomąją propagandą, vadinasi, slopinti šių argumentų svarstymą, o tai reiškia – riboti laisvą ir sąmoningą viešą naudojimąsi mūsų protu sprendžiant pamatinės struktūros teisingumo ir socialinės politikos klausimus. Taip pažeidžiama pamatinė minties laisvė.

Be to, demokratinės visuomenės teisingumo koncepcija suponuoja tam tikrą žmogaus prigimties teoriją. Ji tai daro, pirma, kad suponuoja, jog idealai, kuriuos išreiškia jos siūloma asmens ir visuomenės koncepcija, yra praktiškai realūs atsižvelgiant į žmogiškosios prigimties ga-

[57] Žr. Kalven, *A Worthy Tradition*.

lias bei socialinio gyvenimo reikalavimus.[58] Antra, kas mums dar svarbiau, ji suponuoja demokratinių institucijų funkcionavimo teoriją, pabrėžiančią jų trapumą ir nestabilumą. *Gitlow* byloje Teismas pareiškė:

> Akivaizdu, kad kalbos, kurstančios nuversti esamą valdžią neteisėtomis priemonėmis, kelia pakankamai rimtų blogybių grėsmę, kad jos galėtų būti baudžiamos pagal įstatymą. Tokios kalbos pačia savo prigimtimi kelia grėsmę taikai visuomenėje ir valstybės saugumui ... Tiesioginė grėsmė gali būti visiškai reali, net jeigu tokių kalbų padariniai negali būti tiksliai prognozuojami. Viena revoliucinė kibirkštis gali įžiebti ugnį, kuri rusendama galiausiai gali įsiliepsnoti į nesuvaldomą ir viską savo kelyje naikinantį gaisrą.[59]

Čia reiškiamas požiūris primena Hobbeso požiūrį, kuriuo pabrėžiamas politinių institucijų trapumas ir nestabilumas. Tariama, kad net demokratinio režimo sąlygomis revoliucinės kalbos gali pažadinti gaivališkas griaunamąsias socialines jėgas, kurios tūno po ramiu politinio gyvenimo paviršiumi, ir netikėtai nesuvaldoma jėga išsiveržusios į paviršių nušluoti viską, kas pasitaikys jų kelyje. Jeigu politinio žodžio laisvė garantuojama, tai rimtos nuoskaudos nelieka nepastebėtos ir neiškyla kaip netikėtos grėsmės. Jos reiškiamos viešai, ir palyginti gerai valdomame režime į jas bent iš dalies atsižvelgiama. Be to, demokratinių institucijų funkcionavimo teorija turi sutikti su Locke'o idėja, jog asmenys turi tam tikrų prigimtinių politinių dorybių ir maišto ar revoliucijos griebiasi tik tuo atveju, jeigu jų socialinė padėtis pamatinėje struktūroje yra išties labai neteisinga, jeigu ji trunka ilgą laiką ir, kaip jiems atrodo, negali būti pašalinta jokiomis kitomis priemonėmis.[60] Tad palyginti gerai valdomos demokratinės visuomenės pamatinės institucijos nėra tokios trapios ar nestabilios, kad jas galėtų sugriauti vien ardomoji propaganda. Tiesą sakant, išmintinga politinė tokios visuomenės vadovybė tokią propagandą suvokia kaip įspėjimą,

58 Žr. „Kantian Constructivism in Moral Theory", p. 534–535.

59 *Gitlow v. New York*, 268 U.S. 652 (1925) at 669.

60 Žr. Locke'o *Antrąjį traktatą apie valdžią*, §223–230. Apie Locke'o iškeltą prigimtinių politinių dorybių idėją žr. Peterio Lasletto įvadą į jo parengtą kritinį leidimą: John Locke, *Two Treatises of Government* (Cambridge: Cambridge University Press, 1960), p. 108–111.

jog reikia esminių pokyčių; ir tų pokyčių pobūdį iš dalies atskleidžia tos platesnės politinės koncepcijos, kuriomis remiasi priešinimosi ir revoliucijos propaganda.

Šias pastabas dar turime susieti su tuo, kaip šią problemą spręstų konstitucinės konvencijos deputatai, atstovaujantys racionaliems lygių piliečių interesams visiškai adekvačioje pamatinių laisvių schemoje. Čia paprasčiausiai pabrėšime, jog šios pastabos paaiškina, kodėl delegatai skiriamąją ribą tarp konstituciškai ginamo ir neginamo politinio žodžio nubrėš ne ties kiekviena ardomąja propaganda (kaip *Gitlow* byloje), bet ties tokia ardomąja propaganda, kuri tiesiogiai siekia sukurstyti neteisėtus veiksmus ir tai yra tikėtina (kaip *Brandenburgo* byloje). Taigi aptarėme, kaip vėlesnėse stadijose pamatinė politinio žodžio laisvė konkretizuojama ir derinama su kitomis laisvėmis, kad būtų apgintas jos centrinis laukas, būtent, laisvas viešas naudojimasis mūsų protu svarstant visus pamatinės struktūros ir socialinės politikos teisingumo klausimus.

§ 11. Akivaizdžios ir realios grėsmės taisyklė

Užbaigdamas šį politinio žodžio laisvės aptarimą norėčiau pateikti keletą pastabų apie vadinamąją akivaizdžios ir realios grėsmės taisyklę. Tai yra žinoma taisyklė, atlikusi svarbų vaidmenį konstitucinės doktrinos istorijoje. Gali būti naudinga išsiaiškinti, kodėl ji prarado savo įtaigumą. Tarsiu, kad ši taisyklė taikoma politinei kalbai ir konkrečiai – ardomajai propagandai siekiant nustatyti, kada tokią kalbą ir propagandą reikėtų riboti. Taip pat tarsiu, jog ši taisyklė susijusi su kalbos turiniu, o ne vien su jos reguliavimu, nes kaip politinės kalbos reguliavimo taisyklė ji kelia visiškai kitokius klausimus ir daugeliu atvejų gali būti priimtina.[61]

Pradėkime nuo jos originaliosios formuluotės, kaip ją pateikė Holmesas *Schencko* byloje: „Kiekvienu atveju turi būti keliamas klausimas, ar žodžiai vartojami tokiomis aplinkybėmis ir taip, kad atsiranda akivaizdi ir reali grėsmė, jog jie sukels tokių rimtų blogybių, kurioms Kon-

[61] Aiškindamasis akivaizdžios ir realios grėsmės taisyklę rėmiausi šiais darbais: Kalven, *A Worthy Tradition* ir Meiklejohn, *Free Speech and Its Relation to Self-Governmment*, chap. 2.

gresas turi teisę užkirsti kelią. Tai yra grėsmės artumo ir masto klausimas."[62] Ši taisyklė atrodo panaši į *Brandenburgo* atvejį; reikia tik tarti, kad „akivaizdi ir reali grėsmė" reiškia tiesioginę neteisėtų veiksmų grėsmę. Tačiau šis panašumas yra apgaulingas, ir tai galima suprasti suvokus, kodėl Holmeso taisyklė, net Brandeiso formuluotėje *Whitney* byloje, nėra patenkinama. Pirmiausia šios taisyklės ištakos Holmeso formuluotėje sietinos su tuo, kaip jis aiškina teisinę mėginimų prasmę savo kn. *The Common Law*.[63] Ten jis siekia nutiesti tiltą tarp to, ką atsakovas padarė, ir to, kaip įstatymas apibrėžia užbaigtą nusikaltimą. Mėginimų, kaip ir žodžio laisvės, atveju galima nekreipti dėmesio į veiksmus, nesukėlusius rimtų padarinių. Tradicinė mėginimų interpretacija reikalavo nustatyti specifinę nusikalstamą intenciją. Holmesas intencijai teikė tik tiek reikšmės, kiek ji didina tikimybę, jog tai, ką agentas daro, atneš realios žalos. Žodžio laisvės atveju tokio požiūrio privalumas yra tai, kad jis toleruoja nežalingas kalbas ir nepripažįsta bausmės vien už mintis. Tačiau kaip politinio žodžio konstitucinės saugos pagrindas jis nėra patenkinamas, nes verčia mus telkti dėmesį į kalbos pavojingumą, tarsi būdama vienaip ar kitaip pavojinga kalba tampa paprastu nusikaltimu.

Tačiau esminis dalykas yra tokių kalbų pobūdis ir tokio pobūdžio kalbų vaidmuo demokratiniame režime. *Be abejo*, politinės kalbos, kuriomis reiškiamos mums nepriimtinos arba mūsų interesams prieštaraujančios doktrinos, labai lengvai pasirodo kaip pavojingos. Teisinga konstitucija gina ir teikia prioritetą tam tikro pobūdžio kalboms dėl to jų vaidmens, kurį jos atlieka mano vadinamais „dviem pamatiniais atvejais". Kadangi Holmeso taisyklė nekreipia dėmesio į politinės kalbos vaidmenį bei reikšmę, nė kiek nekeista, kad jis parašė vienbalsiai priimtą sprendimą, patvirtinantį apkaltinamąjį nuosprendį *Schencko* ir *Debso* bylose ir išreiškė atskirąją nuomonę *Abramso* ir *Gitlow* bylose. Atrodo, kad socialistų Schencko ir Debso kalbas jis laikė pakankamai pavojingomis tuo metu, kai šalis buvo įsitraukusi į karą, o *Abramso* ir *Gitlow* bylose politinė atsakovų veikla jam atrodė nepavojinga.

Šį įspūdį sustiprina faktas, jog, suformulavęs minėtąją taisyklę, toliau jis sako: „Kai šalis kariauja, daugelis dalykų, skelbtinų taikos me-

[62] *Schenck v. United States*, 249 U.S. 47 at 52.

[63] Apie šių ištakų svarbą žr. Yosal Rogat, „Mr. Justice Holmes: The Judge as Spectator", *University of Chicago Law Review* 31 (Winter 1964):215–217.

tu, tampa kliūtimi jos pastangoms karo metu netgi tiek, kad jie nebus toleruojami, ir joks teismas negalės tarti, jog juos gina kokia nors konstitucinė teisė. Manau, jog pripažįstama, kad, įrodžius karo šaukimui trukdymo faktą, asmuo, kurio žodžiai turėjo šį poveikį, gali būti traukiamas atsakomybėn.“

Susipažinus su Holmeso nuomone *Debso* byloje matyti, jog socialistų kandidatas į prezidentus kaltinamas ne dėl to, kad jis tiesiogiai kurstė neteisėtą jėgos naudojimą ir šia prasme kėlė akivaizdžią ir realią grėsmę. Kaip rašoma Teismo išvadoje, Debsas viešame pasisakyme tiesiog kritikavo karą kaip paskelbtą valdančiosios klasės, siekiančios savo tikslų, ir teigė, kad darbininkų klasei jis atneš tik praradimus, gyvybių netektį ir t.t. Holmeso nuomone, dešimties metų įkalinimo nuosprendį pateisina faktas, jog vienas iš to pasisakymo tikslų „buvo ne tik karo apskritai, bet šio karo kritika, ir toji kritika buvo reiškiama taip, kad jos natūralus ir sąmoningai siektas padarinys būtų karo šaukimo trukdymas. Jeigu to buvo siekiama ir jeigu konkrečiomis aplinkybėmis toks jos padarinys buvo tikėtinas, tai ji negali būti ginama kaip tam tikros bendros programos propagavimo dalis ir kaip nuoširdaus įsitikinimo išraiška.“[64] Aišku, kad natūralus ir sąmoningai siektas padarinys čia buvo tai, kad tie, kurie girdėjo arba skaitė Debso pasisakymą, būtų įtikinti arba paskatinti jo žodžių atitinkamai elgtis. Būtent politinio įsitikinimo ir apsisprendimo padarinius Holmesas suvokia kaip akivaizdžią ir realią grėsmę. Holmeso nejaudina konstitucinis klausimas, kurį kelia *Debso* byla, nors turime reikalų su politinės partijos vadovu, jau keturis kartus kėlusiu savo kandidatūrą į prezidento postą. Holmesas beveik jokio dėmesio neskiria šiam klausimui. Jis pasitenkina vienu sakiniu, einančiu iškart po cituotos ištraukos, kad *Schenko* precedentas užbaigia visą klausimą. Štai tas sakinys: „Pagrindinė gynybos linija, kuria, kaip atrodo, atsakovas norėjo remtis, buvo tai, kad mes nesiremiame Pirmąja pataisa, nors šis klausimas buvo išspręstas *Schenck v. United States* byloje.“ Holmesas čia turi omenyje faktą, jog Debsas teigė, kad įstatymas, pagal kurį jis buvo nuteistas, yra nekonstitucinis, nes pažeidžia Pirmosios pataisos žodžio laisvės garantiją.

Visai kitokią nuomonę išreiškia Brandeisas *Whitney* byloje. Kartu su Hando nuomone *Masses* byloje ji yra viena iš įsimintinų doktrinos rai-

[64] *Debs v. United States*, 249 U.S. 211 at 215.

dos gairių. Savo išvados pradžioje Brandeisas pabrėžia, jog žodžio laisvė, idėjų skelbimo teisė ir susirinkimų teisė yra „fundamentalios teisės", kurias gina Pirmoji Konstitucijos pataisa. Nors ir fundamentalios, vis dėlto jos nėra absoliučios; naudojimasis jomis gali būti ribojamas, „jeigu siūlomo apribojimo reikia tam, kad valstybė būtų apsaugota nuo žlugimo arba rimtos politinės, ekonominės ar moralinės žalos".[65] Po to jis svarsto *Schencko* bylos formuluotę apie akivaizdžią bei realią grėsmę ir mėgina patikslinti jos taikymo kriterijų, t.y. pasakyti, kada grėsmė yra akivaizdi ir kiek tikėtina ji turi būti, kad būtų reali, taip pat kokio masto numatomas blogis gali pateisinti žodžio laisvės ribojimą.

Brandeiso nuomonės privalumas yra tai, kad jis pripažįsta laisvo politinio žodžio vaidmenį demokratiniame režime ir nustato ryšį tarp šio vaidmens ir reikalavimo, kad grėsmė būtų dabar ir visiškai arti *(imminent)*, o ne vien tikėtina kada nors ateityje. Gresianti blogybė turi būti „tokia artima, kad galėtų užklupti net nepalikusi laiko diskusijai. Jeigu yra laiko diskutuojant atskleisti melą ar klaidas ir taip užkirsti kelią blogiui švietimo procesu, tai kaip vaistas yra kalbos, o ne priverstinė tyla. Tik nepaprastoji padėtis gali pateisinti represijas. Tik tokia taisyklė valdžios autoritetą leidžia suderinti su laisve."[66] Toliau, kalbėdamas ne apie kurstymą, o apie propagandą, jis sako: „Tai, kad kalba gali sukelti smurto ar vandalizmo proveržį, nėra pakankamas pagrindas ją slopinti. Turi būti didelė rimtos žalos valstybei tikimybė. Laisvų žmonių visuomenėje įprastos priemonės nusikaltimams tramdyti yra švietimas ir bausmės už įstatymo pažeidimą, o ne žodžio ir susirinkimų laisvės ribojimas."[67] Galiausiai, atmesdamas daugumos nuomonės argumentus, Brandeisas teigia: „Negaliu pritarti prielaidai, kuria paremta Teismo nuomonė, kad prisijungimas prie politinės partijos, kuri propaguoja masių vykdomos proletarinės revoliucijos neišvengiamumą tolimoje ateityje, nėra viena iš tų teisių, kurias gina Keturioliktoji pataisa."[68] Visa tai ir dar daug kas kita yra neabejotini žingsniai priekin tikslinant kriterijų, pagal kurį turi būti taikoma akivaizdžios ir realios grėsmės taisyklė.

[65] 274 U.S. 357 at 373. Apie Hando nuomonę *Masses* byloje žr. *Masses Publishing v. Patten*, 244 Fed. 535 (S.D.N.Y. 1917).

[66] Ibid., at 377.

[67] Ibid., at 378.

[68] Ibid., at 379.

Vis dėlto *Denniso* byloje Teismas vėl interpretuoja tą taisyklę taip, kad ji nebėra politinio žodžio laisvės garantija. Čia Teismas priima Hando pateiktą jos formuluotę, kuri skamba taip: „Kiekvienu atveju [teismai] turi kelti klausimą, ar 'blogio' mastas, atsižvelgiant į jo tikimybės laipsnį, pateisina tokį žodžio laisvės apribojimą, kurio reikia jo pavojui pašalinti."[69] Šioje formuluotėje nereikalaujama, kad blogis būtų visiškai artimas *(imminent)*. Net jeigu blogis būtų toli, pakanka to, kad jis būtų didelis ir labai tikėtinas. Taisyklė dabar atrodo kaip sprendimų teorijos maksima, kurią naudoja konstitucinė doktrina, ir ji pateisina visus sprendimus, jeigu jie maksimizuoja grynąją socialinių naudingumų arba socialinių vertybių sumą. Kai remiamasi tokia koncepcija, tai reikalavimas, kad grėsmė būtų arti, gali atrodyti paprasčiausiai iracionalus. Taip yra todėl, kad grynos socialinių naudingumų sumos (ar socialinių vertybių) maksimizavimo principas mums neleidžia daugiau reikšmės teikti tam, kas yra arti laike, negu tam, kas tikėtina ateityje. Politinio žodžio laisvė vertinama kaip priemonė ir kaip tikslas pats savaime kartu su visa kita. Todėl Brandeiso idėja, kad grėsmė turi būti arti, nes žodžio laisvę konstitucija įtvirtina kaip būdą apsisaugoti nuo ateities grėsmių, daugelyje situacijų gali atrodyti iracionali ir net savižudiška. Jo pateiktą žodžio laisvės interpretaciją reikia tikslinti, kad ji būtų įtaigesnė. Taip yra todėl, kad akivaizdžios ir realios grėsmės taisyklė kyla iš kitokių šaltinių, nei ta konstitucinė doktrina, kurią jis pats mėgina kurti.[70] Reikia griežčiau apibrėžti situacijas, kurios gali pateisinti politinio žodžio laisvės apribojimus. Brandeisas kalba apie apsisaugojimą nuo „valstybės žlugimo", nuo „rimtos politinės, ekonominės ir moralinės žalos". Šios frazės yra pernelyg neapibrėžtos ir aprėpiančios per daug dalykų. Pamėginkime išsiaiškinti, kaip Brandeiso požiūrį galima būtų patikslinti, kad jis derėtų su laisvės prioritetu.

69 341 U.S. 494 at 510, cituojama 183 F. 2d. at 212.

70 Paties Brandeiso požiūrį bene geriausiai išreiškia žinoma pastraipa, prasidedanti sakiniu: „Tie, kurie iškovojo mums nepriklausomybę, tikėjo, kad galutinis Valstybės tikslas – leisti žmonėms laisvai ugdyti savo sugebėjimus, be to, jos valdyme proto galia turi įveikti savivalės jėgas." Pastraipa baigiama taip: „Tikėdami proto, taikomo viešose diskusijose, galia jie atmetė įstatymo primetamą tylą – jėgos argumentą jo blogiausiu pavidalu. Suvokdami valdančiosios daugumos tironijos galimybę jie pakeitė Konstituciją taip, kad žodžio ir susirinkimų laisvė būtų garantuota." Nekritikuojant pačios pastraipos vis dėlto reikia pabrėžti, kad ji neištaiso Brandeiso formuluojamos akivaizdžios ir realios grėsmės taisyklės trūkumų.

Svarbiausia – suvokti skirtumą tarp to, ką vadinsiu „specifiškai konstitucine krize“ ir to, kas laikoma ypatinga padėtimi, kai gresia tiesioginis arba numatomas rimtos politinės, ekonominės ar moralinės žalos pavojus arba net valstybės žlugimas. Pavyzdžiui, jeigu šalis kariauja ir joje galioja ypatingoji padėtis, tai tokia padėtis dar nereiškia, kad ji patiria ir specifiškai konstitucinę krizę. Juk politinio žodžio laisvės ir ardomosios propagandos ribojimas visada reiškia bent dalinį demokratijos suspendavimą. Konstitucinė doktrina, teikianti prioritetą politinio žodžio laisvei ir kitoms pamatinėms laisvėms, turi laikytis nuostatos, kad toks suspendavimas galimas tik esant konstitucinei krizei, kai liberalios politinės institucijos negali veiksmingai funkcionuoti arba pačios turi griebtis ypatingų priemonių, kad išliktų. Daug istorinių pavyzdžių iliustruoja, kaip liberalios demokratinės politinės institucijos kritinėmis situacijomis gebėdavo sėkmingai panaudoti reikiamas priemones ir neapriboti politinio žodžio laisvės, o kai kuriais atvejais, kai tokie apribojimai būdavo priimami, jie buvo nereikalingi ir niekuo nepadėjo dorotis su situacija. Nepakanka to, kad valdžioje esantieji pareiškia, jog egzistuoja didelė grėsmė ir jie imasi reikiamų priemonių jai pašalinti. Gera konstitucija nustato demokratines dorojimosi su kritinėmis situacijomis procedūras. Tad konstitucinės doktrinos požiūriu, laisvės prioritetas reikalauja, kad politinio žodžio laisvė nebūtų ribojama, išskyrus atvejus, kai, atsižvelgiant į situacijos pobūdį, galima pagrįstai teigti, jog vyksta konstitucinė krizė, kuriai esant demokratinės institucijos negali veiksmingai funkcionuoti, o jų numatytos dorojimosi su ypatingomis situacijomis procedūros negali veikti.

Tad siūlomoje konstitucinėje doktrinoje politinio žodžio pavojingumas neturi ypatingos reikšmės, nes politinis žodis dėl pačios savo prigimties paprastai yra pavojingas arba gali tokiu atrodyti. Taip yra todėl, kad laisvas ir viešas naudojimasis mūsų protu paliečia fundamentaliausius klausimus, o priimami sprendimai gali turėti labai rimtų padarinių. Tarkime, kad demokratinė visuomenė karinėse varžybose su autokratine galybe nusprendžia, jog branduolinio ginklo panaudojimas būtų nesuderinamas su žmogiškumo principais, ir todėl jo turi būti išsižadėta ar imamasi žingsnių vienašališkai sumažinti jo kiekį tikintis, kad kita pusė padarys tą patį. Tai būtų labai pavojingas sprendimas; tačiau tai neturi jokios įtakos tam, ar jis turi būti laisvai diskutuojamas ir ar valdžia yra konstituciškai įpareigota tokį sprendimą

vykdyti, jeigu jis būtų deramu būdu priimtas. Politinio žodžio pavojingumas neturi reikšmės; būtent sprendimo pavojingumas turi būti laisvai diskutuojamas. Ar nebuvo pavojinga rengti laisvus rinkimus 1862–1864 m., vykstant pilietiniam karui?

Akivaizdžios ir realios grėsmės taisyklę nuo pat pradžių gadino dėmesio telkimas į politinio žodžio pavojingumą. Nebuvo suvokiama, jog tam, kad galima būtų riboti politinį žodį, turi egzistuoti konstitucinė krizė, reikalaujanti laikinai suspenduoti demokratines institucijas, kad būtų išsaugotos pačios šios institucijos ir kitos pamatinės laisvės. Tokios krizės nebuvo 1862–1864 m., o jeigu jos nebuvo tada, tai jos, žinoma, nebuvo nei prieš tai, nei po to. Nebuvo konstitucinės krizės ar kokių nors politinių sąlygų, trukdančių demokratinėms politinėms institucijoms funkcionuoti ir tada, kai buvo sprendžiamos *Schencko*, *Debso* ar *Denniso* bylos. Mūsų šalies istorijoje niekada nebuvo laikotarpio, kad būtų reikėję riboti arba slopinti laisvą politinį žodį ir konkrečiai – ardomąją propagandą. O tai leidžia manyti, kad šalyje su tvirtomis demokratinėmis tradicijomis konstitucinė krizė apskritai mažai tikėtina, nebent jos visuomenę bei institucijas sugriautų išorės agresijos. Tad atrodo, jog gerai tvarkomoje demokratinėje visuomenėje normaliomis sąlygomis laisvas ir viešas naudojimasis mūsų protu politinio ir socialinio teisingumo klausimams spręsti praktiškai yra absoliutus.

Žinoma, šios pastabos nepateikia sisteminio paaiškinimo, kuo konstitucinė krizė skiriasi nuo kritinės situacijos, kai iškyla rimtos politinės, ekonominės ar moralinės žalos grėsmė. Paprasčiausiai apeliavau į faktą arba į tai, ką laikau faktu, jog daugelis pavyzdžių iš mūsų istorijos liudija tokio skirtumo realumą ir tai, kad iškilus būtinybei gebame jį nubrėžti. Čia negaliu leistis į sisteminį aiškinimą. Tačiau manau, kad konstitucinės krizės sąvoka yra svarbus politinio žodžio laisvės koncepcijos komponentas, todėl ją aiškindami turime remtis būtent šia koncepcija, teikiančia prioritetą laisvei. Teisingumas kaip sąžiningumas politinio žodžio laisvę laiko viena iš pamatinių laisvių, ir nors šios laisvės nėra absoliučios, jų turinys gali būti ribojamas tik tuo atveju, jeigu tai būtina, kad užkirstų kelią dar didesniam šių laisvių praradimui. Mėginau pailiustruoti, kaip politinio žodžio laisvės atveju centriniame šios pamatinės laisvės taikymo lauke mėginame nustatyti esmingiausius elementus. Po to juos plečiame, kol pasiekiame visiškai pakankamas šios laisvės garantijas, nebent ši laisvė jau pati ima save riboti ar-

ba konfliktuoti su kitų pamatinių laisvių ekspansija. Kaip visada tariu, jog šie sprendimai priimami delegatų ir įstatymų leidėjų tam tikrose sprendimų priėmimo stadijose, atsižvelgiant į racionalius atstovaujamų lygių piliečių interesus visiškai pakankamoje pamatinių laisvių schemoje. Jeigu norime ir toliau naudotis akivaizdžios ir realios grėsmės taisykle, tai turime pasakyti, pirma, kad tas rimtas blogis, kuriam įstatymų leidėjas nori užkirsti kelią, turi būti labai specifinio pobūdžio, būtent pačios minties laisvės arba kitų pamatinių laisvių, taip pat politinių laisvių lygios vertės praradimo grėsmė; antra, be žodžio laisvės apribojimo nėra kitokių būdų, kaip užkirsti kelią šiam blogiui. Šiai taisyklės formuluotei priklauso reikalavimas, kad konstitucinė krizė, kaip ją apibūdinome aukščiau, yra padėtis, kai laisvos politinės institucijos negali funkcionuoti ir todėl gali būti imamasi priemonių, padedančių jas išsaugoti.

§ 12. Politinių laisvių lygios vertės palaikymas

Dabar šią politinio žodžio laisvės aptartį norėčiau papildyti dviem būdais. Pirma, reikia pabrėžti, jog politinės laisvės yra tam tikrų laisvių šeima ir prioritetas teikiamas būtent šiai šeimai, o ne kuriai nors atskirai laisvei, net jeigu, kalbant praktiškai, viena ar keletas iš šių laisvių tam tikromis sąlygomis būtų absoliučios. Čia tik labai glaustai aptarsiu būdą, kaip politinis žodis gali būti reguliuojamas siekiant išlaikyti apylygę politinių laisvių vertę. Nemėginu, žinoma, išspręsti šios sudėtingos problemos, o tik noriu parodyti, kodėl pamatinės laisvės turi būti derinamos viena su kita ir kodėl negali būti teikiamos atskirai. Antra, aiškinant pamatinių laisvių idėją ir jos svarbą verta pažvelgti į keletą (nepamatinių) laisvių, siejamų su antruoju teisingumo principu. Tai padės suvokti, kaip tam tikros laisvės (pamatinės ar nepamatinės) reikšmingumas siejamas su jos politiniu ir socialiniu vaidmeniu teisingoje pamatinėje struktūroje, kaip ją apibrėžia du teisingumo principai.

Šį skirsnį pradedu nuo klausimo, kaip galima garantuoti bent apylygę lygių politinių teisių vertę. Nors (kaip jau sakiau §7) filosofinė doktrina negali pateikti konkretaus šios problemos sprendimo, ji turi išaiškinti, kaip gali būti grindžiamos atitinkamos institucijos bei įstatyminės taisyklės. Tarkime, remdamiesi anksčiau išdėstytais argumen-

tais, kad viešas politinių kampanijų ir rinkimų išlaidų finansavimas, įvairūs apribojimai privatiems įnašams bei kitokia reglamentacija yra esminiai siekiant garantuoti daugmaž lygią politinių laisvių vertę.[71] Tokia reglamentacija yra visiškai suderinama su tuo ypatingu vaidmeniu, skiriamu pamatinei politinei žodžio ir spaudos laisvei, jeigu ji tenkina toliau nurodomas tris sąlygas. Pirma, neuždedami apribojimai laisvo žodžio turiniui, todėl toks reglamentavimas nėra šališkas kurios nors politinės doktrinos atžvilgiu. Jis tik nustato rinkimų taisykles, kurios yra būtinos tam, kad politinė procedūra užtikrintų lygių politinių laisvių apylygę vertę.

Antroji sąlyga yra tai, kad toks reglamentavimas neturi primesti nepateisinamos naštos atskiroms politinėms grupėms, bet visas jas turi liesti vienodai. Tiesa, kas laikytina nepateisinama našta, taip pat yra klausimas, ir kiekvienu konkrečiu atveju jis turi būti sprendžiamas atsižvelgiant į politinių laisvių lygios vertės garantavimo tikslą. Pavyzdžiui, didelių privačių ar korporacinių įnašų politinių kandidatų kampanijoms draudimas nėra nepateisinama našta pasiturintiems asmenims bei jų grupėms. Tokio draudimo gali reikėti tam, kad panašių sugebėjimų bei motyvacijos asmenys turėtų daugmaž tokius pat šansus daryti įtaką valdžios politikai ir užimti valdžios postus nepriklausomai nuo jų socialinės ar klasinės padėties. Būtent ši lygybė apibrėžia politinių laisvių vertės lygybę. Kita vertus, reglamentacija, kuri riboja naudojimąsi tam tikromis viešomis tribūnomis politiniam žodžiui skelbti, gali užkrauti nepateisinamą naštą santykinai nepasiturinčioms grupėms, nes jos neturi lėšų kitokioms politinės raiškos priemonėms įsigyti.

Galiausiai politinio žodžio reglamentacija turi būti tokia, kad leistų sulyginti politinių laisvių vertę. Nors būtų nepraktiška reikalauti, kad ji būtų mažiausiai varžanti reglamentacija, leidžianti pasiekti šį tikslą (nes kas žino, kuri iš vienodai veiksmingų reglamentacijos atmainų būtų mažiausiai varžanti), vis dėlto reglamentacija tampa neprotinga, jeigu yra žinoma mažiau varžančių ir tokių pat veiksmingų alternatyvų.

Šių pastabų tikslas buvo parodyti, jog pamatinės laisvės sudaro tam tikrą šeimą, kurios nariai turi būti suderinti tarpusavyje taip, kad centrinis šių laisvių laukas būtų garantuotas dviem pamatiniais atvejais. Tad nors politinio žodžio laisvė priklauso pamatinei minties laisvei, ji

[71] Žr. §7.

turi būti reglamentuojama siekiant garantuoti lygią politinių laisvių vertę. Ši reglamentacija neriboja politinio žodžio turinio, todėl gali būti suderinama su tuo ypatingu vaidmeniu, kuris jai skiriamas. Reikia pabrėžti, jog pamatinių laisvių tarpusavio derinimas grindžiamas tuo, kad prioritetas teikiamas šioms pamatinėms laisvėms kaip šeimai, kurios nė vienas iš narių nėra absoliutus savaime. Šio pobūdžio derinimas skiriasi nuo to bendro interesų balansavimo, kai leidžiama vadovaujantis įvairiausiais sumetimais, – politiniais, ekonominiais bei socialiniais – riboti šias laisves net turinio atžvilgiu, jeigu iš to gaunama gana daug naudos arba išvengiama rimtos žalos pavojaus. Teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijoje pamatinių laisvių tarpusavio derinimas grindžiamas vien jų reikšmingumu, kurį nusako jų vaidmuo dviem pamatiniais atvejais, ir šio derinimo tikslas – apibrėžti visiškai pakankamą šių laisvių schemą.

Paskutiniuose dviejuose skirsniuose priminiau kai kuriuos doktrinos raidos epizodus nuo *Schencko* iki *Brandenburgo* bylos – raidos, kuri turėjo laimingą pabaigą. Tuo tarpu *Buckley* byla ir vėliau *First National Bank* byla kelia didžiulį susirūpinimą.[72] *Buckley* byloje Teismas paskelbė nekonstituciniais įvairius išlaidų apribojimus, kurie buvo įrašyti 1974 m. Rinkimų įstatymo pataisoje. Šie apribojimai buvo taikomi išlaidoms, skirtoms atskiriems kandidatams remti, kandidatų savų lėšų išlaidoms ir bendram išlaidų dydžiui per visą kampaniją. Teismas pareiškė, kad Pirmoji pataisa negali toleruoti tokių nuostatų, nes jos

[72] *Buckley v. Valeo*, 424 U.S. 1 (1976); *First National Bank v. Belotti*, 435 U.S. 765 (1978). Apie *Buckley* bylą žr. Tribe, *American Constitutional Law*, chap. 13, p. 800–811 ir Skelly Wright, „Political Speech and the Constitution: Is Money Speech?“, *Yale Law Journal* 85(8) (July 1976):1001–1021; taip pat M. A. Nicholson, „Campaign Financing and Equal Protection“, *Stanford Law Review* 26 (April 1974):815–854. *First National Bank* byloje Teismas 5 balsais prieš 4 anuliavo Massachusettso valstijos įstatymą, kuris draudė bankų ir korporacijų išlaidas, skirtas daryti įtaką balsavimo rezultatams dėl referendui teikiamų siūlymų, nebent tokie siūlymai būtų susiję su pačios korporacijos turtu ar verslu. Įstatymas nurodė, jog jokie referendumui teikiami siūlymai, susiję su individų apmokestinimu, nepriskirtini šiai išimčiai. Reikšdamas atskirąją nuomonę teisėjas White'as (prie kurio prisijungė Brennanas ir Marshallas) sakė, kad daugumos nuomonė remiasi esmine klaida, nes tokių išlaidų draudimas kildintinas iš Pirmosios pataisos ir, konkrečiai, jis gina politinės diskusijos laisvę ir užkerta kelią korporacijų viešpatavimui; žr. 435 U.S. 765 (1978) at 803-4. Simpatizuoju šiai nuomonei, taip pat White'o atskirajai nuomonei *Buckley* byloje, žr. *Buckley* at 257–266, ir Marshallo nuomonei at 287–290.

rimtai ir tiesiogiai riboja politinio žodžio laisvę.[73] Daugiausia dėmesio Teismas skyrė tam, ką laikė pirminiu šio įstatymo tikslu, būtent – siekiui užkirsti kelią rinkimų korupcijai arba tokios korupcijos regimybei. Teismas taip pat svarstė du papildomus įstatymo tikslus, būtent – siekį apriboti didėjančius politinių kampanijų kaštus ir siekį suvienodinti piliečių galią daryti įtaką rinkimų rezultatui. Mane čia domina tik šio antrojo papildomo tikslo teisėtumas, nes tik jis tiesiogiai susijęs su politinių laisvių lygios vertės problema. Be to, atidedu į šalį kaip mums neesminį klausimą, ar Kongreso nustatytos priemonės buvo racionaliausios šiam tikslui siekti.

Susirūpinimą kelia tai, kad dabartinis Teismas, kaip atrodo, apskritai atmeta idėją, jog Kongresas gali mėginti nustatyti politinių laisvių vertės lygybę. Jis pareiškia: „Idėja, jog valdžia gali riboti kai kurių mūsų visuomenės narių žodžio laisvę, kad suteiktų didesnį santykinį balso svorį kitiems jos nariams, yra visiškai svetima Pirmosios pataisos dvasiai."[74] Po to Teismas cituoja savo paties precedentus laikydamasis nuomonės, kad Pirmosios pataisos tikslas buvo garantuoti kuo platesnę informacijos sklaidą iš skirtingų ir priešingų šaltinių, taip pat nevaržomus idėjų mainus, kuriais remiantis galėtų būti vykdomi visuomenės geidžiami politiniai bei socialiniai pokyčiai.[75] Tačiau nė vienas iš cituojamų precedentų neliečia pamatinio politinių laisvių lygios vertės klausimo.[76] Be to, Teismo nuomonė telkia pagrindinį dėmesį vien pirminiam – korupcijos ar korupcijos regimybės pašalinimo – įstatymo tikslui. Teismas neatsižvelgia į vieną esminį dalyką – į tai, kad politinių laisvių vertės lygybė yra būtinoji teisingos politinės procedūros sąlyga ir kad, norint ją garantuoti, būtina imtis priemonių, užkertančių kelią tiems, kurie disponuoja didesniais ištekliais ir atitinkamai didesnėmis organizacinėmis galiomis, kad kreiptų rinkimų procesą savo naudai. Būdai, kuriais tai daroma, nebūtinai implikuoja korupciją, nesąžiningumą ar naudojimąsi kokiomis nors privilegijomis, kad ir kaip plačiai būtų paplitusios šios ydos. Pakanka to, kad yra veikiama vadovaujantis bendrais politiniais įsitikinimais ir siekiant tų pačių tikslų. Priimdamas sprendimą *Buckley* byloje Teismas pavojingai artėja prie

73 *Buckley v. Valeo*, at 58–59.

74 *Ibid.*, at 48–49.

75 *Ibid.*, at 49–51.

76 Žr. Tribe, *American Constitutional Law*, p. 806.

idėjos, jog teisingas atstovavimas yra toks, kuris veiksmingai atspindi daromos įtakos mastą. Šiuo požiūriu, demokratija tėra reguliuojamos ekonominių klasių ir interesų grupių varžybos, kurių teisėtas rezultatas priklauso nuo kiekvienos klasės ar grupės noro ir gebėjimo naudoti savo finansinius bei kitokius išteklius ir pripažįstant, kad jie yra labai nevienodi joms siekiant veiksmingai pareikšti savo norus.

Keista, kad Teismas mano, jog Kongreso mėginimai užtikrinti politinių laisvių vertės lygybę prieštarauja Pirmajai pataisai. Daugelyje savo ankstesnių sprendimų Teismas vadovavosi principu „vienas žmogus – vienas balsas", kartais remdamasis Konstitucijos I straipsnio 2 skirsniu, kartais Keturioliktąja Pataisa. Apie balsavimo teisę jis sakė, jog ji yra „visų teisių garantija", o *Wesberry* byloje pareiškė: „Visos kitos teisės, net esmingiausios, tėra iliuzinės, jeigu sužlugdoma balsavimo teisė".[77] *Reynolds* byloje Teismas pripažino, jog ši teisė nėra vien teisė atiduoti savo balsą, lygų kitų balsams. Teismas pareiškė: „Visapusiškam ir veiksmingam visų piliečių dalyvavimui valstijos valdyme reikia ... kad kiekvienas pilietis turėtų vienodai veiksmingą balsą renkant atstovus į valstijos įstatymų leidybos rūmus".[78] Toliau ten sakoma: „Kadangi lygus ir veiksmingas visų piliečių atstovavimas yra pripažintas pamatinis įstatymų leidybos tikslas, darome išvadą, kad Keturioliktosios Pataisos lygių teisių nuostata garantuoja rinkėjų dalyvavimo lygybę renkant valstijos įstatymų leidėjus."[79] Taigi svarbiausia – nustatyti politinę procedūrą, visiems piliečiams garantuojančią vienodai veiksmingą balsą sąžiningoje atstovavimo schemoje. Tokia schema turi esminės reikšmės, nes nuo jos priklauso visų kitų pamatinių laisvių sauga. Formalios lygybės nepakanka.

Iš čia, kaip atrodo, išplaukia, jog siekiant lygaus atstovavimo, rinkimuose gali būti pateisinamas politinio žodžio ribojimas ir reglamentavimas su sąlyga, kad toks ribojimas ir reglamentavimas tenkina tris anksčiau minėtas sąlygas. Juk kaip kitaip gali būti garantuotas kiekvieno piliečio balso veiksmingumas? Kadangi čia susiduria pamatinės laisvės, Pirmosios Pataisos ginamas laisves gali tekti šiek tiek riboti atsižvelgiant į kitus konstitucinius reikalavimus, šiuo atveju – į politinių

77 *Wesberry v. Sanders*, 376 U.S. 1 (1964) at 17.]
78 *Raynolds v. Sims*, 377 U.S. 533 (1964) at 565.
79 *Ibid.*, at 565–566.

laisvių lygios vertės reikalavimą. To nedaryti, vadinasi, nesuvokti konstitucijos kaip visumos, nesuvokti, kad jos nuostatos, kaip visuma, apibrėžia teisingą politinę procedūrą, kaip visiškai pakankamos pamatinių laisvių schemos esminę dalį.

Kaip jau buvo minėta (§7), klausimas, kokia rinkimų sistema padėtų įtvirtinti politinių laisvių vertės lygybę, yra labai sudėtingas. Teismas neprivalo spręsti šios užduoties, o turi išaiškinti, ar įstatymų leidėjų nustatytoji sistema atitinka Konstituciją. Kongreso pasiūlytoji ir *Buckley* byloje atmesta reglamentacija galbūt ir nebuvo labai veiksminga, tačiau turimų žinių šviesoje tai buvo teisėtas mėginimas tobulinti lygaus atstovavimo sistemą taip, kad visi piliečiai galėtų turėti raiškesnį ir veiksmingesnį balsą. Jeigu Teismas išties laikosi tos nuomonės, kurią skelbia *Wesberry* ir *Reynolds* bylose, tai *Buckley* precedentą anksčiau ar vėliau teks peržiūrėti. Pirmoji Pataisa tikrai nereikalauja tokios atstovavimo sistemos, kur viską lemia nelygiose politinėse lenktynėse laimėta įtaka – panašiai ir Keturioliktoji Pataisa nereikalauja kontrakto laisvės ir laisvos konkurencijos tarp nelygių ekonomikos dalyvių, kaip Teismas manė *Lochnerio* bylos laikais.[80] Abiem atvejais rinkimų proceso ir ekonominės konkurencijos rezultatai yra priimtini, jeigu yra tenkinami būtinieji teisingumo reikalavimai. Be to, demokratinio režimo sąlygomis svarbu, kad šių reikalavimų tenkinimas būtų viešai pripažįstamas. Tai yra svarbesni dalykai už korupciją ar korupcijos regimybę, nes be viešojo pripažinimo (kad pamatinės visuomenės institucijos tenkina šiuos reikalavimus) piliečiai tampa nepatenkinti, ciniški ir apatiški. Būtent ši psichologinė nuostata veda prie korupcijos, kaip rimtos ir faktiškai neįveikiamos problemos. *Buckley* precedentas kelia grėsmę, kad vėl bus padaryta *Lochnerio* eros klaida, šįkart politikos srityje, kur, kaip pripažįsta pats Teismas anksčiau pateiktose citatose, klaidos padariniai gali būti kur kas rimtesni.

§ 13. Laisvės, siejamos su antruoju principu

Toliau aiškindamas pamatinių laisvių reikšmingumo idėją glaustai aptarsiu kai kurias laisves, siejamas su antruoju teisingumo principu. Pavyzdžiai, kuriuos aptarsiu, susiję su reklama; ir nors kai kurios iš šių

[80] *Lochner v. New York*, 198 U.S. 45 (1905).

laisvių yra gana svarbios, jos nėra pamatinės, nes neatlieka atitinkamo vaidmens ir nėra esminės dviem pamatiniais atvejais.

Galime išskirti tris reklamos rūšis pagal tai, kokią informaciją ji teikia: apie politiką, apie laisvas darbo vietas bei pareigybes arba apie parduodamų produktų savybes. Politinės reklamos nesvarstysiu; laikausi prielaidos, kad ji gali būti reguliuojama vadovaujantis tais principais, kuriuos aptarėme ankstesniame skirsnyje. Todėl pereikime prie laisvų darbo vietų ir pareigybių reklamos. Ji teikia informaciją, kuri yra svarbi užtikrinant galimybių lygybę. Kadangi pagal antrojo teisingumo principo pirmąją dalį būtina, kad socialinė ir ekonominė nelygybė būtų siejama su padėtimis bei pareigybėmis, kurios yra atviros visiems sąžiningos galimybių lygybės sąlygomis, šios rūšies reklama sietina su šia principo dalimi ir turi būti atitinkamai ginama. Antai skelbimuose apie laisvas darbo vietas ar pareigybes neturi būti teiginių, kurie diskriminuotų kandidatus pagal etninius, rasinius ar lytinius požymius, kai tokia diskriminacija prieštarauja galimybių lygybės principui. Lygių galimybių idėja, kaip ir pamatinės laisvės sąvoka, turi tam tikrą centrinį savo taikymo lauką, kurį nusako įvairios laisvės kartu su tam tikromis sąlygomis, kurioms esant galima veiksmingai pasinaudoti šiomis laisvėmis. Užimtumo galimybių reklama gali būti ribojama ir reguliuojama taip, kad išlaikytų nepažeistą šį centrinį lauką. Kaip ir pamatinių laisvių atveju, tariu, jog tai galima daryti nepažeidžiant kitų teisingumo reikalavimų, tarp jų ir pamatinių laisvių. Pastebėkime, jog šie apribojimai, kitaip nei pamatinių laisvių atveju, gali būti susiję ir su turiniu.

Galime išskirti dvi produktų reklamos atmainas. Pirmoji tokios reklamos atmaina teikia informaciją apie produktų kainas ir savybes, į kurias atsižvelgdamas pirkėjas priima savo sprendimus. Tarus, kad du teisingumo principus geriausiai tenkina laisvos konkurencinės rinkos sistema, ekonominė politika turėtų skatinti šio pobūdžio reklamą. Tai pasakytina nepriklausomai nuo to, ar kalbame apie privačia nuosavybe grindžiamą demokratiją, ar apie liberalaus socialistinio režimo ekonomiką. Kad rinka būtų pakankamai konkurencinga ir efektyvi, vartotojai turi būti gerai informuoti apie teikiamų produktų kainas bei savybes. Įstatymas čia gali, kitaip nei minties ar sąžinės laisvės atveju, numatyti bausmes už netikslią arba klaidingą informaciją; gindamas vartotojus, įstatymas gali reikalauti, kad aiškiai būtų pateikiama informacija apie kenksmingas arba pavojingas produktų savybes. Be to, gali

būti draudžiami įmonių ir verslo bei profesinių asociacijų susitarimai, kuriais siekiama riboti tokią informaciją. Įstatymų leidėjas gali reikalauti, kad visuomenei būtų laisvai prieinama tiksli informacija apie prekių kainas bei savybes. Tokios priemonės palaiko konkurencinę ir efektyvią rinkos sistemą ir vartotojams padeda priimti protingesnius ir labiau informuotus sprendimus.

Antroji produktų reklamos atmaina yra strateginė reklama, su kuria susiduriame netobulose oligopolinėse rinkose, kur vyrauja palyginti nedaug verslovių. Čia verslovės išlaidų reklamai tikslas gali būti agresyvus, kai ji siekia išplėsti pardavimo apimtis ar atsiriekti didesnę rinkos dalį; arba jis gali būti gynybinis: verslovės gali būti priverstos griebtis reklamos tik tam, kad išlaikytų savo padėtį rinkoje. Tokiais atvejais skirtingų įmonių produktus vartotojai gali atskirti tik pagal paviršutiniškas, neesmines jų savybes; reklama mėgina paveikti vartotojų preferencijas šūkiais, įsimenančiomis nuotraukomis ir pan. teigdama įmonės patikimumą ir taip siekdama išlaikyti savo pirkėjų ištikimybę. Tokio pobūdžio reklama yra socialiai nuostolinga, todėl gerai tvarkoma visuomenė, siekianti išlaikyti rinkos konkurenciją ir šalinti jos trūkumus, ieškos racionalių tokios reklamos ribojimo būdų. Lėšos, dabar skiriamos reklamai, naudingiau galėtų būti panaudojamos investicijoms bei kitokiems socialiai naudingiems tikslams. Tad įstatymų leidėjas, pavyzdžiui, galėtų skatinti įmonių susitarimus, pagal kuriuos būtų ribojamos išlaidos šio pobūdžio reklamai, ir teikti mokesčių lengvatų arba įtvirtinti tokius susitarimus kaip teisiškai įpareigojančius. Man čia nerūpi klausimas, ar tokia politika būtų veiksminga; noriu tik pailiustruoti, kaip šiuo atveju reklamos teisė, kaip viena iš žodžio laisvės teisių, gali būti ribojama, ir kodėl ši teisė nėra neatimama *(inalienable)*, kitaip nei pamatinės teisės.

Trumpam turiu nukrypti į šalį, kad paaiškinčiau šią mintį. Sakyti, kad pamatinės laisvės yra neatimamos, vadinasi, sakyti, kad bet kuris piliečių susitarimas, pažeidžiantis kurią nors pamatinę laisvę, kad ir koks racionalus ir savanoriškas jis būtų, yra negaliojantis *ab initio*, t.y. jis negali turėti juridinės galios ir negali daryti jokios įtakos piliečių pamatinėms teisėms. Pamatinių laisvių prioritetas taip pat implikuoja, jog jos negali būti atimtos iš atskiro asmens, asmenų grupės ar net iš visų piliečių apeliuojant į kokios nors politinės daugumos, kad ir labai stiprios ir tvarios, valią. Laisvės prioritetas iš principo atmeta visus tokius argumentus.

Remiantis Montesquieu idėja, paprastas paaiškinimas, kodėl pamatinės laisvės yra neatimamos, galėtų būti tai, kad kiekvieno piliečio pamatinės laisvės yra viešosios laisvės dalis ir todėl demokratinėje valstybėje – jos suverenumo dalis. Konstitucija apibrėžia teisingą politinę procedūrą, pagal kurią šiuo suverenumu naudojamasi atsižvelgiant į apribojimus, garantuojančius kiekvieno piliečio pamatinių laisvių neliečiamumą. Jokie susitarimai, kuriais išsižadama šių laisvių, negali būti įteisinti įstatymu, kuris išreiškia tik suverenumo aktus. Pasak Montesquieu, piliečio statuso (arba, pridurkime, kurios nors jo dalies) pardavimas yra toks neįtikėtinas aktas, kad jo negalima priskirti jokiam asmeniui. Jo įsitikinimu, tokio statuso vertė pardavėjui turi būti didesnė už bet kokią kainą.[81] Teisingumas kaip sąžiningumas tai gali paaiškinti taip. Pirminė pozicija modeliuoja laisvų ir lygių, protingų ir racionalių asmenų koncepciją ir paskui susitarimo dalyvius vaizduoja kaip racionaliai autonomiškus tokių asmenų atstovus, pasirenkančius du teisingumo principus, garantuojančius pamatines laisves ir jų prioritetą. Argumentai, kuriais vadovaudamiesi (kartu su protingumo reikalavimais) jie garantuoja šias laisves, paaiškina, kodėl pamatinės laisvės taip suvokiamiems asmenims yra neįkainojamos. Jos yra brangesnės už bet ką lygių ir laisvų piliečių atstovams, kai pirminėje pozicijoje jie renkasi teisingumo principus pamatinei visuomenės struktūrai. Tad visi piliečių tikslai bei veiksmai visuomenėje subordinuojami šių laisvių prioritetui ir taip subordinuojami piliečių kaip laisvų ir lygių asmenų koncepcijai.

Šis pamatinių laisvių neatimamumo paaiškinimas neneigia galimybės, kad net gerai tvarkomoje visuomenėje kai kurie piliečiai gali norėti išsižadėti kai kurių savo pamatinių laisvių. Jie gali pasižadėti balsuoti už tam tikrą politinę partiją ar kandidatą arba užmegzti tokius santykius su partija ar kandidatu, kad nebalsuodami tam tikru būdu sulaužytų pasitikėjimą. Kaip religinės asociacijos nariai jie gali save laikyti pavaldžiais tam tikrai bažnytinei vyresnybei ir dėl šių santykių atsisakyti laisvės ginčyti jos sprendimus. Žinoma, šio pobūdžio ryšiai nėra nei draustini, nei smerktini.[82]

[81] *The Spirit of the Laws*, B 15, chap. 2.

[82] Yra daug kitokių sumetimų, kuriais vadovaudamiesi piliečiai tam tikromis aplinkybėmis gali neteikti didelės vertės savo pamatinėms laisvėms ir norėti imtis veiksmų, kurie jas įvairiai riboja. Tačiau tik tuo atveju, jeigu šios galimybės daro poveikį

Svarbiausia čia yra tai, kad piliečių kaip laisvų ir lygių asmenų koncepcija gerai tvarkomoje visuomenėje nėra saistoma kokio nors asmeninio, asociacinio ar moralinio idealo (žr. §3, pirmąją pastraipą). Tai yra politinė koncepcija, siekianti įtvirtinti veiksmingą viešąją teisingumo sampratą. Visuomenės pamatinės institucijos teisiškai negina kontraktų ar kitokių susitarimų, kuriais išsižadama pamatinių laisvių arba kuriais jos apribojamos. Piliečiams visada garantuojama laisvė balsuoti kaip jie nori ar keisti savo priklausomybę religinėms bendruomenėms. Taip ginama jų laisvė daryti tai, kas jiems patiems gali atrodyti nedora ir kas, tiesą sakant, gali būti nedora. (Jiems, pavyzdžiui, leidžiama laužyti pasižadėjimą balsuoti tam tikru būdu arba atsimesti nuo Bažnyčios.) Tai nėra vidinis prieštaravimas, o vedinys to vaidmens, kuris šioje politinėje teisingumo koncepcijoje skiriamas pamatinėms laisvėms.

Po šio ekskurso galime reziumuoti: teisinė skirtingų reklamos atmainų apsauga kinta priklausomai nuo to, ar ji sietina su politinio žodžio laisve, ar su galimybių lygybe, ar su konkurencinės ir efektyvios rinkos palaikymo užduotimi. Asmens koncepcija, kuria vadovaujasi teisingumas kaip sąžiningumas, asmeniui priskiria gebėjimą vadovautis tam tikra interesų hierarchija; ir šią hierarchiją išreiškia pirminės pozicijos pobūdis (pavyzdžiui, tas būdas, kuriuo joje protingumo reikalavimai reguliuoja ir riboja racionalumą), taip pat dviejų teisingumo principų nusakomi prioritetai. Antrasis principas subordinuojamas su pirmuoju, nes pirmasis garantuoja tas pamatines laisves, kurios yra būtinos visapusiškam naudojimuisi dviem moralinėmis galiomis dviem pamatiniais atvejais. Antrojo teisingumo principo paskirtis – garantuoti galimybių lygybę ir reguliuoti socialinę bei ekonominę sistemą taip, kad socialiniai ištekliai būtų deramai naudojami, o priemonės piliečių tikslams būtų efektyviai kuriamos ir sąžiningai paskirstomos. Žinoma, šis dviejų teisingumo principų vaidmenų paskirstymas yra platesnio svarstymo dalis, bet vis dėlto jis parodo, kodėl tos laisvės, kurios siejamos su antruoju principu, gerai tvarkomoje visuomenėje yra mažiau reikšmingos nei pamatinės laisvės, kurias garantuoja pirmasis principas.

susitarimo dalyviams pirminėje pozicijoje (o aš tariu, kad tokio poveikio jos ten nedaro), jos turi kokią nors reikšmę pamatinių laisvių neatimamumo klausimui. Esu dėkingas Arthurui Kuflikui už diskusiją šia tema.

§ 14. Teisingumo kaip sąžiningumo vaidmuo

Baigsiu keliais komentarais. Pirma, turiu pabrėžti, jog, svarstydamas žodžio laisvę, keturiuose paskutiniuose skirsniuose nesiekiau išspręsti problemų, su kuriomis susiduria konstituciniai juristai. Norėjau tik pailiustruoti, kaip, taikant du teisingumo principus, konkretizuojamos ir tarpusavyje derinamos pamatinės laisvės. Teisingumo koncepcija, kuriai šie principai priklauso, nėra teikiama kaip metodas, kuriuo vadovaudamiesi juristai galėtų spręsti savo problemas, veikiau ji teikiama kaip bendra sąvokinė schema, kuria gali naudotis juristai (jeigu ji juos įtikina) traktuodami ją kaip orientyrą tolesniems apmąstymams, žinių papildymui ir kaip pagalbą priimant sprendimus. Filosofinei koncepcijai nereikėtų kelti labai didelių reikalavimų. Teisingumo koncepcija savo socialinį vaidmenį atlieka, jeigu žmonės, kurie laikosi daugmaž panašių įsitikinimų, suvokia, jog naudodamiesi jos siūloma schema jie gali pasiekti tą sprendimų sutarimą, kuris yra būtinas veiksmingam ir sąžiningam socialiniam bendradarbiavimui. Mano siūloma pamatinių laisvių ir jų prioriteto traktuotė turi būti suvokiama šioje šviesoje.

Primenu, jog teisingumo kaip sąžiningumo koncepcija mėgina rasti išeitį iš mūsų laikų politinės aklavietės, kai stokojame sutarimo dėl to, kaip turėtų funkcionuoti pamatinės institucijos, kad būtų suderinamos su piliečių, kaip laisvų ir lygių asmenų, idėja. Todėl ji yra adresuojama ne tiek konstituciniams juristams, kiek konstitucinio režimo piliečiams. Ji siūlo jiems tam tikrą savivokos būdą: mėgina jiems garantuotą bendrą lygių piliečių statusą susieti su tam tikra laisvės, lygybės ir asmens samprata, tokia samprata, kurios metmenis ji įžvelgia glūdint demokratinės visuomenės viešosios kultūros sąvokose bei įsitikinimuose. Šiuo savivokos būdu laisvės ir lygybės konfliktas gali būti arba išspręstas, arba bent intelektualiai išsiaiškintas. Ypač svarbu turėti galvoje tai, kad asmens koncepcija yra sudedamoji politinio ir socialinio teisingumo koncepcijos dalis. Kitaip sakant, ji apibūdina tai, kaip piliečiai turi traktuoti patys save ir vienas kitą savo politiniuose bei socialiniuose santykiuose, būtent, kaip turinčius pamatines laisves, derančias jiems kaip laisviems ir lygiems asmenims, gebantiems būti visiškai kooperatyviais visuomenės nariais visą savo gyvenimą. Asmens koncepcijos vaidmuo politinio teisingumo koncepcijoje skiriasi nuo jos vaidmens asmeniniame ar asociaciniame ideale arba religinėje ar mo-

ralinėje pasaulėžiūroje. Šio skirtumo nesuvokimas kelia pavojų tolerancijos ir socialinio bendradarbiavimo pagrindams demokratinio režimo sąlygomis; tokiems idealams bei pasaulėžiūroms suteikus politinę formą siaurinamos sąžiningo socialinio bendradarbiavimo galimybės; todėl laisvas ir savanoriškas skirtingomis gėrio sampratomis besivadovaujančių asmenų bendradarbiavimas gali pasidaryti neįmanomas. Šioje paskaitoje mėginau sustiprinti liberaliąją poziciją (kaip filosofinę doktriną) ir parodyti, kaip pamatinės laisvės ir jų prioritetas nusako piliečių, vienas kitą traktuojančių kaip laisvus ir lygius asmenis, sąžiningo bendradarbiavimo sąlygas.

Galiausiai viena pastaba apie baigiamąsias Harto straipsnio pastraipas. Hartas yra visiškai teisus sakydamas, kad jo neįtikina argumentai, kuriais *Teorijoje* eksplicitiškai grindžiamas pamatinių laisvių prioritetas. Jis teigia, jog mano argumentų, ginančių šį prioritetą, tariamai dogmatiškas pobūdis gali būti paaiškintas tuo, kad pirminės pozicijos susitarimo dalyviams aš tylomis priskiriu savo paties puoselėjamą idealą. Tai esąs visuomeniško piliečio idealas, tokio piliečio, kuris politinę veiklą ir tarnavimą kitiems vertina taip aukštai, kad jų neiškeistų į jokią veiklą, siekiančią vien materialinės naudos arba pasitenkinimo. Pasak Harto, ši idėja išties yra vienas svarbiausių liberalizmo idealų; tačiau problema yra tai, kad mano argumentai, ginantys laisvės prioritetą, „grindžiami interesais, o ne idealais, ir jais siekiama parodyti, jog laisvės prioritetas atspindi pirmenybę, kurią kiekvienas racionalus, savo naudos siekiantis asmuo teikia laisvei prieš visas kitas gėrybes“.[83] Hartas yra teisus sakydamas, kad laisvės prioritetas negali būti ginamas priskyrus šį idealą susitarimo pirminėje pozijoje dalyviams; iš dalies jis yra teisus tardamas, kad laisvės prioritetą ginantis argumentas grindžiamas asmens koncepcija, kuri tam tikra prasme yra liberali. Vis dėlto iš tikrųjų teisingumas kaip sąžiningumas remiasi kitokia – laisvų ir lygių asmenų – koncepcija; ir remiasi ja ne ta prasme, kad priskiria ją susitarimo dalyviams. Veikiau koncepcija į argumentą įtraukiama protingumo reikalavimais, kurie uždedami pirminės pozicijos susitarimo dalyviams, ir per modifikuotą pirminių gėrybių idėją. Ši asmenų, kaip laisvų ir lygių būtybių, koncepcija pasireiškia ir per susitarimo dalyvių pripažinimą, jog asmenys, kuriems jie atstovauja, turi

[83] Hart, p. 555; Daniels, p. 252.

dvi moralines galias ir tam tikrą psichologinę prigimtį. Kaip šie elementai veda prie pamatinių laisvių ir jų prioriteto, parodyta §5 ir 6, kur matyti, jog dalyvių svarstymai yra racionalūs ir grindžiami atstovaujamų asmenų gėrio sampratomis. Ši asmens koncepcija gali būti laikoma liberalia (filosofinės doktrinos prasme), nes ji postuluoja fundamentalų socialinio bendradarbiavimo gebėjimą ir priskiria asmenims dvi moralines galias, kurios tokį bendradarbiavimą daro galimą. Šios galios teikia pagrindą jų lygybei. Tad piliečiai traktuojami kaip turintys tam tikrų natūralių politinių dorybių, be kurių viltis turėti laisvės režimą veikiausiai būtų nereali. Be to, tariama, kad asmenys vadovaujasi skirtingomis, nebendramatėmis gėrio sampratomis ir todėl socialinio bendradarbiavimo vienybė grindžiama viešąja teisingumo samprata, garantuojančia pamatines teises. Tačiau, nepaisant šios gėrio sampratų įvairovės, visuomenės, kaip socialinių sąjungų sąjungos, idėja rodo, jog žmogiškųjų gėrio sampratų įvairovę galima koordinuoti taip, kad klostytųsi bendresnis gėris.

Nors argumentai, kuriais grindžiu pamatines laisves ir jų prioritetą, imami iš *Teorijos*, tame veikale man nepavyko jų pateikti sistemiškai. Be to, kai kurių argumentų, kuriais grindžiau šį prioritetą, nepakako, o kartais jie net buvo nesuderinami su doktrina, kurią mėginau rutulioti.[84] Tikiuosi, kad Harto kritikos dėka šios paskaitos argumentacija tapo tobulesnė.

[84] Čia turiu omeny *Teorijos* §82, 3-4 pastraipos klaidas; ten eksplicitiškai aptariu argumentus laisvės prioriteto naudai. Dvi pagrindinės klaidos yra tai, kad, pirma, aiškiai neišvardijau svarbiausių argumentų; antra, kad 3-ojoje pastraipoje, p. 542–543, man nederėjo naudotis mažėjančio ribinio ekonominių ir socialinių gėrybių reikšmingumo idėja ryšium su mūsų suinteresuotumu pamatinėmis laisvėmis, tariant, kad šis suinteresuotumas didėja vis plačiau realizuojant socialines veiksmingo naudojimosi šiomis laisvėmis sąlygas. Čia mažėjančio ribinio reikšmingumo idėja yra nesuderinama su interesų hierarchijos idėja, į kurią apeliuojama 4-je pastraipoje, p. 543. Kantiškoji nuostata reikalauja būtent pastarosios idėjos, grindžiamos specifine asmens, kaip laisvos ir lygios būtybės, samprata. Ribiniai pokyčiai, apie kuriuos galėjau kalbėti 3-ojoje pastraipoje, yra laipsniški, žingsnis po žingsnio pokyčiai, atspindintys laipsnišką realizavimą tų socialinių sąlygų, kurios būtinos visapusiškam ir veiksmingam naudojimuisi pamatinėmis laisvėmis. Tačiau šie pokyčiai yra visai kas kita, nei ribinis interesų reikšmingumas.

IX PASKAITA

Atsakymas Habermasui*

Pirmiausia norėčiau padėkoti Jürgenui Habermasui už išsamius ir įžvalgius mano darbo komentarus ir tą konteks-

* Šis rašinys buvo išspausdintas žurnale *Journal of Philosophy* 92 (March 1995), greta Jürgeno Habermaso straipsnio „Reconciliation Through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls's Political Liberalism." Čia jis pateikiamas su nežymiais redakciniais pataisymais, nesusijusiais su turiniu. Nuorodose į šį mano darbą naudojuosi paskaitos, skirsnio ir pastraipos numeriais, nuorodose į Habermaso darbą naudojuosi puslapių numeriais. Esu dėkingas daugeliui žmonių už pagalbą rengiant šį atsakymą, nes apie tokį atsakymą pradėjau galvoti prieš kelerius metus, paragintas Sidney Morgenbesserio. Thomas McCarthy man nuo pat pradžių teikė mąstymo gaires dalydamasis savo giliu Habermaso pažiūrų pažinimu; labai pamokančios buvo kelios diskusijos su Geraldu Doppeltu. Vėlesnėse diskusijose Kennethas Beynesas nuolat dosniai pateikdavo įvairių siūlymų ir patarimų. Esu skolingas ir Samueliui Freemanui bei Wilfriedui Hinschui, Erinui Kelly ir Davidui Peritzui už paramą ir

tą, kurį jo pamokoma kritika teikia šiam atsakymui. Tai yra išties idealus kontekstas, kuriame galiu paaiškinti *politinio liberalizmo* prasmę ir jį palyginti su įtakinga paties Habermaso filosofine doktrina. Turiu padėkoti ir už tai, kad jis mane privertė iš naujo permąstyti daugelį mano anksčiau pasakytų dalykų. Tai darydamas suvokiau, jog mano formuluotės dažnai buvo ne tik neaiškios ir klaidinančios, bet ir netikslios ar nesuderinamos su mano paties pozicija. Daug ką suvokiau mėgindamas atremti jo prieštaravimus ir stengdamasis savo požiūrį formuluoti taip, kad jo pagrindinės tezės taptų aiškesnės ir tikslesnės.

Savo atsakymą Habermasui pradedu nuo to, kad aptariu du pagrindinius jo ir mano pažiūrų skirtumus, daugiausia nulemtus mūsų tikslų ir motyvų skirtumo (§1). Paskui mėginu atsakyti į kai kuriuos svarbesnius kritinius jo argumentus, nors dėl vietos stokos apsiriboju tik tais, kuriuos laikau svarbiausiais II ir III jo straipsnio dalyse. Mes sutariame daugeliu filosofinių klausimų, nors esama ir tam tikrų esminių nesutarimų, kuriuos mėginu išaiškinti §1 ir 2. Paskaitoje remiuosi prielaida, kad skaitytojas bent iš dalies yra susipažinęs su Habermaso darbais, todėl daugumoje savo komentarų tik primenu jo idėjas.

§ 1. Du pagrindiniai skirtumai

Pirmasis iš dviejų pagrindinių Habermaso ir mano pozicijos skirtumų yra tai, kad jis teikia visuminę doktriną, o aš apsiriboju tik politine koncepcija. Pirmasis skirtumas yra esmingesnis, nes tik jo kontekste deramai atsiskleidžia antrasis. Pastarasis susijęs su mūsų naudojamų *vaizdavimo priemonių (devices of representation)*, kaip aš jas vadinu, kontrastu: jam toji priemonė yra idealaus diskurso situacija, kaip komunikacinio veiksmo teorijos dalis, o man ji yra pirminės pozicijos konstruktas. Šios priemonės naudojamos skirtingiems tikslams, atlieka skirtingus vaidmenis ir pasižymi specifiniais bruožais, atspindinčiais skirtingą jų paskirtį.

komentarus visą darbo rengimo laiką. Ypač skolingas esu Burtonui Drebenui, kuris buvo puikus kiekvieno mano žingsnio kritikas, ypač §2, kur, kaip tikiuosi, galiausiai deramai išaiškinu tris pateisinimo *(justification)* idėjas. Jų neblėstantis susidomėjimas ir siūlymai leido gerokai patobulinti šį atsakymą. Kitus žmones, kuriems esu skolingas, paminėsiu dėstydamas šį atsakymą.

1. Politinį liberalizmą[1] laikau doktrina, priklausančia politiškumo kategorijai. Ji funkcionuoja tik politinėje srityje ir niekuo nesiremia už šios srities ribų. Labiau įprastas požiūris į politinę filosofiją yra tas, kad jos sąvokos, principai, idealai ir kiti sudedamieji elementai teikiami kaip visuminių doktrinų – religinių, metafizinių ir moralinių – vediniai. Tačiau politinio liberalizmo požiūriu politinę filosofiją daugiausia sudaro įvairios politinės teisumo *(right)* ir teisingumo koncepcijos, traktuojamos kaip *nepriklausomos* idėjos. Politinis liberalizmas, žinoma, yra liberalus, tačiau kai kurios politinės teisingumo koncepcijos, priklausančios taip traktuojamai politinei filosofijai, gali būti konservatyvios arba radikalios; filosofijai gali priklausyti ir dieviškosios karalių teisės ar net diktatūros koncepcijos. Nors dviem pastaraisiais atvejais atitinkami režimai stokotų to istorinio, religinio ir filosofinio pagrindimo, prie kurio esame įpratę, juose gali būti vietos nepriklausomoms, kad ir mažai įtikinamoms[2], politinėms teisingumo koncepcijoms, kurios priklauso politinei filosofijai.

Taigi toje politinių teisingumo koncepcijų įvairovėje, kurią teikia politinė filosofija, tik kai kurios koncepcijos yra liberalios. Teisingumo kaip

[1] Nežinau jokių ankstesnių liberalių autorių, kurie būtų aiškiai teigę politinio liberalizmo doktriną. Ir vis dėlto tai nėra nauja doktrina. Du mano bendraamžiai laikosi šio požiūrio, jų pačių visiškai nepriklausomai suformuluoto, nors jis ne visais aspektais yra tapatus mano požiūriui: būtent Charlesas Larmore'as – žr., pavyzdžiui, jo „Political Liberalism", *Political Theory* 18, no. 3 (August 1990); ir velionė Judith Shklar – žr. jos „The Liberalism of Fear", kn. Nancy Rosenblum, ed., *Liberalism and the Moral Life* (Cambridge: Harvard University Press, 1989). Bent porą šio požiūrio aspektų galima aptikti kn. Bruce Ackerman, *Social Justice in the Liberal State* (New Haven: Yale University Press, 1980). Šioje knygoje (p. 357–361) Ackermanas teigia politinio diskurso, grindžiamo neutralumo principu, santykinę autonomiją, ir paskui svarsto įvairius šios politinio diskurso idėjos realizavimo būdus. Taip pat paminėtinas šiai idėjai artimas Joshua Coheno požiūris jo pateikiamoje demokratijos koncepcijoje; žr. jo „Deliberation and Democratic Legitimacy" kn. Alan Hamlin and Philip Pettit, eds., *The Good Polity* (Cambridge: Blackwell, 1989) ir „Notes on Deliberative Democracy" (rankraštis, 1989). Man yra tikra mįslė, kodėl politinio liberalizmo idėja nebuvo iškelta anksčiau: juk tai atrodo toks natūralus liberalizmo pateikimo būdas, jeigu atsižvelgtume į protingo pliuralizmo faktą politiniame gyvenime. O gal jis turi kokių nors mano nepastebėtų gilumininių ydų, kurias yra atradę ankstesni autoriai ir dėl to jo atsisakę?

[2] Kyla klausimas, ar dieviškosios karalių teisės arba diktatūros doktrina gali būti įtikinama, jeigu ji neperžengia politiškumo ribų. Ar atsakymas į šį klausimą nepadėtų atskleisti būtinų demokratijos sąlygų?

sąžiningumo teoriją keliu kaip demokratiniam režimui tinkamą liberalią politinę teisingumo koncepciją, kaip tokią koncepciją, kurią, tikiuosi, galėtų pripažinti visos protingos visuminės doktrinos, egzistuojančios demokratijoje, reguliuojamoje šios arba į ją panašios teisingumo koncepcijos. Kitos liberalios politinės koncepcijos grindžiamos šiek tiek kitokiais principais, tačiau aš tariu, kad bet kuriuo atveju jų principai apibrėžia tam tikras teises, laisves ir galimybes, suteikia joms tam tikrą prioritetą kitokių reikalavimų atžvilgiu ir numato tam tikras priemones, leidžiančias visiems piliečiams veiksmingai naudotis savo laisvėmis.[3]

Pagrindinė idėja yra tai, kad politinis liberalizmas operuoja vien politinėmis kategorijomis ir neliečia filosofijos. Jis palieka nepaliestas pačias įvairiausias doktrinas – religines, metafizines ir moralines – su ilgomis jų raidos ir interpretacijų tradicijomis. Politinė filosofija nesikiša į visas šias doktrinas ir save teikia kaip nepriklausomą, savo pačios prielaidomis grindžiamą teoriją. Todėl ji negali gindama save apeliuoti į kurias nors visumines doktrinas, jas kritikuoti ar neigti, jeigu, žinoma, tos doktrinos yra protingos politine prasme (II:3). Taikant protingumo sąvoką asmenims, du pagrindiniai jos elementai yra: pirma, pasirengimas siūlyti sąžiningas socialinio bendradarbiavimo sąlygas, kurias kiti, kaip laisvi ir lygūs asmenys, taip pat galėtų priimti, ir veikti gerbiant šias sąlygas, jeigu ir kiti jas gerbia, net tais atvejais, kai tai prieštarauja asmens interesams; antra, sprendimo naštos (II:2–3) suvokimas ir jos padarinių prisiėmimas užimant tam tikrą nuostatą (įskaitant toleranciją) kitų visuminių doktrinų atžvilgiu. Politinis liberalizmas susilaiko nuo teiginių apie visumines doktrinas, išskyrus atvejus, kai tai yra būtina – susidūrus su neprotingomis visuminėmis doktrinomis, atmetančiomis visus pamatinius demokratinio režimo principus. Ir tai yra jo nesikišimo į filosofiją išraiška.

Vadovaudamasis šia nuostata politinis liberalizmas politinę teisingumo koncepciją apibūdina šiais trimis bruožais:

a) ji yra taikoma pirmiausia pamatinei visuomenės struktūrai (teisingumo kaip sąžinininingumo atveju toji visuomenė yra demokratinė). Šią struktūrą sudaro pagrindinės politinės, ekonomi-

[3] Šios koncepcijos skiriasi nuo mums pažįstamo Immanuelio Kanto ir J. S. Millio liberalizmo. Pastarųjų pažiūros peržengia politiškumo sritį, nes jos remiasi autonomijos ir individualybės moralinėmis vertybėmis, priklausančiomis visuminei doktrinai.

nės ir socialinės institucijos ir tas būdas, kuriuo jos derinamos tarpusavyje ir jungiamos į vieningą socialinio bendradarbiavimo sistemą;

b) ji gali būti formuluojama nepriklausomai nuo bet kurios visuminės doktrinos – religinės, filosofinės ar moralinės. Net jeigu manome, kad ji gali būti kildinama iš kurios nors visuminės doktrinos (gali būti jos palaikoma arba kaip nors kitaip su ja susijusi) – ir išties tikimės, kad ji gali būti taip siejama su daugeliu doktrinų – ji nėra teikiama kaip priklausoma nuo tokių doktrinų ar suponuojanti kurią nors iš tokių doktrinų;

c) jos pamatinės idėjos, pavyzdžiui, politinės visuomenės kaip sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sistemos, ir piliečių kaip protingų ir racionalių, laisvų ir lygių asmenų idėjos, priklauso politiškumo kategorijai, ir mes jas pažįstame pažindami viešąją politinę demokratinės visuomenės kultūrą, jos tradicijas interpretuojant konstituciją bei pagrindinius įstatymus, taip pat svarbiausius istorinius jos dokumentus bei žinomiausius politinius tekstus.

Šie bruožai iliustruoja politinės teisingumo koncepcijos nepriklausomybę (I:2).

2. Tuo tarpu Habermasas teikia visuminę doktriną, aprėpiančią daugelį dalykų už politinės filosofijos ribų. Jo komunikacinio veiksmo teorija siekia pateikti bendriausią reikšmės, referencijos ir tiesos paaiškinimą, taikytiną tiek teoriniam protui, tiek įvairioms praktinio proto formoms. Ji atmeta natūralizmą ir emotyvizmą moralės teorijoje ir siekia apginti teorinį ir praktinį protą. Be to, Habermasas dažnai kritikuoja įvairias religines bei metafizines pažiūras ir nesiima nuodugnios jų analizės; veikiau jis atideda jas į šoną (arba kartais atmeta) kaip nenaudingas ir nepagrindžiamas atsižvelgiant į jo pateiktą racionalaus diskurso ir komunikacinio veiksmo prielaidų filosofinę analizę.

Pateiksiu dvi ištraukas iš jo veikalo *Faktizität und Geltung*.[4] Pratarmėje jis sako:

[4] Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992 (toliau FG). Williamas Rehgas yra išvertęs visą veikalą; esu dėkingas jam ir Thomasui McCarthy už suteiktą galimybę naudotis tuo vertimu (*Between Facts and Norms* [Cambridge: MIT Press, spaudoje]). Be jo vertimo nebūčiau galėjęs suprasti šio didelio ir sudėtingo veikalo. Minėdamas šį veikalą nurodau vokiškojo teksto puslapius.

> Diskurso teorija mėgina rekonstruoti šią savivoką [universalistinės moralės ir liberaliųjų demokratinės valstybės institucijų savivoką] tokiu būdu, kad būtų sustiprinta jos esminė normatyvinė prasmė ir logika, leidžianti atsispirti tiek scientistinėms jos redukcijos, tiek jos estetinės asimiliacijos pastangoms. ... Po šimtmečio, kuris labiau nei kuris nors kitas istorinis laikotarpis mus privertė patirti egzistuojančio neproto *(unreason)* baisumus, buvo sunaikinti paskutiniai esencialistinio tikėjimo protu reliktai.[5] Tačiau modernybė, dabar suvokusi savo faktiškumą, tampa dar labiau priklausoma nuo procedūrinio proto, t.y. nuo proto, kuris pats save teisia. Ši proto kritika vykdoma paties proto: ši kantiškoji dviguba prasmė atsiranda dėl radikaliai antiplatoniškosios įžvalgos, kad nėra jokios aukštesnės ar žemesnės realybės, į kurią mes galėtume apeliuoti – mes, jau užimantys savo padėtį mūsų lingvistiškai struktūrizuotose gyvenimo formose. (FG 11).

Politinį liberalizmą suvokdami kaip koncepciją, kuri neapeliuoja į religines ar metafizines doktrinas, galėtume šiam tekstui analogiškai pareikšti apie politinį teisingumą,[6] tačiau išliktų bent vienas esminis skirtumas. Juk teikdami nepriklausomą politinę koncepciją, kuri neperžengia savo ribų, paliekame visišką laisvę piliečiams ir jų asociacijoms pilietinėje visuomenėje ieškoti būdų, kaip jie gali šias ribas peržengti arba judėti gilyn, judėti taip, kad savo politinę koncepciją galėtų suderinti su savo išpažįstama visumine doktrina. Politinis liberalizmas niekada neneigia ir neginčija šių doktrinų, jeigu jos išlieka politinio protingumo ribose. Tai, kad Habermasas šiuo esminiu klausimu laikosi priešingos nuostatos, gali būti paaiškinta tuo, kad jis vadovaujasi tam tikra visumine doktrina: kaip atrodo, jis mano, jog visos

[5] Šioje ištraukoje keistai atrodo frazės „egzistuojantis neprotas" ir „esencialistinis tikėjimas protu". Tačiau Habermaso tekste atitinkamai randame *existierender Unvernunft* ir *essentialistischen Vernunftsvertrauen*, tad Rehgo vertimas yra tikslus. Manau, kad vartodamas pirmąją frazę Habermasas turi omeny tai, kad egzistuoja tam tikros žmogiškosios institucijos ir elgsenos būdai, kurie žeidžia protą *(Vernunft)*, o vartodamas antrąją frazę jis turi omeny tikėjimą mūsų proto pajėgumu teisingai suvokti (platoniškąsias) esmes.

[6] Būtent ši prasmė yra pastabos: teisingumas kaip sąžiningumas: politinis, ne metafizinis.

aukštesnės ar gilesnės doktrinos neturi jokios nepriklausomos loginės galios. Jis atmeta tai, ką vadina esencialistine platoniškąja proto idėja ir teigia, kad šią idėją turi pakeisti procedūrinis protas, kuris pats save teisia ir yra savo paties kritikos teisėjas.

Kitoje ištraukoje (5 skyrius) paaiškinęs, kaip funkcionuoja idealioji diskurso situacija, jis pabrėžia, jog diskurso principas reikalauja, kad apie normas ir vertybes būtų sprendžiama iš pirmojo asmens daugiskaitos perspektyvos:

> Argumentacinė praktika siūlo tokį kolektyvinį, universalizuotą keitimąsi vaidmenimis. Kaip refleksyvi komunikacinio veiksmo forma ji, taip sakant, socioontologiškai išsiskiria tuo, kad numato visišką jos dalyvių perspektyvų apverčiamumą, o tai leidžia skleistis aukštesniojo lygmens mąstančiojo kolektyvo intersubjektyvumui. Tokiu būdu Hegelio konkreti universalija [*Sittlichkeit*][7] yra sublimuojama į grynai komunikacinę struktūrą, iš kurios pašalinti visi substanciniai elementai (FG 280).

Taigi, pasak Habermaso, substanciniai Hegelio *Sittlichkeit* idėjos (tam tikros, vienos iš daugelio, metafizinės etinio gyvenimo doktrinos) elementai, jeigu jie apskritai galioja, yra visiškai sublimuojami (manau, kad tai reiškia: gali būti išreikšti, išversti) į komunikacinio veiksmo teoriją su jos procedūrinėmis idealaus diskurso prielaidomis. Man atrodo, jog paties Habermaso doktrina yra tam tikra logika Hegelio prasme: filosofinė racionalaus diskurso (teorinio ir praktinio proto) analizė, į save įtraukianti visus tariamai substancinius religinių bei metafizinių doktrinų elementus. Toji logika yra metafizinė ta prasme, kad ji teikiama kaip to, „kas yra iš tikrųjų," paaiškinimas[8], – ir būtent žmogiškųjų būtybių komunikacinių veiksmų jų gyvenimiškajame pasaulyje paaiškinimas. Spėju, kad kalbėdamas apie „substancionalumą" Habermasas turi galvoje štai ką: žmonės dažnai mano, kad esminiai jų veiklos būdai – jų komunika-

[7] Manau, kad ši konkreti universalija yra nuoroda į Hegelio *Sittlichkeit* idėją, dėstomą jo *Teisės filosofijoje*.

[8] Metafiziką laikau sudedamąja tikrovės aiškinimo dalimi, kuri teikia bendriausius atsakymus į pamatinius klausimus, pavyzdžiui, kad „kiekvienas įvykis turi savo priežastį" arba „visa, kas vyksta, vyksta erdvėje ir laike", ir visa, kas gali būti siejama su šiais atsakymais. Šiuo požiūriu W. V. Quine'as taip pat yra metafizikas. Neigti metafizinę doktriną, vadinasi, teigti kitą metafizinę doktriną.

cinė veikla kartu su jos idealaus diskurso prielaidomis arba jų visuomenės, kaip laisvų ir lygių piliečių, bendradarbiavimo sistemos samprata – turi remtis giluminiais pagrindais arba savo ištakomis siekti metafizines substancijas, kurias atskleidžia platoniškasis protas, gebantis suvokti esmes. Norėdami atsiremti į religinę arba metafizinę doktriną, mintimis siekiame toliau ir giliau. Būtent ši giluminė realybė ir turėtų mums teikti veiksmo motyvaciją.[9] Neradus šių pagrindų viskas susvyruoja ir mes patiriame savotišką svaigulį *(vertigo)* – sutrinkame ir prarandame atramą. Tačiau, pasak Habermaso, „Šios laisvės svaigulyje nebėra jokio tvirto atramos taško, išskyrus pačią demokratinę procedūrą, tokią procedūrą, kurios prasmę jau išreiškia teisių sistema" (FG 229).[10] (Prie šios Habermaso idėjos grįšiu §5 pabaigoje.)

Šie komentarai liečia dvi paskutiniąsias Habermaso pastraipas (131). Ten jis sako, jog kiekvienas iš mūsų savo pažiūras laiko nuosaikesnėmis už kito pažiūras. Vis dėlto, jo įsitikinimu, jo pažiūros išties yra nuosaikesnės už manąsias, nes jis išpažįstąs procedūrinę doktriną, kuri substancinius klausimus leidžia spręsti realiai laisvoje diskusijoje, kurioje dalyvauja laisvi ir racionalūs, realūs ir gyvi žmonės, o ne dirbtiniai pirminės pozicijos padarai. Jo nuomone, moralinė filosofija turi apsiriboti moralinės nuostatos ir demokratinės legitimacijos procedūros bei racionalios diskusijos sąlygų išsiaiškinimo uždaviniais. Tuo tarpu mano teorija, jo manymu, siekia ambicingesnių tikslų, nes ji mėgina formuluoti politinę teisingumo koncepciją pamatinei demokratinės visuomenės struktūrai, ir todėl yra susijusi su esminėmis substancinėmis idėjomis, keliančiomis platesnius klausimus, į kuriuos atsakymą galima gauti tik realioje realių žmonių diskusijoje.

Kartu Habermasas mano, jog aš savo teoriją laikau nuosaikesne už jo teoriją: siekiu pateikti tik nepriklausomą politinę, o ne visuminę koncepciją. Jo įsitikinimu, šio tikslo man nepavyksta pasiekti. Mano politinio teisingumo koncepcija iš tikrųjų nėra nepriklausoma, nes,

[9] Šiuo klausimu žr. jo pastabas apie Ronaldą Dworkiną, FG 86 ir toliau.

[10] Kitas pavyzdys yra tai, ką Habermasas kalba (130) apie viešąją ir privačią autonomiją (ją aptariu §3 ir 4), kurią, pagal jo diskursyvinę demokratijos teoriją, įkūnija teisė ir politinės institucijos: „Tampa akivaizdu, kad normatyvinę pamatinių liberalių teisių esmę jau įkūnija suverenių piliečių viešojo proto teisinės institucionalizacijos priemonės." Žodį *svaigulys* citatoje atitinka žodis *der Taumel* tekste, kuris gali reikšti: sukimąsi, kritimą arba perkeltine prasme – svaigulį ir ekstazę.

nepaisant mano intencijų, politinio liberalizmo asmens koncepcija vis dėlto peržengia politinės filosofijos ribas. Be to, jo įsitikinimu, politinis konstruktyvizmas kelia filosofinių racionalumo ir tiesos klausimų. Galbūt jis taip pat mano, jog dėstydamas teisingumo kaip sąžiningumo principus bei idealus aš remiuosi, kaip ir Kantas, apriorine ir metafizine proto idėja.

Visa tai neigiu. Filosofinę asmens koncepciją politiniame liberalizme pakeičia politinė laisvų ir lygių piliečių idėja. O politinio konstruktyvizmo paskirtis – susieti politinių teisingumo principų turinį su piliečių kaip racionalių ir protingų asmenų koncepcija. Pats argumentas dėstomas III:1–3 skirsnyje. Jis nesiremia platoniškuoju ar kantiškuoju protu, o jeigu ir remiasi, tai tik ta prasme, kuria juo remiasi ir pats Habermasas. Jokia rimta koncepcija negali išsiversti be racionalumo ir protingumo sąvokų. Tad jeigu mano argumentacija remiasi Platono ar Kanto proto idėja, tai ja remiasi ir elementariausi logikos ar matematikos teiginiai. Prie šio klausimo dar grįšiu §2.

3. Kaip jau sakiau, antrąjį Habermaso ir mano pozicijos skirtumą reikia nagrinėti pirmojo mūsų pozicijų skirtumo kontekste. Taip yra todėl, kad mūsų analizės įrankių – idealaus diskurso situacijos ir pirminės pozicijos skirtumas[11] atspindi jų lokalizacijos skirtumą: pirmasis priklauso visuminei doktrinai, antrasis apsiriboja politinių idėjų sritimi.

Pirminė pozicija yra analitinis įrankis, kuris naudojamas tam tikrai hipotezei formuluoti. Toji hipotezė yra tai, kad jeigu keliame klausimą „Kokie politinio teisingumo principai būtų protingiausi konstitucinėje demokratijoje, kurios piliečiai laikomi laisvais ir lygiais, protingais ir racionalais?“, atsakymą galime gauti pasinaudodami tokia analitine konstrukcija, kuri racionaliems susitarimo dalyviams (kaip piliečių patikėtiniams) sudaro tokią situaciją, kuri tenkintų protingumo sąlygas ir kartu griežtai apribotų jų pasirinkimo galimybes. Taigi tariama, kad laisvi ir lygūs piliečiai patys pasieks sutarimą dėl šių politinių principų esant tokioms sąlygoms, kai jie vaizduojami kaip protingi ir racionalūs asmenys. Kad principai, dėl kurių tokiomis sąlygomis

[11] Šiuo klausimu ne visada turėjau aiškią nuomonę ir vienu metu maniau, kad naudingesnis palyginimas būtų idealiosios diskurso situacijos gretinimas su pilietinės visuomenės piliečių (mano ir jūsų) padėtimi. Apie pastarąjį žr. „Kantian Constructivism in Moral Theory“, *Journal of Philosophy* 77 (September 1980):533 ir toliau; taip pat I:4.6. Reiškiu padėką Jonui Mandle'ui už vertingą susirašinėjimą šiuo klausimu.

bus sutarta, bus išties protingiausi, tėra hipotezė, kuri gali nepasitvirtinti. Ją turime tikrinti atsižvelgdami į tam tikrus tvirtus mūsų pačių apmąstytų vertinimų taškus skirtinguose bendrumo lygmenyse. Taip pat turime išsiaiškinti, kaip šie principai gali būti taikomi demokratinėms institucijoms ir kokie būtų tokio taikymo rezultatai, žodžiu, turime tikrinti, kaip praktiškai jie dera su mūsų apmąstytais įsitikinimais.[12] Atliekant tokį tikrinimą gali tekti revizuoti savo įsitikinimus bet kuria iš dviejų priešingų krypčių.

Habermaso komunikacinio veiksmo teorija naudojasi idealiosios diskurso situacijos analitine konstrukcija ir teikia praktinio bei teorinio proto sprendinių tiesos ir jų galiojimo paaiškinimą. Ji mėgina atskleisti visas racionalios ir laisvos diskusijos prielaidas taip, kad visas jas faktiškai realizavus diskusijos dalyviams jų racionalus sutarimas garantuotų tiesą arba galiojimą. Kitaip sakant, teigti, kad tam tikras teiginys teisingas ar kad tam tikras normatyvinis sprendinys yra galiojantis, vadinasi, teigti, kad jis galėtų būti pripažintas visų diskurso situacijos dalyvių, jeigu tik būtų patenkintos visos idealo apibrėžtos sąlygos. Kaip jau minėjau, jo doktriną galima laikyti logika – plačiąja hėgeliškąja šio termino prasme: filosofine racionalaus diskurso prielaidų analize, kuri įtraukia į save visus tariamai substancinius religinių bei metafizinių doktrinų elementus.

Iš kieno perspektyvos turėtų būti svarstomi šie analitiniai modeliai? Kieno požiūriu remiantis turėtų būti diskutuojami jų skirtumai? Visada turime suvokti, kur esame ir iš kur kalbame. Atsakymas į šiuos klausimus yra vienas ir tas pats: visos diskusijos vyksta žvelgiant į jas iš piliečių perspektyvos, pilietinės visuomenės bendrosios kultūros kontekste, toje erdvėje, kurią Habermasas vadina *viešumo sfera*.[13] Būtent joje mes kaip piliečiai svarstome klausimą, kaip turėtų būti formuluo-

[12] Žr. išn. 16 šio skirsnio pabaigoje, kur plačiau komentuojama refleksyviosios pusiausvyros idėja.

[13] Žr. FG, 8 sk.; taip pat daug ankstesnį tekstą (1962) *The Structural Transformation of the Public Sphere*, T. Burge, trans. (Cambridge: MIT Press, 1989). Čia kliuviniu gali tapti pati terminija. Politinio liberalizmo viešasis protas gali būti supainiotas su Habermaso viešumo sfera, tačiau tai nėra tapačios sąvokos. Viešasis protas mano tekste yra tai, kuo privalo vadovautis įstatymų leidėjai, vykdomosios valdžios atstovai (pavyzdžiui, prezidentai) ir teisėjai (ypač Aukščiausiojo Teismo teisėjai). Juo taip pat turi vadovautis politinių rinkimų kandidatai, partijų lyderiai bei visi tie, kurie dalyvauja jų rinkimų kampanijoje, taip pat piliečiai, kai jie balsuoja esminiais konsti-

jamas teisingumas kaip sąžiningumas ir ar mums priimtinas vienas ar kitas jo bruožas, pavyzdžiui, ar deramai nusakomos pirminės pozicijos apibrėžimo detalės ir ar joje pasirinkti principai gali būti mūsų patvirtinti. Panašiai svarstomas ir idealaus diskurso modelis kartu su jo teikiama procedūrine demokratinių institucijų interpretacija. Primenu, jog šiai bendrajai kultūrai priklauso labai įvairios visuminės doktrinos, kurios yra skelbiamos, aiškinamos, argumentuojamos nesibaigiančios diskusijos procese, kol visuomenė išlaiko savo gyvybingumą ir dvasią. Tai yra socialinės – ne viešosios politinės – erdvės kultūra, kasdienio gyvenimo su jo įvairiomis asociacijomis kultūra: ją iliustruoja universitetų, bažnyčių, švietimo, mokslo draugijų ir daugybė kitų idėjinių bei doktrininių svarstymų židinių veikla.

Pilietinės visuomenės požiūris – tai visų piliečių požiūris. Kaip ir Habermaso idealioji diskurso situacija, tai yra dialogo, netgi omnilogo situacija.[14] Čia nėra ekspertų: filosofo autoritetas nenustelbia bet

tuciniais bei pamatinio teisingumo klausimais. Viešojo proto idealas nekelia vienodų reikalavimų visais šiais atvejais. Tuo tarpu Habermaso viešumo sferoje, kadangi ji daugmaž sutampa su tuo, ką I:2.3 skirsnyje vadinu bendrąja kultūra, viešasis protas su jo pilietiškumo pareiga nėra taikomas. Dėl to mes sutariame. Nesu tikras, ar jis pripažįsta šį idealą (129–130). Kai kurie jo teiginiai (žr. FG 18, 84, 152, 492, 534 ir toliau), man rodos, leidžia teigiamai atsakyti į šį klausimą, ir, mano manymu, tai nebūtų nesuderinama su jo pozicija. Deja, čia negaliu gilintis į šį klausimą.

14 Šio termino išradimą norėčiau priskirti Christine Korsgaard. Habermasas kai kur teigia, jog pirminė pozicija yra monologinė, ne dialoginė; nes esą visi susitarimo dalyviai vadovaujasi iš esmės vienodais sumetimais ir todėl pasirenka tuos pačius principus. Jis mano, kad tokiu atveju daroma rimta klaida – paliekama „filosofams" kaip ekspertams, o ne kaip eiliniams visuomenės piliečiams spręsti vienokios ar kitokios politinio teisingumo koncepcijos priimtinumo klausimą. Žr. Habermas, *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983). Trečiojo straipsnio pavadinimas yra „Diskursethik: Notizen zu einem Begründungsprogramm". Nurodau angliškąjį vertimą: *Moral Consciousness and Communicative Action*, C. Lenhardt and S. W. Nicholson, trans. (Cambridge: MIT Press, 1990), ir trečiąjį straipsnį nurodau kaip „Pastabas [Notizen]". Mano atsakymas į jo kritiką („Pastabose", p. 66 ir toliau) yra tai, kad pirminės pozicijos ir jos teikiamų principų vertintojai esame mes patys – jūs ir aš – kitaip sakant, visi piliečiai, veikiantys individualiai arba per įvairias asociacijas. Nesutinku su teiginiu, kad pirminė pozicija yra monologinė ta prasme, kad gali kilti abejonių dėl jos, kaip vaizdavimo priemonės, patikimumo. Žr. taip pat jo *Erläuteringen zur Diskursethik* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991); yra Ciarano Cronino vertimas su vertėjo įvadu: *Justification and Application* (Cambridge: MIT Press, 1993).

kurio kito piliečio žodžio. Studijuojantieji politinę filosofiją kartais geriau gali išmanyti kai kuriuos dalykus, tačiau juos gali išmanyti ir kiti. Kiekvienas apeliuoja į visuomenės viešąjį protą. Ir jeigu piliečius patraukia kai kurie rašytiniai dalykai, tie dalykai gali tapti vykstančios viešosios diskusijos tema, pavyzdžiui, *Teisingumo teorija*[15] kartu su kitomis teorijomis, ir galiausiai išnykti iš jos tematikos. Piliečių debatai gali būti, nors ne visada būna protingi ir pasverti, ir bet kuriame daugmaž demokratiniame režime juos gina žodžio laisvės įstatymai. Tokie debatai kartais gali pasiekti gana aukštą atvirumo bei nešališkumo lygį ir liudyti tiesos paieškos arba, jeigu diskusija susijusi su politika, protingo sprendimo ieškojimą. Be abejo, jų lygis visada priklauso nuo dalyvių dorybių ir intelekto.

Tokie debatai yra normatyviniai ir susiję su įvairiais idealais bei vertybėmis; tačiau politiniame liberalizme, kitaip nei idealaus diskurso etikoje, jie apsiriboja politinių idėjų sritimi. Kreipdamasis į pilietinės visuomenės piliečius, kaip ir dera bet kuriai demokratinei doktrinai, teisingumas kaip sąžiningumas jiems išdėsto tam tikras pamatines politines sąvokas – visuomenės kaip sąžiningo bendradarbiavimo sistemos, piliečių kaip laisvų ir lygių asmenų ir gerai tvarkomos visuomenės idėjas – ir po to mėgina jas suvienyti į protingą bei išsamią politinio teisingumo koncepciją, taikytiną pamatinei konstitucinės demokratijos struktūrai. Pirmasis jos tikslas – tapti pilietinės visuomenės piliečių svarstymo objektu. Bendrasis tokios koncepcijos protingumo kriterijus – tai plati refleksyvioji pusiausvyra;[16] matėme, jog Habermaso doktrinoje moralinės

15 *A Theory of Justice*, Cambridge: Harvard, 1971 (toliau – *Teorija*).

16 Čia pridursiu dvi pastabas apie plačią refleksyviąją pusiausvyrą. Plati refleksyvioji pusiausvyra (atskiro piliečio atveju) yra toji, kuri pasiekiama tada piliečiui nuosekliai apsvarsčius alternatyvias teisingumo koncepcijas ir įvairius argumentus, kuriais jos grindžiamos, svorį. Konkrečiau, toks pilietis yra apsvarstęs pagrindines politinio teisingumo koncepcijas, kurias mums teikia filosofinė tradicija (įskaitant doktrinas, kurios kritiškai vertina pačią teisingumo sąvoką), ir yra įvertinęs filosofinių bei kitokių argumentų, kuriais jos grindžiamos, svorį. Tariame, kad šio piliečio bendriausi įsitikinimai, pirmieji principai ir konkretūs vertinimai galiausiai susiklosto į darnią visumą. Refleksyvioji pusiausvyra yra plati tuo atveju, jeigu ji susiklosto po tokios plačios refleksijos, kuri gali lemti pažiūrų kaitą. Plačioji, ne siauroji (kai tarpusavyje derinami tik mūsų pačių sprendiniai), refleksyvi pusiausvyra yra neabejotinai svarbi filosofinė sąvoka.

Prisiminkime, jog gerai tvarkoma visuomenė yra tokia, kurią veiksmingai reguliuoja viešoji politinė teisingumo koncepcija. Įsivaizduokime, kad kiekvienas tokios

tiesos arba galiojimo kriterijus – tai visiškai racionalus pripažinimas idealaus diskurso situacijoje, kur tenkinamos reikiamos idealumo sąlygos. Refleksyvioji pusiausvyra jo kriterijų primena tuo, kad ji yra taškas begalybėje, kurio niekada negalime pasiekti, tačiau galime prie jo artėti diskutuojant, kai mūsų idealai, principai bei sprendiniai tampa, kaip mums atrodo, protingesni ir mes juos laikome labiau pagrįstais nei jie buvo anksčiau.

§ 2. Susikertantis sutarimas ir pagrindimas

1. Antrajame savo veikalo skyriuje Habermasas iškelia du klausimus.[17] Pirma, ar susikertantis sutarimas ką nors prideda prie politinės teisingumo koncepcijos pagrindimo, jeigu ji jau laikoma pagrįsta kaip protinga. Kitaip sakant, jis klausia, ar doktrinos, priklausančios šiam sutarimui, stiprina ir gilina nepriklausomos politinės koncepcijos pagrįstumą, ar toks sutarimas tėra būtinoji socialinio stabilumo sąlyga (119–122). Manau, kad keldamas šiuos klausimus Habermasas faktiškai klausia: „Kokią reikšmę turi doktrinos, priklausančios susikertančiam sutarimui, politinės koncepcijos pagrįstumui, jeigu piliečiai šią koncepciją suvokia kaip protingą ir nepriklausomą?“

Antrasis klausimas susijęs su tuo, kaip politinis liberalizmas vartoja terminą „protingas“. Ar šis terminas reiškia politinių bei moralinių sprendinių galiojimą, ar jis paprasčiausiai išreiškia refleksyvią apšviestos tolerancijos nuostatą (123–126)?

Abu Habermaso klausimai glaudžiai siejasi tarpusavyje. Į juos atsakydamas parodysiu, kaip politinis liberalizmas apibrėžia tris skirtin-

visuomenės pilietis yra pasiekęs plačią refleksyviąją pusiausvyrą. Kadangi piliečiai suvokia, jog jie pripažįsta tą pačią viešąją politinio teisingumo koncepciją, refleksyvioji pusiausvyra yra taip pat bendra: kiekvienas pripažįsta tą pačią koncepciją. Tad tokiu atveju piliečiai pasiekia bendrą ir plačią, arba visišką, refleksyviąją pusiausvyrą. Tokioje visuomenėje ne tik egzistuoja viešasis požiūrio taškas, į kurį orientuodamiesi piliečiai gali spręsti politinio teisingumo klausimus, bet jis yra suvokiamas ir kaip jų visų visiškos refleksyvios pusiausvyros pripažintas požiūrio taškas. Ši pusiausvyra yra visiškai intersubjektyvi, t.y. kiekvienas pilietis atsižvelgia į kiekvieno kito piliečio samprotavimus bei argumentus.

17 Reiškiu padėką Wilfriedui Hinschui ir Peteriui de Marneffe'ui už vertingus komentarus ankstesniems šio skirsnio variantams.

gas pagrindimo rūšis bei dvi sutarimo rūšis ir paskui šias idėjas sujungia su deramai grindžiamo stabilumo idėja bei su legitimacijos sąvoka. Pradėsiu nuo trijų pagrindimo rūšių ir aptarsiu jas tokia tvarka: pirma, politinės koncepcijos *pro tanto* pagrindimas; antra, visiškas koncepcijos pagrindimas, atliekamas individualaus asmens; galiausiai, viešasis politinės koncepcijos pagrindimas, atliekamas politinės visuomenės. Kitas idėjas paaiškinsiu dėstydamas.

Pažvelkime į *pro tanto* pagrindimą. Viešojo proto požiūriu, politinė koncepcija grindžiama tik politinėmis vertybėmis; aš taip pat tariu, jog deramai išdėstyta politinė koncepcija yra išsami (IV:4.3, VI:7.2). Kitaip sakant, politinės vertybės, kuriomis ji remiasi, gali būti surikiuojamos arba suderinamos taip, kad vien šių vertybių pakanka pateikiant pagrįstą viešojo proto atsakymą į visus arba beveik visus esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus. Būtent tai yra *pro tanto* pagrindimas. Nagrinėdami įvairiausius politinius klausimus ir aiškindamiesi, ar politinė koncepcija visada geba duoti protingą atsakymą, galime patikrinti jos išsamumą. Kadangi politinis pagrindimas yra *pro tanto*, jį gali atsverti piliečių visuminės doktrinos, kai atsižvelgiama į visas vertybes.

Antra, visiškas pagrindimas yra tas, kurį atlieka individualus pilietis kaip pilietinės visuomenės narys. (Tariame, jog kiekvienas pilietis vadovaujasi tiek politine, tiek tam tikra visumine doktrina.[18]) Šiuo atveju pilietis priima politinę koncepciją ta prasme, kad ją įkomponuoja į savo visuminę doktriną kaip teisingą arba pagrįstą. Kai kurie iš mūsų politinę koncepciją gali laikyti visiškai pagrįsta net jeigu jos nepripažįsta kiti žmonės. Mums gali būti visiškai nesvarbu, ar mūsų įsitikinimą jos pagrįstumu patvirtina kitų nuomonė.

Tad klausimas, kaip politinio teisingumo reikalavimai turi būti rikiuojami arba balansuojami nepolitinių vertybių atžvilgiu, paliekamas spręsti kiekvienam piliečiui – individualiai arba asociacijose su kitais. Politinė koncepcija šiuo klausimu neteikia jokių orientyrų, nes ji nesako, kaip turi būti pasveriamos nepolitinės vertybės. Tokį orientyrą piliečiams teikia jų visuminės doktrinos. Prisiminkime, kad politinė teisingumo koncepcija nepriklauso nuo jokių visuminių doktrinų, net ag-

[18] Kai kurie piliečiai gali neturėti visuminės doktrinos arba turėti nulinę doktriną, tokią kaip agnosticizmas ar skepticizmas.

nostinių. Nors politinė teisingumo koncepcija yra nepriklausoma, tai nereiškia, kad ji negali būti įkomponuojama, įterpiama kaip modulis[19], į įvairias piliečių išpažįstamas doktrinas.

Galiausiai turime viešąjį politinės visuomenės atliekamą pagrindimą. Tai yra pagrindinė politinio liberalizmo idėja, funkcionuojanti tandeme su kitomis trimis idėjomis – protingo susikertančio sutarimo, deramai grindžiamo stabilumo ir legitimacijos idėjomis. Viešasis pagrindimas įvyksta tada, kai visi protingi politinės visuomenės nariai atlieka bendrosios politinės koncepcijos pagrindimą – įkomponuoja ją į savo atskiras visumines doktrinas. Šiuo atveju piliečiai traktuoja vienas kitą kaip asmenis, besivadovaujančius vienokia ar kitokia protinga visumine doktrina, pripažįstančia tą pačią politinę koncepciją, ir būtent šis tarpusavio pripažinimas formuoja moralinę politinės visuomenės viešosios kultūros kokybę. Svarbiausia čia yra tai, kad nors viešasis, politinės visuomenės atliekamas politinės koncepcijos pagrindimas priklauso nuo protingų visuminių doktrinų paramos, šis pagrindimas vyksta netiesiogiai. Vadinasi, eksplicitinis šių doktrinų turinys neatlieka jokio normatyvinio vaidmens viešojo pagrindimo procese; piliečiai nesigilina į kitų išpažįstamų doktrinų turinį, taigi išlieka politiškumo ribose. Veikiau jie tik atsižvelgia ir teikia tam tikrą svorį tam faktui, jog egzistuoja toks doktrinų susikertantis sutarimas.[20]

Šis pamatinis viešojo pagrindimo atvejis[21] nusako padėtį, kai visų pripažįstama politinė koncepcija teikia bendrąjį argumentacijos pagrindą

[19] Šis terminas buvo panaudotas I:2.2, IV:3.1 skirsniuose. Galima taip pat priminti būdą, kuriuo algebroje tam tikra grupė gali būti įtraukiama kaip pogrupė į kiekvieną tam tikros klasės grupę.

[20] Čia darau prielaidą, kad protingų visuminių doktrinų egzistavimas ir jų susikertantis sutarimas yra faktai, apibūdinantys politinę bei kultūrinę pliuralistinės demokratinės visuomenės prigimtį, ir šiais faktais galime operuoti kaip bet kuriais kitais šio pobūdžio faktais. Rėmimasis jais arba jų interpretavimas nėra rėmimasis religiniu, metafiziniu ar moraliniu tokių doktrinų turiniu.

[21] Viešojo pagrindimo atvejį laikau pamatiniu politinio liberalizmo požiūriu – dėl jo vaidmens šioje doktrinoje ir dėl jo sąsajų su protingo susikertančio sutarimo, deramai grindžiamo stabilumo bei legitimacijos idėjomis. Ši pagrindimo idėja rekonstruoja *Teorijos* koncepciją, dėstomą §79, kur kalbama apie socialinių sąjungų sąjungą ir atitinkamą stabilumo idėją, paremtą gėrio *(good)* ir teisumo *(right)* tarpusavio atitikimo idėja. (Apie pastarąją žr. Samuelio Freemano komentarą žurnale *Chicago-Kent Law Review* 69, no. 3 (1994):619–668, I–II skirsnius.) Tačiau *Teorijoje* ši kon-

ir visi piliečiai kaip kolektyvas (tačiau ne kaip korporacinis junginys[22]) pasiekia bendrą ir plačią refleksyviąją pusiausvyrą politinei koncepcijai teikdami pripažinimą savo konkrečių visuminių doktrinų pagrindu. Tik toje politinėje visuomenėje, kur egzistuoja protingų visuminių doktrinų susikertantis sutarimas, egzistuoja viešojo politinės koncepcijos pagrindimo, tiesa, visada negalutinio, galimybė. Tarus, kad turime atsižvelgti į kitų protingų piliečių įsitikinimus, tai paaiškinama tuo, kad bendra ir plati refleksyvioji pusiausvyra viešojo pagrindimo atžvilgiu yra patikimiausias mums prieinamas politinės koncepcijos pagrindas.[23] Neįmanoma viešai jos pagrįsti be protingų doktrinų susikertančio sutarimo; toks pagrindimas siejasi ir su deramai grindžiamo stabilumo bei legitimacijos idėjomis. Dabar aptarsiu dvi pastarąsias.

Pirma, turiu atskirti dvi sutarimo idėjas, nes painiava šioje vietoje būtų lemtinga. Viena iš sutarimo idėjų kyla iš kasdienės politinės praktikos, kur sutarimo paieška yra įprastas politiko uždavinys. Atsižvelgdamas į įvairius interesus bei reikalavimus, politikas mėgina kurti koaliciją arba politinę platformą, kurią galėtų paremti toks piliečių skaičius, kad susidarytų ją palaikančiųjų dauguma. Ši sutarimo idėja nusako jau egzistuojantį, arba latentinį, sutarimą, kurį gali artikuliuoti politikas, gebantis suburti jam gerai žinomus egzistuojančius interesus. Visai kitokia politinio liberalizmo sutarimo idėja, tokia idėja, kurią vadinu *protingu susikertančiu sutarimu*, išreiškia tai, kad politinė teisingumo koncepcija pirmiausia rutuliojama kaip nepriklausoma pažiū-

cepcija priklauso nuo prielaidos, kad visi išpažįsta tą pačią visuminę doktriną, tad ji jau negali būti priimtina kaip politinis idealas, jeigu pripažįstame tą protingo pliuralizmo faktą, kuris apibūdina viešąją politinės visuomenės kultūrą. Dabar susiduriame su kitokia problema, tad vietoje jos naudojamės susikertančio sutarimo ir panašiomis idėjomis. Suvokę kitokį uždavinio pobūdį galime nesunkiai suprasti šių naujų idėjų įtraukimo prasmę. Pavyzdžiui, suprantame, kodėl politinis pagrindimas gali būti tik *pro tanto*. Mėginame ne tiek atsakyti į kritiką, kiek dorotis su esminiu konfliktu (suvoktu vėliau) tarp kultūrinių sąlygų, kurių reikėtų teisingumo kaip sąžiningumo koncepciją teikiant kaip visuminę doktriną, ir tų laisvių, kurias garantuoja du teisingumo principai. Tikiuosi, jog tai suvokus didėjantis koncepcijos sudėtingumas, jeigu jis išties didėja, neturėtų kelti nuostabos.

22 Turiu omeny tai, kad nėra politinės institucijos, kuri balsavimo būdu galėtų priimti vienokią ar kitokią politinę koncepciją. Tai prieštarautų proto idėjai. Negali būti balsuojama dėl politinės koncepcijos pasirinkimo, kaip negali būti balsuojama dėl matematikos ar logikos aksiomų, principų bei išvedimo taisyklių pasirinkimo.

23 Žr. mano pastabas išn. 16 aukščiau, §1.

ra, kuri gali būti grindžiama *pro tanto*, nekreipiant dėmesio į egzistuojančias visumines doktrinas ir nemėginant prie jų derintis, o gal net jų nežinant (I:6.4). Siekiama nekurti kliūčių, kurios protingoms doktrinoms trukdytų pripažinti politinę koncepciją – iš jos šalinamos bet kurios idėjos, kurios peržengia politiškumo ribas ir kurios dėl to galėtų būti priimtinos ne visoms protingoms doktrinoms (taip būtų pažeidžiama abipusiškumo idėja). Jeigu politinė koncepcija tenkina šias sąlygas ir yra išsami, tai galima tikėtis, kad protingos visuminės doktrinos, išpažįstamos protingų piliečių, galės ją palaikyti ir faktiškai ji bus pajėgi palenkti šias doktrinas savo pusėn (IV:6–7).

Pasvarstykime protingo susikertančio sutarimo politinę sociologiją: kadangi doktrinų yra kur kas mažiau nei piliečių, pastaruosius galima grupuoti pagal jų išpažįstamas doktrinas. Dar svarbiau už šį faktą yra tai, kad piliečiai priklauso įvairioms asociacijoms, į kurias daugeliu atvejų jie ateina gimdami ir kuriose jie paprastai, nors ne visada, įgyja savo visumines doktrinas (IV:6). Doktrinos, kurias skelbia ir skleidžia įvairios asociacijos, pavyzdžiui, religinės atlieka esminį socialinį vaidmenį atveriant viešojo pagrindimo galimybę. Be to, šios doktrinos įgyja savo gyvenimą ir savo istoriją, nepriklausomą nuo asociacijų narių ir perduodamą iš kartos į kartą. Šių doktrinų sutarimas daugeliu požiūrių priklauso nuo šių asociacijų pobūdžio, ir tai yra esminis faktas, apibūdinantis demokratinio režimo politinę sociologiją, tai yra faktas, teikiantis gilų ir tvarų pagrindą jo socialinei vienybei.

Demokratinėje protingo pliuralizmo visuomenėje pats įrodymas, kad deramai grindžiamas stabilumas yra bent jau galimas, yra viešojo pagrindimo dalis.[24] Taip yra todėl, kad jeigu piliečiai išpažįsta protingas, nors ir skirtingas visumines doktrinas, tai aiškinimasis, ar susikertantis sutarimas politinės koncepcijos pagrindu yra galimas, yra vienas iš būdų pasitikrinti, ar yra pakankamas pagrindas siūlyti teisingumo kaip sąžiningumo (ar kurią nors kitą protingą) doktriną, kuri galėtų būti nuoširdžiai ginama viešajame forume nekritikuojant ir neatmetant kitų žmonių giliausių religinių bei filosofinių įsitikinimų.[25] Jeigu galime įrodyti, jog skirtingų įsitikinimų žmonės gali būti pakankamai

[24] Čia kalbu iš politinio liberalizmo perspektyvos. Ar atskiras pilietis kalbėtų tą patį, kalbėdamas iš savo visuminės doktrinos perspektyvos, priklauso nuo konkrečios doktrinos.

[25] Kaip jau pabrėžiau §1, Habermaso visuminė doktrina pažeidžia šį reikalavimą.

motyvuoti, kad vieningai priimtų politinę teisingumo kaip sąžiningumo koncepciją, tada galime sakyti, jog prievartinės politinės galios naudojimo, o ja mes kaip piliečiai neišvengiamai naudojamės jau vien balsuodami, teisėtumo sąlygos yra patenkintos (IV:1.3–4). Toks įrodymas, jeigu jis pavyktų, parodytų, kaip galime pagrįstai teigti tam tikrą politinę teisingumo koncepciją ir į ją apeliuoti kaip į piliečių argumentų bendrąjį pagrindą ir vadovautis prielaida, kad ir kiti, už mus ne mažiau protingi žmonės, gali pripažinti ir teigti tą patį pagrindą. Tokiu atveju net protingo pliuralizmo sąlygomis gali būti patenkintos demokratijos teisėtumo sąlygos.[26]

Kalbant apie politinę visuomenę, pasiekusią tokį protingą sutarimą, politinis liberalizmas sako, jog būdami tokios visuomenės nariai esame pasiekę giliausią socialinės vienybės pagrindą, kokį tik galime pasiekti moderniosios demokratijos sąlygomis.[27] Šią vienybę garantuoja deramai grindžiamas stabilumas, kurį nusako šie bruožai:[28]

a) pamatinę visuomenės struktūrą veiksmingai reguliuoja protingiausia politinė teisingumo koncepcija;
b) šią politinę koncepciją palaiko susikertantis visų protingų doktrinų sutarimas – doktrinų, kurios vyrauja visuomenėje ir sudaro daugumą atžvilgiu doktrinų, kurios šią koncepciją atmeta;

[26] Šioje vietoje turiu padėkoti Thomasui Hillui už 1994 m. balandžio pokalbius Los Andžele apie tai, kaip stabilumo problema siejasi su viešojo pagrindimo ir susikertančio sutarimo idėjomis. Jis atkreipė mano dėmesį į problemos aspektus, kuriems anksčiau neskyriau reikiamo dėmesio.

[27] Dabar man atrodo, jog I:1.3–4 skirsnyje šios pozicijos tikslas nėra išdėstytas geriausiu būdu. Ten daugiausia dėmesio skiriama klausimui, kaip galima pasiekti stabilumą protingo pliuralizmo sąlygomis, tačiau į šį klausimą gali būti pateiktas neįdomus Hobbeso atsakymas. Iš tikrųjų ten mėginu išsiaiškinti, koks būtų protingiausias socialinės vienybės pagrindas protingo pliuralizmo sąlygomis; žr. PL IV: Pratarmę,V:7.1–2. Radę atsakymą į šį klausimą, randame atsakymą ir į kitus du mano keltus klausimus: „Kuri teisingumo koncepcija geriausiai nusako laisvų ir lygių demokratinio režimo visuomenės piliečių sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas? Kuo gali būti grindžiama tolerancija, jeigu pripažįstame, kad protingas pliuralizmas yra neišvengiamas liberalių institucijų padarinys?"

[28] Tuo atveju, kai pasiekiamas deramai grindžiamas stabilumas, palaikantis šią socialinę vienybę, politinis liberalizmas gali mėginti įgyvendinti tradicinio liberalizmo reikalavimą – kad socialinis pasaulis būtų pripažintas „kiekvieno asmens proto tribunolo". Taip jį formuluoja Jeremy Waldronas kn. *Liberal Rights* (New York: Cambridge University Press, 1993), p. 61.

c) viešoji politinė diskusija, kai sprendžiami esminiai konstituciniai bei pamatinio teisingumo klausimai, visada (arba beveik visada) vyksta apeliuojant į tas pamatines nuostatas, kurias teikia protingiausia politinė teisingumo koncepcija arba tokių koncepcijų šeima.

Du komentarai. Pirma, šis socialinės vienybės pagrindas yra protingiausias, nes protingiausia yra toji politinė teisingumo koncepcija, kurią išpažįsta arba vienaip ar kitaip palaiko visos (arba tik) protingos visuminės doktrinos. Antra, šis socialinės vienybės pagrindas yra giliausias, nes pamatines politinės teisingumo koncepcijos idėjas pripažįsta visos protingos visuminės doktrinos, o šios doktrinos atspindi tai, ką piliečiai laiko savo giliausiais religiniais, filosofiniais ir moraliniais įsitikinimais. Dėl to atsiranda deramai grindžiamas stabilumas. Priešybė būtų tokia visuomenė, kurioje piliečius sugrupavus pagal jų išpažįstamas politines doktrinas paaiškėtų, jog jų politinių pažiūrų nesieja, arba jose nėra įkomponuota, jokia bendra politinė koncepcija. Šiuo atveju turėtume reikalų vien su *modus vivendi*, bet tokios visuomenės stabilumas veikiausiai priklausytų nuo atsitiktinės ir nuolat besikeičiančios jėgų pusiausvyros.

Gali paaiškėti, jog šiam trijų pagrindimo rūšių išskyrimui iškyla rimta problema: jeigu politinis pagrindimas yra visada *pro tanto*, tai kaip gali būti atliktas viešasis politinės teisingumo koncepcijos pagrindimas? Atsakymą, žinoma, teikia tas faktas, kad protingas susikertantis sutarimas egzistuoja, ir kad tai yra viešai žinoma. Šiuo atveju bendrąją politinę koncepciją piliečiai įkomponuoja į savo visumines doktrinas. Tad galime tikėtis, jog piliečiai (remdamiesi savo visuminėmis doktrinomis) politinėms vertybėms teiks didesnį svorį nei kitokioms arba paprastai (nors ne visada) teiks joms prioritetą prieš visas nepolitines vertybes, su kuriomis jos gali konfliktuoti.[29]

[29] Šią mintį formuluoja keletas teiginių IV:5 skirsnyje. Nesuvokus šios pamatinės protingo susikertančio sutarimo sąlygos gali atrodyti, jog teiginys tekste formuluoja visuminę moralinę poziciją, kuri mūsų pareigoms teisingų pamatinių institucijų atžvilgiu teikia pirmenybę prieš visas kitas žmogiškąsias pareigas. Kaip kitaip politinės vertybės, atskiras visų vertybių pogrupis, galėtų nusverti kitas, potencialiai su jomis konfliktuojančias vertybes? Tačiau tas teiginys tampa problemiškas tik tada, kai užmirštame prielaidą, kad protingas susikertantis sutarimas egzistuoja ir kad tekstas komentuoja viešąjį politinės koncepcijos pagrindimą, kurį vykdo visuomenės nariai.

Jeigu ši viltis atrodo nerealistinė, tai bent pora dalykų rodo, kodėl vis dėlto ja galime kliautis. Pirma, tie, kurie laikosi vienokios ar kitokios protingos visuminės doktrinos, turi savęs paklausti, kokiomis politinėmis sąlygomis jie sutiktų sugyventi su kitomis visuminėmis doktrinomis, išpažįstamomis laisvoje visuomenėje. Kadangi protingi piliečiai laikosi protingų doktrinų (II:3.1), jie yra pasirengę siūlyti arba priimti politinę teisingumo koncepciją, apibrėžiančią sąžiningo politinio bendradarbiavimo sąlygas. Tad jie, remdamiesi savo pačių visuminėmis doktrinomis, gali nuspręsti, jog politinės vertybės yra išties labai svarbios ir jos turėtų būti realizuotos jų politinėje bei socialinėje tikrovėje pagal principus, kuriuos galėtų pripažinti kiekvienas protingas atitinkamo susitarimo dalyvis.

Antra, ir čia galiausiai prieiname legitimacijos idėją: protingų piliečių supratimu ši idėja taikytina apibrėžiant bendrąją politinės valdžios struktūrą (IV:1.2–3). Jie žino, kad politiniame gyvenime beveik niekada neįmanoma pasiekti vienbalsiškumo, todėl demokratinė konstitucija turi nustatyti sprendimų priėmimo procedūras, grindžiamas vienokiu ar kitokiu mažoritarizmo principu. Būtų kvaila nesiūlyti ar nepriimti tokių procedūrų. Tad tarkime, kad naudojimasis politine galia bus teisėtas, arba legitimizuotas, tik tada, kai pamatiniais atvejais ja bus naudojamasi pagal tuos esminius konstitucinius reikalavimus, kuriuos galėtų pripažinti visi protingi piliečiai kaip laisvi ir lygūs asmenys. Taigi piliečiai suvokia įprastąjį skirtumą tarp konstitucijos kaip (pakankamai) teisingos ir teisėtos sąžiningų rinkimų bei įstatymų priėmimo procedūrų tvarkos pripažinimo ir konkretaus įstatymo arba konkretaus politinio sprendimo pripažinimo kaip teisėto (net jeigu neteisingo[30])[31]. (Prie teisėtumo, arba legitimacijos, idėjos dar grįšiu §5.3.)

Antai kvakeriai, būdami pacifistai, atsisako dalyvauti karuose, tačiau jie palaiko konstitucinį režimą ir kaip teisėtą pripažįsta mažoritarizmo principą. Nors jie atsisako dalyvauti kare, į kurį gali įsitraukti demokratinė šalis, jie vis dėlto pripažįsta demokratines institucijas ir pamatines vertybes, kurias jos atspindi. Jie nemano, jog faktas, kad šalis

[30] Negalima pagrįstai tikėtis, kad žmogiškieji įstatymai bei statutai visada bus griežtai teisingi mūsų pačių požiūriu. Čia negaliu plačiau aiškinti, koks jų nukrypimo laipsnis nuo teisingumo būtų toleruotinas.

[31] Stuartas Hampshire'as taikliai pabrėžia šį skirtumą; žr. jo recenziją šiam tekstui leidinyje *New York Review of Books* (August 12, 1993), p. 44.

demokratiniu sprendimu gali įsitraukti į karą, yra pakankamas pagrindas priešintis demokratinei valdžiai.

Galima iškelti klausimą, kodėl kvakerių religinė doktrina, jiems draudžianti dalyvauti karuose, neverčia mūsų abejoti jų lojalumu. Tačiau mūsų išpažįstama religija gali reikalauti labai įvairių dalykų. Ji gali reikalauti palaikyti konstitucinę santvarką, kuri labiau nei kuris nors kitas galimas politinis režimas dera su religiniu priesaku vienodai rūpintis visų, ne tik mūsų pačių, pamatinėmis teisėmis ir gyvybiniais interesais. Kaip bet kuri kita protinga doktrina, ji teigia ir pagal svarbą rikiuoja labai įvairias politines ir nepolitines vertybes. Pripažinus šiuos dalykus galima teigti, kad lojalumas teisingam ir tvariam konstituciniam režimui gali būti grindžiamas religine doktrina.[32] Tai iliustruoja būdą, kuriuo politinės vertybės gali vyrauti ir palaikyti pačią konstitucinę sistemą, net jeigu atmetami kai kurie konkretūs įstatymai bei politiniai sprendimai arba prieš juos protestuojama politinio nekluspumo akcijomis.

Čia pateiktoji nepriklausomos politinės koncepcijos idėja leidžia atsakyti į pirmąjį Habermaso klausimą: „Ar susikertančio sutarimo idėja ką nors prideda prie politinės koncepcijos pagrindimo, ar ji paprasčiausiai nusako būtinąją socialinio stabilumo sąlygą?" Atsakymą į šį klausimą teikia trečioji pagrindimo – viešojo pagrindimo – idėja ir tai, kaip ji siejama su trimis papildomomis protingo susikertančio sutarimo, deramai grindžiamo stabilumo bei teisėtumo, arba legitimacijos, idėjomis.

2. Dabar galime glaustai aptarti antrąjį Habermaso klausimą: „Ar politinio liberalizmo vartosenoje terminas „protingas" išreiškia moralinių sprendinių tiesą ir galiojimą, ar jis paprasčiausiai išreiškia refleksyviąją tolerancijos nuostatą?"

Negaliu pasakyti ko nors daugiau nei jau pasakyta. Politinis liberalizmas nesinaudoja moralinės tiesos sąvoka, kuri galėtų būti taikoma jo paties (moraliniams) sprendimams. Jis sako, jog politiniai sprendimai gali būti protingi arba neprotingi, ir išdėsto tuos mūsų politinius idealus, principus bei standartus, kurie mums teikia protingumo kriterijus. Šie kriterijai savo ruožtu siejami su dviem pamatiniais protin-

[32] Tokie pat argumentai, deramai juos modifikavus, galiotų tiems, kurie atmeta demokratinio režimo pripažįstamą aborto teisę.

gų asmenų kaip piliečių bruožais: pirma, jie yra pasirengę patys siūlyti arba laikytis kitų lygių piliečių siūlomų socialinio bendradarbiavimo sąlygų; antra jie yra pasirengę pripažinti sprendimo naštą ir pakelti atitinkamus padarinius. Šią protingumo idėją politinis liberalizmas laiko visiškai pakankama sprendžiant esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus. Tiesos sąvoka nėra nei atmetama, nei ginčijama – tiesos klausimas paliekamas spręsti visuminėms doktrinoms. Galiausiai protingumo idėja neabejotinai išreiškia refleksyviąją tolerancijos nuostatą, nes ji pripažįsta sprendimo naštą, o tai implikuoja sąžinės ir minties laisvės pripažinimą (II:2–4).

Vis dėlto, Habermaso įsitikinimu, politinis liberalizmas negali išvengti tiesos problemų ar išsiversti be vienokios ar kitokios filosofinės asmens koncepcijos (131). Jau esu išsakęs savo abejones dėl šių jo tezių. Politinis liberalizmas vengia priklausomybės nuo šių dviejų idėjų ir keičia jas dviem kitomis idėjomis – protingumo idėja pirmuoju atveju ir asmenų, kaip laisvų ir lygių piliečių, idėja antruoju atveju. Kai pilietinėje visuomenėje konstruojame teisingumo kaip sąžiningumo ar kurią nors kitą politinę koncepciją, šias idėjas visada aprašome ir išreiškiame pačios politinės koncepcijos sąvokomis bei principais. Kol nėra įrodymo, jog tokia procedūra yra nepatenkinama arba veda prie klaidų, politiniam liberalizmui nėra reikalo keisti savo taktikos. Pripažįstu, kad protingumo idėja turi būti išdėstyta nuodugniau nei tai atliekame šiame tekste. Tačiau manau, jog pagrindinės skiriamosios linijos tarp protingumo, viena, ir tiesos bei racionalumo, kita, yra pakankamai aiškios, kad galėtume pagrįstai kalbėti apie socialinės vienybės, grindžiamos protingu susikertančiu sutarimu, idėją. Be abejo, žmonės visada kels tiesos klausimus bei filosofines asmens idėjas, taip pat priekaištaus politiniam liberalizmui dėl jo nesigilinimo į šias temas. Tačiau be konkrečių argumentų šie priekaištai nėra rimta kritika.

§ 3. „Šiuolaikinės“ laisvės prieš tautos valią

1. Šiame skirsnyje pradėsiu atsakymą į Habermaso kritiką, dėstomą III dalyje prieš pat jo paties požiūrio santrauką (130–131); kitame skirsnyje šį atsakymą užbaigsiu aptardamas tai, ką jis sako toje santraukoje. Jo kritika susijusi su klausimu, kaip apibrėžti santykį tarp dviejų žinomų

laisvės atmainų – tarp vadinamųjų antikos žmonių laisvių ir šiuolaikinių žmonių laisvių. Habermasas pabrėžia, jog aš vadovaujuosi J.-J. Rousseau ir Kanto sumanymu abi šias laisvių atmainas dedukuoti iš vieno ir to paties šaltinio. Tai rodo faktas, jog abi laisvių atmainos figūruoja pirmajame teisingumo principe, kuris priimamas pirminėje pozicijoje. Jo nuomone, šių laisvių kildinimas iš to paties šaltinio reiškia, jog šiuolaikinių žmonių laisvės negali būti primetamos kaip išoriniai apribojimai politiniam piliečių apsisprendimo procesui. Vėliau jis atkreipia dėmesį į dvipakopį *(zweistufig)* teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijos pobūdį (127–128) turėdamas omeny tai, kad pradedu nuo hipotetinės pirminės pozicijos, kur sutarties dalyviai kaip laisvi asmenys renkasi teisingumo principus nežinojimo uždangos sąlygomis, o paskui einu prie įprasto tų principų taikymo realiomis politinio gyvenimo sąlygomis.[33] Jo manymu, dvipakopis šios politinės koncepcijos pobūdis veda prie šiuolaikinių liberaliųjų teisių, kurios pasižymi aprioriniais bruožais ir todėl demokratinį procesą nustumia į žemesnį statusą (127–128). Būtent šią jo tezę norėčiau paneigti.

Habermasas taip pat pripažįsta, jog aš pradedu nuo politinės autonomijos idėjos ir ją modeliuoju pirminės pozicijos lygmeniu. Nors toje pozicijoje (tad ir teorijoje) šiai autonomijai suteikiamas, jo žodžiais, „virtualusis egzistavimas", tačiau ši autonomija „nevisiškai atsiskleidžia teisingumu grindžiamoje visuomenėje". Šią tezę jis aiškina ilgoje pastraipoje, kurią pacituosiu beveik visą – trijose dalyse pateiksiu kiekvienai savo komentarą. Kalbu apie pastraipą, prasidedančią žodžiais „Kuo aukščiau pakeliama nežinojimo uždanga" (128) ir pasibaigiančia žodžiais „iki bet kokios politinės valios susiformavimo" (129). Remdamasis šia ištrauka, aptarsiu pamatinių laisvių santykius. Nors ištraukoje esama kai kurių mįslingų teiginių, kurių prasmė man nėra visiškai aiški, vis dėlto joje keliami esminiai klausimai, kaip sietinos mūsų pažiūros.

2. Pradėsiu nuo to, ką laikau klaidinga mano *keturių stadijų sekos* interpretacija. Habermasas sako:

> Kuo aukščiau pakeliama nežinojimo uždanga ir kuo gyvenimiškesni tampa Rawlso piliečiai, tuo labiau jie pajungiami teorijoje numatytoms ir jau institucionalizuotoms taisyklėms bei normoms, nepriklausančioms nuo jų valios (128).

[33] Dėkoju Frankui Michelmanui už paaiškinimą šiuo klausimu.

Dvi esminės pastabos. Pirma, keturių stadijų seka nenusako nei realaus politinio, nei grynai teorinio proceso. Veikiau ji yra teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijos dalis ir nusako mąstymo schemą, kuria piliečiai, pripažįstantys teisingumą kaip sąžiningumą, turi vadovautis taikydami jos sąvokas bei principus. Ji apibrėžia tai, kokios rūšies normomis ir kokia informacija turime remtis spręsdami politinio teisingumo klausimus priklausomai nuo jų subjekto bei konteksto.

Pradedame nuo pirminės pozicijos, kur susitarimo dalyviai pasirenka teisingumo principus; vėliau einame prie konstitucinės konvencijos, kurioje, suvokę save kaip delegatus, ir vadovaudamiesi jau turimais teisingumo principais, turime nustatyti konstitucijos principus bei taisykles. Po to tampame, taip sakant, įstatymų leidėjais, kurie, laikydamiesi teisingumo principų, priima įstatymus pagal konstitucijos nustatytas procedūras;[34] galiausiai prisiimame teisėjų, kurie interpretuoja konstituciją bei įstatymus, vaidmenį. Kiekvienoje stadijoje mums bus prieinama skirtingo lygmens bei pobūdžio informacija, leidžianti protingai taikyti tuos du principus priimant racionalius, tačiau ne šališkus sprendimus, kurie gintų tik mūsų pačių ar tų, prie kurių esame prisirišę – mūsų bičiulių, mūsų religinės bendruomenės, socialinio sluoksnio ar politinės partijos – interesus.

Naudodamiesi šia schema plėtojame pirminės pozicijos idėją adaptuoti ją prie skirtingų kontekstų. Pavyzdžiui, vertindami konstituciją turime vadovautis teisingumo principais bei ta svarbia bendrojo pobūdžio informacija apie visuomenę, kurios gali prireikti konstitucijos sudarytojams, tačiau tai nebus konkreti informacija apie mus pačius bei tuos, su kuriais mus sieja minėtieji ryšiai. Tariama, jog šio pobūdžio informacija, jeigu gebame protingai ja naudotis, garantuoja, kad mūsų sprendimai bus nešališki ir protingi; vadovavimasis dviem teisingumo principais padės mums sukonstruoti teisingą konstituciją, o vėlesnėse stadijose ir kitas teisingas institucijas (*Teorija*, §31). Čia pralei-

[34] Čia susiduriame su rimta komplikacija, kurią galiu tik paminėti, būtent: yra esminis skirtumas tarp įstatymų leidybos, sprendžiančios esminius konstitucinius bei pamatinio teisingumo klausimus, ir įstatymų leidybos, atspindinčios įvairių visuomenės interesų grupių politines derybas ir vykdomos jų atstovų. Pastaroji įstatymų leidyba turi būti grindžiama derybų sąžiningumo principais, galiojančiais tiek įstatymų leidybai, tiek pilietinei visuomenei. Ši komplikacija yra rimta, nes sunku nustatyti kriterijus, leidžiančius griežtai apibrėžti šį skirtumą ir jį deramai pailiustruoti.

džiu sudėtingą klausimą, kas yra toji svarbi informacija tais atvejais, kai realioje visuomenėje esama rimtų teisingumo pažeidimų, kurių visada būna ir kurių tikrai buvo 1787–1791 m. Amerikos visuomenėje[35], tokių kaip vergovė, balsavimo teisės nepripažinimas moterims ir tiems, kurie netenkino turtinio cenzo reikalavimų. Kai kas mano, jog tuo metu negalima buvo priimti vergovę draudžiančios konstitucijos, tad ar ši informacija yra svarbi? *Teorijoje* laikomasi požiūrio, kad visa tokia informacija nėra svarbi ir tariama, kad teisinga konstitucija gali būti realizuota. Išsiaiškinus, kaip toji konstitucija atrodytų esant toms sąlygoms, kurias vadinu *pakankamai palankiomis*, gali būti keliamas ilgalaikės politinės reformos uždavinys, jeigu, žvelgiant iš pilietinės visuomenės perspektyvos, paaiškėtų, kad teisinga konstitucija negali būti visiškai realizuota. Kalbant Habermaso terminais, tokiu atveju turime reikalų su realizuotinu projektu (FG 163).

Antroji pastaba susijusi su pirmąja. Institucijos, su kuriomis piliečiai susiduria savo visuomenėje, kai naudojasi šia schema, nėra sukurtos politinio filosofo, kuris jas institucionalizavo teorijoje nepriklausomai nuo piliečių valios. Veikiau šios institucijos yra sukurtos ankstesniųjų kartų, ir mes jas perimame augdami jų aplinkoje. Jas vertiname ir su jomis atitinkamai elgiamės būdami suaugę. Visa tai atrodo akivaizdu, jeigu suprantame keturių stadijų sekos paskirtį ir jos naudojimo būdą.[36] Nesusipratimas gali kilti tuo atveju, jeigu manome, kad teisingumo kaip sąžiningumo koncepcija, naudojanti abstraktų pirminės pozicijos modelį ir postuluojanti, jog susitarimo dalyviai savo principus pasirenka vieną kartą ir visam laikui, kartu postuluoja, jog piliečių teisingumo samprata gali būti nepajudinamai apibrėžta vieną kartą ir visam laikui. Tačiau tokiu atveju neatsižvelgiama į tą esminę aplinkybę, jog mes jau esame pilietinėje visuomenėje ir kad politinė teisingumo koncepcija, kaip bet kuri kita teisingumo koncepcija, visada yra jau kontroliuojama ir tikrinama mūsų pačių refleksyvių įsitikinimų bei vertinimų. Pasirinkimo visam laikui idėja čia panaudojama išreikšti minčiai, jog įsivaizduodami racionalius (ne protingus) susitarimo dalyvius, besirenkančius teisingumo principus, galime pagrįstai

[35] Naudoju šias datas siekdamas aprėpti periodą nuo konstitucinės konvencijos iki Teisių bilio ratifikavimo. Reiškiu padėką Jamesui Flemingui, kurio vertingomis pastabomis apie konstitucinę teisę pasinaudojau šiame ir kitame skirsnyje.

[36] Šių dviejų pastabų turinį dėsto *Teorija*, §31, p. 196 ir toliau, 200 ir toliau.

kelti sąlygą, kad jie vadovautųsi prielaida, jog pasirinkimas galios visam laikui. Mūsų teisingumo idėjos yra nepajudinamai apibrėžtos ta prasme, kad negalime jų keisti kada tik norime, derindami jas prie savo racionalių interesų ir savo konkrečių aplinkybių.[37] Žinoma, visai kas kita yra jų tikrinimas lyginant su mūsų refleksyviais įsitikinimais bei vertinimais.

3. Kitas Habermaso kritikos aspektas yra tai, kad ji kelia abejonių dėl pačios politinės autonomijos idėjos ir jos realizavimo galimybių. Šią abejonę vaizdžiai išreiškia teiginys, esą konstitucinio režimo sąlygomis piliečiai „negali iš naujo įžiebti radikaliai demokratinių pirminės pozicijos žarijų pilietiniame savo visuomenės gyvenime" (128). Plačiau ši idėja dėstoma antrojoje pastraipos dalyje. Po žodžių „nepriklausančioms nuo jų valios" toliau sakoma:

> Tokiu būdu teorija atima iš piliečių daugelį tų įžvalgų, kurias jie galėtų kaskart naujai įgyti kiekvienoje kartoje. Teisingumo teorijos požiūriu, demokratinės konstitucijos steigimo aktas negali būti pakartotas jau sukurtos teisingos visuomenės institucinėmis sąlygomis, ir todėl pamatinių teisių realizavimo procesas negali būti permanentinis. Tad piliečiams ji neleidžia šį procesą suvokti kaip atvirą ir nesibaigiantį, nors būtent tokio suvokimo gali reikalauti kintančios istorinės aplinkybės. Jie negali naujai įžiebti radikaliai demokratinių pirminės pozicijos žarijų pilietiniame savo visuomenės gyvenime, nes žvelgiant iš jos perspektyvos, visi *esminiai* legitimacijos diskurso žingsniai jau yra nužengti teorijoje, ir jie atranda teorijos rezultatus jau įtvirtintus konstitucijoje. Kadangi piliečiai negali konstituciją suvokti kaip *projektą*, viešasis naudojimasis protu faktiškai išreiškia ne naudojimąsi politine autonomija, o tik talkina neprievartiniam *politinio stabilumo išlaikymui* (128).

Pirmiausia pastaba apie autonomijos prasmę. Politinis liberalizmas autonomiją suvokia kaip politinę, o ne kaip moralinę autonomiją (II:6). Pastaroji išreiškia daug platesnę idėją, priklausančią tos rūšies visumi-

[37] Dviejuose paskutiniuose skirsniuose tikiuosi išsklaidyti Habermaso abejones dėl keturpakopės sekos schemos. Dėkoju Thomasui McCarthy ir Frankui Michelmanui už vertingą diskusiją šia tema.

nėms doktrinoms, kurios siejamos su Kanto ir Millio vardais. Politinę autonomiją nusako tam tikros politinės institucijos bei praktikos, ją taip pat išreiškia tam tikros politinės piliečių mąstysenos bei elgsenos dorybės – jų diskusijų, svarstymų, sprendimų priėmimo ypatybės, palaikančios konstitucinį režimą. Politiniam liberalizmui to pakanka.

Todėl neaišku, ką reiškia teiginys, jog teisingos visuomenės piliečiai negali „iš naujo įžiebti radikaliai demokratinių pirminės pozicijos žarijų pilietiniame savo visuomenės gyvenime". Kyla klausimas: kodėl negali? Juk anksčiau, aptardami keturpakopę seką, matėme, jog piliečiai nuolat svarsto politinio teisingumo bei socialinės politikos klausimus. Dar daugiau, galime tarti, kad kiekviena reali visuomenė yra vienaip ar kitaip neteisinga, ir dažnai labai neteisinga, tad tokie svarstymai yra tiesiog būtini. Jokia (žmogiškoji) teorija negali numatyti visų atsakymų į klausimus, iškylančius realiomis aplinkybėmis, ir ne visos būtinosios esamos tvarkos reformos gali būti iš anksto numatytos. Teisingos konstitucijos tvarkos idealas visada yra tik siekiamybė. Atrodo, kad šiuo požiūriu su Habermasu sutariame:

> Pilietinio neklusnumo pateisinimas remiasi dinamine konstitucijos kaip nebaigto projekto samprata. Šioje ilgalaikėje perspektyvoje demokratinė konstitucinė valstybė nėra užbaigta struktūra, o trapus, jokia galutine tiesa negrindžiamas ir nuolat rekonstruojamas darinys, kuriuo kaskart *iš naujo* mėginame realizuoti teisių sistemą kintančiomis aplinkybėmis – siekdami ją geriau interpretuoti, tinkamiau institucionalizuoti, radikaliau išreikšti jos turinį. Šia perspektyva vadovaujasi piliečiai, kurie, suvokdami kontekstų skirtingumą, aktyviai siekia realizuoti teisių sistemą ir pašalinti socialinės tikrovės atotrūkį nuo normatyvinių reikalavimų (FG 464).

Kaip atrodo, Habermasas mano, jog teisingumas kaip sąžiningumas yra nesuderinamas su tuo, ką jis čia sako. Jis kalba (pirmojoje cituotoje ištraukoje) apie jau teisingą visuomenę (kurią, mano požiūriu, nusako pirmiausia teisinga konstitucinė ir pamatinė jos struktūra), taip pat apie „*esminius* legitimacijos diskursus". Jis teigia, kad mano koncepcijoje konstitucija negali būti suvokiama kaip projektas – siekiamybė – ir todėl naudojimasis viešuoju protu joje išreiškia ne politinės autonomijos realizavimą, o tik politinio stabilumo išsaugojimo sie-

kį. Galbūt jis nori pasakyti, kad piliečiai politiškai autonomiški yra tik tada, kai jie yra absoliučiai autonomiški, t.y. kai patys, pradėdami nuo debatų pamatiniais klausimais ir nuo „esminių legitimacijos diskursų" kuria savo santvarką, o paskui eina prie žemesnio lygmens sprendimų. Tačiau abejotina, ar jis išties gali manyti, kad gerai tvarkomoje visuomenėje, kurios idealą aprašo teisingumas kaip sąžiningumas, radikaliai demokratiniai pradai negalėtų būti naujai įžiebti tik todėl, kad piliečiai negali realiai susikurti to, ką jie laiko teisinga konstitucija, jeigu jie jau turi konstituciją.

Jeigu problema yra tik tokia, tai ji nesunkiai išsprendžiama. Aiškindami politinės autonomijos idėją pirmiausia sakome, jog piliečiai visišką politinę autonomiją įgyja tada, kai gyvena daugmaž teisingo konstitucinio režimo sąlygomis, kur garantuojama jų laisvė ir lygybė, kurią įtvirtina atitinkamos įstatyminės taisyklės bei normos, reguliuojančios pamatinę struktūrą, ir kai savo ruožtu jie visiškai supranta ir pripažįsta šią konstituciją bei jos įstatymus, o juos keisdami, keičiantis socialinėms aplinkybėms, visada deramai vadovaujasi teisingumo jausmu bei kitomis politinėmis dorybėmis. Antra, prie šių dalykų pridūriame tai, kad visais tais atvejais, kai konstitucija arba įstatymai vienokiu ar kitokiu aspektu yra neteisingi ar netobuli, protingi piliečiai siekia didesnės autonomijos ir daro tai, kas jų istorinėmis bei socialinėmis sąlygomis gali būti laikoma protingomis ir racionaliomis pastangomis siekiant visiškos autonomijos. Tad šia prasme teisingumo režimas yra projektas, kaip sako Habermasas, ir teisingumas kaip sąžiningumas su tuo sutinka.

Tačiau net turint teisingą konstituciją mums neišvengiamai kils klausimų: „Kodėl piliečiai negali būti visiškai autonomiški? Ar Rousseau *Visuomeninės sutarties* piliečiai niekada negali būti visiškai autonomiški, nes Įstatymų leidėjas jiems jau suteikė teisingą konstituciją, kuriai galiojant jie užaugo? Kodėl tas atmintinas tolimos praeities įvykis turi daryti jiems kokį nors poveikį, kai dabartyje jie mėgina suprasti, kas yra teisinga konstitucija ir išmintingai siekia ją realizuoti?"[38] Kaip Įstatymų leidėjo išmintis gali atimti iš piliečių įžvalgas, įgytas per daugelį kartų? Kodėl piliečiai negali įgyti šių įžvalgų patyrimu ir refleksija – praktiškai susidurdami su savo institucijomis ir

[38] Žr. *Visuomeninė sutartis*, II kn., 7 sk.

suvokdami konstitucinės tvarkos idėją? Ar Kanto *Dorovės metafizikos pagrindai* atima iš mūsų galimybę įgyti moralės dėsnio įžvalgų mums svarstant šį veikalą? Žinoma, neatima. Kodėl konstitucijos teisingumo supratimas turi būti kitoks?

Be to, ne kiekvienai kartai tenka atlikti visų esminių legitimacijos diskursų peržiūrą suteikiant sau naują bei teisingą konstituciją. Ar tam tikrai kartai tenka tai atlikti, priklauso ne tik nuo jos pačios, bet ir nuo visuomenės istorijos: tai, kad 1787–1791 metų Konstitucijos kūrėjai galėjo tapti jais, buvo nulemta ne vien jų pačių, bet ir ankstesnės istorinės raidos. Šia prasme tie, kurie jau gyvena teisingo konstitucinio režimo sąlygomis, negali sau suteikti teisingos konstitucijos, tačiau jie gali ją svarstyti, palaikyti bei realizuoti. Argi taip labai svarbu, kad galėtume realiai sau suteikti protingą ir racionalią konstituciją, jeigu tokią jau turime, ją visiškai suprantame ir ja vadovaujamės? Nors politinė autonomija išreiškia mūsų laisvę, ją kaip ir bet kurią kitą laisvę dera aktualizuoti tik tada, kai to reikia, ir būtų neprotinga siekti maksimizuoti jos aktus. Tačiau galbūt Habermasas prieštarautų mūsų keturpakopės sekos modeliui laikydamas jį netinkama schema refleksijai, net jeigu jį interpretuojame taip, kaip nurodžiau §3.2; galbūt tolydžio plonėjančių nežinojimo uždangų seka jam atrodo per daug uždara ir varžanti.

4. Dabar einu prie trečiosios, paskutinės, ištraukos dalies (128–129) ir papildomos vėlesnės tezės. Habermasas pripažįsta, kad jo dėstomos implikacijos nėra mano intencija, tačiau, jo nuomone, jos išplaukia iš mano teorijos. Esą tai liudija

> griežtoji riba, skirianti politinę ir nepolitinę piliečių tapatybę. Rawlso požiūriu, šią ribą nustato pamatinės liberalios teisės, kurios *nuo pat pradžių*, t.y. iki bet kokios politinės valios susiformavimo, riboja demokratinę įstatymų leidybą, o kartu ir politikos sritį (128–129).

Papildoma tezė (129) skamba taip:

> Tad šios dvi tapatybės apibrėžia dvi sritis [vieną iš jų apibūdina politinės, kitą – nepolitinės, neviešosios vertybės], iš kurių pirmąją konstituoja dalyvavimo politikoje teisės, o antrąją gina pamatinės liberaliosios teisės. Tokiu būdu pirmenybė suteikiama konstitucinei privatumo srities (aš ją vadinčiau „neviešumo sri-

timi") saugai, tuo tarpu „politinių laisvių vaidmuo yra ... iš esmės instrumentinis ginant kitas laisves".[39] Taigi nuo politinių vertybių srities atitveriama ikipolitinė laisvių valda, kuri tampa neprieinama demokratinei įstatymų leidybai (129).

Pirmiausia mėginsiu išsiaiškinti, ką reiškia pirmojoje citatoje išskirtoji frazė. Habermasas sako, kad *„nuo pat pradžių"* reiškia „iki bet kokios politinės valios susiformavimo". Jeigu taip, tai jo komentaras netinka teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijai. Žvelgdamas iš piliečių perspektyvos tariau, kad konstitucinės konvencijos stadijoje, remdamiesi pirminėje pozicijoje pasirinkais teisingumo principais, priimame konstituciją, kurios Teisių bilis bei kitos nuostatos riboja mažoritarinės įstatymų leidybos galimybes varžyti tokias pamatines laisves kaip sąžinės, žodžio ir minties laisvė. Šia prasme ji išties riboja tą tautos suverenitetą, kurį išreiškia įstatymų leidyba. Teisingumas kaip sąžiningumas šių laisvių nepriskiria ikipolitinei valdai; neviešosios vertybės nėra traktuojamos taip, kaip jos gali būti traktuojamos tokių visuminių doktrinų kaip raciona-

[39] Čia Habermasas cituoja iš mano straipsnio „Pamatinės laisvės ir jų prioritetas" (VIII). Pastraipos, iš kurios pateikiama ši citata, esminę mintimi jis laiko tai, kad ne visos pamatinės laisvės vertinamos dėl tų pačių priežasčių. Ten kalbu apie vieną iš liberaliosios tradicijos srovių, kuri įkandin Benjamino Constanto vadinamosioms „šiuolaikinių žmonių laisvėms" teikia didesnę vertę palyginti su „antikinių žmonių laisvėmis" ir kuri galbūt politines laisves laiko iš esmės instrumentinėmis ginant kitas laisves. Toliau ten sakau: „net jeigu šis požiūris teisingas, jis nekliudo tam tikrų politinių laisvių laikyti pamatinėmis ir jas ginti suteikiant joms prioritetą. Juk tam, kad šioms laisvėms būtų suteiktas prioritetas, jos turi būti tik pakankamai svarbios kaip esminės institucinės priemonės, garantuojančios kitas pamatines teises..." Nesakau, kad politinės laisvės yra tik instrumentinės ar kad jos nesvarbios daugumos žmonių gyvenime. Tiesą sakant manau, kad politinės laisvės turi savaiminę politinę vertę bent dviem prasmėmis: pirma, jos atlieka svarbų arba net esminį vaidmenį gyvenime tų piliečių, kurie vienaip ar kitaip dalyvauja politinėje veikloje; antra, kai jos gerbiamos, jos teikia vieną iš piliečių savigarbos socialinių pagrindų ir šia prasme priklauso pirminėms gėrybėms. Žr. V:6, taip pat *Teoriją* p. 233 ir toliau, kur sakau: „Žinoma, savivaldos pagrindai nėra tik instrumentiniai." Po to glaustai aptaręs politinių laisvių vaidmenį palaikant piliečių savigarbą, gerinant pilietinio gyvenimo kokybę, didinant mūsų moralines bei intelektines galias ir pan., darau išvadą: „[Šie argumentai] rodo, jog lygi laisvė nėra tik priemonė". Ten nesprendžiau klausimo, kokiais bruožais turėtų pasižymėti viešoji politinė erdvė, kad joje galėtų atsiskleisti tautos vaidmuo. Šis klausimas priklauso konstitucinės konvencijos stadijai mūsų keturių pakopų schemoje, todėl ten jo nesprendžiau.

lus intuicionizmas arba prigimtinių teisių doktrina – kaip ontologiškai pirminės ir todėl prioritetinės politinių vertybių atžvilgiu. Kai kurie piliečiai, be abejo, laikosi šio požiūrio, tačiau jis nėra teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijos dalis. Ši koncepcija leidžia, bet ne reikalauja, kad pamatinės laisvės būtų įtrauktos į konstituciją ir ginamos kaip konstitucinės teisės. Tad daugumos valią ribojančios konstitucijos priėmimas nebūtinai turi būti pirmesnis už tautos valią ir šia prasme jis nebūtinai išreiškia išorinį tautos suvereniteto apribojimą. Juk būtent tautos valią išreiškia tokios demokratinės procedūros, kaip konstitucijos ratifikavimas ar konstitucinių pataisų priėmimas. Tai tampa aišku, kai keturių pakopų seką suvokiame kaip schemą, padedančią įvesti tam tikrą tvarką į mūsų kaip piliečių sprendinius.

Visa tai gali padėti suprasti toji konstitucinės ir normaliosios politikos perskyra, kurią aptariau VI:6 skirsnyje.[40] Mes remiamės dualistine konstitucinės demokratijos samprata, kurią teikia Johnas Locke'as: joje tautos konstitucinė galia kurti, ratifikuoti ir taisyti konstituciją atskiriama nuo įprastosios įstatymų leidybos bei vykdomosios valdžios galios kasdienėje politikoje; joje taip pat skiriamas aukščiausiasis tautos įstatymas nuo įprastojo įstatymų leidėjų įstatymo. Parlamento viršenybė atmetama. Bene novatoriškiausi Amerikos konstitucinės istorijos periodai buvo 1787–1791 metų Respublikos kūrimo, Pertvarkos ir (šiek tiek kitaip) Naujojo kurso periodai.[41] Visais šiais periodais vyko

[40] Čia remiuosi pamokančia Ackermano knyga *We The People, Volume I: Foundations* (Cambridge: Harvard University Press, 1991). Tačiau konstitucinės demokratijos koncepcija gali būti dualistinė bendrąja prasme nepriimdama Ackermano labiau specifinio dualizmo, kuris toleruoja konstitucijos „struktūrines pataisas" šalia formaliųjų pataisų priėmimo procedūrų, kurias nustato V straipsnis. Tam tikras politinis sąjūdis, toks kaip Naujasis kursas, gali smarkiai veikti tai, kokią vyraujančią interpretaciją teisėjai teiks, pavyzdžiui, konstitucijai, tačiau pataisų priėmimas vėlgi yra kitas dalykas. Aš taip pat nepriimu jo nubrėžto skirtumo tarp dualizmo ir teisių fundamentalizmo (kaip jis juos aiškina). Jis mano, jog dualizmas, kitaip nei teisių fundamentalizmas, reikalauja, kad bet kokia pataisa, priimta pagal V straipsnio procedūras, būtų konstituciškai galiojanti. Aš teigiu priešingai. Negaliu šių klausimų čia išsamiau nagrinėti ir kalbu apie juos tik tiek, kiek jie liečia Habermaso abejones. Plačiau žr. Freeman, „Original Meaning, Democratic Interpretation, and the Constitution", *Philosophy and Public Affairs* 21 (Winter 1992):3–42; Flemming, „Constructing the Substantive Constitution", *Texas Law Review* 72 (December 1993):211–304. Esu dėkingas Flemingui už vertingus patarimus bei susirašinėjimą šiais klausimais.

[41] Čia remiuosi Ackermanu.

platūs debatai pamatiniais politiniais klausimais, ir būtent elektoratas ratifikavo arba motyvavo siūlytas ir galiausiai priimtas konstitucines pataisas. Šie atvejai neabejotinai rodo, jog konstitucinė pamatinių teisių sauga nėra pirmesnė už tai, ką Habermasas vadina valios formavimu. Pakanka priminti Jamesą Madisoną, kuris 1789 m. birželį–rugsėjį kongrese „prastūmė" Teisių bilį, kaip buvo žadėta antifederalistams; jeigu nebūtų buvę šio pažado, konstitucija galėjo likti neratifikuota.[42]

Tad mūsų keturpakopė seka yra suderinama su idėja, jog „šiuolaikinių žmonių laisvės" yra pavaldžios konstitucinei tautos valiai. Kalbant tos sekos terminais, tauta, arba tiksliau, tie piliečiai, kurie pripažįsta teisingumą kaip sąžiningumą – priima tam tikrą sprendimą konstitucinės konvencijos stadijoje. Atrodo, kad Habermasas mano, jog „šiuolaikinių žmonių laisves" aš priskiriu prigimtinei teisei ir todėl, kaip ir Kanto atveju (jo interpretacijoje), jos yra išorinės substancinės idėjos, ribojančios viešąją tautos valią.[43] Tačiau teisingumas kaip sąžiningumas yra politinė koncepcija, ir nors ji, žinoma, yra ir moralinė koncepcija, ji nėra viena iš prigimtinės teisės doktrinos atmainų. Ji nei teigia, nei neigia tokios doktrinos. Savo atsakyme paprasčiausiai pabrėžiau, kad politinės teisingumo koncepcijos požiūriu, „šiuolaikinių žmonių laisvės" neuždeda tų apriorinių apribojimų tautos konstitucinei valiai, kuriuos kritikuoja Habermasas.[44]

Tokiu atveju Habermasas gali neturėti priekaištų teisingumui kaip sąžiningumui, tačiau gali atmesti tą konstituciją, į kurią, jo manymu, jis veda, nors, mano įsitikinimu, ji garantuoja tiek „antikines", tiek ir „šiuolaikines" laisves. Jis gali tarti, jog kadangi *Teorijos* IV skyriuje nau-

42 Žr. Stanley Elkins and Eric McKittrick, *The Age of Federalism* (New York: Oxford, 1993), p. 58–75.

43 Jis mini mane ir Kantą kaip teoretikus, atstovaujančius prigimtinės teisės tradicijai.

44 Pritariu Michelmano pozicijai, kurią jis dėsto straipsnyje „Law's Republic", *The Yale Law Journal* 97 (July 1988):1493–1537, p. 1499 ir toliau, kur jis sako: „Mano supratimu, Amerikos konstitucionalizmas – kaip jį išreiškia akademinė konstitucionalizmo teorija, profesionalioji teisininkų bei teisėjų praktika ir kasdienė amerikiečių savivoka – remiasi dviem prielaidomis dėl politinės laisvės: pirma, kad amerikiečiai yra politiškai laisvi, jeigu kolektyviai valdo save pačius; antra, kad amerikiečiai yra politiškai laisvi, jeigu juos valdo įstatymai, o ne žmonės. Manau, kad joks rimtas, nedestruktyvus Amerikos politinių debatų dalyvis negali paprasčiausiai atmesti kurios nors iš šių dviejų prielaidų, išreiškiančių mūsų pamatinius įsitikinimus. Taip pat manau, jog probleminis šių prielaidų tarpusavio santykis, tad ir jų pačių prasmė, išliks nesibaigiančių ginčų objektu."

dojamos iliustracinės idėjos imamos iš Jungtinių Valstijų konstitucijos, teisingumas kaip sąžiningumas įteisintų panašią konstituciją, todėl jai būtų taikytina ta pati kritika. Tačiau nei jis, nei aš nesvarstome JAV Konstitucijos teisingumo klausimo, o veikiau klausiame, ar teisingumas kaip sąžiningumas yra suderinamas su tautos suverenumu, kurį Habermasas sieka apginti. Teigiu, kad ji yra suderinama su šiuo suverenumu. Kaip ir jis, aš turiu įvairių priekaištų, paremtų dviem teisingumo principais, mūsų dabartinei konstitucijai ir pamatinei visuomenės struktūrai kaip socialinio bendradarbiavimo sistemai. Paminėsiu tik tris: mūsų dabartinė sistema visiškai netikusiai organizuoja viešąjį politinių rinkimų finansavimą; ji toleruoja didžiulį pajamų ir turto pasiskirstymo netolygumą, kuris rimtai žeidžia galimybių lygybės principą švietimo ir užimtumo srityse, o tai griauna ekonominę ir socialinę lygybę; nėra garantuojami ir tokie konstituciškai esminiai dalykai, kaip sveikatos rūpyba tiems, kurie nėra apsidraudę. Tačiau šios aktualijos neliečia tų filosofinių problemų, kurios rūpi Habermasui: pirminės pozicijos konstruktas ir jo santykis su idealaus diskurso teorija; du teisingumo principai ir keturpakopė seka, taip pat „antikinių" ir „šiuolaikinių" laisvių santykis.

Gali būti, kad Habermasas kelia idėjas, analogiškas idėjoms, kurias kėlė Jeffersonas, kuriam, kaip atrodo, rūpėjo tos pačios problemos. Savo laiške Samueliui Kerchevalui 1816 m. Jeffersonas svarsto Virdžinijos konstitucijos reformos idėją ir dėsto jo siūlomos apylinkių *(wards)* sistemos principus: pagal ją apygardos *(counties)* būtų skirstomos į apylinkes, gana mažas, kad visi piliečiai galėtų aktyviai dalyvauti ir reikšti savo balsą sprendžiant apylinkių lygmens ir aukštesnių lygmenų klausimus. Tokios apylinkės, veikiausiai kartu su tam tikra konsultavimo hierarchija, teiktų būtiną viešąją erdvę, kurioje žmonės galėtų pasireikšti kaip lygūs piliečiai – nieko panašaus nenumato nei Virdžinijos valstijos, nei Jungtinių Valstijų konstitucija. Arba prisiminkime Jeffersono idėją (taip pat dėstomą šiame jo laiške), kad konstitucinis susirinkimas būtų šaukiamas kas penkiolika arba kas dvidešimt metų, vien tam, kad kiekviena karta galėtų pasirinkti savąją konstituciją, nepriklausomai nuo ankstesnių kartų.[15] Atkreipiu dėmesį į

[15] Žr. *Thomas Jefferson: Writings*, Merrill Peterson, ed. (New York: Viking, 1984), p. 1399 ir toliau, ir p. 1401, ir atitinkamai toliau. Žr. taip pat jo 1789 m. rugsėjo 6 d. laišką Jamesui Madisonui, kur jis sako, jog *„žemė uzufrukto teise priklauso gyviesiems*, todėl mirusieji jos atžvilgiu neturi nei teisių, nei galių" (ibid., p. 959). Viena karta

Jeffersono pažiūras tik todėl, kad jos gali padėti suprasti Habermaso pastabą apie būtinybę kaskart iš naujo įžiebti radikaliai demokratines žarijas teisingoje visuomenėje.

Manau, jog tinkamiausios konstitucinės sandaros klausimas negali būti išspręstas vien politinės filosofijos priemonėmis; jo sprendimas priklauso ir nuo to, kaip suvokiame politinių bei socialinių institucijų veikimo mastą bei ribas, taip pat jų efektyvumo didinimo galimybes. Šie dalykai priklauso nuo istorijos ir nuo konkrečios institucijų sandaros. Ir čia, žinoma, gali būti taikoma tiesos sąvoka. Prie konstitucinės sandaros klausimo dar grįšiu §4.3 skirsnyje.

§ 4. Laisvių ištakos

1. Pirmoji Habermaso kritikos dalis, kurią aptariau §3, sietina su glausta santrauka[46] jo kritinių argumentų pabaigoje, kur liečiamas vadinamasis dialektinis privačios ir viešosios autonomijos santykis (130–131). Savo atsakymą baigsiu aptardamas šią santrauką, kurioje reziumuojamas pagrindinis FG[47] argumentas, plačiau dėstomas to veikalo 3–4 skyriuose. Prie jo grįžtama ir 9 skyriuje bei „Prieraše".[48] Todėl pradėsiu

negali įpareigoti kitos kartos. Šiame kontekste galima priminti Hannah Arendt, kuri kalba apie revoliucinės dvasios, siekiančios sukurti konstitucinio valdymo tvarką, tariamai neišsprendžiamą dilemą: būtent, kad revoliucinė dvasia neįtelpa į pastovaus režimo rėmus. Ji taip pat mėgina aiškinti, jog Jeffersono priešiškumas tiems, kurie šventeiviškai garbsto konstitucijas, remiasi jo pasipiktinimu dėl to neteisingumo, jog būtent jo kartai tenka „pradėti pasaulį iš naujo" – Thomaso Paine'o frazė iš jo kn. *Sveikas protas*; žr. jos kn. *On Revolution* (New York: Viking, 1963), p. 235. Tačiau piktinimasis tokiu neteisingumu yra visiškai klaidingai adresuojamas, tad jis negali būti traktuojamas rimtai. (Panašiai – galėčiau praleisti gyvenimą aimanuodamas dėl to, kad nesu Kantas, Shakespeare'as ar Mozartas.) Jeigu kalbame apie būtinos viešosios erdvės suradimą tautos politinei autonomijai, tai šis klausimas, kaip jau turėtų būti aišku iš ankstesnio teksto, yra konstitucinės sandaros dalykas; neišsprendžiamos dilemos pojūtis tėra iliuzija, kad ir ką apie tai sakytų Arendt.

46 Santrauka prasideda žodžiais „Teisingumo teorija" (130) ir baigiasi žodžiais „šiame kontekste".

47 Žr. Davido Rasmusseno recenziją žurnale *Philosophy and Social Criticism* 20, no. 4 (1994):21–44, p. 41.

48 „Postscript", datuojamas 1993 m. rugsėjo mėn., buvo įtrauktas į vėlesnį FG leidimą (661–680). Rehgo vertimas yra išspausdintas žurnale *Philosophy and Social Criti-*

nuo kai kurių teiginių pastarajame darbe ir mėginsiu atsakyti į jo kritiką, taikomą tam, ką jis vadina istorine liberalizmo doktrina.[49]

Pasak Habermaso, per visą politinės filosofijos istoriją tiek liberalizmo, tiek pilietinio respublikanizmo atstovai nesuvokė vidinio ryšio tarp viešosios ir privačios autonomijos. Pavyzdžiui, jis teigia, jog šių dviejų autonomijos formų santykį liberalūs autoriai paprastai suvokia taip, kad privati autonomija (kaip ją nusako „šiuolaikinės" laisvės) yra grindžiama žmogaus teisėmis – teisėmis į gyvybę, laisvę ir (asmeninę[50]) nuosavybę, ir „anonimine" teisės viršenybe.[51] Tačiau viešoji (politinė) piliečių autonomija kildinama iš tautos suvereniteto principo ir pasireiškia demokratiniais įstatymais. Jo požiūriu, šių autonomijos formų santykį filosofinėje tradicijoje apibūdina „neišspręstas antagonizmas" („Postscript" III:I).

Tai esą liudija faktas, jog nuo XIX a., aliarmuodamas dėl daugumos tironijos, liberalizmas paprasčiausiai postulavo žmogaus teisių prioritetą kaip atsvarą daugumos suverenumui. Savo ruožtu aristoteliškosios tradicijos pilietinis respublikanizmas visada teikė prioritetą „antikinėms", o ne „šiuolaikinėms" laisvėms. Kitaip nei Locke'as ar Kantas, Habermasas neigia, kad „šiuolaikinės" teisės yra moralinės ir grindžiamos prigimtine teise ar kategorinio imperatyvo koncepcija. Jo įsitikinimu, mėgindamas grįsti šias teises morale, liberalizmas teisinę tvarką skiria išoriniams reikalavimams ir apriboja teisėtą demokratinę įstatymų leidybą; o Rousseau ir pilietinis respublikanizmas „antikines" laisves grindžia specifinės bendruomenės etosu su jo specifine bendrojo gėrio samprata ir todėl jas kildina iš partikuliarizuotų bei provincialių vertybių.

Judėdamas tarp šių dviejų klystkelių Habermasas viešosios autonomijos ir privačios autonomijos laisves laiko „bendros kilmės" bei „lygiavertėmis" laisvėmis ir nė vienai neteikia prioriteto (FG 135). Jo idėja

cism 20, no. 4 (October 1994):135–150. Dėkoju Rasmussenui už man atsiųstą dar nespausdintą jo kopiją.

[49] Nuorodas teikiu pagal Rehgo vertimą, nurodydamas skirsnių ir paragrafų numerius. Pagrindinis argumentas reziumuojamas III skirsnyje. Skirsnį sudaro 8 paragrafai: pirmuose keturiuose dėstomas pagrindinis argumentas, likusiuose keturiuose pateikiami atsakymai dviem kritikams – Otfriedui Höffe'ui ir Larmore'ui.

[50] Įterpiu šį žodį todėl, kad teisingumas kaip sąžiningumas nepostuluoja teisės į gamybos priemonių nuosavybę.

yra tai, kad viešąją ir privačią autonomiją siejantis vidinis ryšys, kurį net Kantas ir Rousseau nesėkmingai mėgino formuluoti, pašalina minėtąjį dviejų autonomijos formų antagonizmą. Suvokę šį vidinį ryšį pamatome, jog jos suponuoja viena kitą (130): šis ryšys garantuoja, kad, turėdami vieną autonomijos formą, kartu turime ir kitą – tad nė viena iš tų formų neturi būti primetama kitai. Idealaus diskurso teorijos pateiktoje demokratijos koncepcijoje viešpatauja šių formų darna ir pusiausvyra, ir abi jos visiškai realizuojamos.[52]

Habermasas neneigia, kad žmogaus teisės gali būti įteisinamos kaip moralinės. Veikiau jis teigia, kad jeigu jas priskiriame pozityviajai teisei, kuri yra visada prievartinė ir palaikoma valstybės galia, tai demokratinio režimo įstatymų leidybai jos negali būti primetamos iš šalies. Su tuo, žinoma, reikia sutikti: įsivaizduokime, jog Kanto laikų Prūsijos kancleris, palaikomas karaliaus, paskelbia įsaką, kad visi priimami įstatymai atitiktų Kanto visuomeninės sutarties principą.[53] Tada laisvi ir lygūs piliečiai, dalyką deramai apmąstę, jiems pritartų. Tačiau kadangi šiuo atveju ne patys piliečiai laisvai svarsto, balsuoja ir priima šiuos įstatymus, piliečiai nėra politiškai autonomiški ir negali tokiais savęs laikyti. Kita vertus, Habermasas sako, jog net politiškai visiškai autonomiška demokratinė tauta kaip suverenus įstatymų leidėjas neturi leisti įstatymų, žeidžiančių tas žmogaus teises. Čia jis įžvelgia liberalizmo dilemą („Postscript" III:2), kurios sprendimo politinei filosofijai iki šiol nepavyksta rasti ir dėl kurios mūsų laisvių santykiuose lieka neišspręstas antagonizmas. Dilema yra tai, kad nors žmogaus teisės negali išoriškai riboti viešosios demokratinio režimo autonomijos, ši autonomija, kad ir kokia didelė būtų, savo įstatymais negali žeisti šių teisių („Postscript" III:2).

2. Atsakydamas į šiuos Habermaso samprotavimus mėginsiu paprasčiausiai apginti liberalizmą, kaip pats jį suprantu. Taigi, pirma, neigiu,

[51] Vertėjo terminas. Vokiškame tekste sakoma „eine anonyme *Herrschaft der Gesetze*"; manau, kad tai reiškia teisės, kaip tokios, viršenybę. Teisė šia prasme yra anoniminė arba bevardė (kaip ekonomikoje gėrybės, neturinčios prekybos ženklo); tai nėra karaliaus nustatytieji ar įstatymų leidėjų priimti įstatymai.

[52] Paskutinės trys pastraipos yra „Prierašo" („Postscript", III:1) interpretacija. Žr. taip pat FG 129–135, 491 ir toliau.

[53] Žr. *Metaphysics of Morals*, Doctrine of Rights, sects. 47, 52 ir Pastabą D pastabose po sect. 49; ir „Teorija ir praktika", Akademie Edition VIII:289 ir toliau, 297 ir toliau.

kad liberalizmas politinę ir privačią autonomiją palieka neišspręstame antagonizme; antra, tariamoji liberalizmo dilema nėra tikroji dilema, nes abu jos teiginiai yra teisingi; trečia, teigiu, kad deramai interpretuojamo liberalizmo koncepcijose, tarp jų teisingumo kaip sąžiningumo bei kitose liberaliosiose koncepcijose, kurių ištakos siekia Locke'ą, viešoji ir privati autonomija taip pat yra „bendros kilmės" ir „lygiavertės" (kalbant Habermaso terminais), tad nė viena nėra primetama kitai. Pradėsiu nuo pastarosios tezės.

Išdėstysiu tris paraleles, teisingumą kaip sąžiningumą siejančias su Habermaso teorija, ir sieksiu paaiškinti, kad deramai interpretuojamame liberalizme viešoji ir privati autonomija yra bendros kilmės ir lygiavertės. Manau, kad jos parodo, jog teisingumas kaip sąžiningumas ir kitos liberalios pažiūros, kaip ir paties Habermaso idealaus diskurso teorija, pripažįsta tai, ką jis vadina vidiniu ryšiu arba tarpusavio suponavimo santykiu, siejančiu „antikines" ir „šiuolaikines" laisves. Pradedu nuo sakinio, kuriuo baigiama pirmoji santraukos pastraipa:[54]

> Tad pamatinis klausimas yra šis: „Kokias teises laisvi ir lygūs piliečiai turi tarpusavyje pripažinti vieni kitiems *(gegenseitig einräumen)*, jeigu jie nori savo bendrabūvį reguliuoti teisėtomis pozityvaus ir prievartinio įstatymo priemonėmis?" (130)

Šį klausimą Habermasas laiko išeities tašku jo pateikiamai demokratijos savivokos interpretacijai (FG 109).

Ar čia negalima įžvelgti paralelės, žinoma, dalykų netapatinant, su tuo, kas vyksta pilietinėje visuomenėje, kai piliečiai aptaria ir priima pirminės pozicijos apibrėžimą ir principus, kurie joje pasirenkami?[55] Argi susitarimo dalyviai kaip piliečių patikėtiniai nesirenka teisingumo principų, kurie apibrėžia (pamatines) laisves, patikimiausiai ginančias esminius piliečių interesus, ir kurias tada jie tarpusavyje pripažįs-

[54] Šį sakinį atitinka paralelinis sakinys „Prieraše" („Postscript" II:2.3): „Pamatinis šiuolaikinės prigimtinės teisės klausimas gali būti performuluotas remiantis naujomis diskurso teorijos prielaidomis: Kokias teises piliečiai turi tarpusavyje pripažinti vieni kitiems, jeigu jie nusprendžia susivienyti į savanorišką konsociatų asociaciją ir teisėtai reguliuoti savo bendrabūvį pozityviosios teisės priemonėmis?"

[55] Kaip jau matėme, svarbu suprasti, kur vyksta šis aptarimas. Teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijoje jis vyksta tarp piliečių pilietinėje visuomenėje – į jį žvelgiame iš jūsų ir mano perspektyvos. Manau, kad tas pat galioja Habermaso atveju.

ta vieni kitiems? Ir „antikinės“, ir „šiuolaikinės“ laisvės čia yra bendros kilmės ir lygiavertės. Pirmojo teisingumo principo laisvės, apibūdinančios viešąją ir privačią autonomiją, pateikiamos lygiagrečiai ir nėra ranguojamos. Šios laisvės yra bendros kilmės dar ir todėl, kad abiejų rūšių laisvė kildinama iš vienos kurios nors arba iš abiejų moralinių galių, būtent – gebėjimo turėti teisingumo jausmą ir gebėjimo turėti gėrio sampratą. Šios galios irgi nėra ranguojamos ir abi, kartu su atitinkamais aukštesnio lygmens interesais, nusako esminius politinės asmens koncepcijos aspektus.[56]

3. Antroji paralelė yra tai, kad teisingumas kaip sąžiningumas, kaip ir Habermaso koncepcija, yra dvipakopė konstrukcija.[57] Paralelę nusako toji aplinkybė, jog tie, kurie pripažįsta teisingumą kaip sąžiningumą, pirminę poziciją naudoja kaip vaizdavimo priemonę nustatant piliečių, pripažįstančių vienas kito lygybę, teises, tokias teises, kurias turės garantuoti demokratinis režimas. Gavę du teisingumo principus (teikdami prioritetą pirmajam) kaip delegatai žengiame (kaip tai numato keturpakopė seka; §3.2) į konstitucinę konvenciją. Čia, kaip ir Habermaso teorijoje, „nustatome konstitucinę discipliną suponuojamai valstybės galiai“ („Postscript“ III:8). Teisingumo kaip sąžiningumo atveju priimame, pirmiausia mintyse, o paskui realizuojame praktikoje tam tikrą konstituciją, kurioje, kaip sakiau, gali (nors neprivalo) būti išvardytos pamatinės laisvės – taip parlamentinei įstatymų leidybai uždedame tam tikrus konstitucinius apribojimus kaip vieną iš būdų disciplinuoti ir reguliuoti suponuojamą valstybės galią. Teisingumas kaip sąžiningumas šią galią suponuoja, nes nuo pat pradžių (§1) turime reikalų su principais bei idealais, taikytinais pamatinei visuomenės struktūrai ir jos pagrindinėms politinėms bei socialinėms institucijoms, kurios, kaip tariama, vienokia ar kitokia forma jau egzistuoja.

Kai Habermasas sako, jog liberaliosios teisės jo teorijoje nėra pirminės *(originary)*, o veikiau kyla iš asmenų tarpusavyje pripažintų laisvių transformacijos („Postscript“ III:8), kontekstas rodo, jog jis kalba apie

[56] Yra ir trečias aukštesniojo lygmens interesas, kurį apibrėžia konkreti asmens gėrio koncepcija. Kadangi šis interesas yra pavaldus dviejų moralinių galių aukštesniems interesams ir todėl turi būti protingas bei racionalus, toliau čia jo neaptariu.

[57] Dvipakopės konstrukcijos idėją implikuoja argumentas santraukoje (129–130) ir ji apibūdinama fraze *„eine zweistufige Rekonstruktion“* („Postscript“ III:8). Man neaišku, kuo konstrukcija skiriasi nuo rekonstrukcijos. Ar tai svarbus skirtumas?

asmens teises valstybės atžvilgiu – tuo jų pavidalu, kuriuo jas įtvirtina kai kurios konstitucijos, pavyzdžiui, Amerikos Teisių bilis arba Vokietijos *Grundgesetz*. Jis čia kalba ne apie tas individų teises, kurias asmenys pripažįsta vieni kitiems jo teorijos pirmojoje stadijoje.[58] Pastarosios mums yra pirminės ta prasme, kad būtent nuo jų pradedame; lygiai taip pat galėtume sakyti, jog pirminės yra pirmojo teisingumo principo nustatytos pamatinės teisės. Konstitucinėje konvencijoje gali būti apeliuojama į šias pamatines laisves ir į tam tikrą įstatymų leidybos institucijos bei kitų socialinių institucijų funkcionavimo koncepciją argumentuojant, kad jos turi būti įtrauktos į rašytinę konstituciją arba, anot Habermaso, kad jos turi būti taip transformuotos. Pamatinės laisvės (jo teorijoje jas atitinka pirmosios piliečių tarpusavyje pripažintos teisės) yra pirminės (jo prasme), tačiau tie apribojimai, kurie uždedami įsatymų leidybai, nėra pirminiai. Jis neneigia, kad šios laisvės gali būti siejamos su moralinių teisių tvarka. Tačiau jo požiūriu (ir čia jam pritariu), šios sąsajos pačios savaime nepakanka, kad demokratinėje visuomenėje ji būtų įtvirtinama įstatymu. Vis dėlto jis neneigia to, kad piliečių tikėjimas šios sąsajos egzistavimu gali būti svarus argumentas demokratiniuose debatuose siekiant tam tikrų privačių teisių įstatyminio įtvirtinimo.

Jeigu taip yra iš tikrųjų, tai Habermaso pozicija iš esmės nesiskiria nuo teisingumo kaip sąžiningumo pozicijos, nuo Franko Michelmano, kurį jis laiko pilietinio respublikanizmo atstovu, pozicijos ir apskritai nuo daugumos liberaliųjų koncepcijų pozicijos. Mūsų abiejų koncepcijos (kaip ir dauguma Amerikos konstitucionalizmo doktrinų) sutaria dėl to, kad „šiuolaikinių“ laisvių įtraukimo į konstituciją klausimas turi būti sprendžiamas konstitucine demokratinės tautos valia,[59] kaip tai teigia gerai žinoma konstitucionalizmo doktrina, kurios ištakos siekia Locke'ą ir George'ą Lawsoną.[60] Manau, kad Habermaso požiūris į liberalizmą neadekvačiai atspindi šią istorinę tradiciją.

[58] Dėkoju Thomasui McCarthy už paaiškinimus šiuo klausimu.

[59] Apie Locke'o požiūrį į konstitucines tautos galias žr. *Second Treatise*: 134, 141. Galėčiau pridurti, jog tai suderinama su federalistine tautos doktrina. Žr. puikų jos išdėstymą kn. Gordon Wood, *The Creation of the American Republic, 1776-1787* (New York: Norton, 1969), ypač 7–9 ir 13 sk.

[60] Žr. Julian Franklin, *Sovereignty of the People* (New York: Cambridge University Press, 1978), kur Locke'o *Antrojo traktato* idėjos kildinamos iš Lawsono traktato (*c.*1650).

Išties rimtas klausimas yra tas, kuris keliamas §3: „Ar šios laisvės yra geriausiai ginamos ir garantuojamos tada, kai jos įtraukiamos į konstituciją?“ Klausimas susijęs su konstitucinės sandaros dalykais. Žinoma, atsakymas turi remtis tam tikrais teisingumo principais, tačiau jis reikalauja ir istorinės analizės bei supratimo, kaip demokratinės institucijos funkcionuoja tam tikromis konkrečiomis istorinėmis, kultūrinėmis bei socialinėmis sąlygomis. Teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijoje atsakymą teikia sprendimas, kuris priimamas konstitucinėje konvencijoje, ir visi argumentai už ir prieš svarstomi jos kontekste. Nuomonių skirtumus smarkiai čia gali veikti tai, kaip vertiname istorinę konstitucinių saugiklių veiksmingumo patirtį, ir tai, kaip sprendžiame klausimą, ar tokie saugikliai patys neturi tam tikrų trūkumų, pavyzdžiui, ar jie nesilpnina pačios demokratijos? Kad ir kokios įtaigios iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti pastangos riboti įstatymų leidėjų galias, faktų analizė, istoriniai precedentai ir politinė bei socialinė mintis gali liudyti priešingai. Žodžiu, konstitucinės sandaros klausimas negali būti išspręstas vien demokratijos sąvokos filosofinio apmąstymo priemonėmis – liberalizmo, diskurso teorijos ar kitokios teorinės doktrinos teikiamomis priemonėmis; jis negali būti išspręstas ir vien politinės bei socialinės analizės priemonėmis, jeigu nebus atsižvelgta į konkrečių atvejų analizę, į konkrečios visuomenės politinę istoriją bei jos demokratinę kultūrą. Taigi teigiu, kad liberalizmo doktrinoje (ir paties Habermaso koncepcijoje) nėra jokio neišspręsto „antikinių“ ir „šiuolaikinių“ laisvių antagonizmo, o yra tik skirtingų empirinių duomenų pasvėrimo problema. Šiuo atveju problemos sprendimas yra visiškai analogiškas pasirinkimui (kurį aptaria *Teisingumo teorija*) tarp privačia nuosavybe grindžiamos demokratijos ir liberalaus socializmo (*Teorija* 270–274).

Taigi atmetu teiginį, kad liberalizmas palieka neišspręstą politinės ir privačios autonomijos prieštarą. Tai yra mano pirmoji tezė. Antroji yra tai, kad dilema, su kuria tariamai susiduria liberalizmas, nėra tikroji dilema, nes, kaip jau sakiau, abu dilemos teiginiai yra teisingi. Vienas jų sako: „Suvereniai demokratinei tautai negali būti išoriškai primetama jokia moralės taisyklė“; kitas sako: „Suvereni tauta negali teisingai (nors gali teisėtai[61]) priimti jokių įstatymų, pažeidžiančių šias teises“. Šie du dilemos teiginiai paprasčiausiai išreiškia tą grėsmę politiniam teisingumui,

[61] Teisėtumas šiuo požiūriu palieka gana didelę veikimo laisvę; žr. žemiau, §5.

kurią kelia bet kokia – demokratinė ar nedemokratinė – valdžia; paprasčiausiai nėra tokių žmogiškųjų institucijų – politinių ar socialinių, teisminių ar bažnytinių, kurios galėtų garantuoti, jog visada bus priimami teisingi įstatymai, o teisės bus visada gerbiamos. Pridurkime prie to ir šį faktą: niekada neturi būti abejojama tuo, kad asmuo, vienintelis pareiškęs, jog įstatymas yra nedoras ir neteisingas, gali būti teisus. Šio fakto paaiškinimui nebūtina jokia speciali dviejų autonomijos formų bendros kilmės ir lygiavertiškumo doktrina. Sunku patikėti teze, jog visi pagrindiniai liberalizmo ir pilietinio respublikanizmo teoretikai to nesuprato. Čia susiduriame su amžinąja problema – kaip siekdami teisingumo galią turėtume sieti su įstatymu.

4. Yra dar viena paralelė, teisingumą kaip sąžiningumą siejanti su idėja, kad viešoji ir privati autonomija yra lygiaverčiai bendros kilmės dalykai. Manau, kad Habermasui dviejų autonomijos formų vidinį ryšį atskleidžia tai, kaip jo idealaus diskurso teorija rekonstruoja demokratinio įstatymo teisėtumą. Teisingumas kaip sąžiningumas šias dvi autonomijos formas taip pat susieja vidiniu ryšiu ta prasme, kad jų sąsają atskleidžia būdas, kuriuo ši koncepcija konstruoja savo idealą. Jos pamatinių teisių ir laisvių sistema kildinama iš idėjos, kad visuomenė yra sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sistema ir kad racionalūs piliečių atstovai situacijoje, tenkinančioje tam tikrus protingumo reikalavimus, patys pasirenka tokio bendradarbiavimo sąlygas. Tariama, kad, būdami tokio bendradarbiavimo dalyviai, piliečiai disponuoja dviem moralinėmis galiomis (ir trimis aukštesniojo lygmens interesais), kurios jiems leidžia įsitraukti į taip suvokiamą visuomenę. Tos galios yra gebėjimas turėti teisingumo jausmą ir gebėjimas turėti gėrio sampratą. Pirmoji galia siejama su protingumu – gebėjimu siūlyti sąžiningo socialinio bendradarbiavimo sąlygas ir jas pripažinti, jeigu jas pripažįsta kiti; antroji siejama su racionalumu[62] – gebėjimu turėti racionalią ir nuoseklią gėrio sampratą, kuri gali būti realizuota laikantis sąžiningo bendradarbiavimo sąlygų.

Paskui pamatinės laisvės susiejamos į visiškai pakankamą dviejų laisvių rūšių sistemą. Tai atliekama šešiais žingsniais, kuriuos čia galiu tik paminėti:

[62] Šioje vietoje vartojama racionalumo sąvoka yra platesnė ir gilesnė už tą racionalumo sąvoką, kuri vartojama pirminėje pozicijoje; ten ji turi siauresnę prasmę. Čia negaliu plačiau aptarti šio skirtumo.

a) apibrėžiamos socialinės sąlygos, kurios yra būtinos visiems piliečiams ugdant savo moralines galias ir visapusiškai jomis naudojantis dviem pamatiniais atvejais (VIII:8);[63]

b) nustatomos teisės ir laisvės, kurios gina naugojimąsi šiomis galiomis dviem pamatiniais atvejais. Pirmasis atvejis siejamas su teisingumo principų taikymu pamatinei visuomenės struktūrai ir jos socialinei politikai. Čia esminės reikšmės turi politinė laisvė ir politinio žodžio bei minties laisvė. Antrasis atvejis siejamas su svarstančiojo proto taikymu mums orientuojant savo elgesį viso gyvenimo trukmei. Čia didžiausios reikšmės turi sąžinės laisvė, bendresnioji minties laisvė kartu su asociacijų laisve (VIII:8);

c) kadangi laisvės neišvengiamai konfliktuoja tarpusavyje ir nė viena nėra absoliuti kitų atžvilgiu, turime išsiaiškinti, ar centrinis kiekvienos laisvės laukas gali būti vienas realizuotas pamatinėje struktūroje (VIII:2). Negalime paprasčiausiai tarti, jog jos gali būti taip realizuojamos: tai turi būti parodyta nurodant centrinį šių laisvių lauką ir parodant, kaip jos gali būti suderintos įgyvendinamose institucijose, tenkinančiose du teisingumo principus;[64]

d) sudarant pamatinių laisvių sąrašą naudojamasi istoriniu ir teoriniu jo sudarymo būdu. Naudodami istorinį būdą apžvelgiame demokratinių visuomenių konstitucijas, sudarome paprastai ginamų laisvių sąrašą ir nagrinėjame jų vaidmenį sėkmingai veikiančiose demokratijose. Naudodami teorinį būdą aiškinamės, kurios laisvės yra būtinos deramai ugdant dvi asmens moralines galias ir visapusiškai jomis naudojantis visą asmens gyvenimą (VIII:1);

e) įvedama pirminių gėrybių (kurioms taip pat priklauso pamatinės laisvės bei galimybių lygybė) sąvoka siekiant konkretizuoti

[63] Žr. straipsnį „Basic Liberties and Their Priority" (1982), kuris įtrauktas į šią knygą kaip VIII paskaita.

[64] *Teorijos* tikslas – suprojektuoti šias institucijas. Joje sakoma (p. 195), kad II dalies (Institucijos) tikslas – pailiustruoti teisingumo principų turinį aprašant juos tenkinančią pamatinę institucijų struktūrą. Jie apibrėžia, kaip sakome tekste, įgyvendinamą politinę koncepciją, t.y. tokią, kuri gali būti įkūnyta realiose institucijose atsižvelgiant į tai, ką piliečiai gali žinoti ir kaip jie gali būti motyvuojami; pastarasis klausimas aptariamas *Teorijos* III dalyje. Atkreipiu į tai dėmesį, nes Habermasas teigia (FG, 2.2), jog *Teorija* yra abstrakti, ir nekreipia dėmesio į šiuos klausimus.

teisingumo principus taip, kad jie galėtų būti įgyvendinami normaliomis socialinėmis sąlygomis. Pamatinės teisės, laisvės ir galimybės yra lygios, ir piliečiai turi turėti pakankamai universalių priemonių, kad galėtų veiksmingai jomis naudotis. Tačiau kaip konkrečiau turi atrodyti šios teisės, laisvės bei priemonės, kad tie principai galėtų būti pritaikomi? Atsakymą į šį klausimą teikia pirminių gėrybių idėja (V:3–4). Turint šį atsakymą ir esant ganėtinai palankioms sąlygoms tie principai mums gali padėti sukurti – pradedant nuo esamos visuomenės – teisingą politinių ir socialinių institucijų sistemą, ginančią visų laisvių, „antikinių“ ir „šiuolaikinių“, centrinį lauką;

f) galiausiai parodoma, jog šiuos principus pirminėje pozicijoje pasirinktų piliečių patikėtiniai, tokių piliečių, kurie laikomi laisvais ir lygiais asmenimis, disponuojančiais dviem moralinėmis galiomis ir besivadovaujančiais savo konkrečia gėrio samprata.

Tad teisingumą kaip sąžiningumą konstruojant kaip politinę teisingumo koncepciją dvi autonomijos formos susiejamos vidiniu ryšiu. Todėl ši liberalizmo forma nepalieka laisvių neišspręstame antagonizme. Konkrečiais atvejais, žinoma, gali kilti konfliktų tarp įvairių laisvių, tačiau jokia konstitucinė ar kitokia schema negali to visiškai išvengti, ir nemanau, kad Habermasas tai neigtų.

Nesu tikras, ar kas nors skiria Habermaso ir mano pažiūras viešosios ir privačios autonomijos bendros kilmės ir lygiavertiškumo klausimu. Nors jis gina visuminę doktriną (§1), mudu abu vadovaujamės tam tikru normatyviniu demokratijos idealu, teikiančiu vidinę dviejų autonomijos formų sąsają, ir šie mūsų idealai yra lygiagretūs bent keliais aspektais. Tačiau jo idealas man atrodo per daug abstraktus, kad leistų numatyti, į kokią laisvių šeimą mus nuvestų idealaus diskurso procedūra. Tiesą sakant, neaišku, ar ji apskritai gali vesti prie kokių nors specifinių išvadų.[65]

5. Paskutinis klausimas. Interpretuojant Habermasą pažodžiui atrodo, kad jis mano, jog vidinis dviejų autonomijos formų ryšys priklauso nuo *„būdo, kuriuo naudojamasi politine autonomija,* normatyvinio turinio“ (FG 133). Kodėl pabrėžiama politinė autonomija? Ar jis iš-

[65] Pripažįstu, kad ir aš pats šiuo požiūriu nedaug nuveikiau, tačiau tam tikros pamatinės laisvės ir jų taikymo atvejai buvo glaustai aptarti VIII paskaitoje.

ties turi omeny, kad politinė autonomija yra pirminė ir pamatinė, nors jau sakė, kad abi yra bendros kilmės ir lygiavertės? Kodėl jo koncepcijoje toji priklausomybė nėra abipusė?

Bet kuriuo atveju teisingumas kaip sąžiningumas teigia, kad net jeigu privačios autonomijos laisvės gali turėti vidinį ryšį su politine autonomija ir ja remtis, jos grindžiamos ne vien šiuo ryšiu. Taip yra todėl, kad mūsų koncepcijoje „šiuolaikinės“ laisvės turi savo atskirą specifinį pagrindą – antrąją asmens moralinę galią su jos konkrečia (nors pirminėje pozicijoje nežinoma) gėrio samprata. Be to, antroji moralinė galia ir su ja susiję du aukštesniojo lygmens interesai nepriklausomai išreiškia (pamatinių laisvių sistemoje) tas garantijas bei laisves, kurias asmenys turi kaip pilietinės visuomenės socialinio, kultūrinio bei dvasinio gyvenimo dalyviai. Šiai visuomenės gyvenimo sričiai priklauso pačios įvairiausios institucijos bei asociacijos, kultūros organizacijos bei mokslo draugijos, universitetai ir bažnyčios, žiniasklaida ir t.t. Šių veiklos rūšių vertė tiems piliečiams, kurie į jas įsitraukia, yra bent jau pakankamas, jeigu ne svarbiausias privačios autonomijos teisių pagrindas. Juk kaip pripažįsta Habermasas (FG 165), politinės demokratijos tvarumas priklauso nuo ją palaikančios bendros liberaliosios kultūros. Tačiau ši kultūra ją palaikys tik tuo atveju, jeigu demokratijos institucijas piliečiai suvoks kaip palankias tam, ką jie laiko deramomis gėrio formomis, kaip jas nusako jų visuminės doktrinos ir toleruoja politinis teisingumas. Tad net jeigu vidinis ryšys su politinėmis laisvėmis teikia pakankamą diskursyvinį teorinį pagrindą šioms pilietinėms laisvėms, tai šis faktas, mano įsitikinimu, nekliudo joms turėti kito, bent jau tokio pat pakankamo, pagrindo.

Politinės autonomijos pabrėžimas (jeigu tai išties yra Habermaso intencija) gali būti įtikinamas tik tuo atveju, jeigu kaip tiesa postuluojama pilietinio humanizmo idėja, t.y. kad veikla, kurioje žmogiškosios būtybės pasiekia savo visišką realizaciją, savo aukščiausiąjį gėrį, yra politinio gyvenimo veikla. Be abejo, dalyvavimas politiniame gyvenime gali būti gėrybė daugelio žmonių gėrio sampratose, o kai kuriems jis gali būti didysis gėris, kaip tai liudija tokių didžiųjų valstybės vyrų, kaip George'as Washingtonas ir Abrahamas Lincolnas, pavyzdžiai. Vis dėlto teisingumas kaip sąžiningumas atmeta šio pobūdžio deklaracijas ir nepripažįsta pilietinio gyvenimo gėrio subordinacijos politinio gyvenimo gėriui.

§ 5. Procedūrinis ir substancinis teisingumas

1. Šiame skirsnyje užbaigsiu liberalizmo (politinio liberalizmo mano atveju) gynimo argumentą ir atsakysiu į Habermaso priekaištą, kad teisingumas kaip sąžiningumas yra substancinė, o ne procedūrinė koncepcija. Priminsiu, jog jis sako, kad jo procedūrinė teorija

> telkia savo dėmesį tik į procedūrinius viešojo proto panaudojimo aspektus ir teisių sistemą kildina iš jos [legitimizuotos[66]] teisinės institucionalizacijos. Ji gali palikti daugiau atvirų klausimų [nei teisingumas kaip sąžiningumas], nes daugiau jų patiki racionalaus svarstymo bei valios formavimo *procesui*. Filosofija užsikrauna papildomą teorinę naštą, jeigu ji, kaip Rawlso koncepcijoje, siekia sukurti teisingos visuomenės idealą, kuriuo piliečiai galėtų naudotis kaip platforma vertinant esamą institucinę sandarą bei vykdomą politiką (131).

Savo atsakymą suvokiu kaip liberalizmo gynimą, nes bet kuri liberalioji koncepcija turi būti ir yra pagrįstai substancinė. Be to, nemanau, kad paties Habermaso koncepcija nėra substancinė, net jeigu joje figūruoja kitokie substanciniai elementai.

Pradėsiu nuo paaiškinimo, kaip suprantu skirtumą tarp procedūrinio ir substancinio teisingumo, arba skirtumą tarp procedūros teisingumo (sąžiningumo) ir jos rezultato teisingumo (sąžiningumo).[67] Abi šios teisingumo rūšys išreiškia tam tikras procedūros ir atitinkamai rezultato vertybes, ir abiejų rūšių vertybės yra tarpusavyje susijusios ta prasme, kad procedūros teisingumas visada (išskyrus specialų lošimo atvejį) priklauso nuo tikėtino jos rezultato teisingumo, t.y. nuo substancinio teisingumo. Tad procedūrinis ir substancinis teisingumas yra susiję, o ne atskiri dalykai. Tačiau tai nereiškia, kad teisingos procedūros negali turėti specifinės vertės, pavyzdžiui, procedūra, turinti nešališkumo vertę ir teikianti visiems lygų šansą pareikšti savo balsą.[68]

[66] Ar čia išties reikia šio žodžio?

[67] Čia remiuosi Hampshire'o nubrėžtu skirtumu, žr. aukščiau išn. 31 nurodytą jo recenziją, p. 44.

[68] Daug naudos man davė Coheno „Pluralism and Proceduralism“, *Chicago-Kent Law Review* 69 (1994):589–618. Straipsnyje pateikiama nuodugni ir įžvalgi šio klausi-

Ryšį tarp procedūrinio ir substancinio teisingumo galima pailiustruoti dviem paprastais procedūrinio teisingumo pavyzdžiais.[69] Pirmasis yra tas tobulo procedūrinio teisingumo atvejis, kurį iliustruoja įprastoji pyrago dalijimo procedūra. Procedūra iliustruoja tobulą procedūrinį teisingumą tik todėl, kad ji visada duoda teisingą rezultatą – lygų padalijimą. Jeigu ji neduotų tokio rezultato, ji nebūtų teisinga. Tas pat pasakytina apie baudžiamosios teisės teismo procedūrą, kuri iliustruoja netobulą procedūrinį teisingumą. Ji yra netobula, nes jokia teisminė procedūra, kad ir kaip teisingai ir veiksmingai ji būtų apibrėžta įstatymo, nustatančio liudijimo taisykles, šalių teises bei pareigas, negali garantuoti, kad kaltinamasis bus nuteistas tuo ir tik tuo atveju, kai yra įvykdęs nusikaltimą. Tačiau šiuo, kaip ir ankstesniu atveju, teisminė procedūra nebūtų teisinga, jeigu ji nebūtų apibrėžta taip, kad leistų priimti teisingą nuosprendį, bent jau dauguma atvejų. Žinome, kad bus padaroma klaidų, iš dalies dėl keliamų aukštų kaltės įrodymo reikalavimų ir siekio nenuteisti nekaltų žmonių ir iš dalies dėl neišvengiamo žmogiškojo klystamumo ir duomenų nepakankamumo. Tačiau šios klaidos negali būti pernelyg dažnos, nes tada teisminė procedūra nustoja būti teisinga.

Kartais tariamas ginčas dėl procedūrinio ir substancinio teisingumo iš tikrųjų yra ginčas dėl kitų dalykų. Abi pusės sutinka, kad pro-

mo analizė ir aš juo remiuosi daugelyje vietų. Jo bendroji idėja yra tai, jog kadangi procedūrinis teisingumas priklauso nuo substancinio, susikertantis sutarimas dėl substancinio teisingumo iš principo nėra labiau utopinis, negu sutarimas dėl procedūrinio teisingumo: konstitucinis sutarimas jau implikuoja sutarimą daugelių substancinių klausimų. Todėl Cohenas atmeta tą priekaištą substanciniam teisingumui, kad procedūrinis teisingumas esąs iš principo mažiau problemiškas, nes nepriklauso nuo substancinio teisingumo. Tai puikiai dera su VI:6–7 skirsnio idėja, kad esama tendencijų, konstitucinį sutarimą stumiančių į susikertantį sutarimą. Ten nepasinaudojau Coheno argumentu, nes visiškai jį pamiršau. Procedūrinio teisingumo temą taip pat įtaigiai dėsto Charlesas Beitzas kn. *Political Equality* (Princeton: Princeton Uviversity Press, 1989), ch. 4. Ten jis kelia idėją, kuria čia pasinaudoju: kad procedūrinio teisingumo teisingumas iš dalies priklauso nuo rezultatų teisingumo. Žr. taip pat knygos John Hart Ely, *Democracy and Distrust* (Cambridge: Harvard University Press, 1981) kritiką, paremtą panašiomis idėjomis, kurią pateikia R. Dworkin, *A Matter of Principle* (Cambridge: Harvard University Press, 1985), ch. 2, p. 57–69; Laurence Tribe, *Constitutional Choices* (Cambridge: Harvard University Press, 1985), ch. 2: „The Pointless Flight from Substance", p. 9–20.

[69] Juos (ir lošimo atvejį) aptariu *Teorijoje* 84–87.

cedūrinis teisingumas priklauso nuo substancinio teisingumo, bet nesutaria dėl kažko kito. Pasvarstykime pliuralistinės demokratijos koncepcijas, kurios gina mažoritarinę demokratiją ir atmeta konstitucinę demokratiją su jos instituciniais saugikliais, tokiais kaip valdžių padalijimas, kvalifikuota dauguma sprendžiant kai kuriuos klausimus, teisių bilis ar teisminės priežiūros institucija, nes laiko, kad jie nesuderinami su demokratijos principu arba ir šiaip jau yra nereikalingi. Šiose koncepcijose daugumos taisyklė laikoma teisinga procedūra, kuri gali būti naudojama viešose politinėse institucijose sprendžiant visus politinius bei socialinius konfliktus. Kai kurie šios procedūros bruožai apibrėžia pačią demokratiją: pavyzdžiui, balsavimo teisė, daugumos taisyklė, politinės kalbos laisvė, teisė būti renkamam viešosioms pareigybėms. Kad demokratinis valdymas būtų demokratinis, jis turi pripažinti šias teises; jos yra esminiai demokratinių institucijų elementai.[70]

Mažoritaristų ir konstitucionalistų ginčas kyla dėl pamatinių teisių ir laisvių, kurios, kaip atrodo, nėra demokratinės valdymo procedūros elementai, pavyzdžiui, nepolitinio žodžio laisvė, religinės, filosofinės bei moralinės minties laisvė, sąžinės ir religijos išpažinimo laisvė. Nė viena iš jų nėra skiriamasis demokratinės procedūros bruožas. Tarus, kad sutariama dėl daugumos taisyklės apibrėžimo, mažoritaristų ir konstitucionalistų ginčas vyksta dėl to, ar ši taisyklė garantuoja teisingą procedūrą ir gina šias teises bei laisves.

Mažoritaristų požiūriu, daugumos taisyklė tenkina teisingumo reikalavimą ir leidžia pripažinti visas tas teises, kurios būtinos tam, kad būtų garantuota teisingumu grindžiama įstatymų leidyba bei kiti priimtini rezultatai. Konstitucionalistų įsitikinimu, daugumos taisyklė nepriimtina. Jeigu nebus konstitucijos nustatytų apribojimų mažoritarinei įstatymų leidybai bei kitokių saugiklių, tai pamatinės ir kitos laisvės nebus deramai ginamos. Ir pati demokratija tada nebus tvirta, nes nebus palaikoma laisvo piliečių sutikimo. Į tai mažoritaristai atsako, jog jie pripažįsta tokių laisvių, kaip nepolitinio žodžio, minties ir sąžinės, praktinio religijos išpažinimo laisvė, svarbą. Tačiau jie mano, jog konstitucinių apribojimų nereikia, nes tikrai demokratinėje visuomenėje ir kultūroje tokios teisės ir laisvės elektorato bus gerbiamos. Jų

[70] Žr. Robert Dahl, *Democracy and Its Critics* (New Haven: Yale University Press, 1989), p. 167 ir toliau.

požiūriu, siekdami, kad elektoratas gerbtų šias pamatines laisves, bet kuriuo atveju turime kliautis jo išmintimi, tad konstitucinių saugiklių naudojimas tik silpnina pačią demokratiją.

Mažoritaristai ir konstitucionalistai gali[71] sutarti, kad ginčas vyksta dėl to, ar mažoritarinės demokratijos rezultatai suderinami su teisingumu, t.y. ar tokia demokratija yra substancionaliai teisinga. Mažoritaristai neteigia, kad demokratija yra grynoji procedūra: jie žino, kad negalėtų jos apginti nuo konstitucionalistų kritikos, jeigu neteigtų ne tik jos rezultatų suderinamumo su teisingumu, bet ir to, kad konstitucinių saugiklių nereikia, nes jie tik blogina tuos rezultatus.[72] Ginčas liečia pamatinius klausimus apie tai, kaip realiai funkcionuoja politinės institucijos ir remiasi gana netvirtomis mūsų žiniomis šiais klausmais.

2. Ar po šio ekskurso Habermasas gali sakyti, kad jo koncepcija yra grynai procedūrinė? Žinoma, jis mano, kad jo idealaus diskurso teorija apsiriboja moralinės nuostatos ir demokratinės legitimizacijos procedūros analize. Substancinių klausimų, reikalaujančių atsakymo „čia ir dabar“, sprendimą jis perleidžia daugiau ar mažiau apšviestų piliečių diskusijoms (131). Tačiau visa tai nereiškia, kad jis gali išsiversti be jokių nuorodų į substancinį turinį.

Jis pripažįsta, kad diskurso procedūrai priskyrus tam tikrus idealizuotus bruožus, jai priskiriami ir tam tikri turinio elementai (FG 18). Be to, taip formuojama idealioji procedūra atlieka esminį vaidmenį jo demokratijos koncepcijoje, nes pagrindinė jo idėja yra tai, kad viešosios diskusijos procesas gali garantuotai teikti priimtinus rezultatus tik tuo atveju, jeigu realizuojamos idealaus diskurso sąlygos. Kuo labiau procesas grindžiamas lygybe ir nešališkumu, kuo jis atviresnis, kuo mažiau prievartos patiria jo dalyviai, tuo labiau jie bus pasirengę atsižvelgti vien į argumentus. Tada bus labiau tikėtina, jog išties universalizuojami interesai bus pripažinti visų asmenų, kuriuos jie liečia. Štai penkios vertybės, kurias, kaip atrodo iš pirmo žvilgsnio, realizuoja ši procedūra: nešališkumas ir lygybė, atvirumas (neatstumiamas joks asmuo, nevaržoma jokia informacija), prievartos nenaudojimas ir vien-

[71] Sakau „gali“, nes kai kas pačią daugumos taisyklę gali laikyti galutine ir aukščiausiąja norma. Šio atvejo čia nesvarstau.

[72] Manau, kad būtent šios rūšies argumentą kelia Dahlas savo kn. *Democracy and Its Critics*. Jis nekeigia nepolitinių teisių ir laisvių svarbos; veikiau jis ginčija įprastųjų konstitucinių saugiklių veiksmingumą ir jų būtinumą, žr. 11–13 sk.

balsiškumas; būtent šių vertybių junginys leidžia diskusijai atskleisti universalizuojamus interesus ir jos dalyviams pasiekti bendrą sutarimą. Šis rezultatas yra neabejotinai substancinis, nes nurodo situaciją, kurioje tenkinami universalizuojami piliečių interesai. Be to, kiekviena iš šių penkių vertybių yra susijusi su substanciniais sprendiniais, jeigu šių vertybių įtraukimo į procedūrą pagrindas yra tai, kad jos yra būtinos teisingam ar bent jau priimtinam rezultatui pasiekti. Tokiu atveju procedūra formuojama taip, kad jos rezultatai atitiktų tam tikrus vertybinius reikalavimus.

Toliau Habermasas mano, jog viešojo proto rezultatai, jam veikiant pagal demokratines procedūras, bus protingi ir teisėti. Pavyzdžiui, jis sako, kad laisvių paskirstymo lygybė gali būti pasiekta naudojant demokratinę procedūrą, ir tai patvirtina prielaidą, kad „politinės valios formavimo rezultatai yra protingi" (*Postscript* III:3–4). Tai sakydamas jis remiasi tam tikru šių rezultatų protingumo kriterijumi, tad jo paties požiūris yra substancinis. Gana įprasta (klaidingai) manyti (nors nesakau, kad jis daro šią klaidą), jog procedūrinis teisėtumas (arba teisingumas) remiasi mažiau reikliomis prielaidomis ir todėl gali būti nepriklausomas nuo substancinio teisingumo, nes iš tikrųjų jis negali būti nuo jo nepriklausomas.[73]

Tiesą sakant manau, kad pats Habermasas pripažįsta, jog jo koncepcija yra substancinė, nes jis sako, kad ji yra tik nuosaikesnė už manąją ir palieka „daugiau klausimų racionalaus [protingo] nuomonių svarstymo ir valios formavimo *procesui*." Jis nesako, kad visų substancinių klausimų sprendimas turi būti paliekamas atvirai diskusijai. Paskutinėje savo veikalo *Tarp faktų ir normų* pastraipoje jis pripažįsta, kad jo teorija negali būti grynai formali:[74]

> Kaip ir pati teisės viršenybė, [procedūrinė teisinė paradigma] išlaiko dogmatinį branduolį – autonomijos idėją, pagal kurią žmonės veikia kaip laisvi subjektai tada, kai jie paklūsta tik savo pačių įstatymams, kuriuos jie priima savo pačių įgytų in-

[73] Žr. Coheno straipsnį „Pluralism and Proceduralism", kur komentuojama Hampshire'o kn. *Innocence and Experience* (Cambridge: Harvard University Press, 1989), p. 589–594, 599 ir toliau, 607–610.

[74] Dėkoju Baynesui už tai, kad atkreipė mano dėmesį į šios paskutinės pastraipos svarbą.

tersubjektyvių įžvalgų pagrindu. Tačiau reikia pripažinti, jog šis „dogmatiškumas" yra visiškai nekaltas. Juk ši idėja išreiškia tą įtampą tarp faktiškumo ir galiojimo (*validity*), kuri yra mums „duota" kartu su sociokultūrinių gyvenimo formų kalbinės konstitucijos faktu, o tai reiškia, kad *mums*, savo tapatybę įgijusiems tokioje gyvenimo formoje, šio fakto neįmanoma apeiti (FG 536).

Kai kuriuos iš substancinių elementų veikiausiai atskleidžia filosofinės moralinės nuostatos bei demokratinės įstatymų priėmimo procedūros analizė. Prireiktų nuodugnios analizės, kad išsiaiškintume, kokius substancinius elementus priima Habermaso ir mano koncepcija, ir ar jie gali būti kaip nors palyginti.[75] Reikėtų palyginti, kokius klausimus ir kokiomis sąlygomis kiekviena koncepcija palieka atvirus diskusijai. Tačiau tokio palyginimo čia negaliu imtis.

Galiausiai, kaip parodžiau §1, pilietinės visuomenės piliečiai nesinaudoja teisingumo kaip sąžiningumo idėja „kaip platforma (suteikta jiems filosofo eksperto) vertinant esamą institucinę sandarą bei vykdomą politiką." Teisingumas kaip sąžiningumas neįsileidžia jokių filosofų ekspertų. Sergėk Dieve! Tačiau savo samprotavimuose piliečiai vis dėlto turi vadovautis tam tikromis teisumo ir teisingumo idėjomis. Filosofai dalyvauja šių idėjų formulavimo procese, tačiau visada tik kaip paprasti piliečiai.

3. Prieš baigdamas aptarsiu tai, kokia prasme Habermaso koncepcija „telkia savo dėmesį tik į procedūrinius viešojo proto panaudojimo aspektus" (131). Tą prasmę nurodo toji aplinkybė, jog jis paprastai naudojasi ne teisingumo, bet teisėtumo *(legitimacy)* idėja. Į ją čia atkreipiu dėmesį ne todėl, kad tai yra jo iškelta idėja (taip nėra), o todėl, kad ji yra įdomi pati savaime. Tarkime, kad siekiame sukonstruoti tokias demokratines politines institucijas, kad jos būtų teisėtos ir kad atitinkamai teisėti būtų jose priimami politiniai sprendimai bei įstatymai. Tokiu atveju telkiame dėmesį į teisėtumo, o ne į teisingumo idėją.

[75] Sutinku su McCarthy, kuris sako, lygindamas mano ir Habermaso koncepcijas, jog Habermasui procedūrinio ir substancinio teisingumo skirtumas yra laipsnio dalykas. Žr. jo „Kantian Constructivism and Reconstructivism: Rawls and Habermas in Dialogue", *Ethics* 105, no. 1 (October 1994):44–63, išn. 13. Taip pat dėkoju Baynesui už naudingą susirašinėjimą šiuo ir kitais klausimais. Aptardamas FG savo knygoje *Companion to Habermas* (Cambridge University Press (spaudoje)) jis plačiau svarsto šį klausimą.

Gali pasirodyti, jog dėmesio perkėlimas nuo teisingumo prie teisėtumo nėra esminis, jeigu manome, kad „teisėtumas" ir „teisingumas" reiškia tą patį dalyką. Tačiau šiek tiek pagalvojus aiškėja, jog taip nėra. Teisėtas karalius arba karalienė gali per savo vyriausybę valdyti teisingai ir veiksmingai; tačiau akivaizdu, kad jie gali valdyti teisėtai, bet neteisingai. Jų teisėtumas nusako jų valdžios kilmę: kaip jie atėjo į sostą, ar jie buvo teisėti sosto įpėdiniai, tarkime, pagal anglų arba prancūzų sosto paveldėjimo tradicijas bei taisykles.

Svarbus teisėtumo idėjos aspektas yra tai, kad suverenams ji palieka gana plačią veikimo laisvę. Tas pat galioja ir demokratinio režimo sąlygomis. Režimas gali būti teisėtas ta prasme, kad ilga tradicija jį sieja su aktu, kuriuo elektoratas (tauta) priėmė jo konstituciją specialiame ratifikavimo susirinkime. Tačiau kartu jis gali būti labai neteisingas, kaip ir jo įstatymai bei vykdoma politika. Solidžios daugumos priimami įstatymai laikomi teisėtais net jeigu daugelis protestuoja ir pagrįstai juos laiko neteisingais ar nedorais.

Tad teisėtumas yra silpnesnė idėja už teisingumą ir uždeda mažesnius apribojimus tam, kas leidžiama daryti. Ji yra institucinė sąvoka, nors, žinoma, turi esminių sąsajų su teisingumu. Pastebėkime pirmiausia, jog demokratiniai sprendimai bei įstatymai yra teisėti ne todėl, kad jie teisingi, bet todėl, kad yra priimami laikantis teisėtos demokratinės procedūros. Labai svarbu, kad konstitucija, apibrėžianti tą procedūrą, būtų pakankamai teisinga, net ir ne tobulai teisinga, nes tobulumo nepasiekia jokia žmogiškoji institucija. Tačiau ji gali nebūti teisinga ir vis dėlto gali būti teisėta, jeigu yra pakankamai teisinga esamomis istorinėmis bei socialinėmis sąlygomis. Iš teisėtos procedūros kyla teisėti sprendimai bei įstatymai, o teisėtos procedūros gali būti paprotinės, įtvirtintos senos tradicijos ir kaip tokios pripažįstamos. Nei teisėtos procedūros, nei teisėti įstatymai nebūtinai yra teisingi, jeigu juos vertiname griežto teisingumo požiūriu, net jeigu, ir tai irgi tiesa, jie nėra ir per daug akivaizdžiai neteisingi. Kažkuriame taške neteisingi teisėtos demokratinės procedūros rezultatai sugriauna jos teisėtumą; jį sugriauna ir pačios politinės konstitucijos neteisingumas. Tačiau kol šis taškas nėra pasiektas, tol teisėtos procedūros rezultatai yra teisėti, kad ir kokie jie būtų. Tai mums teikia grynai procedūrinį demokratinį teisėtumą ir atskiria jį nuo teisingumo, net tarus, kad teisingumas nėra apibrėžiamas procedūriškai. Teisėtumas toleruoja daug tokio neteisingumo, kurį draustų teisingumas.

Reikia pabrėžti, jog nors teisėtumo idėja turi aiškų ryšį su teisingumu, jos specifinis vaidmuo demokratinėse institucijose (apie kurį trumpai buvo užsiminta §2) – sankcionuoti sprendimų priėmimo procedūrą tada, kai politinio gyvenimo konfliktai ir nesutarimai vienbalsiškumą daro neįmanomą arba mažai tikėtiną. Čia turime daugybę skirtingų procedūros formų su skirtingos balsų daugumos reikalavimais, įteisinančiais sprendimus atsižvelgiant į jų pobūdį: pradedant įvairiais komitetais bei įstatymų leidybos institucijomis ir baigiant visuotiniais rinkimais bei sudėtingomis konstitucinėmis procedūromis priimant konstitucines pataisas. Teisėta procedūra yra tokia, kurią galėtų priimti visi kaip laisvi ir lygūs piliečiai tais atvejais, kai tam tikras kolektyvinis sprendimas turi būti priimtas, tačiau sutarimo nėra. Sprendimo našta stumia į šią padėtį net jeigu visos pusės vadovaujasi protu ir gera valia.[76]

4. Vis dėlto kyla rimtų abejonių dėl šios procedūrinio teisėtumo idėjos. Ji atrodo visiškai tinkama gerai tvarkomai visuomenei, nes jos padoriose ir gerai sutvarkytose demokratinėse institucijose protingų ir racionalių piliečių priimami politiniai sprendimai bei įstatymai beveik visada būtų teisėti, nors, žinoma, ne visada teisingi. Tačiau ši teisėtumo garantija yra tuo silpnesnė, kuo labiau visuomenė tolsta nuo gerai tvarkomos visuomenės idealo. Kaip jau matėme, taip yra todėl, kad įstatyminių aktų teisėtumas priklauso nuo konstitucijos (bet kurios jos formos – rašytinės ar nerašytinės) teisingumo, ir kuo labiau ji nukrypsta nuo teisingumo, tuo labiau tikėtinas rezultatų neteisingumas. Kad įstatymai galėtų būti teisėti, jie negali būti per daug neteisingi. Konstitucinės politinės procedūros išties gali būti – normaliomis, arba padoriomis, aplinkybėmis – grynai procedūrinės teisėtumo požiūriu. Tačiau atsižvelgiant į visų žmogiškųjų politinių procedūrų netobulumą negali būti tokios procedūros politinio teisingumo požiūriu, ir jokia procedūra negalėtų apibrėžti jo substancinio turinio. Todėl visada remiamės savo substanciniais teisingumo sprendimais.[77]

[76] Reiškiu padėką Hinschui už vertingus pokalbius teisėtumo prasmės, vaidmens ir skirtumo nuo teisingumo klausimais; žr. jo *Habilitationsschrift* (1995) apie demokratinį teisėtumą. Taip pat dėkoju Davidui Estlundui už suteiktą galimybę pasinaudoti jo neskelbtu rašiniu apie šią sąvoką.

[77] Manau, kad Habermasas sutiktų su šia politinio teisingumo ir teisėtumo perskyra, nes vienoje vietoje jis svarsto tiek atskirų įstatyminių aktų, tiek pačios konstitucijos

Kita rimta abejonė yra tai, kad praktikoje konstitucinė demokratija niekada negalėtų savo politinių procedūrų bei diskusijų pertvarkyti taip, kad jos pakankamai priartėtų prie Habermaso komunikacinio diskurso idealo ir taip būtų garantuota, jog jos įstatymų leidyba neperžengs teisėtumo ribų. Realios politinės sąlygos, kuriomis vyksta parlamentinių ir kitokių politinių institucijų veikla, neišvengiamai lemia didelius nukrypimus nuo to idealo. Vienas iš jų yra laiko stygius: diskusijos turi būti reglamentuojamos, nustatytu laiku nutraukiamos ir svarstomu klausimu turi būti balsuojama. Ne kiekvienas yra pajėgus aprėpti ir įvertinti visą reikiamą infomaciją, dažnai pritrūksta laiko net ją perskaityti ir suprasti. Įstatymų leidėjams dažnai tenka spręsti ir balsuoti beveik aklai arba atsižvelgiant į tai, ko nori jų ne visada nešališki partijų lyderiai bei rinkėjai. Net tada, kai gerai sutvarkytos politinės procedūros švelnina šiuos ir kitus trūkumus, negalime kliautis tuo, kad įstatymų priėmimo procesas tenkins normalius procedūrinius reikalavimus net teisėtumo požiūriu, jau nekalbant apie teisingumą. Atotrūkis visada bus per didelis.

Habermaso pateiktas svarstymo bei argumentavimo idealiame diskurse aprašymas taip pat nėra išsamus. Neaišku, kokios formos argumentai gali būti naudojami, nors tai turi esminės įtakos rezultatui. Ar turime manyti, kaip jis, atrodo, mano, jog idealiame diskurse vienodai atsižvelgiama į kiekvieno asmens interesus? Į kuriuos iš tų interesų? Ar turime atsižvelgti į visus asmens interesus, kaip kartais tariama taikant asmenų lygaus traktavimo principą? Tai gali vesti prie utilitaristinio didžiausio sumarinio interesų tenkinimo principo. Kita vertus, svarstančiosios *(deliberative)* demokratijos samprata (kuriai Haberma-

teisėtumą ir teigia jo priklausomybę nuo teisingumo, arba pagrindžiamumo *(justification)*. Arba, kaip jis sako kn. *The Theory of Communicative Action, Volume 2: System and Lifeworld*, McCarthy, trans. (Boston: Beacon, 1987, p. 178: „teisinio akto ir pagrindžiamumo principą sieja abipusė priklausomybė. Teisinė sistema kaip visuma turi būti paremta pamatiniais legitimacijos principais." Atrodo, kad Habermasas čia pasisako prieš Maxą Weberį, kuris legitimaciją suprato kaip visuomeninį politinių bei socialinių institucijų pripažinimą. Habermasas yra teisus teigdamas, kad vien pripažinimo, be pagrindimo, nepakanka. Aš tik pridurčiau (ir Habermasas, manau, sutiktų), kad šios institucijos nebūtinai turi būti tobulai teisingos, nes jos gali, priklausomai nuo situacijos, būti neteisingos, bet vis dėlto teisėtos. Dėkoju Peritzui už šias nuorodas; jo puikus Habermaso teorijos išmanymas man buvo neįkainojama paspirtis.

sas aiškiai simpatizuoja) apriboja argumentus, kuriais piliečiams leidžiama remtis palaikant vienokį ar kitokį įstatymą, tik tokiais argumentais, kurie yra suderinami su visų piliečių lygybės postulatu. Tai turi užkirsti kelią argumentams, ginantiems diskriminacinius įstatymus.[78] Esminė idėja yra tai, kad svarstančioji demokratija ir politinis liberalizmas kalbamus žmogiškuosius interesus apriboja pamatiniais tam tikros rūšies interesais, arba pirminių gėrybių poreikiais, ir reikalauja, kad argumentai būtų suderinami su piliečių tarpusavio lygybės pripažinimu. Reikalo esmė yra ta, kad jokia institucinė procedūra be tokių substancinių orientyrų argumentų atrankai negali panaikinti principo „šiukšlių įeiga – šiukšlių išeiga". Nors grupės, siekiančios įgyti įtakos, konstitucinės demokratijos sąlygomis yra priverstos skelbti labiau kompromisines ir nuosaikesnes pažiūras, argumentų kratinys, kuriuo, neturėdami tokių orientyrų, balsuodami vadovaujasi piliečiai, gali nesunkiai leisti įsivyrauti neteisingumui, net jeigu pačios procedūros rezultatas bus teisėtas.

Galiausiai visas institucines procedūras piliečiai visada turi traktuoti kritiškai. Vadovaudamiesi savo pilietine savivoka jie turi ne tik kolektyviai, bet ir individualiai suvokti, jog politinė valdžia kyla iš jų ir kad jie atsako už tai, ką ji daro jų vardu. Politinė valdžia nėra mistinė galia ir neturi būti šventinama simboliais bei ritualais, kurių piliečiai negali įprasminti savo bendrų tikslų terminais. Žinoma, Habermasas tam neprieštarautų. Tačiau tai reiškia, jog mūsų apmąstyti įsitikinimai su jų fiksuotais taškais, pavyzdžiui, vergovės ir baudžiavos, religinio persekiojimo, darbininkų priespaudos, moterų diskriminavimo, neribojamo milžiniškų turtų kaupimo pasmerkimas, žiaurumų bei kankinimų nepriimtinumas, mėgavimosi nevaržoma valdžia ydingumo suvokimas mums teikia substancinius saugiklius ir liudija visų tariamai grynai procedūrinių teisėtumo ir politinio teisingumo idėjų iliuzoriškumą.

Šiame skirsnyje gilinausi į šią temą dėl to, kad paaiškinčiau, kodėl nesiruošiu keisti savo pozicijos ir nesu įtikintas kritikos, priekaištaujančios man dėl to, kad teisingumas kaip sąžiningumas yra substancinė, o ne procedūrinė koncepcija. Nes kaip aš suprantu šias idėjas, ji negali kitokia būti. Manau, kad paties Habermaso doktrina taip pat yra substancinė ta prasme, kurią čia apibūdinau, ir kad jis pats vei-

[78] Žr. Coheno recenziją Dahlo knygai *Democracy and Its Critics*, *Journalof Politics* 53, no. 1 (October 1991):221–225, p. 223 ir toliau.

kiausiai to neneigtų. Tad jo doktrina yra procedūrinė kitokia prasme. Spėju, žvelgdamas atgal, į §1, kur citavau dvi ištraukas iš jo knygos *Tarp faktų ir normų*, kad vartodamas terminus „substancinis" ir „substantyvus" jis turi omeny religinių bei metafizinių doktrinų elementus arba tam tikrus atskirų bendruomenių bei tradicijų mąstymo ir kultūros pradus, arba galbūt ir viena, ir kita. Jo pagrindinė idėja, kaip spėju, yra tai, kad jeigu naudodamiesi jo komunikacinio veiksmo teorija deramai atskleidžiame ir išanalizuojame mąstymo ir veiksmo – teorinio ir praktinio proto – prielaidų formą ir struktūrą, tada visi tariamai substanciniai šių religinių bei metafizinių doktrinų ir bendruomeninių tradicijų elementai yra absorbuojami (arba sublimuojami) į šių prielaidų formą bei struktūrą. Vadinasi, jeigu šie elementai apskritai turi kokią nors vertę arba galią siekiant teisės ir teisingumo moralinio pagrindimo,[79] tai šią jų galią visiškai perima ir įtvirtina šios formos ir struktūros protavimas, nes tos prielaidos yra formalios ir universalios proto pasireiškimo mąstyme bei veiksme sąlygos.[80] Teisingumas kaip sąžiningumas yra substancinė koncepcija ne tik mano aprašytąja prasme, bet ir ta prasme, kad priklauso liberaliosios minties tradicijai ir platesnei demokratinių visuomenių politinei kultūrai. Tad ji nėra reikiamai formali ir universali, kad ją galima būtų laikyti kvazitranscendentinių prielaidų (kaip jas kartais vadina Habermasas) dalimi, tokių prielaidų, kurias nustato jo komunikacinio veiksmo teorija.

Teisingumas kaip sąžiningumas yra politinė doktrina ir todėl ji nenori priklausyti jokiai visuminei doktrinai, tarp jų ir tai, kuri siūlo minties ir veiksmo formalių bei struktūrinių prielaidų teoriją. Veikiau ji mėgina, kaip jau sakiau, apskritai neliesti šių doktrinų ir jas kritikuoja tik tuo atveju, jeigu jos yra neprotingos politine prasme.[81] Čia mėginau apginti tą liberalizmą, kuriam atstovauja teisingumas kaip sąžiningumas, nuo Habermaso kritikos. Mėginau parodyti, jog teisingu-

[79] Habermasas čia kalba ne apie etiką ar etines individų bei grupių vertybes. Jos gali būti realizuojamos teisėto ir teisingo įstatymo ribose.

[80] Pavyzdžiui, pirmame savo kn. *Justification and Application* skyriuje „Apie pragmatinį, etinį ir moralinį praktinio proto panaudojimą", jis išdėsto keturias praktinio proto formas; žr. p. 1–17.

[81] Panašų argumentą dėsto Larmore'as savo įžvalgioje Habermaso FG recenzijoje, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 41 (1993):321–327. Ilgesnis jos variantas turi pasirodyti žurnale *European Journal of Philosophy* (April 1995).

[82] Dėkoju Dworkinui, Thomasui Nageliui ir Lawrence'ui Sageriui už šio klausimo svarbos išaiškinimą. Esu dėkingas Sageriui už vėlesnę ir man itin naudingą diskusiją.

mo kaip sąžiningumo liberalizmas „šiuolaikinių" laisvių nelaiko ikipolitinėmis ar nepriklausomomis nuo politinės valios formavimo. Taip pat aiškinau, jog teisingumas kaip sąžiningumas implikuoja, kad viešąją ir privačią autonomiją sieja vidinis ryšys ir kad abi autonomijos rūšys yra bendros kilmės.

Neigiamai vertinu tendenciją, pastebimą ir Amerikos pilietinio respublikanizmo teisės teorijoje, privačios autonomijos (arba „šiuolaikinių" laisvių) pagrindu laikyti vien jos (jų) sąsajas su viešąja autonomija (arba su „antikinėmis" laisvėmis); kaip aiškinau §4.3, privati autonomija turi papildomą ir pakankamą atramą – antrąją moralinę galią. Norėdami išsaugoti „antikines" ir „šiuolaikines" laisves kaip bendros kilmės lygiavertes laisves turime pripažinti, jog nė viena iš jų nėra kildinama iš kitos ir nė viena negali būti redukuota į kitą. Kitas jau minėtas galimas mano nesutarimas su Habermasu yra susijęs su instituciniu – konstitucinės sandaros – klausimu; nors jis nėra jo kritikos objektas, turiu pabrėžti, jog šis klausimas negali būti išspręstas vien filosofija (manau, jis su tuo sutiktų), kuri kaip visada gali mums padėti atrasti tik bendriausius politinius kritiškų ir informuotų sprendimų principus.

§ 6. Pabaiga

Yra dar vienas su šia tema susijęs klausimas, kurį liečiau tik prabėgomis: „Kaip konkrečiai gali būti paaiškintas konstitucinės demokratijos politinių institucijų suderinamumas su tautos suverenumo idėja?" Jeigu tautos suverenumo idėją siejame su tokiomis idėjomis, kaip daugumos taisyklė, naudojama balsuojant po laisvos, atviros ir plačios diskusijos, tai iš pirmo žvilgsnio atsiranda tam tikras keblumas. Galbūt vienu aspektu šį keblumą nurodo Habermasas sakydamas, jog „ši politinės autonomijos forma ... nevisiškai atsiskleidžia teisingumu grindžiamoje visuomenėje" (128). Apie konstitucinės demokratijos suderinamumą su tautos suverenumu kalbėjau aptardamas dualistinės demokratijos idėją §3.4, kur natūraliai iškyla šis klausimas. Vis dėlto šis klausimas yra pernelyg gilus ir platus, kad ryžčiausi jį spręsti šiame atsakyme: jis reikalauja paaiškinti ir pagrįsti specifinių institucijų, kurios leidžia pasireikšti konstitucinei demokratinės visuomenės galiai pri-

imant konstitucinius sprendimus, skirtumą nuo įprastų demokratinės politikos institucijų, kurios veikia pagal tų sprendimų nustatytą tvarką. Pripažįstu, jog šis klausimas išlieka aktualus.[82]

Baigdamas savo įvadines pastabas Habermasas sako, kad jam yra priimtinos teisingumo kaip sąžiningumo koncepcijos intencijos, kad jis pripažįsta pagrindines jos išvadas ir todėl nori, kad jo kritika išliktų šeimyninio kivirčo rėmuose. Abejonių jam kelia tik tai, ar aš savo pažiūras išdėsčiau įtikinamiausiu būdu, o ten, kur jo kritika meta išties rimtų iššūkių, jis tik siekia, kad ji būtų suvokiama kaip proga teisingumui kaip sąžiningumui pademonstruoti savo jėgą. Nuoširdžiai priimu šią Habermaso taip grakščiai pateiktą kritiką ir mėginau priimti jos iššūkį. Formuluodamas savo atsakymus į jo kritiką buvau priverstas, kaip jau sakiau pradžioje, naujai apmąstyti ir peržiūrėti daugelį mano siūlomos koncepcijos aspektų, ir manau, kad dabar pats ją suprantu geriau, nei ją supratau anksčiau. Dėl to visada liksiu skolingas Habermasui.

Rodyklė

John Rawls
POLITINIS LIBERALIZMAS

Dailininkas *Algimantas Dapšys*
Dizainerė *Nijolė Juozapaitienė*

SL 2138. 2002 01 10. 28 sp. l. Užsakymas 13
Išleido leidykla „Eugrimas“, Šilutės g. 42a-1, LT-2042 Vilnius
Puslapis internete www.eugrimas.lt
Spaudė AB „Vilspa“ spaustuvė, Viršuliškių skg. 80, LT-2056 Vilnius

Rawls, John

Ra279 Politinis liberalizmas / John Rawls. - Vilnius : Eugrimas, 2002.- 445 p.

Bibliogr. išnašose. - Dalyk. r-klė: p. 238–245.

ISBN 9955-501-09-X

Vienas įtakingiausių šiuolaikinės politinės filosofijos atstovų šioje knygoje sprendžia klausimą, kaip galima teisinga ir stabili visuomenė, jeigu jos piliečius, laisvus ir lygius asmenis, skiria tarpusavyje nesuderinamos pasaulėžiūros. Pateikiama įtaigi sisteminė liberalios demokratinės visuomenės vizija.

UDK 32

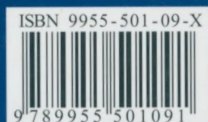
J o h n a s   R a w l s a s, vienas įtakingiausių šiuolaikinės politinės filosofijos atstovų, knygoje *Politinis liberalizmas* sprendžia klausimą, kaip galima teisinga ir stabili visuomenė, jeigu jos piliečius, laisvus ir lygius asmenis, skiria tarpusavyje nesuderinamos pasaulėžiūros.

Modifikuodamas kai kurias savo *Teisingumo teorijos* (1971) prielaidas Rawlsas pateikia įtaigią sisteminę liberalios demokratinės visuomenės viziją.

ALK – serija verstinių knygų, kuras leidžia įvairos ledyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ISBN 9955-501-09-X
9 789955 501091

Rekomenduojama kaina 35 Lt